

साहित्यदर्पणः ।

श्रीविश्वनाथ—कविराज—प्रणीतः ।

श्रीरामचरण—तर्कवागीश—भट्टाचार्य—कृतया
विवृत्या समेतः ।

जयपुरराजकीयसंस्कृतकालेजाध्यक्ष—काशीहिन्दुयूनिवर्सिटी—
सभास्तार—सत्संप्रदायाचार्य—महामहो—
पाध्यायपदभाजा

श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदेन

संकलितया छायाख्यविवृतिपूर्वा परिष्कृतः ।

स च

मुम्बख्यां निर्णयसागराख्ययन्नालये तदधिपतिनाङ्कित्वा

प्राकाश्यं नीतः ।

४ संस्करणम् ।

दिन १८४४, दिन १९२२.

मूल्यं ४ रुप्यकाः

2 45

-0.7
8.5
21.5

पुस्पस्त्वमेव किल पञ्चविंशकः
स्फुटचूलिकार्थवचनैर्निंगद्यसे ॥’
(वर्दिनये ६११८)

‘भूत्यादिचित्तपरिकर्मविदो विधाय
हेतुप्रत्याणमिति लघ्वसर्वाजयोनाः ।
स्यान्ति च सत्त्वपुण्यान्यतथाऽधिगम्य
वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धम् ॥’
(सिद्ध. ८१५)

एतेजसीरामपोर्पिता—

‘अत्ता मुझे जाग्रत्वमनि फलयोर्गे प्रतुमतां
कर्म प्रध्वसं फलति पुण्याराथनमृते ।
अतरत्वां संप्रेद्य प्रतुषु फलदानप्रतिभुयं
श्रुतो प्रहां उद्धा शृतपरिकरः वर्षन्तु जनः ॥’
गिरादि ।

‘न यज्ञितमम्य वेदा वीर्यितमेतत्पद्म वृत्तानि ।
स्मितसेनम्य चरणस्त्वम्य च स्तु भास्त्रप्रत्य ॥’

साहित्यदर्पणे

‘कालः स्वभावो नियतिर्यद्वच्छा
भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्या ।
संयोग एषां न त्वात्मभावा-

दात्मात्म्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥. (११२)

इति कालस्वभावादिवादवादिन्या श्रेताथ्वतराणा मन्त्रोपनिषदा व्यक्तरमवसीयते । एवं वाजसनेयिना ब्रह्मणोपनिषदा—‘इतिहास. पुराणं विद्या उपनिषद् श्लोकाः सूत्रात्म्यव्याख्यानानि व्याख्यानानि’ इति । एवमेव छान्दोग्योपनिषदापि—‘इतिहासपुराण पञ्चमो वेदाना वेद पित्र्यो राशिदैवो निधिर्वाकोवाक्यमेकायन टेवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या तर्पदेवजनविद्या’ इति । साहित्यप्रतिपाद्य दृश्यकाव्यमविकृत भगवता भरतेन हुम्पष्टमानात्म—

‘जग्राह पाठ्यमृगवेदात्सामभ्यो गीतमेव च ।

यजुर्वेदादभिनयात्रसानाथर्वणादपि ॥’

(नाथशा० ११७)

आश्रेये तु अवद्यते उमे अपि काव्ये सम्यग् व्युत्पादिते इत्युपरिष्ठानिवेदयिष्यते । एतेनान्यशाखवत् साहित्यस्यापि वेदोपजीवकल्पम्, तत्त एव साहित्यमूलस्य वेदाङ्गोपाद्धसमानकालिकत्वं च प्रतिपत्तव्यम् ॥

तत्रभवतो राजशेखरस्य काव्यमीमासायां कविरहस्ये तु निरपिताथों महतार्थवाडेन प्रस्तूयते—“योपदिदेश श्रीकण्ठ परमेष्ठिवैकुठादिभ्यथतु.पष्टये शिष्येन्यः । सोऽपि भगवान् स्वयभूरेच्छाजन्मभ्यः स्वान्तेवासि॑न्य । तेषु मारस्वतेय गृन्दीयसामपि वन्य काव्यपुरुष आसीत् । तं च सर्वसमयविदं दिव्येन चक्षुया भविष्यदयेदर्शिनं भूमुख.स्वस्त्रितयवर्तिनीपु प्रजासु हितकाम्यया.प्रजापति काव्यविद्याप्रवर्तनायै प्रायुद्ध । सोऽष्टादशाविकरणी दिव्येभ्य. काव्यविद्या.स्नानरेभ्य सप्रपत्नं प्रोवाच । तत्र कविरहस्यं सहस्राक्ष. समानासीत्, औक्ति.श्लोकिगर्भं, रीतिनिर्णयं सुवर्णनामः, धानुग्रामिक प्रचेतायनः, यमकानि-चित्रं चित्रादद, शब्दश्लेषं शेष, वास्तवं पुलस्त्य, औपम्यमौपकायनं, अतिशयं दाराशर., अर्थश्लेषमुत्थ्य, उभयालकारिकं कुवेर., वैनोदिकं कामदेव, रूपक-निस्पत्नीयं भरत, रमाविकारिक नन्दिकेश्वर, द्वीपाधिकरणं विषण, गुर्णोपा दानिकसुपमन्तु, धौपनिषट्कुचमार इति । ततत्त्वे पृथक् पृथक् स्वशास्त्राणि द्विरव्याचकु ।

द्विरव्यं गुदन्व्यो निर पुष्पा.पुराणी शृणुम स्म, यत्तिल घिषणं शिष्याः कथाप्रसन्ने पद्मस्तु, वीटग पुनर्गी सारस्यतेयः काव्यपुरुषो वो गुरुरति । स तान् वृह-

---

. वान् इति वारनिदः, न्यभाव इति लौकायनिमाः, नियतिरिति भीमामक्षा., नि निर्वाशाः, भूतानांति तपनित्यव्यादिनं, योनिरिति प्रह्लनिमादिनं, पुरुष निर्वाशा उग्नः कार्यां प्रनिदेदिते ॥

तापतिरुचे । पुरा पुत्रीयन्ती सरस्वती तुपारगिरौ (तपस्यामास) प्रीतेन मनसा तां विरिद्धं प्रोवाच्च-पुत्रं ते सृजामि । अथैषा काव्यपुरुषं सुपुत्रे । सोऽभ्युत्थाद नपादोपग्रहं छन्दस्ती वाचमुदचीचरत् ।

यदेतद्वादृश्यं विश्वर्थमूर्त्या विवर्तते ।

सोऽस्मि काव्यपुमानम्ब्र पादौ वन्देये तावकौ ॥

तामान्नायदृचरीमुपलभ्य भापाविषये छन्दोमुद्रां देवीं ससंमदमङ्गपर्येष्टेनादाय तमुदलापयत् । वत्स, सच्छन्दस्त्काया निः प्रणेतः, वाङ्यमातरंभपि भातरं मां विजयसे । प्रशस्यतमं चेद्युदाहरन्ति यदुत 'पुत्रात्पराजयो द्वितीयं पुत्रजन्म' इति । लत्त पूर्वे हि विद्वांसो गयं दद्युर्ण पद्यम् । लदुपज्ञमधात छन्दस्तद्वचं प्रवर्त्त्यति । अहो श्लाघनीयोऽस्मि । शब्दायौ ते शरीरम् सस्तुत मुखम्, प्राकृतं वाहु, जघनमपत्रंश पैशाचं पादौ, उरो मिश्रम् । समः प्रसन्नो मधुर उदार ओजस्ती चाति । उक्तिचर्णं च ते वच, रस आत्मा रोमाणि छन्दांस्ति, प्रश्नोत्तर-प्रवहिकादिकं च वाकेलि, अनुप्रासोपमादयश्च लामलंकुर्वन्ति । भविष्यतोऽर्थ-सामिधात्री श्रुतिरपि भवन्तमभिस्त्वैति—

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा

द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा वद्धो वृषभो रोरवीति

महो देवो मत्यो आ विवेश ॥ (कृ सं. ३ अष्ट. ८ अ. १० व.)

'तथापि चंद्रुणु प्रगल्भस्य पुंस कर्म, वालोचितं चेष्ट्य' इति निगद्य निवेद्य वैनमनोकहात्रयिणि गण्डशैलतत्त्वनल्पे लातुमत्रगद्या जगाम । तावच दुशान् तमिथध्य समाहर्तु नि स्तो महासुनिरुशनाः परिवृत्ते पूपण्युध्मोपहृतं तमद्राक्षीन् । क्षणादाश्वत्तश्च स्तारत्वतेयत्तसै छन्दस्ती वाचं समचारयत् । अक्साद्विसापयन् स चान्द्रुवाच—

या दुन्धापि न दुन्धेव कविदोग्धृभिरन्वहम् ।

हृदिनः संनिधत्तां सा स्क्रिधेनुः सरस्वती ॥ २५ ॥ इति ।

तत्पूर्वक्षमधेतृणा च स्मैधस्त्वमादिदेव । तत प्रभृति तमुशानसं मन्तः कवित्याचक्षते । तदुपचाराच वव्य कव्य इति लोकवात्रा कविशब्दश्च 'कृ वर्ण इत्यस्य धातो, काव्यकर्मणो रूपम् । काव्यैकरूपताच सारत्वतेयोऽपि काव्य-पुरुष इति भक्त्या प्रयुक्तयते । ततश्च विनिवृत्त वाग्देवीं तत्र पुत्रमपददन्ती मध्येद्यदं चक्रन्द । प्रत्यक्षतश्च वाल्मीकिसुनिवृष्टा तप्रधर्यं तसुदन्तसुदाहत्य भगवत्ते शुण्ठूतेराथमपदमदर्शयत् । तापि प्रत्युतपदोधरा पुन्नादाद्यपाली ददाना शिरणि च चुम्दन्ती त्वत्तिनता चेतसा प्राचेतसापापि नहर्षये निभृतं सच्छन्दांसि वचाणि प्रापच्छत् । अनुप्रेपित्थं स तथा निपादनिहत्तसहवरीकं शैशवुवानं चराणे-वारयानिशं क्रदन्तमुदीव्य शोकवाऽस्त्रोक्तुवगाद—

१८ अनुगमानं यश्चादिरपि तत्प्रणयनकालो न भवितु-
 १९ र देव निरार 'मात्रा स्थिति नित्या' (क्र. स. ६. ५. २५)
 २० ग्रन्थे । एतदेवाभ्युभ्य भगवता जैमिनिना पूर्वीमी
 २१ द इन्द्रिय (११११६) उच्यादिद्वादशसूत्ररनिलक-
 २२ ष्टु एव इन्द्रिय भगवेन्वान् (१११११८) उच्यादि-
 २३ म । उच्यमीमामाशास्त्रपि भगवता पाराशार्ण-
 २४ वा उच्यते भगवता यृत्यतापि । 'अत एव च नित्यत्वम्'
 २५ उच्यते अवश्यपैतम् ।

गायत्री विद्या अन्ते—‘उनामि मंत्राप्रहणो वनि-
ष्टः । इति एव वद्यां दिव्येन विवेदया पुरुषे रे
ति । एतद्विषय निरक्षम् (५.अ
प्रा.३ प्रा.३ वा ३२५) इति च,
निरक्षम् (३.३.३) अथेषामादयोऽन्येभ्यि म-
हाये । एव गायत्रीप्राप्तिकार्यात्मादिपृष्ठ-
द्वारा इति अस्ति दिव्य वृत्तमाणा
विवेदया वद्यमूला पुरुषविद्याप्र-
तिष्ठाना इति प्रतिशब्दः । ततः एव पुराणानि-
ति इति विवेदया वद्य वाचानिदं शोद्ध इति

१०८ विष्णुवाचोऽस्मद्ब्रह्मा विश्वान्
१०९ विष्णुवाचोऽस्मद्ब्रह्मा विश्वान्
११० विष्णुवाचोऽस्मद्ब्रह्मा विश्वान्

१३४५ पुराणे—तत्त्वाद् गतिः का तदेह इहोऽहं। उत्तरे
दीरे चक्र रथाम् इवाद् । (प. ८. ५० क. १८. ८. १३. ४. १
८. १. ११ क.) हो। देवर्ये—विष्वर इवाद् तत्त्वोऽहं इति
सम्बोध इवाद् । (प. ८. ५. ७) हो। इत्यत्त्वं त्वयि—अभिवृद्धिविकल-
पे तत्त्वं त्वयाद् । इति दक्षिणाद्युत्तर इवाद् । (प. ९. १
६८ लिखिते तत्त्वाद् तत्त्वाद् तत्त्वाद् तत्त्वाद्, तत्त्वाद् तत्त्वाद् तत्त्वाद्
तत्त्वाद् तत्त्वाद् तत्त्वाद् तत्त्वाद् तत्त्वाद् तत्त्वाद् तत्त्वाद् । अतः अभिवृद्ध-
तिवृद्धि तत्त्वाद् तत्त्वाद् । एव विवेद तत्त्वाद् तत्त्वाद् तत्त्वाद् । तत्त्वाद्
तत्त्वाद् तत्त्वाद् । तत्त्वाद् तत्त्वाद् ।

भूमिका ।

भूमिका ।
अतस्मलाप्तिरपि नमतोनियमेण विचरणीयन् । अतो नित्या वेदा इत्येव
स्थितम् ॥ एते वेदवाचस्तदो द्यानन्दसामिन कथेदातिभाष्यमूले
विचरणाभास्यन्तव वेदा ब्रह्मोऽन्तते लायं द्युर्वारा

स्थितम् ॥
 परवन्न सप्रतिका वेदवाचस्तयो द्यानन्दसामिन कन्वेदादिभाष्यभूमि-
 काद्यं वेदानां निलक्षणं प्राप्तस्य तदुत्तिगग्नामकार्यनन्द ब्रेधा ब्रह्मोऽन्ति ।
 निलस्योपनिकालप्रदर्शने प्रथमो ऋग्म । उत्तिकालप्रदर्शने सायंभुवारिन-
 महता सवित्रस्य (१२०९६०००) एवायद्युष्टस्य परिवर्णो द्वितीयो
 ऋग्म । यत्काङ्कणामनेच्चमला महार्णवेरो मनु घट्यनो द्वितीये हु चतुर्थं
 मन्त्र एवं पठनं नहन्तं दृष्टिरितं भवति $79 \times 98 = 398$ । तत्पूर्वे जनिकात्
 शेषान्तं सिरसाप्तति उत्तिकालोऽपि यदि वस्तवत्ताहं ब्राह्मवत्तारम्भरिति हृ
 हीयो ऋग्म । परं तहि द्वाष्टो निर्मात्रे वेदप्रिलङ्घं सघटते । यत्रेव गत-
 ाप्तिः — ते । $398000 = 4330000$

५६१ मत्तु ४२३०००० = २०८७२००००
५०००००० = ९८४०३२००००

৫৯০৮৪৩৮১
৫৯০৮৪৩০০০০=৯৮৪০৩
৫৯০৮৪৩০০০০=৯৮৪০৩

$$4190455 = 990450000 \times 444520000$$

61558. 990000 = 99432000
- 50000 - 50000

$$\frac{5}{6} \times 120000 = 100000$$

11-1990
6500

$$\frac{1}{2} \cdot \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$$

561
1955 =

~~1977~~ = ~~1977~~

1942-91

क्षमता देवताओं की विशेषता है।

१०८ अस्ति विष्णु विष्णु विष्णु विष्णु विष्णु

प्राप्ति विद्या विद्या विद्या विद्या विद्या विद्या

1920-21

...and the world will be at peace.

10. 10. 1948

~~1938-1939~~

—
—
—

साहित्यदर्पणे

न च वेदविहारोऽयं संथाव्यः शूद्रजातिषु ।
 तस्मात्खजापरं वेदं पञ्चमं सार्ववर्णिकम् ॥
 एवमस्त्वति तानुक्त्वा देवराजं विसृज्य च ।
 सस्मार चतुरो वेदान् योगमास्याय तत्त्ववित् ॥
 धर्म्यमर्थं यशस्यं च सोपदेशं ससंग्रहम् ।
 भविष्यतश्च लोकस्य सर्वेकर्मानुदर्शकम् ॥
 सर्वेशास्त्रार्थं संपन्नं सर्वीशिष्यप्रवर्तकम् ।
 नाष्ट्याख्यं पञ्चमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् ॥
 संकरप्य भगवानेवं सर्वान्वेदाननुस्मरन् ।
 नाष्ट्यवेदं ततश्चके चतुर्वेदाङ्गसंभवम् ॥'

(१ अ. २—१६ छ.)

एतेन वैयस्यताह्यस्य मस्मस्य मनो. कस्मिविवेतायुगे राजो नहुपस्य राज-
 यान्ते, यद्वा माप्रतिराद् गतस्ते प्राग् द्वापरयुगे प्रोक्तेभ्यः पुराणेभ्यः पूर्वे वेता-
 दुर्गे नाश्वधाश्वम् प्रणयनमिति व्यक्तम् । तत्र प्रथमकोटावन्यो नहुपो द्वितीयको
 दायन्य इत्यपि ममवन् पन्था । नहुपश्च आयुपः पुत्रो यथातेः पितेति
 मशानागतम् (आदिपर्व. १५ अध्या ७ ग.) ॥

धन्द्र मनुष्यम् भगवदायु समाव्यते तावतो वद्यधिकनिवन्धनादिदार्नातना इति-
 तामपुरां तु नदिदानानानन्ययाऽन्यया गमयन्तोऽपि वसुतो न विश्रान्तिं संध-
 दन्ते । इत्यत्यन्ते चन्द्र । यद् यथोत्पादिनं तत् तर्यव परीक्षितं स्वस्पप्रतिष्ठितं
 न्वन्ति । इत्यथा दर्गेऽपमाण तु न्वन्याप्रतिष्ठितमेत । नहि मृद्व्यतिरेकेण प्रिभा-
 वद्वन्नी सृष्टिं न्वन्याप्रतिष्ठनीति । एवमस्माकमार्यावर्तमुवासितिहास पुराणं
 चादि न दद्य त्रुत्यानामार्यान्मात्रमनिदिवन्धवन्तेन, दितु पातञ्जलादिप्रब्लातोगवि-
 द्यन्तेऽन्यन्यां (वी उ पि पा) तत्रनव प्रित्यक्षणदेशसालपात्रवदितमपि
 दद्य राज्यदत् । अत एव भगवता वेदव्यासेन—

‘इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् ।
 विमेन्द्रलयश्चुताङ्गेऽत्रो मासमयं प्रहरिष्यति ॥

(म. ना. आदिप. १ अ. ३६७ छ.)

इति विमेन्द्रलयश्चुताङ्गेऽत्रो वेदं वैद्यवृंहयेत् विर्यादते । न व्यादत्र्यवमादरमूरिति-
 राज्य उपर्यादेति, यदि न च व्यादत्र्यवमूरिति वेदव्यासाद्यं प्रवर्तमानं स्तिथेत् । नैर्त-
 याद्य इति विमेन्द्रलयश्चुताङ्गेऽत्रो वेदं वैद्यवृंहयेत् । अत एव व्यादत्र्यवमूरिति विमेन्द्रलयश्चुताङ्गेऽत्रो वेदं वैद्यवृंहयेत् । इति विमेन्द्रलयश्चुताङ्गेऽत्रो वेदं वैद्यवृंहयेत् । इति विमेन्द्रलयश्चुताङ्गेऽत्रो वेदं वैद्यवृंहयेत् । इति विमेन्द्रलयश्चुताङ्गेऽत्रो वेदं वैद्यवृंहयेत् ।

— इति विमेन्द्रलयश्चुताङ्गेऽत्रो वेदं वैद्यवृंहयेत् ।

यदि चात्र सांप्रतिकर्पालोचनदृष्ट्या कालसंकोचनिकीर्पाया मीमांसकाना सहस्रसंवत्सरशब्दस्य सहस्रदिनपरताधिकरणन्यायोऽवतार्थेत् (जैमिनिद. ६ अ. ७ पा. १३ अधि.). तदापि विसंवादाधिस्तदवस्थ एवाभिलक्ष्यते । यत्स्तत्र साधारणेनाधिकारिचिन्ताया ब्राह्मणानुशृण्वतः कालसंकोच आश्रीयते; इह पुनर्विशेषण कालकलनाया गमकानुशृण्वतः कालसंकोचो विकाशो वा कथमाश्रीयते । या च शतायुःश्रुतिः, सापि युगपरतया मन्त्रादिभि. सर्वते (म. स्म. १ अ. ८१-८४ श्ल.), इत्यसेतिहासपुराणाभ्यामेव किमपराद्भूम् । यत्तदुक्तजातं गमकानुपलम्भेऽप्यन्यथा नीयते । एतेन हि भगवन्तं रामभद्रं तत्पितर तत्रभवन्त दशरथं चाभिलक्ष्यीकृत्य प्रवृत्तम्—

‘दशर्वपर्सहस्राणि दशर्वपर्शतानि च ।

रामो राज्यसुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ॥’

(र. वा. का. १. स. ९७ श्ल.)

‘पष्ठिर्वर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक ।

(र. वा. का. २० स. १० श्ल.)

इत्यादिवाक्यं नासगतं मन्त्रव्यम् । वलादन्यथानयने तु सैरमानेन $\frac{३५५०}{३५५०} = २८\frac{१}{३}$ इति $\frac{६०००}{६०००} = १०\frac{१}{३}$ इति तयोः कालावागच्छतः । अत्र द्वितीयसंश्लेष्टेऽपि प्रथम. सर्वेभाऽनुपपत्त एव । तथा तत्रैव रामायणे ‘जनपोऽदर्शवर्णो ने रामो राजीवलोचन.’ इत्येवमादिस्तककालो दिनत्वेन परिणममानोऽतितरामनुपपत्ते द्रष्टव्य । नैवमत्रैवानुपपत्त्या पराक्रम्यते । यानि पुनर्ज्योतिषे होरास्तन्धे नानाप्रकाराणि योगोत्तिवतानि पुरुषायुयाणि पठितानि तत्रापि विसंवादगलप्रहास्य मुच्यामहे । जैमिनीयन्यायोऽपि स्खातन्त्रेणावतार्यमाणः कालसंलग्नासु प्रसाणपददी नायिरोहतीत्यपि दर्शितमेव । देशशालदियदिप्रकृष्टलमेस्त्वरालापोऽपि दूरदर्शिभिरेकेलयाऽध्येत्यतिमगव्यः । प्रक्षेपोऽपि साजात्यान्न विद्यिष्य मूलास्तन्दीत्यादि व्यपेहस्य परीक्षणीयम् । तसाद् वेदेष्विष्व तद्दोपाद्येष्वपि यद्यन्या सर्वते व्यवस्थाप्यते वा तत् तत्पैष नीदमानं पृक्वोपहं भवितुमर्हतीति स्तितम् ॥

इतेदमपि कुगतत्त्वं प्रहृत्य पर्वातोच्यम्—

‘श्रुतौ शतायुः पुरुषः प्रदिष्टो

वहुत्वयोगी शतशब्दशक्यः ।

रामादिकानामधिकायुरामौ

युक्तं प्रतीमः फलितेऽनितायुः ॥’ इति ।

दहुँ चात्र दद्यादुनारेण प्रदिवत्वम् । इत्ये च इन्द्रियोऽप्यदात्यन्देशे पुनरेनपि पर्वात्तेष्वभ्येष—

‘त वार्षिको वास्तरिको भवत्त (भवृत्) ।

भोगो भवेत् भास्त्वरत्तं द्येष ।

तत्रापरं (न्तिमं) व्राह्मणगौरवेण (दर्शनेन)

स स्वीचकारेति विरोधभङ्गः ॥' इति ।

अथवा भवृत्तीयापरभोगस्य प्रथमान्तत्वे । महर्पिणाग्राहि (उमानि) विरोध-
शान्त्यै इत्येवं चरमपाद पठनीयः ॥

ग्रास्तावयं च प्राक् (भूमि. १८ पृ.) साहित्यस्य प्रवन्धा वन्धकाश्च क इति ।
तत्रावशिष्यते पौराणिकी कोटि । यत्र सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्षणायामनेके वैज्ञा-
निका विषया पुरस्कियन्ते । इदानी तु प्रस्तुतमुपक्षिप्यते यत्पुराणेष्वन्यतम-
माद्येयमिति । इह विषयान्तरवत् साहित्यविषयोऽपि भामहादिग्रन्थेभ्यस्तत्पूर्वं
भ्यो वा संकामित , आहोस्तिद्व वैद्यर्थोपबृंहकेभ्य आमेयादिभ्य एव भामहादि-
ग्रन्था व्याख्यिपत । तत्रायकोटिविंशीर्थते वृहत्कथारघुवंशादिपर्यालोचनेन तत्क-
र्तृकालेऽपि कविकर्मपद्वतेरवद्यंभावाद्, यत्प्रयातान्येतानि गुणाद्यकालिदासा-
दिसूक्तान्यसाकमवलम्बनानीति । आलंकारिकेषु भामहवर्ज नान्य कथन विरत-
नत्येन सप्रति सभावनामार्षड इति वहव । भामहग्रन्थस्तदुपत्रमित्यपि न सिद्धति ।
यम्मात्तमादेव—

‘रूपेकादिरलंकारस्तस्यान्यैर्वहुंवोदितः ।

न कान्तमपि निर्मूपं विभाति वनिताननम् ॥ १३ ॥

रूपकादिमलंकारं वाहामाचक्षते परे ।

सुपां तिडां च व्युत्पत्तिं वाचां वाज्ञान्त्यलंकृतिम् ॥ १४ ॥

तदेतदाहुः सौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीढशी ।

शब्दाभिवेयालंकारमेवमिष्टं द्वयं तु नः ॥ १५ ॥’
(१ परिच्छे)

इत्येन, नथा—

‘इति निगदितास्तास्ता वाचामलंकृतयो मया

वहुविवक्तवीर्द्धान्येयां स्वयं परितक्यं च ।

प्रथिनवन्वसः सन्तोऽभिग्राः प्रमाणमिहापरे

गुरुत्ववियामस्याराधं मनोऽकृतवुद्घिभिः ॥ १६ ॥

(१५ परिच्छे)

इत्येवमिति च तत्त्वेन मृक्षेन प्राचां काव्यानुयामनाना ज्ञापनात् । नाद्य-
क्षेत्रे हि—

‘उपमा दीपकं चैव रूपकं यमकं तथा ।

आद्यन्येन हलंकाराश्चवारः परिकीर्तिताः ॥’

(१६ अ ४१ श्लो.)

इत्येवमिति च तत्त्वेन मृक्षेन प्राचां काव्यानुयामनाना ज्ञापनात् । नाद्य-

क्षेत्रे हि—

गृटार्थमर्थान्तरमर्थहीनं

निदार्थमेकार्थमनिदुनार्थम् ।

इत्येवमिति च तत्त्वेन मृक्षेन प्राचां काव्यानुयामनाना ज्ञापनात् ।

भूमिका ।

न्यायादपेतं विप्रमं विसंधि
शब्दच्युतं वै द्यक्षकावदोपाः ॥
(१६ अ ८४ नो.)

श्रेष्ठः प्रसादः समता समाधि-
मार्युर्यमोजः पदसौकुमार्यम् ।

पर्यस्य च व्यक्तिरुदारता च
कान्तिश्च काल्यार्थगुणा द्वैते ॥

(१६ अ ८२ नो.)

स्त्रेव दग्ध दोपान्तरन्तो गुणा उद्दिष्टा यथोदयं लक्षिताथ । एत एव काल्या-
रुदारमूले—‘दोपान्तरन्ते दग्धमतामनाधिमार्यमैषुमार्योदारता र्वभित्तिरम्भ्यो
द्यन्तगुणा’ (२ अविंश्ट १ अध्या ४ मू) इति वामनेनोक्ता ‘मा-
र्युर्यमोजोरुदाराया रायिताधेति । परमेते (दग्ध गुण) वामनत प्रत्यक्षेत रभा-
प्रियस दण्डिन पाल्यार्मेऽपि सति । दण्डिवामनप्रदीन्दयतो गुणाना भर-
तारुदाय न द्यते । भरतेन रुदाराया स्वातिनारुदपुष्करशीलं ग्रन्थेषु
‘परमर्गदिविराम्भा गिरुदमूल्ये । र्वद्यन्तगुणवते । र्वद्यन्तगुणवते । र्व-
द्यति पालितिरुद्यन्ता रिलालिरुद्यन्ता र्वद्यन्ताग वेषाचर रुदमूल्य एव र्व-
द्यन्त ग्रन्थपानवेदाद्युद्यितप्रवर । दण्डिन प्रदीन रुदमूल्यम भास्तु
पाल्यारुदाये तु भरते नो दोपान्तरे दण्डिव एव द्यते । एव रुद-
द्यन्तमैन्द्रनिमये नन्ते भरत त्वयै रुद्यन्तमैन्द्रिये रुद्यन्ते रुद्यन्ते
रुद्यन्तमिमरते ये रुद्यन्तिव रुद्यन्ते इति, यिद्येतद्यन्दयति रुद्यन्ते
रुद्यन्तमैन्द्रिये रुद्यन्ते इति, यिद्येतद्यन्दयति रुद्यन्ते ।

तात्पर्याद्युद्यितप्रवर ये रुद्यन्ते यिद्येतद्यन्दयति रुद्यन्ते । एव रुद्यन्ते
त्वयै रुद्यन्तमैन्द्रिये रुद्यन्ते रुद्यन्ते इति, यिद्येतद्यन्दयति रुद्यन्ते ।
रुद्यन्तमैन्द्रिये रुद्यन्ते इति, यिद्येतद्यन्दयति रुद्यन्ते । एव रुद्यन्ते
प्रदीनप्रदीन ये रुद्यन्ते इति, यिद्येतद्यन्दयति रुद्यन्ते । एव रुद्यन्ते
रुद्यन्तमैन्द्रिये रुद्यन्ते इति, यिद्येतद्यन्दयति रुद्यन्ते । एव रुद्यन्ते
रुद्यन्तमैन्द्रिये रुद्यन्ते इति, यिद्येतद्यन्दयति रुद्यन्ते ।
रुद्यन्तमैन्द्रिये रुद्यन्ते इति, यिद्येतद्यन्दयति रुद्यन्ते ।
रुद्यन्तमैन्द्रिये रुद्यन्ते इति, यिद्येतद्यन्दयति रुद्यन्ते ।

त्रिवेद्य द्युद्यन्ते ॥

वर्षीणां द्वादशाशती पष्टिः पद्मिश्च संयुता ।
भूमुजां कालसंख्यायां तद्रुपञ्चाशतो मता ॥'

इत्ययं द्वापञ्चाशतो राजा काल = १२६६ स. च. न. सुवदति । एतदुक्तं भवति—
यदि नाम प्रकृतोपयुक्ता सप्तर्णां गतिनोपलभ्यते, तर्हि तथा युधिष्ठिरकालिनें
योऽशक्यः । अत्र सिद्धान्ततत्त्वविवेके कमलाकरभद्राः ।

‘अद्यापि कैरपि नर्गतिरार्थवर्णे—
र्द्यप्ता न या च कथिता किल संहितासु ।

तत्काव्यमेव हि पुराणवदत्र तज्जा-

स्तेनैव तत्त्वविषयं गदितुं प्रवृत्ताः ॥”

(भग्न. ३२)

इत्यादि निर्णयन्ति । तथा सिद्धान्तदर्पणे चन्द्रशेखराचार्या अपि—

‘सप्तर्णाणां ध्रुवः प्राग्भिनौक्. संचारसंभवात् ।

तथाप्यनुभवात्तेषां व्यवस्था क्रियते ॥ ध्रुना ॥

पूर्वांत्रं शकटाकारमुदक्ष्यमुडुसप्तकम् ।

सप्तर्णिमण्डलं प्रोक्तं व्यक्तं विश्वनमस्फृतम् ॥

तत्पूर्वोन्नतेरेखाप्रे मरीचिः पश्चिमे ततः ।

वसिष्ठोऽदन्वतीयुक्तस्तपञ्चादद्विराः स्थितः ॥

तन्यद्वाद्यतुरस्य शम्भुदिद्यविरस्य तु ।

पुलस्त्यो दक्षिणे तस्य पश्चिमे पुलहः स्थितः ॥

क्रतुस्तुत्तरस्यानस्त्रोक्ता पुलहक्तृ ।

ष्ट्रवस्त्रेण यद्यग्नौ तदक्षस्था महर्षयः ॥

कथ्यन्ते सांप्रतं (४९७०)सिंहे भूमुजां(२१)शान्तगौ हि तौ ।

वालांश्चिंचवैकः १३ प्राच्यां पुलस्त्यो वर्तते ततः ॥

तन्मैः सायकैः (५) रत्निरद्विरा नवमि(९)स्तनः ॥

तनोऽष्टामि(८)वैसिष्ठोऽसान्मरीचिवैतत्तेऽष्टमिः(८) ॥’

द्वयवद्वदि सुनिष्ठेऽप्यस्त्रज्ञन्वे—

‘प्रत्यन्तं प्राग्गतिः प्रोक्ता पुराणैरप्यलितिकाः ।

तेषां नो निश्चिना पूर्वानुभवाददर्शनान्मया ॥’

मन्त्रान्तर्मित्युः । एतेन स्मर्दिचागमादान् ६५३ एतावत्तदिगतानं तदानं
मन्त्रान्तर्मित्युः । द्वयो हि छट्ठे २७ वर्षानन्तर्मित्युः ६५३ वर्षानन्तर्मित्युः
मन्त्रान्तर्मित्युः तद्रुपेत्युः तद्रुपेत्युः (लंगद्वाल्ल) इव ऋत्युगमन्तर्मित्युः (दु
ष्ट्रियोऽन्तर्मित्युः) द्वयवद्वदि द्वयवद्वदि द्वयवद्वदि द्वयवद्वदि । नद्वि ३१७५—
३१८३ लंगद्वाल्ल घान्तेगद्वाल्ल घान्तेगद्वाल्ल घान्तेगद्वाल्ल वा भाग्नवंप्रामन्यं
घान्तेगद्वाल्ल वा स्मर्दिसमान्तर्मित्युः कट्टनदर्ढान्तर्मित्युः युधिष्ठि-
रदर्ढान्तर्मित्युः कट्टनदर्ढान्तर्मित्युः वैत्येष्वः प्रक्तने । तस्मान्—

भारतं द्वापरान्ते ऽसूडार्तयेति विमोहिताः ।
केचिदेतां सूपा तेषां कालसंख्यां प्रचक्रिरे ॥'

इत्यन्यथा परिणामां महामाल्यचण्डकमूलोः कल्हणस्य कृतिसुपैश्यान्नायव्रष्ट-
वृपावर्द्धा ६५३ एतावन्ति वर्षाणि सकलव्य ३१७९ एतावदेव सर्वसमला कर्ति-
गतं (बलियुगसंवत्) शाकारम्भमये मन्तव्यम् । एवमप्यत्र नीलमुनिरामन
काश्मीरिकपुराणमतं न जहातीति परीक्षणीयम् । इत्थं च पूर्वदत्तमुहितावामने
युधिष्ठिर इत्यप्र लक्षणया कस्मिद्धितत्प्रताने वृपतीं पृथ्वीं शासतीत्युत्तमम् । किं ता,
यथाकृतार्थे 'गोद्रिमृगादवियुतः' इति पाठश स्यादिति सक्षेपः ॥

यथाप्र विचिदितिहासिकत्प्रतापि विविच्यते—राष्ट्रं दांतनोर्गात्रातो गात्रेषो
भीष्मो जहे (म. भा. आदिप. १०० थ.) । अप्ये पराशरात् गत्यवला पारा-
शर्दो व्यासः वानीनथ (म. भा. आदिप. १०५ थ.) दांतगुर्विवाहिताना
सत्यवला चिवाहादविचित्रवीर्यो जननामाम । तत्र विचित्रवीर्योऽस्मिन्द्वाऽन्त-
स्मिते कागिराजसुते उपयेने । ततथ—

'ताभ्यां सर्द समाः सप्त विद्यरन्पृथिवीपतिः ।
विचित्रवीर्यस्तरणो यदमणा समगृह्यत ॥
सुष्टुप्दां यतमानानामासैः सर्द चिकित्सकैः ।
जगामास्तस्मियादित्यः ।

(म. भा. आदि प. १०२ थ.) । भागु, नदयवला आहया पाराशरो निदित्वी-
र्यम् ऐप्रेऽस्मिद्दक्षादा एतरागृ तथाम्पालिवाया पाष्टगुत्सारगमन (म. भ.
लालिप. १०६ थ.) । पाष्टोरुभिरितदम् (म. भा. आदिप. १२३ थ.) 'हत्त-
रुनाद अनिमन्तु, अनिमन्तो परीदित् परीक्षितो जनगोल्लद्वादशः । एव हत्त-
नो, राहनो उत्तेजद, वैदेहुर पाराशरो महामरतं (ज्ञ) चते (म. भ. लालि-
प. १ थ.) । ददितदनीराहो जनमेऽन्यस्त एव १६ वर्द्दिं कर्त्तव्ये, हत्त—
'जाकर्णपतिः द्यामो पद्यसाशीलिरद्वकः (८१)

रत्ने पर्यप्तरद्वद्वोषो एत्तः दोहरापर्यप्तवृ ।'

(म. भा. श्रील. १२५ थ. ७२ श्ल.) इत्यन्ते, हत्त—

'दद्यः प्राप्य परीक्षितु दिद्यमन्तदात्प च । १३ ।'

कृष्णार्चार्ततार्चुरः सर्वास्त्राप्तुपरात्मने ।

पिदित्या परमात्माति स्त्रप्तप्रक्षमते स्तितः । १४ ।

पर्वते (१०) पर्वति पर्वताना एत्तुपां सर्वपिदिति ।'

(म. भ. लालिप. ११४ थ. १८२) दात्तुदेवददिते १५-१०-११=१०९
एत्ताते दद्ये भद्राः प्राप्तरद्वद्व वृत्तार्चार्ततेऽन्ते एत्तरहं । १०९
हत्ते दद्यस्त ददित्यै दद्यस्त दद्य—

'जग्नरे चिय तंत्रो ददित्यार्चार्ततेऽन्तद् ।

सर्वारक्षमे एत्तं हृत्यार्चार्ततेऽन्ते ।'

(म. भ. लालिप. १८२) ददित्यै १५ दद्यरहं दद्य—

थात् ३१००—४८७=२६१३ कलिगतम् । एष च—‘यदुदुम्वरवर्णाना^५
मण्डलं महत् । पीतं न गमयेत्स्वर्गं तत्क्रिं क्रतुगतं नयेत् ॥’ इत्येवमुखात्
शायाम्—‘प्रमत्तगीत एष तत्रभवतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणम्’ इत्येवं
भाष्यकारेण प्रत्युच्यते । यद्युक्तो बुद्धनिर्वाणकालः सर्वेवादिसंसर्वतः सापाराणः
तीर्थकर-महावीरसत्ताकालो व्यक्त एव, यतो वीरनिर्वाणसंवर्त—५२७^६ र
उच्चर्म् अर्थात् कलिगतम् २५७३। ‘चन्द्रगुप्तसमा’ इति प्रत्युदाहरणं तु^७ ल
महाभाष्ये काशिकायामपि न दृश्यते, केवलं चिद्रान्तकौमुद्याम् । चन्द्रगुप्तसंवित्
तया संभाव्यमानः पुष्ट्यसित्रो वर्तमाने लद्दसूत्रभाष्ये—‘इह पुष्ट्यसित्रं यज्ञानम्
(३।२।१२३) इत्येवं स्मृतोऽपि कुशकाशावलम्बनायितः । नहि देवदत्तेदत्तेन
न्द्रपालितप्रार्थदाहरणे (८।२।८३) केचन नियता व्यक्तिविशेषा भाष्यकाणानि
मता भवितुमर्हा इति दिशु ।

अयं किञ्चिदर्दीनान्तरसुपक्षिप्य भूय. प्रकृतप्रधृकफलं दर्शयिष्यते । दर्शनेन्द्र
योगितया प्रतियोगितया वा परस्परस्य परस्परं प्रवेशो लक्ष्यते । सोऽर्थं शब्दस्ते
उर्थत इति यथोत्तर भूयान् प्रेक्षाविषयः । तद्वीजं तु—‘कालः स्वभावो नियमित्
दृच्छाभूतानि योनि —’ पृ. ८) इत्येवं जातीया भगवती श्रुतिरेव । गृही
श्रुतिश्चालभ्या, तदनुवर्तिप्रमातृणा प्रवृत्तिर्वा, यदेष प्रमेयस्य प्राकृतिको दोष
स्वभावो वा यथायं विचार सहर्त, तयागल्या तैर्थिकैर्नायित इति । अत्रेदं स्थूल
पर्याणोचनम्—

वैशेषिकं न्यायवेति द्वये दर्शने समानतत्रे तत्र उल्लङ्घापरनामा भट्टाचार्यी
कणादेन पिशेषं पद्मसं पदार्थमेदमधिकृत्य कृतो ग्रन्थो वैशेषिकम् । निश्चेत्
स्वात्रदस्येनरेन्द्रो व्यावर्तनाय प्रभवतीति वैशेषिकस्तत्प्रमाता । तथाचोक्तमौर्द्धर्म
दर्शने भाष्यवाचार्य—‘द्विन्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे । यस्मै
न्नार्दिका त्रितीयं वै वैशेषिक विदु ॥’ इह भूतात्मपुरस्कारेण पदार्थाना सावर्त्तनं
पर्याण्यदा न्यवद्वानानि वैशेषिकार्थान्तिर्यन्ति परमात्मचिन्ता । अत्र दश अध्यायाः ।
पर्याण्यद्वे आदिते । मर्येमत्राणि ३०० ॥

चार— (१२४५—५०) इत्यादिता पश्चापुपदिष्टा । एवेन पूर्वं त्रयं एवं
हेताभासा साकलिता । पश्चाद् पश्चत्तमुपनीता इति व्यक्तम् । अत्र ‘निश्चातिश्चर्चं-
त्रिधनमित्तं चाद्यपोऽत्रवीद्’ इति वैशेषिक-पदार्थसंसंप्रहकारः प्रदात्तनाद-
चार्योऽपि उचारी । एवं इत्तो जथनारायण-तत्कपश्चान्तोऽपि । तदेवन्महान्महो-
पाप्ताद-चन्द्रकान्तनन्दाचार्यं खभाष्यभूमिकादा स्पष्टमुक्तवान् । किंच, न्याय-
सूत्रादेक्षदा वैशेषिकसूत्राणा प्रगदनरौलीसारल्घसपि तत्प्राचीनताभवगमदर्तीति
प्रत्यक्षं परीक्षदाणाम् । एवमपि वश्चाद्यकोशभूमिकादा नहानहोपाप्त्यायमदभीमा-
चार्येण विपरीतमुच्यते तत्त्वं हृदयारोहीति द्रष्टव्यम् ।

प्रजापै प्रनेदपरीक्षणं न्यायः, नीतिवे प्रनेवपिद्विज्ञेनेति वा । एषोऽधिनादा-
पत्त्वाना नहानुनिना गोतमेन न्यस्ति । इहान्तरात्मपुरस्कारेण पदार्थतत्त्वद्वान-
पि ध्रेदत्तसार्वदिन्तिकी परमात्मचिन्ता । क्षत्रं पश्च अध्यादा । प्रस्तुभावनाहित्वा-
दम् । सर्वसूत्राणि ५३१ । नगवतो गौतमस्य समये लायुर्वेदं इदं मन्त्रपाठोऽपि
रक्षप्रत्यक्षं आर्तीत्, तत एव द्यान्तविधदा द्वयोरप्युपादानं वेदप्रामाण्यादररे ह
तम्—‘सप्तायुर्वेदप्रामाण्यवद्य तप्त्रामाण्यमाप्तप्रामाप्ताद् २१६८’ इति । लारसा-
द्विरेपेणागमित्या सप्त्वा ल्पदन्ते । आगम च—‘क्षागतं दिवदर्शेभ्यो गतं च गिरिज्ञं हुते ।
मतं धीदाणुदेवस्य तत्त्वादागममृच्यते ॥’ इति शब्दार्थंचिन्तान्तर्पात् तिरस्तम् ।
दामाणि-तत्पुरपा पोर्त्सदोऽनात्मानदेपेनागच्छरणे द्वृद्धद्विष्टपदित्तोऽन्तर्प-
पादि पश्च । तत्पुरपादिदशप्रतिपादवा सप्त्वाणु तैत्तिरीये लारस्यदे दरक्षसा-
टरे शूलन्ते ॥

सांत्यं योगदेति सरागतक्षे । तत्र तत्त्वादा रक्षान्तो यत्र स तत्त्वान्तर-
राप्रदात्तनामा न्यायादादरारेण देवत्तिन्नरन्ते नहानुनिना वृपिलेनोऽपि देवि ।
तथा चैत्य—‘पद्मे विदिते तत्त्वं विदेव वाहृत्तित्वम् । श्रोतुभृत्युर्वे न्याय-
सूत्रान्तर्पात्तिनिर्दद्यम् ।’ शारीर भागदत्ते (१२६ ३६, १० अ०, १) । तत्—‘ह
सदय निरालादिलादिरारेण विवायूरभूता राप्त्राप्त्यादी हु देवत्तरात्मरे-
न्नहानुनिना विदितेनाप्त्यम् ।’ तथा चैत्य—‘हुत्तद्वाराविदेवे तो विवायू
रन्नम् । एवमेव यमदाता वर्त्त विदेव विवृत्य । विदि-पद्मद च २
प्रशुद्धतय रक्षा । २७२८ च विदिते तत्त्वं तप्त्रादेवाप्तर्वद्वा । एवं भागे
विवायूरभूत्तद्वारेण न्याये । ‘तप्त्रादेवाप्तर्वद्वा विवायूर्वे च तप्त्रादेवे
विवायूर्वा’ एवाति देवत्तात्मा विवायूर्वा । एवत्ते तप्त्रादेवाप्तर्वद्वारेण विवायूर्वे
देवत्त तप्त्रादेवाप्तर्वद्वा । एवं विवायूर्वे तप्त्रादेवाप्तर्वद्वा । एवं विवायू-
र्वद्वा विवायूर्वद्वा । २७२९ च विवायूर्वद्वा तप्त्रादेवे । एवं विवायू-
र्वद्वा विवायूर्वद्वा । २७३० च विवायूर्वद्वा तप्त्रादेवे । २७३१ च विवायूर्व-
द्वा विवायूर्वद्वा । २७३२ च विवायूर्वद्वा तप्त्रादेवे ।

नेतुगुणि । नेतर्विभिन्नमेतद् द्विग्रामिषाभिर्गो भवति ॥ द्रव्याद्वयमूर्तो भवति शुष्णो निपत्तिनिन्द्रियप्राण । महाइडलार्डिलिमिरभादभिधीयादय रेखा ॥ नितं किंवागुभेद्य द्रव्यमिषारेण भवति भावत्य । राररगायाया हेथा नसमिर्काऽसमिक्ता चेति ॥ निदिपि नाशुष्णोपपि द्वयु द्वयेतु निदिगानेतु । एकाग्रारा उकिर्भवति वत ना भवेन्ताति ॥” इत्येतद्विभाग । एष एवायरारिक्षाणामनिमो ज्ञातिगुण-किंवाद्व्याणामुखेदप्तवेन निदनगात । दश्वोऽथर्वो रसध गुरुय । दश्वो वाचव , लाक्षणिकव्यप्तसाम्या प्रागुपस्थानात्; अर्वो वाच्य , लक्ष्यव्यत्य-तात्पर्येत्य प्रागवभननात्, शुभामनुराय इति व्यपदिश्यते । रसलु सर्वेवादिनामादरासदं शुरुय एव । रमादिशब्दस्य रमादिप्रत्यायने संकेताभावापामिधा-व्यापार प्रभवति । अत एकानिषेदेन व्यविनाशूलस्य प्रतीतिराहिल्याद्विक्षणापि नाक्रमते । यनिधार्घ्यर्थो हि लक्षणाव्यापार इति । अतएव च “साक्षात्त्वकेत-विषयो मुरुय ॥ मुरुपार्थेयाप्ते निषिते प्रयोजने च गेदाभेदाभ्यामारोपितो गाँण । मुरुपार्थसवद्वत्त्वयेन लक्ष्यमाणो लक्ष्य ॥” इति सूक्ष्यते । अय तात्पर्याद्या वृत्तिरपि संसर्गमात्रे विरतव्यापारा । इत्यगल्या वभिधादिपथातिशायिनी तुरीया व्यञ्जनागृही रसादिवोधने स्फोटायनगतानुगारिभिरालकारिक्षरीकृता । यद्यपि रसो न केनापि निषेदुं पार्थते तथापि तस्य वीधनव्यापारे वैमत्याद् विकल्पा । व्यञ्जनागृहीतप्रतिपाद्यो व्यञ्जयो हि वस्त्वलंकाररसादिलक्षणः, स तावत्प्रतीयमान एव (छा० २३८ पृ०) । अन्येनाप्यन्वयाच्च—‘मुरुयादव्यतिरिक्षः प्रतीयमानो व्यञ्जो ध्वनि ।’ ध्वनति, ध्वन्यते, ध्वननं देति यथायोगमवधातव्यम् । अस्य व्यतिरेकदिधा, यथा खलु ध्वनिकारेण ध्वनुरिता, आलोककारेण पल्लविता; लोचनकारेण पुष्पिता, तर्थय प्रकाशकारेण फलिता, नान्येन केनापि कोऽपि विशेषोऽथाववि वस्तुतोऽत्र प्राकाशि ॥

अथ प्रतीयमानो व्यञ्जयो ध्वनिरित्यपि रसादिवेदनभिज्ञामात्रम्, न प्रत्येक-मर्यान्तरम् । यथा खलु व्यवहारभूमौ वाच्यतात्पर्यायो लक्ष्यो वेति । ‘विभावानु-भावव्यभिचारिसयोगाद् रसनिष्पत्तिः’ (छा० ७२ पृ०) इति सर्वेवादिसमता भारतीया रसनीवी । एतदुक्तं भवति—कारणादीना विभावादिव्यापारवत्त्वाद् विभावादिपदाभिधाने वृष्टान्तमर्यादया विभावादिविभागलाभ । सयोगादिति सौत्र-पद्म्या विभावानुभावव्यभिचारिण । समूहालम्बनतया रसं प्रति हेतुता प्रतिपन्नाः । तत्र शब्दोपहितस्त्वाणा विभावादीना व्यापाराद् उत्पाद्योत्पादक—गम्यगमक—पोष्य-पोषक—व्यञ्जयव्यञ्जकरूपा भावा चादिभिरादता । रसवीधने निरुपितदशा अभिधातात्पर्ये निरसे अपि पुनर्भूमासकमतेन लोहलुटादिभिरुत्प्रेक्षयमाणोऽभिधाया दीर्घदीर्घतरो व्यापारो रसस्यानुकार्यगतत्वं च निरस्यते (सा. द. ८९ पृ० २५३ पृ०) “भट्टलोहलुटादयस्तु—रसस्य व्यञ्जयत्वमेवाङ्गीकुर्वन्ति” इति विवृतिग्रन्थस्तू-पेद्यः (८० पृ०) एव सयोगादिति बुद्धो रसस्य विभावादेव उ० । १५५ मुद्रू निरस्तो मन्तव्य । लक्षणापि निरस्त्वै, यत्पुनस्त्वार्किकमन्त्ये श्री २१ महिमभृष्टप्रभृतिभी रसोऽनुमाप्य इत्यास्थीयते, तदपि तस्यानुरूपत्वेन

स्यात्काव्यागत्वं, न स्पष्टिता ॥ शब्दप्राधान्यमाध्रिल तत्र शान्तं पृथग्विदुः । अर्थतत्त्वेन युक्तं तु वदन्त्वाख्यानमेतत्यो ॥ द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये शब्दर्थां भवेत् । अभिधा भावता चान्या तद्वोगीकृतिरेव च ॥ अभिधाधामता याते शब्दार्थालंकृती तत् । भावनाभाव्य एपोऽपि श्यारादिगणो मतः ॥ तद्वोगीकृतिर्त्पेण व्याप्त्यर्थे सिद्धिमान्वरः । दृश्यमानावधा नोक्ते यात्मकलनियं स्फृटम् ॥” इति । तदित्यमन्यथान्यथा प्रतीयमानो नीत इत्यपि द्रष्ट्वम् । इनि शब्दार्थायम् ॥

अथ शब्ददर्शीयस्य शब्दार्थायस्य च विभावनाद् व्याकरणानिशार्दीवार्थवाचकत्वात्रयणान्मीमासादिसमयात्क्रिकान्तस्फोटवादाभ्युपगमान्यादिविभवादिव्यज्ञनारोहणात्र साहित्यमलकारशास्त्रं काव्यानुशासनं न क्ष्याप्यनुवायि पुच्छनम्हं वा भवितुमर्हति, कितु—

‘प्रसत्तेर्यः पात्रं, तिलकमतिैर्यं सूक्तरचना,
य आद्यः साधूनां श्रुतिचुलुकलेष्येन मधुना ।
यदात्मानो विद्याः, परिणमति यश्चार्थवपुपा,
स गुरुङ्को वाणीनां कविवृपनिपेव्यो विजयते ॥’

इत्येवमादिनिरूपितलिङ्गवलेन प्रधानमङ्गीति सिद्ध्यति । अत एव नयाप्यवोचि—
‘शब्दार्थयोरुक्तिविशेषसत्त्वे लक्ष्येषु काव्यव्यवहारयोगात् ।
न्यायादिवद् दर्शनकोटिमासं साहित्यमङ्गीति वदन्ति विज्ञाः ॥

साहित्यस्य भामहालकारादयः कृतिपये प्रवन्धा. प्रागुक्ताः, (भू० ४४ पृ०)
टीकाग्रवन्धा मन्मठसमयदर्शने निर्दिष्टाः, अन्येऽपि यत्र तत्र प्रसङ्गादुपात्ता ।
केचिदिह लक्ष्यभूता निरूप्यन्ते—

तत्र ध्वनिग्रन्थाः ।

(१) ध्वनिकारिका । (२) आलोकः । (३) लोचनम् । (४) हृदयदर्पण ।
(५) व्यक्तिविवेकः । एते पदाणि कर्मनीरजन्मानोऽत्यन्तप्रौढाः ।

वृत्तिप्रकरणानि ।

(१) कर्मनीरवात्तव्यस्य भट्टकल्टसूनोर्मुकुलस्य अभिधावृत्तिमातृका ।
(२) सुप्रसिद्धराजानक—मन्मठस्य शब्दव्यापारविचारः । (३) दाक्षिणाल्यस्य
अप्यर्थक्षितस्य वृत्तिवार्तिकम् ।

अन्यैव शिष्यः प्रवीद्यारेन्द्रराज उद्घाटकारवृत्तिकर्ता, य आत्मानं कौदूगं
नि स्त ।

अलंकारग्रन्थाः ।

(१) काश्मीरकस्य राजानक—रत्ने^(८)कस्य अलंकारसंवेत्सम् । (२) काश्मीरकस्य राजानक—जैयरथस्य ललकारविमर्शिनी । (३) काश्मीरकस्य भट्टशोभाकर-सिद्धस्य अलंकाररत्नाकरः । (४) दाक्षिणाल्यस्य सप्तैर्दीक्षितस्य चित्रमीमांसा । (५) दाक्षिणाल्यस्य पण्डितराज—जग्नीग्राधस्य चित्रमीमांसाखण्डनम् ।

नायिकारसप्रकरणानि ।

(१) स्त्रदृष्टस्य शङ्खारतिलकम् । नैथिलस्य भानुदत्तसिद्धस्य (२-३) रसमञ्जरी-रसतराजिष्ठौ । (४) शिवरामत्रिपाठिनो रसरत्नहारः ।

कृतिपयविचारप्रकरणानि ।

(१) काश्मीरिकस्य राजानक—रत्नकस्य सहदृश्यलीला । (२-४) काश्मीरिक-स्य व्यासदासापरनान्नं क्षेनेन्द्रस्य कविकण्ठाभरणसुवृत्ततिलकौचिलविचारचर्चा । (५) राजशेखरस्य काव्यनीमांसा । (६) जैतयोररिसिंहामरवन्दयोः कौव्यकल्प-लतावृत्ती । (७) देवेश्वरस्य कविकल्पलता । (८) पर्वतीयस्य विश्वेश्वरपण्डिते-न्दस्य कौवीन्द्रकर्णभरणम् ।

साहित्यग्रन्थाः ।

(१) धारापत्रमेंजदेवस्य सरस्वतीश्णाभरणम् । (२) महामाहेश्वरस्य एकावलीशाखरम् । (३) दाक्षिणाल्यस्य विद्यानाथस्य प्रतापरुद्रीयम् । (४) केशव-

१. अस्त्रव नहापणितस्य शिष्ठो राजानक—महूक—महाकृविरित्येवेन कृतस्य श्रीकण्ठचरितस्य पञ्चविंशत्तात्पांद व्यक्तम् । २. अवनेव जयरथ आचार्योभिन्नवशुस्त्रृतस्य श्रीतन्सालोकमहार्पवस्य कर्णधारो जडे । ३. अयं महानुभावो वेदान्त-कल्पनर—परेनलादिकर्ता । उक्तं चानेन—‘कणभक्षपदक्षकपक्षपरिष्करणक्षणतनादक्ष-गिरन् । अतीर्कर्कशर्वर्कशर्वद्वुभितक्षणितक्षणक्षणमन्नपदन् ॥ कपिलौकिनिराकरणप्रवग-कृतपनगद्वक्षिप्तपरिष्करणम् । नयमौक्तिकभूषितभद्रमत विमलाद्यचित्पुष्टमन्नविश्वम् ॥ महानान्ति नान्वत्वम विद्युपा विनिवेद्य गुह (श्रीरङ्गराजदीहित) दृदि वैश्वजितम् । नयसहितशालिनि कल्पतरौ विवृतश्वरणः प्रथमः प्रथितः ॥’ इतादि । ४. अनेनैव स्तिदान्तकौसुदीबद्धाल्पादा । शौटननोरनादा । स्तण्डनरूप भनोरमाङ्गुचमर्दनं तिरमायि । उक्तं च तदरन्मे—‘लक्ष्मीकान्तपदान्मेजोजमानन्द्य धेवस्त्रा पदम् । पण्डितेन्द्रो जगत्प्राथः स्त्रिय गर्वं गुरुद्वृहा (भट्टोजिदीशितानाम्)’ इतादि । ५. काव्यकल्पलता—कविकल्परूपे देवकारचनाप्राकरदर्शिके । ६. कौवीन्द्रकर्णभरण दौद्दस्य धनेदासस्य विद्युधनुखमण्टन-मप्पदिशेवे । ७. अस्त्रैकावलीनाम्नोऽलंकारशालसोपरे तुप्रतिदाना दोलाचलमहिनाध-कुरीया तरलालना व्याल्पा वर्णते । अत्रोदाहरणनायकः कर्त्रैश्वरो तुतिहृतः । नृसिंहर्वणन्मेका अवलाक्षित्रमीमांसादाबुद्धाहताः । ८. कोलाचलमहिनाभद्ररेष्टुन् कुमारस्तानिमोमपोदिभिना हना प्रतापरुद्रीपस्य रतापग्नाल्पा व्याल्पा । अत्रोदाहरणनायकः काकवीदकुलोत्तमो रद्धभूपालः प्रनिदः ।

मिथ्रस्य अलंकारशोधरः । (५) जैनस्य आचार्येभवन्नम् स्वोपज्ञालंकारं
चूडामणिवृत्तिसहितं काव्यानुशासनम् । (६) जैनस्य वाग्भट्टम् काव्यानु-
शासनम् । (७) जैनस्य वाग्भट्टस्य वाग्भट्टालंकारः । (८) दाक्षिणायनस्य
अच्युतराजस्य स्वोपज्ञासरसामोदसहितः साहित्यनारः । (९) दाक्षिणायनस्य
कृष्णकवेर्मन्दारमरन्दः ।

रूपकप्रकरणानि ।

धनंजयस्य दृशरूपकं धनिककृतालोचनवित्तम् । भारतीयस्य नाथ्यशास्त्रस्य
अष्टादश एकोनविंशो विश्वथतुल्खिशशास्त्राध्यायाः । अनेके रूपकप्रन्था-सर्वतत्र-
स्वतत्रस्य राघवभृष्टपादस्य अभिज्ञानशाकुन्तलार्थयोतनिकातोऽवधेया इति ।

अथ प्रसङ्गात्साहित्यस्य लक्ष्यभूताः प्राच्योदीच्यप्रतीच्यदाक्षिणायाः कनिरं
कविकर्मणः श्रव्यदृश्यप्रन्था निष्पत्यन्ते—

तत्र काव्यग्रन्थाः ।

(१-३) कालिदासस्य रघुवंश-कुमारसभव-मेघदूतानि । (४) छत्र-भारवं-
किरातार्जुनीयम् । (५) घण्टा-माघस्य शिश्युपालवधम् । (६) श्रीहर्षस्य
नैपधीयचरितम् । (काव्यशास्त्रम्) (७) कादम्भीरिकस्य तालवनाकरस्य हरवि-
जयम् । (८) कादम्भीरिकस्य विद्वणस्य विक्रमाङ्कदेवचरितम् । (९) कादम्भीरिकस्य
जगद्वरस्य लुतिकुसुमाङ्गलि । (१०) शालिवाहनस्य गाँथाससतगती (गाहा-
सत्तसई) । (११) प्रवरसेनस्य सेतुबन्धम् (दसमुहवहो) । (१२) वाक्पति-

१. काव्यानुशासनं काव्यप्रकाशानुमारि । वाग्भट्टीय काव्यानुशासनं तु प्राचीन-
शैलीकन् । २. एते हालसाहित्ये समुद्रिते दशरूपकपुस्तके संस्मिताः । ३. दक्षिणा-
पदे गोदावरीवरे कुन्तलेषु प्रतिष्ठानं नाम नगरमासीद् । यत्वानी हालसात-
वाहनादिनामा शकप्रवर्तकः शालिवाहनः । येन च गाधासप्तशती संकलिता ।
इय वाणस्य हर्षचरिते कोपतया लुता । गोवर्धनाचार्यस्य आर्यासप्तशत्या—‘वानी
प्राकृतसमुचितरसा वल्लेनैव सरकृत नीता । निद्रानुरूपतीरा कलिन्दकन्येव गगनतन् ॥’
इत्येव स्मृता । सरस्वतीकण्ठाभरणे तु द्वितीयपरिच्छेदे ‘केऽभूवनाव्यराजस्य राज्ञे
प्राणतन्मापिण । काले श्रीसाहमाङ्कस के न सर्वतमापिण ॥’ इत्युक्तन् । तत्र
आद्यराजः शालिवाहनः; साहसाङ्क्षो मिक्रमादिल इति तट्टीकाण्डो रलेश्वरनिश्चाः ।
शालिवाहनम्येव मभाया भूतभायामयवृहत्कथानिर्मातृ-गुणाव्य-कालापव्याकरणरूप-
शर्ववर्मप्रशृतयो महाविदास आसन् । अतः शुकप्रवृत्तेराजनकाले गाधासप्तशती-
संकलनकालो भवितुमहेतीति दिक् । ४. राजतरद्विर्णगणनया एकः प्रवरसेनः
३१८९ कलिगरेऽभूद् । अस्यैव पांत्रो द्वितीयः प्रवरसेनः । इत्यन्तमये उज्जित्यन्याः

*. ना मिक्रमादिलोऽप्यभूद् । उक्तप्रवरमेनयोरन्यतरेण सेतुबन्धापरनानधेयं
प्रज्ञातं स्यात् । अकच्चरजठालदीन्द्र (अदुष्मुकफरजलानुदीननहन्नन्द-
हन्नन्द) स्वचिवो रामदासभृपनित्त स्वकृतसेतुदन्धीकाप्रारम्भे—‘महाराजप्रवरसेननिनिचं

देवस्य गड्डवहो (गौडवधम्) ।

आख्यानग्रन्थाः ।

(१) दण्डिनो दशकुमारचरितम् । (२) सुदन्धोर्वासवदत्ता । (३-४) वाणभृत्यस्य हर्षप्रचरित-कादन्धयोँ । (५) विष्णुशमेण पञ्चतत्रम् । (६) नारायणस्य हितोपदेशः ।

चम्पूग्रन्थाः ।

(१) यमुनात्रिविक्रमस्य दमयन्तीकथा । (२) भोजदेवस्य रामायणचम्पूः ।
(३) अनन्तस्य भारतचम्पू ।

नाटकग्रन्थाः ।

(१-३) कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तल-विक्रमोवैशीय-मालविकामि-
लिन्नामि । (४-६) श्रीहर्षस्य रत्नावली-प्रियदर्शिका-नागानन्दानि । (७-९)
भवभूर्महार्वारचरित-मालतीमाधवोत्तररामचरितानि । (१०-१२) राजशेखरस्य
चालुरामायण-विद्वालभिषिका-कर्पूरनर्खर्य । (१३) भट्टनारायणस्य वेणीसंहारम् ।
(१४) सुरारेरनर्घराधवम् । (१५) विशाखदत्तस्य सुदाराक्षसम् । (१६) श्रीकृष्ण-
सिंहस्य ग्रदोधचन्द्रोदयम् ।

एतेष्वनेकान्काव्यसाहित्यग्रन्थान्काव्यमालानुपकाढुद्वारद्विरस्तत्पादाना सुह-
द्विसंहामहोपाध्यायश्रीदुर्गाप्रसादमण्डितरब्मैः काव्यसंसारं साधूपृष्ठत इति ॥

५। साहित्यर्थणस्य च किमितिवृत्तम् ? अयं दर्षणो यावदुपयुक्तकाव्यशिक्षा-
वाचकलाद् साहित्यसाक्षमिति व्यपदित्यताम् । यदयं न सरस्वतीकण्ठाभरणवद्
व्यन्तिप्रयोजनीयविषयवित्तीणो नवीनविचारविकलश, न काव्यप्रदीपवद् रूपक-
प्रकरणरहितोऽतिस्थगितप्रमेयश्च, न साहित्यसारवद् विषयसुकलनैकतात्पर्यो
दुर्वहरचनक्ष । एकदेशीयैः सह तु तुलनावकाश एवात्य नात्ति । सोऽयं कारिका-
वृत्त्युदाहतिनिक्षिया विभज्यते । तत्र कारिका वृत्तयथ स्वकीया एव, उदाहृतयस्तु
क्षमिदेव स्वकीया । प्रमेयाणामुपपादनशैलीं प्रायेण सर्वत्र प्राप्तैर्लेव, यत्र व्यापि

भृत्यराजपिराजविक्रमदित्येनादृतः कान्दिशत्तमहादादयः सेतुबन्धं चिरीर्णुः' इत्यनेन
कालिदाससंव सेतुबन्धकर्त्तव्यं व्यलिखद । तत्र तादृशसदन्धदर्शने नूल दृग्यन् ।
विक्रमकान्दिशसदोः सदन्धस्तु न मित्यवे तदोरनेकवाद । वाकाटकवद्ये गृहीतजन्मनोः
सित्ताव्यदस्य चतुर्थे-पञ्चमशतकपोवैर्चनानदोः प्रवर्त्तेननूनुज्ञोः सेतुबन्धकर्त्तव्यं तु
दुष्पिङ्गः सितिकालात्तने प्रविति । दनो दण्डी काव्यादर्शे सेतुबन्ध सरतीति दिक् ।

१. गौटवधे का(क)म्बुद्धपितृर्योवर्मणो नहिना लाक्ष्यदकर्ता भद्र्या वाक्यविराजे-
नावर्णि अत्र १२०९ ग्रन्थाः । रामान्दुद्यादिनावकरचिना व्यदनेव वशोवर्ना
कालगत्या कल्पीराधिपतिना ललितादित्येन पराजितः । 'कविर्वादविराजशीमव-
नूलादित्येवितः । वितो यदौ चरोवर्ना वृद्धन्तुतिवन्दिताम् ॥' इति राजदराजिनो
४। १४४) । अत्य सनयः विस्तार्यनक्षमद्यतकोच्चरार्थन् ।

गहना सा तावद् विषयस्वभावात्समुद्भूता । शास्त्रकारेण तु सुखावबोधायैव यतितम् । उक्तं च चरमे—‘साहित्यदर्पणमसुं सुधियो विलोक्य साहित्यतत्त्वं नसिलं सुखमेव वित्त ॥’ इति ॥

यत्त्वत्र कुत्रचिच्छृङ्खारतरङ्गितः प्रस्तावः स चापरिहार्यतया नैतस्य दूषणाय प्रभवति । इति दोपमाशङ्कैव काव्यालंकारे रुद्रटेनाभ्यधायि—

‘नहि कविना परदारा एषव्या नापि चोपदेष्टव्या ।
कर्तव्यतयान्येषां न च तदुपायोऽभिधातव्यः ॥
किं तु तदीयं वृत्तं काव्याङ्गतया स केवलं वक्ति ।
आराधयितुं विदुपस्तेन न दोपः कवेरत्र ॥’

कि वहृत्या, अङ्गिनि कामसूत्रेऽप्येवमसिहितम्—‘धर्ममर्थं च कामं च’ इति (छो. ११९ पृ०) ।

साहित्यदर्पणकारो विश्वनाथः । अयं दर्पणस्य चतुर्ये परिच्छेदे (२४४ पृ.) अलावदीनं स्मरति । ‘यै कौमारहर—’ इति काव्यप्रकाशोदा दृश्यग्निचारे ग-सद्गुपुस्तकपाठे (सा. द. १७ पृ०) जयन्तं स्मरति । काव्य-प्रकाशस्य दर्पणव्याख्याने ‘यदाहु श्रीकलिङ्गभूमण्डलायण्डलमदाराजाधिराज श्रीनरमिहृदेवमसाया धर्मदर्तं स्थगयन्त सकलसहदयगोष्ठीगरिष्ठकविपणिता न्विनामहश्रीमन्नारायणदामपादा’ इत्युद्घिरति । तत्र अलावदीनः (अलाटदीन मसऊद) दिग्गीपरिग्रुट., य सीस्ताव्ये १२४६ मारितः । जयन्तः काव्यप्रकाशस्य दीपिकाव्याख्याने सवत् १३५० अर्थात् यिस्ताव्य १३५०-५-१२९३ मितिवति । एवमेताभ्यामवस्तुनो दर्पणकारो विश्वनाथः यित्ता-दीयचतुर्दशगतकस्य पूर्वेभागेऽवद्यं भवितुमहन्ति । यस्माद्यं कलिनेवरस्य नर-सिंट्रेवम्य सभाया त्वमिनामह नारायण निर्दिशति । स च नरमिहृदेव ‘अति न्मदशोनद्वादशगतकवस्तुरे (१३१७) चतुर्दशभुवनाविश्वादिविहृदावलीपि-राज्ञान् श्रीवीरनरसिंट्रेवमर्हीपतिः स्वराज्यस्यकविशलहृदमिलिङ्गमाने सिंट-दृष्टपश्चा दोमवारे’ इन्द्रितिहासिककविक्या यिस्ताव्ये ११६० सिद्धति । उद्दृष्टि १२३३-११६०=१३३ दक्षग्निनावद्योरन्तर पुरुषवपर्यासे किंचिद्विक प्रदीपदे तथादि दर्पणे (७८ पृ) नारायणम्य वृद्धप्रपितामहत्वेन लेखात्तान् नन्दनम् । प्रद्युम्नदर्पणे नारायणम्य अन्ते दाम-दर्शनात्, माहित्यदर्पणे दाम-दर्शनाद् व्यक्तिभृत्यु नाशद्वारा । यित्वनायात्मजम्य अनन्तदासनामो-उद्दृष्टि निकामदिनामहत्वम्य चण्डीदासम्यापि तथानामनिर्देशात् (मा. ४५६ पृ०) । दर्पणे यित्वनायपित्रा चन्द्रदेवस्वरेण वर्णिनामुमाभान्तु नैर्मिहृदेवत्वेनदृष्टिविनाम्य दृष्ट्येते (मा. द० ६३) ।

१. नैर्मिहृदास्त्रदिनामहत्वम्य दृष्ट्येते । नरनिहृदास्त्रदिनामहत्वम्य वर्णिते नैर्मिहृदेवत्वेनदृष्ट्येते ।

विश्वनाथस्य नाम साधिविप्रहिक-महापात्र-कविराजेत्युपाविनिर्भृतिं दृश्यते । त्रि साधिविप्रहिक इति राज्याधिकारविशेष । तदानीं विद्याप्रणविनां कलिङ्ग-पर्विवानां राज्याधिकारे विश्वनाथस्य पूर्वेषु रथात्तदुवन्धिन् । श्रीधर-राघवनन्द-कृष्णानन्दस्त्रैतद्वात्सन् । अत एतद्वामापि साधिविप्रहिक-महापात्र-वैदेषपात्राभ्या भूषितम् । अत्र श्रीधर-राघवानन्दौ काव्यप्रकाशस्य टीका-त्रिपापि । कृष्णानन्दस्तु वैदेषरीतिप्रधानस्य सहद्वयानन्दाख्यस्य नलचरित-राहवाक्यस्य रचयिता । राघवानन्दनाम दर्पणस्य प्रधमपरिच्छेदे; सहद्वयानन्दस्य सूर्चासुरेन-‘इति पर्यं सप्तमपरिच्छेदे वर्तते । साधिविप्रहिक इति संधिविप्रहा-धेष्टन् । ‘नन्द निषुक्षा-’ (पा० स० ४४४६९) इति वृक्ष । एष उपाधी प्रजतरङ्गिपादी बुश्रतिद्वा । महारात्रो ग्राह्यणविशेष इति केचिद्, चहेत्यपरे । नतु नहानाम इति सभावनीयम् । कविराज इति महाकविसनानार्थक्षम् । नतु लद्य(लक्षोद्या)प्रान्तीप्रधानहिंदीभाषादा ‘भाट’ इति प्रतिद्वयाद्यणजातेर-व्यवहयम् । श्रीनारायणचरणारदिन्देलादि तु वास्तिक्यादिप्रदर्शनार्थम् । काव्यप्रराशदर्पणे तु ‘...कर्णीतविद्याविद्याधर क्लाविद्यामालतीमधुकर-विविध-दिवामंदवर्णधार...’ इति विश्वनाथस्य श्रीति दिशेषान्वयिकानि । वल्लुतोऽप्यं नहाहृष्टप्रस्तुतो दहुः रहद्यवेति । एतत्र्यात्मप्रन्थास्तवेते हादन्ते—(१) राष्ट्रपिलासमहावाक्यम् (२) लुदलदा-व्यवहितप्राकृतमहाकाव्यम् (३) चन्द्रकरा नाटिका (४) प्रभादती नाटिका (५) पोउज्जाभाषामर्यी प्रनस्तिरकावली (एतेषां निर्माणोक्तर) (६) जातिलदर्पण (७) नरसिंटविजयम् (८) शाव्यप्रकाशदर्पण । एतत्प्रस्तुश्वन्द्रशेखरस्य पुष्पमाता नाटिका, भाषापूर्व इति प्रन्थद्वयी दर्पणतो दद्या । तप्र—

‘भाषामध्यसपात्राणां नाटकोक्तौ विशेषतः ।
भाराराजी तौत्सेनीन्युक्ता भाषा द्विधा वुधैः ॥
ईनैर्भाष्या विभाषा स्यात्सा च सप्तविधा स्मृता ।
प्राच्यायन्ती भागधी च शाकारी च तथापरा ॥
चाष्टाती शादरी चापि तथाऽमीरीति भेदतः ।’

रेत्युक्तम् लक्ष्मनस्तम्भ रेतेत् भाष्यस्यवन्नाम्भर्त्यत्वे । इति निं-
र्दद्यताः देत्याप्य च एतानी नदर्त्यत्वे इति भूल्लुतेत्यिदः ।

विश्वनाथदुर्दुर्लभाणां वैदेषराज्यस्य दुर्द एव । निः । “इति रद्दिन्”
इति रद्देत्यैरर्द्देते । इति वैदेषराज्यस्य दुर्दुर्लभाणां रद्देत्यैरर्द्देते । देत्यैर-
रद्देते इति रद्द । लद्य रिद्य-रद्दं दानीरातिनामदयानस्तद्वार्देत्यैरर्द्द,
रद्द-रद्देत्यैरर्द्दं ‘इत्यराज्यस्य’ रद्देति दृष्टि रेत्याद् रद्देत्यैरर्द्देति
रद्देत्यैरर्द्द । लद्य-रद्द देत्यैरर्द्दु रिद्य-रद्देत्यैरर्द्द-रद्देति रद्देति

‘धन्वेन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कु-
वैतालभट्ट-घटखर्पर-कालिदासाः ।
स्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्तानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥’

इत्येवमादिष्ठोकाः परीक्षापेक्षा । अत्रेयं भ्रान्तिदिक्—वराहमिहिरे^{१५}
 ‘रासाखिवेदसूत्य शक्काल—(४२७)’ इति स्वसमयं निर्दिंदेश । तेन
 गमयो व्यभिचरितो द्रष्टव्य । कालफलनानादरे तु—

‘भासो रामिल-सोमिलौ वररुचिः श्रीसाहसाङ्कः कवि-
र्मायो भारवि-कालिदास-तरलाः स्कन्धः सुवन्धुश्च यः
दण्डी वाणिंदिवाकरौ गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽप्यमी ॥’
इथेष्वगादित्रिका अदुया इत्यलम् ।

दण्डी ।

अनमाचार्यदण्डी कपि कुत्र कदा वभूवेति विज्ञानं दुशकम् । दण्डीति ना च तुर्याश्रितिमेन मन्यन्ते कतिपये । कतिपये पुनः काव्यादर्थे वैदर्भीरीतेभ्यं प्राप्तुन्द विदर्भजनपदस्य दाक्षिणात्य कीर्तयन्ते । अथ—

‘त्रयोऽन्नयस्ययो वेदास्त्रयो देवास्त्रयो गुणाः ।
त्रयो दण्डप्रवन्धाश्च त्रिपु लोकेषु विश्रताः ॥’

२८१ इन्हें युनानिद्वारा वर्ती वृत्त-राजदेश सरमहाकवि लोकाइण्डिनो ग्रन्थव्रयम्
द्वये नम् । तत्र काव्यादर्थ-दशकुमारत्वरिते तावदतिरोहिते । वृत्तीयो ग्र-
र इनि गरेयगादाम्—‘द्वन्द्वोपचित्या मकलमत्प्रपत्तो निरपित’ इति काव्यादर्थ
‘द्वन्द्वोपचित्यिरेव मात्रिनीमनाथा’ इति सांवन्धवीयवासवदत्ताल्पेण ‘द्व-
न्द्वोपचित्यिरेष्य’ इति चिपाटिशिवगमप्रणीतया तत्रीकृत्या च द्वन्द्वेविवि-
देवते । द्वन्द्वादृष्ट्युपचित्यिरेव यानिः मन्यन्ते । तथाच पित्तिः प्रमार-
दत्तिः । द्वन्द्वे एव दृष्टीयं ग्रन्थं कलापस्त्रियं उत्तरं द्वन्द्वादृष्ट्युपचित्यिरेव
दृष्ट्युपचित्यिरेव । द्वितीयं समयस्तु प्रवरसेनादवस्ताद् रुद्रदा-
स्तु द्वन्द्वन्ति ॥

धनिकः ॥

— दिष्टुत्तद्वन्ना दग्धपव्यागोऽकर्ती, दग्धपह तु विष्णुतनुजन्मना
देह इति, एवं दिष्टुत्तद्वन्नाद् व्रातर्मी । वत्तद्वय —

卷之三

१० अप्रैल १९७५ को दिन रामबद्दे द्वारा देखी गई एक छिपाकी रामबद्दे द्वारा देखी गई एक छिपाकी। इसमें एक छिपाकी रामबद्दे द्वारा देखी गई एक छिपाकी।

विष्णोः सुतेनापि धनञ्जयेन विघ्नसनोरागनिवन्धहेतुः ।

आविष्कृतं सुञ्जसहीशगोष्टीवैदनध्यभाजा दशस्तपमेतत् ॥'

इतनेतात्मानं वावपतिराजदेवापरनानो सुञ्जभूमुजं नभायामाहयत । म च
ए १९४ लिखावदे शासीदिनि हुभापिहरकवचदोहतो इवते । अयनेव काले
निकस्यापि भवितुं दुन्न । धनिदेन काव्यनिर्पदोऽपि निरनायीनि दशस्तपात्मो-
नो लक्ष्म ॥

नखकुटः ।

कोऽयं कर्मतनिर्मितो निवन्ध इति नायावयि ज्ञायते । एतन्मतं तु दर्पणम्
दृपसिन्छेदे 'नेपथ्योक्त श्रुतं तत्र' इत्याद्युक्तम् ॥

पुरुषोक्तमः ।

द्वौ पुरुषोक्तमौ इयेते । एकस्थिकाण्डघोषकर्ता, अन्यो विष्णुभक्तिरत्न-
जात्यर्थिता । हत्रादस्य त्रिराष्ट्रशेषसनासाँ पुरुषोक्तमदेव इति नाम, द्वितीयम् तु
पुरुषोक्तम् इति । पत्नादस्यमि पश्चरचनादा पुरुषोक्तम इत्येव नामयेव दृपदते ।
तथाहि त्रिराष्ट्रशेषप्रारम्भे 'त्य प्रयत्न पुरुषोक्तमस्य' इति । द्वारावलीनरम्भे
'द्वारावनी विरुद्धिना पुरुषोक्तमेन' इति च । अतो दूषोरेवता समदनि । दददेव
दर्पणस्य नवनपत्तिर्थेदे 'पुरुषोक्तमरसाह' इत्यारिना रहतर्त्तर् रूपद्वारान्वय-
त्रिनात्यदन्य दर्पणादशर्वेन्त पुरुषोक्तमगत्ता दर्पणत निरालिनान्तहुक्तते ति-
भादर्वीदा ॥

भरतः ।

एतदुपदेशेव गात्यरात्र तोदे प्रतिष्ठम् । एतत्वं द्विष्टुलवं उटिनिरालिन-
मनिर्दिम् । एकमादिभरतगात्यरात्रमि गात्यरात्रनिरालिनालुक्तं देवोदि-
लेवानी इयहे । तत्र भरत, भारि-भरत इति द्वेष्ट देवो वृद्धउत्तेजये ।
भरतस्य भारिभरत दर्शन्त्वो नयेद । उत्तेजय भारिनेत्रवद्याजदनि भरतगात्य-
रात्रनात्यरात्रमि दर्शन्ति । भरत्य एव भरतगात्यर्हेदे देव एनिनद-
भारतीते गात्यरात्र द्वै रात्र उपरिभासाद्य त्वं विद्यते ॥

भृहरिः ।

भृहरि देव—भृहरिदः भृह इति—भृहरापरिं (परिपरि)
भृह उभर्विभृहरापरिः इति इति भृहरिद भृह इति भृहरिद इति
भृहरिद भृहरिद इति इति । भृहरिद भृहरिद । भृहरिद भृहरिद
परीष्टुलोदेवि इति इति इति इति इति । भृहरिद भृहरिद इति
भृहरिद भृहरिद—भृहरिद भृहरिद—भृहरिद—भृहरिद—भृहरिद—
भृहरिद । भृहरिद भृहरिद भृहरिद—भृहरिद—भृहरिद—भृहरिद—
भृहरिद—भृहरिद—भृहरिद—भृहरिद—भृहरिद—भृहरिद—भृहरिद—
भृहरिद । भृहरिद—भृहरिद—भृहरिद—भृहरिद—भृहरिद—भृहरिद—

व्याख्यानार्थी । तर हे राजा राजा पाचीन । गारानि तु सपरपयोपतिं
नीति ग्रन्थान्तरमात्र गेडगम्यते । दुष्टीयित्वमानमेन भर्तृहरिणा राजलं
वज्ञाय वैराग्यमाधितमिति निगाय प्रगिति । तर—“गा निन्तयामि
मयि सा तिरक्ता, गा चान्यमिच्छति जन, ग उन्नोऽन्नान् । अस्तु
परितुष्यति राजिदन्या, द्विष्ठ ता न, त न मदन न, उमा न, मा च ॥” इस
तदीय पद्य शिक्षम । उद्द-राजो राज्याम, गाया पुगाले, पुगालम्य अन्यतदु
गमयतीति किवदन्ती । अथमेव भर्तृर्हर्षित्वरेत्वान्यागपिरनितम्य भर्तृहरिनिर
ख्यनाटस्य ऋयानायसो विमाच्यते । तत्र राजो भानुमती विशुद्धचरितेव, नदु
किवदन्तीगन्वोऽपि । राजो गोगि-गोरक्षनो रोक्षाप्रदण चेति दिक् ॥

भोजदेवः ।

स्वरस्वतीकण्ठाभरणादिनानाविधसदभरचयिता रुतिशकुन्नकल्पतरुषाराजा
नायो भूपालरत्न भोजदेवो विक्रमार्समवन् १००८ असीन्, तदेतदेवो निर्दिष्ट
दानपत्राब्यक्तम् ।

स्वदस्य कर्त्पालकारापरम्पिन् मम्मटम्य राज्यप्रकाशात् पूर्वस्मिन् काले नर्व
तीकण्ठाभरणमालकारिणा वस्तुत कण्ठाभरणमेवाभूत । तत एवाम्य वहो
विषया उदाहृतयश्वालकारप्रन्येषु द्रवता लभ्यन्ते । अम्य च पद्य परिच्छेदा । त्वं
प्रयमे परिच्छेदे विस्तरतो दोषगुणविवेचनम् । द्विनीये वायसज्ञा शब्दलंकारा,
तृतीये आव्यन्तरमज्ञा अर्यालसारा, चतुर्थे वायाम्यन्तरसज्ञा उभयालकारा विवे
चिता । पद्ममे तु प्राचीनरीया रमादिर्दीर्घित । यद्यप्यत्र मौलिकविषयाणां
वान्तरमेदा नातिप्रयोजनीयास्त्वाप्यनेके पदार्था उदाहरण भोकाश साहित्यमाप्त
कालिकविषयेकादर्शभूता अवश्य पर्यालोचनीया ।

एतत् कण्ठाभरण महाराजश्चभोजदेवेन अलकारशास्त्र वेन व्यपदिष्टम् । एतम्
प्रारम्भसमाप्ती—

“ध्वनिवर्णा, पदं चाक्यमित्यास्पदचतुष्यम् ।

यस्या सूक्ष्मादिभेदेन वाग्देवीं तामुपास्महे ॥”

‘यावन्मूर्धिं हिमांशुकन्दलभृति स्वर्वाहिनी धूर्जटे-

र्यावडक्षसि कोस्तुभस्तवकिते लक्ष्मीर्मुरद्वेषिणः ।

यावच्चित्तभुवन्निलोकविजयप्रांडं धनु. कौसुमं

भृयात्तावदिय कृति. कृतधिया कर्णावितं सोत्पलम् ॥”

इन्येवमुप नोक्तिने ।

तद्वानपत्रस्यापेक्षिताग्नोऽयम्—

“..... परमभद्राम्महाराजाविराजपरमेवरत्री-सीयकदेवपादानुध्यातप
एकमहाराजाविराजपरमेवरत्रीवाक्पतिराजदेवपादानुध्यातपरमभद्राक
विराजपरमेवरत्रीसिन्धुराजदेवपादानुध्यातपरमभद्राकमहाराजाधिरा-

जप्तनेश्वरवीभौजदेवः कुराली नागाहृदपथिमपयकान्तं पातिवीराणके समुपगता-
न्समस्तराजपुरुषान्वाद्योत्तरान्प्रतिनिवासिपटकिलजनपदार्दीश समादिशति—अस्तु
वः संविदितम्, यथा अतीताइनसत्त्वाधिकसाहस्रिकसचत्पत्ते (१०७८) माधवि-
तएतीवाया रवासुदगायनपर्वणि कठिपतहलाना लेख्ये श्रीमद्वारायामवस्थितैरस्सामिः
स्त्रास्त्रा चराचरगुरु भगवन्तं भवानीपर्ति समभ्यर्थ्य ससारस्यासारता दृष्टा

‘वाताभ्रविभ्रमिदं च सुधाधिपत्य-

मापात्मान्नमधुरे विपयोपभोगः ।

प्राणास्तु णाप्रजलविन्दुसमा नराणां

धर्मः सखा परमहो परलोकयाने ॥

असत्त्वं सास्त्रकाम्यधारणमिमां श्रियम् ।

प्राप्य ये न दद्वस्तेषां पश्चात्तापः परं फलम् ॥

इति जगतो विनश्वर स्वस्त्रमाकल्प्य उपरिलिखितग्रामः स्वसीमातृणगोचर-
यूतिपर्यन्तं सहित्यभागभोग सोपरिकर सर्वदायसमेतो व्राद्यनधनपतिभद्राय
भद्रोगीविन्द्रमुताय ददृच्चाद्यसायनशासाय विप्रवराय वैदावह प्रतिवद्धर्थीवादाविनि-
र्गत्तराप्तरसद्वकर्णादाय भातापित्रोरात्मनक्ष पुण्यशोविवृद्धये अद्यफलमझीकृत्य
आचम्नार्कार्णदक्षितिवले यावत्परया भलदा शासनेनोदरकृपूर्व प्रतिपादित इति मत्वा
दधा दीयनाननोगकर्तिरप्यादिवभाद्यथर्वणविद्येयं भूला सर्वमन्त्वे समुपनेतव्यम् ।
सामान्यं चेतत्पल दुद्धा अन्नद्वार्जन्त्यरपि भादिभोक्तुनिरस्त्वप्रदत्तदर्भदादोऽद-
र्भयनन्त्वं पारनीयथं ..... *** .....

इति यमलद्वयविन्दुलोलां ध्रियमन्त्रचिन्त्य मन्त्रपूर्णवितं च ।

स्त्रियुदाम च वृक्षा नहि पूर्णः परखीर्तयो विलोप्याः ॥

१०७८ पंजाब १४ स्वयमानानन्द महार्षी । खट्टोडर्मे
धीनोजदेवल ॥

(इटियल्सप्रेक्टरी १५३--४)

संग्रहीत

‘सामरिप्य धीपत्तद्वा राजमन्त्रिमात्र दी दोत्तरपात्र अभिनवरुद्ध-
पादान् विविदेवोत्तरतिष्ठ धर्मवादवित्तसात् रस्यवाक् दृष्टिलिप्तं लक्ष्यद-
दिहं बादपात्रवे चक्षुरेण दध्युः । एतेन नामगिर्वा हुरजग्नहृष्ट विविक्षा-
न्त्स (प्रस्तावेष्व) विश्वामित्र विर्गत्यान्तरे विविदेवे वन्दि ।
यद्वैतत्वान्तरद्वा ददि—परिच्छान्ति भीधीर्द्यः सर्वात्मात्माद्व-
द्वाय इत्येवे—

दोषं अविद्यादेव इदितो विलोक्ने ॥

କାନ୍ତରୀଣାଂଲିଙ୍ଗ ଶାଶ୍ଵତିରୁ କମିଶାକ୍ଷର ।

କାହାର । କୁଳ ନିଯମିତ୍ତରେ ଏହାରେ କାହାରେ କାହାରେ କାହାରେ

इस अन्तिम दोषदारी के बावजूद इसके लिये उपर्युक्त विकल्प हैं।

1. The following are the main features of the new system:

परनेद्वरश्रीभोजदेवः कुराली नागहुदपविमपथकान्ति. पातिवीराणके समुपगता-
इन्ननाराजपुरुषान्नाध्यणोत्तरान्नप्रनिनिवासिपट्टकिलजनपदार्दीश्वर समादिशाति—अल्लु
. चंविदितम्, यथा अतीताएसस्त्वयिकसाहस्रिकचबत्तरे (१०७८) माधासि-
तुतीयाया रवाखुदगयनपर्वणि कठिपतहलाना लेख्ये श्रीमद्भारायामवस्थितरस्मान्ति:
गाला चराचरहुरु भगवन्त भवानीपति समभ्यन्तर्य ससारस्यासारतां द्वावा

‘वाताभ्रविद्धममिदं वसुधाधिपत्य-

मापात्मात्रमधुरे विषयोपभोगः ।

प्राणास्तुणायजलविन्दुसमा नराणां

धर्मः सखा परमहो परलोकयाने ॥

अमत्संसारचक्राधारामिमां श्रियम् ।

प्राप्य ये न ददुरतेपां पश्चात्तापः परं फलम् ॥१८॥

इति जगतो विनश्वर स्वरूपमाकलृष्य उपरिलिखितप्राप्तं। स्वरीमातृणगोचर-
युक्तिपर्यन्तं सहिरेष्यभागभोगं सोपरिकरं सर्वदायसमेतो ब्राह्मणपनपतिभृत्य
भृत्योदिन्द्वयुताय वट्टचाक्षलायनशास्याय त्रिप्रवराय वेदवृत्तप्रतिचरद्वीपादादिनि-
र्गत्तगथुरमज्ञवर्णाटाय मातापित्रोरात्मनध पुण्यशोविरुद्धये अत्तपत्तमाईहृत्य
आचम्नार्थाण्डपित्रितिवलं यावत्परया भत्तया शासनेनोदकृष्व प्रनिपादित इति मत्वा
नया दायमानभोगवारदिरेष्यादिवमात्मश्ववणदिर्घेद्यमूला सर्दमर्ले संशुष्णेतव्यम्।
सामान्यं देतत्पलं हुद्दा अन्नद्वार्ष्यर्त्त्वं रपि भादिनोऽनुगिरसत्प्रदत्तधर्मदादोऽद्य-
न्तुमन्तव्यं पालनीयम् .....

श्रुति परमलक्ष्मद्वाग्यविन्दुलोतां ध्रियमनुचित्य मनुष्यजीवितं च ।

स वल्लमिदुमुदाहृत च पुद्धा नहि पुरुषं, परवीर्तयो दिटोप्पः ॥

३३। रद्दव १०५८ चैत्राहरे १४ बुद्धार्थिनी गटारी । रहनेवाले
धीगोजदेवता ॥

(इतिहासकारी १५०-५१)

महिना ।

इदानन्दरहित वीयस्थूर सामग्रीमाला द्वे रुपार्थ अस्तित्वस्पृष्ट-
पाठात् । विदेशीस्थानित्रूपार्थकरण्डरपाठ स्थवात् द्वैत्यन्त, इति द्वै-
तिः पाठार्थात् द्वैत्यन्ते एवूः । एते गृह्णन्ति द्वैतार्थ अस्तित्व-
स्पृष्ट (प्रस्तावीक्षण) । एतांपैर् विर्भवार्थे वैत्यन्तेऽपि वाचि ।
द्वैत्यन्तवादत्तद् वैत्यन्तिरूपास्त् । अस्तित्वः स्थवात् आपात्कृत-
द्वैत्यन्तेऽपि वाचि ।

‘दीर्घ व्याप्ति दिनों के बाहर दूरितोऽविद्योऽप्ते ॥

पात्रनीतिः प्राप्तिना निष्ठाऽद्देव ।

ପାଞ୍ଚମୀ । ଏହାର କିମ୍ବା କିମ୍ବା କିମ୍ବା କିମ୍ବା କିମ୍ବା କିମ୍ବା

3.355.82-355-5.1957.1 - 1970.1.1

व्यापारी । वह भी है उसी । तो आगे कु सामग्री के
नीति पर एक बड़ा दृष्टि । अब इसमें भूलिया राजा-
वंश की गमन विधि की भी एक विधि । “—“या विधान
मध्य मा विका, मा चालो—” जह ए गोदावर । अबहौं
परिवृत्यनि राजिका, विहार । ए गर्व, इसी न, मो न॥” इ
तदीय पथ विषम । उपर्याग विषम । वह एक्षते पुण्यालम शब्ददुर्लभ
गमयनीति विषमी । ए एवं एवं विषमो । एवं एवं भूलिया भूलिया
र्यनाटक्य क्य नाही । ॥ १ ॥ ए ए भानुमती विशुद्धसिनेत, तक्ष
किवदन्तीगद रोडपि । ए ए ए गोदावरी विषम विषम ॥

भोजदेवः ।

खग्नवतीरुदाभग्नादिनार्थी रमामर ॥ १ ॥ श्रीपात्रनहस्तनहर्षगकल
नायो भृपालरत्न भोनदयो विक्रम + राम । २ ॥ मीरा, तददयो लिंदिष्ट
दानपत्राव्यक्तम् ।

स्त्रेष्य कापालकारा परमिन गम्मटमा भावपत्रा । ए पूरमिन् राले मात्र
तीकण्ठाभरणमालभारिकाणा उनुन रुद्धाभरणमाला । तत एसाम दहो
विषया उदाहतयवालसारपत्रपैदा २०५३ । अस्य च पत्र परिच्छेदा । द्वि
प्रवमे परिच्छेदः विस्तरो शोध्युगाम रचनम । १, ११ ग्रामज्ञा शब्दालक्षण,
तृतीये आनन्दतरमसज्जा अवारसारा, चतुर्थं च अनन्दतरमसज्जा उभयालसारा विनि
चिता । पत्रमे तु प्राचीनगीता रसादिवाग । ८ यस्त्र र्माणिकविषयालक्षण
वान्तरमेदा नातिप्रयोजनीयान्तवायारु पदारु उदाहरणलोकात्थ माहित्यमान्द
कालिकविवेकादर्शभूता अवश्य पथानेचनाया ।

एन्ट्र कण्ठाभरण महाराज गानोनदोत अर्हात्ता क्व तेन व्यगदिष्यम् । एतम् प्रारम्भसमाप्ती—

“वनिवर्णा. पदं वाक्यमित्रामात् त्वाम् ।

यस्या सृष्टमादिभेदेन वाग्वेदीं तामपाप्त्वे ॥

‘यावन्मृधिं हिमाशुक्नदलभृति स्वर्वादिकी पर्वते-

योवद्वक्षसि कास्तुमस्तवकिने लक्ष्मीर्मरदेष्पिणा।

वाच्चमुवक्त्रिलोकविजयप्रादं वन् कोसम्
भगवत्पूर्वी

भृत्यात्तावदिय कृति कृतधिया कर्णावतंसोन्पलम् ॥”
दन्वेषमप देविते ।

तनपत्रस्यापेक्षितादोऽयम्—

परमभट्टारकमहाराजापिराजपरमेवरधी सीयकदेवपादानुधातप
रमभट्टारकमहाराजापिराजपरमेवरधीवाचपतिराजदेवपादानुधातपरमभट्टारक
महाराजापिराजपरमेवरधीसिन्धुराजदेवपादानुधातपरमभट्टारकमहाराजापिरा

जपत्रेश्वरश्रीभोजदेवः कुराली नागर्दपविमपवकान्त. पातिकौराणके समुपगता-
समत्तराजपुस्पान्नाख्योत्तरान्त्रिनिवासिपट्टकिलजनपदार्दीश्वर समादिशति—अस्तु
व संविश्वरितम्, यथा अवीताइमस्तलविकसाहस्रिकर्त्तरे (१०७८) माघाति-
तवृच्छाया रवानुदग्यनपर्वति कठिपतहलाना लेख्ये श्रीमद्भारायामवस्थितरस्मान्ति:
इस्ता चराचरगुरु भगवन्त भवानीपति समन्बन्धर्थ्य सत्तारस्याभारतां दद्वा

‘वाताद्विद्वमिदं वसुधाधिपत्य-

मापात्मात्रमधुरो विषयोपभोगः ।

प्राणास्तुणाद्रजलविन्दुसमा नराणां

धर्मः सखा परमहो परलोकयाने ॥

अनन्तसंसारचक्रावधारामिमां श्रियम् ।

प्राप्य ये न ददुस्तेषां पश्चात्तापः परं फलम् ॥१

इति पात्रदत्तागम्भुविन्दुलोलां प्रियमनुचित्य मनुष्यजीवितं च ।

संगलमिद्युदात्त च मुशा नहि पुर्वैः परवीर्तयो दिलोप्ताः ।

१४। रसद १०५८ नंबर १४ लायलर नंबर बटा । रस्टेंड
ग्रीन्डेस्ट ॥

(ପ୍ରକାଶନ ମିତ୍ର ଦୀନେ - ୧୯୫୨)

महाकाव्य

‘देवं जलिदिवेऽकुं रतिरोरतिरेष्ये ।

दायरीनामि ह श्री विनायक द्विलोक्ते ।

स्वरूपद । यजमा दि रात्रेलीकै—स्वरूपद । यजमा
दि रात्रेलीकै दिए रात्रेलीकै यजमा दि । — यजमा दि

विद्युत विभाग की अधिकारी ने कहा कि इसका उद्देश्य जल संग्रह करना है।

10

साहित्यदर्पणे

के प्रथम विमर्शों शब्दानौचित्यविचारः । अत्र “विघेयाविमर्शः, प्रकम्भेदः, नेदः, पीनरुत्यं, वाच्यावचनम्,” इति पञ्च दोपजातीः पुरस्कृत्य महाकवि यो बहुवा परीक्षिताः । तृतीयविमर्शो ध्वन्युदाहरणानामनुमानेऽन्तर्भावदर्शनं निः । व्यक्तिविवेकस्य—

‘अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम् ।
व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परां वाचम् ॥’

इत्यारम्भः;

‘अन्यैरुल्लिखितपूर्वमिदं श्वासो
नूनं स्मृतेर्धिपयतां विदुपासुपेयाम् ।
हासेककारणगवेषणया नवार्थं—
तत्त्वावमर्शपरितोपसमीक्ष्या वा ॥’

इति समाप्तिः ।

ममटः ।

वाच्यप्रशान्तकर्ता राजानकसंवादाद्यनुलोक्यत्वे भम्मटाचार्यः क्षम्मीरेख
मनुः । अयमेव विराय रुदान् गणुलिकाप्रवाहेण विततान् दोपगुणरीत्यलंकाराद
संविष्य यथासाम्रं परिष्ठलं च सोन्मीलिते काव्यप्रकाशे प्रथमं दर्शितवान्;
व्यक्तिविवेकात्मान् ध्वनिविपयान् यथार्थं संकलय्य परिसंख्याय च यथावर्त्त
मन्मामव्यामान्यां नियन्तवान्; पात्यहृष्टा कारिकासद्व्यान् प्रमेयान् वृत्ता
नन्देलुटी विभज्यते, तर्ह्यवेष्य काव्यप्रकाशः शब्दार्थेणुम्मपरिष्ठृतये । स एव परी
द्वारान्द्रकारपर्यन्तो ममटेन तत उर्वरितः किञ्चिद् अल्लटेन (अलकेन) कृ
द्यन्तेन्द्रिकायां निर्दिश्यनाश्वायासुक्तम्—

‘कृतः श्रीभम्मटाचार्यवर्त्येः परिकरावधिः ।
प्रथन्यः पूरितः शेषो विधायाल्लटस्त्रिणा ॥’

एव इति वाच्यदायन्म ‘इत्येष मागो विदुपा’ इतन्तिमस्तोकव्याख्यानातो
निर्देशते । इत्य दीक्षानन्तरारथ—

(१) मंडेतः	जननागिम्यवन्दाचार्येः कृतः ।
(२) वालविनातुरुडिनी ...	सरलतार्नीर्थेः वृत्ता ।
(३) श्रीमिदा	जयन्नभट्टः कृता ।
(४) श्रीदर्भी (दर्भेत्) ...	नोमेश्वरभट्टः वृत्तः ।
(५) दर्भन्	विश्वनाथद्विराजः वृत्तः ।
(६) विश्विदा	परमानन्दनक्षत्रार्थं-भद्राचार्येः वृत्तम् ।
(७) तिदंनन्द (दाम्भुद्दर्भ) ...	राजानकानन्दक्षिणिः वृत्तम् ।
(८) दार्भेतिनी	श्रीवामदागठनमदाचार्येः कृता ।

— मुचल्लचापवाणशूलशोकहलवन्धगर्भितैरष्टभिः लोकैर्यदृष्टारं महाचक्षुत्पयते
— तान्निर्गताव—

‘शतानन्दापराख्येन भट्टवामकसूनुना ।
ताधितं रुद्रेनेदं सामाजा धीमतां हितम् ॥’

इति श्लोकाज्ञायते । शिशुपालवधादेविलक्षणोऽयं वन्दः कान्त चित्रयति ।
दृढ़ारतिलकन्तर्ता रुद्र इति ननु रुद्रटः । उक्तं च तिलकान्ते रुद्रेण—‘शक्ता-
रतिलकविधिना पुनरपि स्त्रः प्रतादयति’ इति ।

वक्रोक्तिजीवितकारः ।

वक्रोक्तिजीवितं नाम अलंकारतंदर्भं । यस्य रचयिता आचार्यकुन्तकः ।
अस्मैव—

‘संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिहस्र यः
सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।
इत्याशाद्विरदस्याम्बुद्धवटावन्धेऽप्यसंरब्धवा-
न्योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी ॥’

इति पूर्वं वक्रिविदेके द्वितीयविनरो नहिना अनेकधा दूषिता पर्यन्ते—
‘काव्यकाञ्चनकपाभिमानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्षणि ।
यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एष स निर्दिश्यितो भया ॥’

रुद्रम् ॥

वाचस्पतिमिथः ।

सर्वेतप्रस्तुतम्भपिपदोऽयम् उहयोतकाराद् अधस्तनः उद्यनाद् अस्म-

शूलवन्धो यथा—

नासुपो रावस्याद्वलोब्धृद्देवताम् ।
तां हिदावाहितां तिष्ठाप्यास्तिं हि स्त्रीं स्तुति ॥ ६ ॥

शतिवन्धो यथा—

नाहिपात्ये रघेऽन्याहु साहु नानेदमप्य हि ।
हिमालद्वादिपदुं एवं यमिन्द्रहुरहुम् ॥ ७ ॥

हृदवन्धो यथा—

नात्मान्नदिधिनासुना दादं तस्तुष्टवन् ।

दद्वित्वा लित्तल्ल निष्ठावारन्ति रेता ॥ ८ ॥

रेतः उद्दरित्वनिर्वत्तनो नराचरन्पो निष्टव्वे । रोत्वा दिष्टति द्वन्द्वन्ते
प्रस्ताति ।

टस्य काश्मीरिकलमतितरा प्रतिद्वद् । इतथं काश्मीरिक आनन्दकविनिर्दर्शना रन्मे—‘...शिवागमप्रसिद्धपदत्रिंशत्सत्त्वदीक्षाधिपितमलपट्टः प्रकटितस्तस्त्वर्णं श्रिदानन्दघनो राजानककुलतिलको मम्मटनामा दैशिकवरः...’ इति निर्दिश्यते । अमिनवगुप्तस्य समयस्त्वेषात् (१०७१) इति संघत् सिद्ध्यते । काव्यप्रचारसं संकेताख्यटीकासमयः (१२१६) इति संघत् पूर्वमुक्तः । (१२१६-१०७१= १४५) इति समयान्तरम् । एतेन आचार्यमम्मटविषयेऽस्मदनुमानं सावृपयत् इति परीक्षणीयम् ॥

रुद्रटः ।

अयं काव्यालंकारप्रणेता महाकविर्वापतेभौजटेवात्प्राचीनः । यतः—

‘किं गौरि मां प्रति रूपा ननु गौरहं किं
कुप्यामि कां प्रति मर्यीत्यनुमानतोऽहम् ।
जानाम्यतस्त्वमनुमानत एव सत्य-
मित्यं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥’

इति काव्यालंकारपद्यं सरस्वतीकण्ठभरणे द्वितीयपरिच्छेदे उदाहृतम् । रुद्रटस्य नामान्तरं शतानन्दः, जनको चामकमट्टः, वेदः सामेति सर्वं तत्त्वं तद्वा-

१ वन्धस्थिरलभूतस्य वक्ष्यमाणस्य चक्रवन्धस्य स्वरूपस्यात्यै दर्पणीयवन्धप्रकरणं न्यूनतापूर्व्यं च सद्गादिवन्धशोकाः प्रदर्शयन्ते । तत्र

खड्डवन्धो यथा—

मारारिशक्ररामेभमुखैरासाररंहसा ।

साराराव्यधस्तवा नित्यं तदर्तिहरणक्षमा ॥ १ ॥

माता नतानां संघटृ. ध्रियां वाधितसंब्रमा ।

मान्याय सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमादिजा ॥ २ ॥

मुसलवन्धो यथा—

मायाविन्नं महाहावा रसायातं लसद्गुजा ।

जातलीला यथासारवाचं महिष मावधी ॥ ३ ॥

चापवन्धो यथा—

मानभीदा शतप्या मुलसुदैवास्त्रप्रदा च धीः ।

धीरा पवित्रा संव्रासाद्वासीषा मातरारम् ॥ ४ ॥

वाणवन्धो यथा—

नाननापद्यं लोकदेवीं सद्रस सम्भ्रम ।

ननसा सादरं गन्वा सर्वदा दास्यमद्वत्तम् ॥ ५ ॥

मुसलचापवाणश्लूराचिह्नवन्धगर्भत्तरदृष्टिः ओकैर्यदधारं महावक्तुपयते
तन्निर्गतात्—

‘शतानन्दापराख्येन भृवामकस्तुना ।

साधितं रुद्रेनेदं सामाजा धीमतां हितम् ॥’

इति श्लोकाज्ञायते । शिशुपालवधादिविलक्षणोऽयं वन्धः काम चित्रयति ।
शृङ्गारतिलककर्ता रुद्र इति नहु रुद्रटः । उक्तं च तिलकान्ते रुद्रेण—‘शृङ्गा-
रतिलकविधिना पुनरपि रुद्रः प्रसादयति’ इति ।

वक्रोक्तिजीवितकारः ।

वक्रोक्तिजीवितं नाम अलंकारसंदर्भ । यस्य रचयिता आचार्यकुन्तकः ।
अस्यैव—

‘संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः

सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।

इत्याशाद्विरद्वक्षयाम्बुदवटावन्धेऽप्यसंरवधवा-

न्योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्भिकाकेसरी ॥’

इति पंचं वक्रोक्तिविवेदे द्वितीयविमर्तो नहिन्ना अनेकधा दूषयिता पर्यन्ते—

‘काव्यकाञ्चनकपाभिमानिना कुन्तकेन निजकाव्यलह्मणि ।

यस्य सर्वनिरवद्यतोदिता श्लोक एष स निदर्शितो भया ॥’

इत्युक्तम् ॥

वाचस्पतिमिश्रः ।

स्वेताम्रसत्प्रदिष्टोऽदम् उद्धयोतकाराद् लघस्तनः उद्यनाद् लघ-

शूलवन्धो यथा—

नानुपो राजस स्वासूहोद्वदेवताम् ।

तां दिवावाशिरां लिप्याध्यास्तिरां हि लुकां स्तुति ॥ ६ ॥

शूलवन्धो यथा—

नाहिपारदे र्षेष्व्यानु सानु नानेयमप्त हि ।

त्रिनातद्वापिदानुं ए कं कन्त्रिन्दुष्टुतम् ॥ ७ ॥

शूलवन्धो यथा—

नातद्वान्दृपिधिनानुना दादं त्वुष्टवन् ।

दृष्टिवा दित्तस्त निरात्मार्त्ति रेत्ना ॥ ८ ॥

स्वैः रदारेहर्षनिर्देवत्यो नरादद्वन्द्वो विष्टर्ते । रदेत्त विष्टते धन्तन्दे
प्रस्त्वाति ।

दन्त रामीरे—मतिनरा प्रलिप्तम् । इतथ काश्मीरिक आनन्दकविनिर्दर्शन
रहने—‘‘...सिंगामप्रतिक्षयदनिरात्तरादीक्षाथपितमलपटलः प्रकटितसत्संह
गिरावदरौ सागरतुगतिर्यो मम्मटनामा देशिकवर...’’ इति निर्दिशति
पृष्ठिरामामालामोहान् (१०७१) इति सवत् सिद्धति । काव्यप्रकाश
पृष्ठिरामामालामोहान् (१२१६) इति सवत् पूर्वमुक्तः । (१२१६-१०७१=
१४) इति रामरामम् । एोन आनार्गमम्मटविषयेऽस्मदत्तुमानं साधूपण्डि
देह परिरामीम् ॥

संक्षिप्तः ।

१२८ राजा रामदेव रामदेवी की प्रियतने में जड़े गए व्यक्ति रुद्रा -

५८ गीरि मां प्रति राया ननु गौरहं किं
सामि कां प्रति सयील्यनुमानतोऽहम् ।

प्रातिष्ठानक-प्रमुखानन एव सत्य-

मिथुं गिरे गिरिमुवः कुटिला जयन्ति ॥

१०८ वामकमट्ट, तो वामकमट्ट, तेह सामेति गर्वं तत्त्वं तत्त्वं तत्त्वं ॥

गद्यवन्त्रो यथा—

वर्णित दृष्टि से नम हमारा देश

महाराजना द्विं तदनिष्ठायत्वा ॥ १ ॥

वाता रसायनं स्वदृष्टं विद्या वाविनमयम् ॥

सन्दर्भ सीमा राज्यांतरे ये में विद्युत्संचालित ॥ ३ ॥

सुखदत्तनाथो दया—

३८५ अद्यता उपर्युक्त

३ अवधि विषय के स्थिति महारी ॥ ३ ॥

वारद देव यथा—

—
—

३० राजा कुमारी तथा सदाचार ॥ २ ॥

卷之三

—
—
—

କାନ୍ତିର ପାଦମଣି ପାଦମଣି ପାଦମଣି

सुरारचापद्मण्डलसिद्धदम्यगमिः रथमिः शोदर्देवारं महत्तद्भूमदे
तमिंगार—

'शतानन्दापरारथेन भद्रवामकम्भूना ।

साधितं रद्गेटेदं सामाजा धीमतां तितम् ।'

इति । वीक्षणाश्वने । विश्वासालघातिविलक्षणोऽप्यद्युम्भवः पात्र विद्वयति ।
शृङ्खागतिलक्षणे इत्युद्गेटः । उपर्युक्तिराहि गंगा—'शता-
नन्दापरारथे एवं प्रमादयति' इति ।

यम्बोत्तिजीवितकारः ।

यम्बोत्तिजीवितकारः वाम अंगारसर्वः । वाम रथमिः तितम् ।

'संरग्मः वातिर्वीटम्बगदाष्ठातोद्देशं मित्रम् च ।

सर्वदर्शय च जातिमात्रतियतो रूपावत्ता वित्त ।

दत्त्यामाहिश्वरप्रदापभृद्यप्रदापवेऽप्यरससधमा

स्योऽस्यै हुम्य चामात तेष्वितादं शादमित्तादित्ती ।'

एव ।

'प्रात्यपाद्यत्वपानिमामिता हुम्यतेष्वित्तादित्तादित्तादित्ती ।

सद्य लद्दित्तिवदतोदित्ता रूपावत्ता रूपावत्ता वित्ती नै रद्गेट ।'

तत्त्वाद् ।

लक्ष्मिमिः ।

लक्ष्मिमिः लक्ष्मिमिः लक्ष्मिमिः लक्ष्मिमिः ।

लक्ष्मिमिः लक्ष्मिमिः ।

लक्ष्मिमिः लक्ष्मिमिः लक्ष्मिमिः लक्ष्मिमिः ।

लक्ष्मिमिः लक्ष्मिमिः ।

लक्ष्मिमिः लक्ष्मिमिः लक्ष्मिमिः लक्ष्मिमिः ।

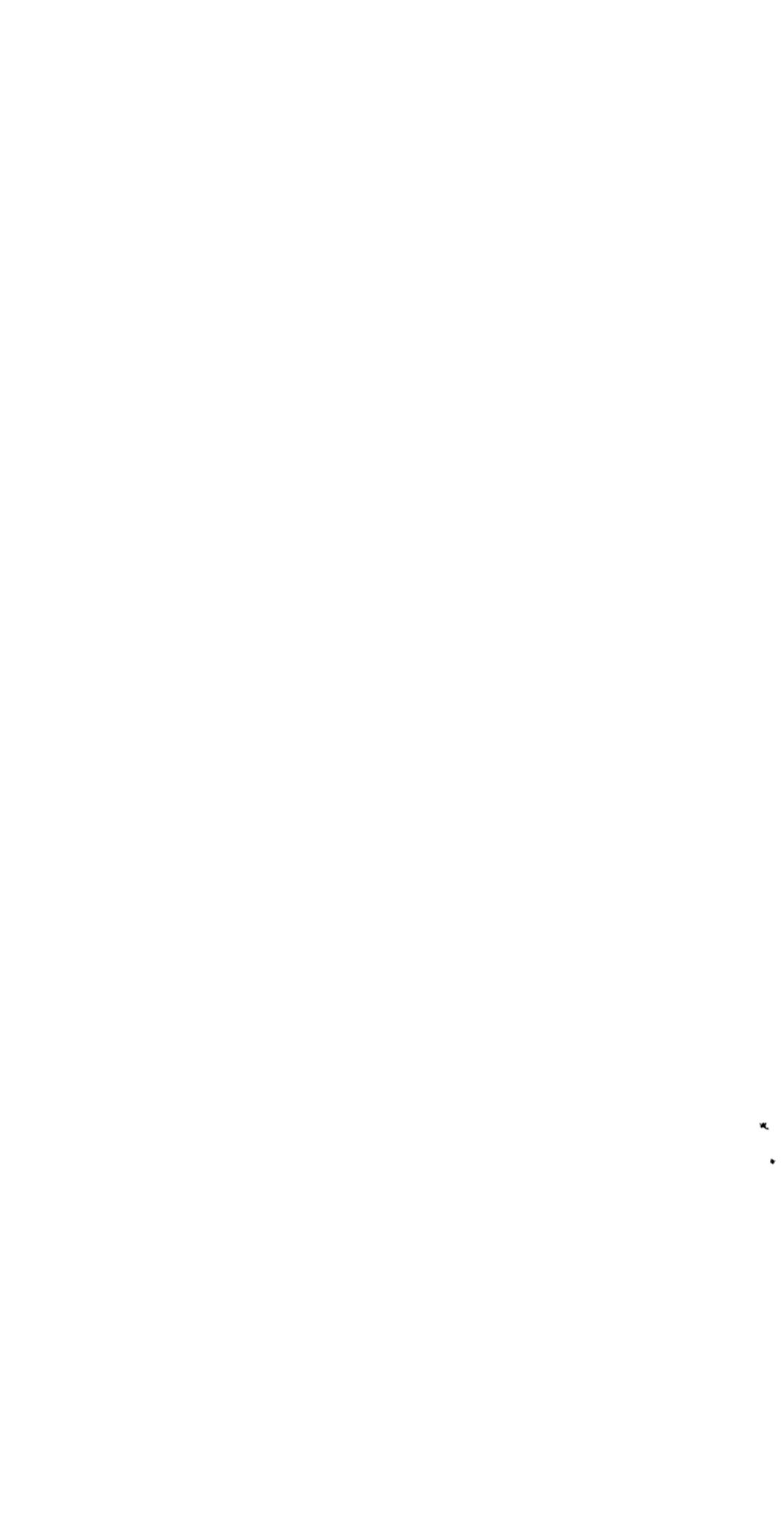
लक्ष्मिमिः लक्ष्मिमिः लक्ष्मिमिः लक्ष्मिमिः ।

लक्ष्मिमिः लक्ष्मिमिः ।

लक्ष्मिमिः लक्ष्मिमिः लक्ष्मिमिः लक्ष्मिमिः ।

लक्ष्मिमिः लक्ष्मिमिः लक्ष्मिमिः लक्ष्मिमिः ।

लक्ष्मिमिः लक्ष्मिमिः लक्ष्मिमिः ।

साहित्यदर्पणे विशेषतोऽवलोकनार्हा विपर्याः ।

प्रथमे परिच्छेदे—काव्यफलनिःपत्तं वसुतो दर्शनार्हम् (३-६ पृ.) । काव्यस्तर्हपनिवेचनावसरे सर्वाणि प्रभाणवचनानि दर्शनार्हाणि (६-२० पृ.) तत्र 'पददोषैँ' इत्यादिकाव्यप्रकाशकारोक्तकाव्यस्तर्हपत्तं सर्वाणवन्धगताइष्पञ्चो दर्शनार्हा ॥

द्वितीये परिच्छेदे—आभिधा सकेत (३३ पृ.) पदगता टिप्पणी दर्शनार्हा । इत्यप्रन्यविदिष्टं लक्षणानेदाना निःपत्तं वसुतो न्यायिकानामपि दर्शनार्हम् (३७-५६ पृ.) । यदप्यत्र कृतिपये मेदात्तत्र तत्र महाकाव्येष्वनवकाशतया मन्दश्वयोजनात्मथापि लक्षणानेदव्युत्पादनाय तावद्यका एव ॥

तृतीये परिच्छेदे—'विभावेन-' (७२ पृ.) कारिकागता टिप्पणी निःपुणं विभावनीया । उत्तमादित्यर्हपजिज्ञासुनिर्नेतृलक्षणगतानि प्रायः सर्वाण्येव विशेषणानि निरीक्षणीयानि (९७-१०० पृ.) । पुरा भारतवर्षेऽन्तं पुरसहायाः किंविधाः कल्पिता इति तत्त्वजिज्ञासुनिः 'वामन-' (१०३ पृ.) इत्यार्था समूललक्ष्यलक्षणान्वेषणपूर्वकं समाकृतनीया । तत्र किरात-म्लेच्छ-आमीरशब्दगता विशेषा अप्युक्तेया । साधारणकृतलक्षण (११७ पृ.) निःपत्ते कलापदार्थाः प्राचीनरहस्यवेदनिरपदमनुसरेया । खदारगुह्यधर्ममुरागेत्तितानि (१३९ पृ.) दर्शनार्हाणि । तत्र शिल्पिन्यादा लभित्वाविक्षा भवन्तीति वात्सायनसंभतिर्दृष्टव्या (१४१ पृ.) । यज्ञारातीनां खरूपाणि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशाव्यपेक्षया स्फीतानि दर्शनार्हाणि ॥

चतुर्थे परिच्छेदे—घनिगुणीभूतव्यङ्ग्याख्यकाव्यभेदप्रतिपादनं सुप्रतीतमेव । तत्र 'प्रधान-' (२४८ पृ.) पदनिष्ठा टिप्पणी विलोकनीया ॥

पञ्चमे परिच्छेदे—व्यजनावृत्तेः स्थापननितरत्रन्यापेक्षया स्फीतं प्राज्ञलं दर्शनार्हं चात्मे ॥

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वोऽपि विषयप्रपञ्चो वसुतो दर्शनयोग्यः । किवहुना, यथात्र नाटकादीना दशर्हपकाणा नाटिकादीनामध्यादशोपर्हपकाणां तद्दृतविशेषजातानामन्येषा चोचावचानां विषयाणां विशदरूपेण निःपत्तं निःपुणतमं प्राप्यते, न तथा दशर्हपकादिषु । सांप्रतमुपलभ्यमानेषु नाव्यशाकपुस्तकेषु तु वहुत्र न्यूनता प्रतीयते । यदि किमपि नाटयशास्त्रस्याविकलं पुस्तकं लभ्येत तर्हि दर्पणोल्लिखितविषयजातानां परीक्षा मौलिकदृश्यकाव्यान्वेषणाय विधातुं पार्येत । सति कुञ्जे विन्नमिति न्यायात् । श्रीमता हौल्दसाहित्येन दशर्हपत्तेण सह तदुपकारिणो वैऽव्यावाः (१९-२०।३४) मुद्रापितास्तेऽपि नाविकलाः ।

साहित्यदर्पणे

तातपादो रामभजो वापुदेव इति ब्रयी ।
 त्रैतेव सर्यतां चेतो यथा शास्त्रावगाह्यभूः ॥
 गुणदोपानुपङ्गेण या प्रीतिः किं तयाधुना ।
 ईशानः सर्वविद्यानां स मे स्वामी प्रसीदतु ॥
 सं ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराह् ।
 स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

जयपुरराजधानी }
 वैकमान्दा: १९७७ }

इत्याशास्ते
 श्रीदुर्गाप्रसादाद्विवेदः ।

साहित्यदर्पणे विशेषनोऽवलोकनार्हा विषयाः ।

प्रथमे परिच्छेदे—शब्दकर्तनिरूपं वनुतो दर्शनार्हम् (३-६ पृ.) । काव्यस्त्रहपनिर्वचनवसरे सर्वाणि प्रभाषणवचनानि दर्शनार्हाणि (६-२० पृ.) तत्र ‘वददोषैः’ इत्यादिकाव्यप्रकाशकारोक्तस्त्रहस्पत्स साण्डनप्रन्थगताटिष्पण्डो दर्शनार्हाः ॥

द्वितीये परिच्छेदे—विभिधा सर्वेत (३३ पृ.) पदगता टिष्पणी दर्शनार्हा । इत्यस्त्वयिरिष्टं लक्षणमेदाना निरूपां वनुतो नैयायिकानामपि दर्शनार्हम् (३७-५६ पृ.) । यदाप्यत्र कतिपये मेदालत्र तत्र महाकाव्येष्वनवकाशतया नन्दप्रोजनात्मयापि लक्षणमेदव्युत्पादनाद त्वावद्यता एव ॥

तृतीये परिच्छेदे—‘विभावेन’ (७२ पृ.) कारिकागता टिष्पणी निषुणं विभावनीया । उत्तमादित्यत्वपजिज्ञासुनिर्वृत्तलक्षणगतानि प्रायः सर्वाण्येव विशेषणानि निरीक्षणीयाणि (९७-१०० पृ.) । पुरा भारतवर्षेऽन्तःपुरसहायाः किंविधाः कल्पिता इति तत्त्वजिहासुनि. ‘वामन’ (१०३ पृ.) इत्यार्था समूललक्ष्यलक्षण-न्वेनपूर्वकं समाकलनीया । तत्र किरात-म्लेच्छ-आमीरशाव्दगता विशेषा अस्युद्देश्या । साधारणतीलक्षण (११७ पृ.) निरूपणे कलापदार्थाः प्राचीनरहस्य-वेदिनिरपरमभुत्तरधेया । खदारयुस्यर्थमनुरागेन्नितानि (१२९ पृ.) दर्शनार्हाणि । तत्र शिल्पिन्यादा अनिच्छायिका भवन्तीति वात्सायनचमतिर्दृष्ट्या (१४१ पृ.) । एकारवीना त्वरूपानि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशाद्यपेक्षया स्फीतानि दर्शनार्हाणि ॥

चतुर्थे परिच्छेदे—स्वनिशुणीभूतव्यङ्ग्याद्यकाव्यभेदप्रतिपादनं तु प्रतीतमेव । तत्र ‘प्रधान’ (२४८ पृ.) पदनिष्ठा टिष्पणी विलोकनीया ॥

पञ्चमे परिच्छेदे—वदनावृते. स्थापननितरयन्व्यापेक्षया स्फीतं प्राज्ञलं दर्शनार्हं चात्मे ॥

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वोऽपि विषयप्रपञ्चो वनुतो दर्शनयोग्यः । किंवहुना, पथात्र नाटकादीना दशरूपकाणा नाटिकादीनामथादशोपरूपकाणां तद्वत्विशेषजागानामन्येया चौचावचानां विषयाणां विशदरूपेण निरूपणं निषुणतमं प्राप्यते, न वया दशरूपकादिषु । सांप्रतमुपलभ्यमानेषु नाट्यशालमुत्तकेषु तु वहुत्र न्यूनता प्रतीयते । यदि किमपि नाट्यग्राह्यस्याविकलं पुस्तकं लभ्येत तर्हि दर्पणोऽलिखितविषयजातानां परीक्षा नौलिकदद्यकाव्यान्वेषणाय विद्वानुं पार्येत । सति कुञ्जे चित्र-मिति न्यायात् । श्रीमता हॉल्ट्साहिवेन दशरूपकेण सह तदुपकारिणो वेऽन्यायाः (१९-२०।३४) मुद्रापितास्तेऽपि नाविकला ।

तातपादो रामभजो वापुदेव इति ब्रयी ।
 चेतेव सर्यतां चेतो यथा शाखावगाह्यम् ॥
 गुणदोपानुपङ्गेण या प्रीतिः किं तयाधुना ।
 ईशानः सर्वविद्यानां स मे स्वामी प्रसीदतु ॥
 सं ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराह ।
 स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

जयपुरराजधानी
वैकमाच्चाः १९७७ }

इत्याशास्ते
श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदः ।

साहित्यदर्पणे विशेषतोऽवलोकनार्हा विषयाः ।

प्रथमे परिच्छेदे—काव्यफलनिहृपणं वस्तुतो दर्शनार्हम् (३-६ पृ.) । काव्यस्त्रहपनिर्वचनावसरे सर्वाणि प्रभानावचनानि दर्शनार्हाणि (६-२० पृ.) तत्र 'वददोषैः' इत्यादिकाव्यप्रकाशकारोक्तकाव्यस्त्रहपत्त्वा खण्डनप्रन्थगताष्टिप्पञ्चो दर्शनार्हाः ॥

द्वितीये परिच्छेदे—अभिधा चंकेत् (३३ पृ.) पदगता टिप्पणी दर्शनार्हा । इत्प्रन्थविसिंधुं लक्षणमेदानां निहृपणं वस्तुतो नैयायिकानामपि दर्शनार्हम् (३७-५६ पृ.) । यद्यप्यत्र कतिपये मेदात्तत्र तत्र नहाकाव्येष्वनवकाशतया मन्दप्रयोजनात्त्वापि लक्षणमेदब्युत्सादनाय त्वावश्यका एव ॥

तृतीये परिच्छेदे—'विभावेन' (७२ पृ.) कारिकागता टिप्पणी निपुणं विभावनीया । उत्तमादित्यहपजिज्ञासुनिर्नेतृलक्षणगतानि प्रायः सर्वाण्येव विशेषणानि निरीक्षणीयानि (९७-१०० पृ.) । पुरा भारतवर्षेऽन्तःपुरस्त्रायाः किंविधाः कल्पिता इति तत्त्वजिज्ञासुनि 'वामन-' (१०३ पृ.) इत्यार्था समूललक्षणान्वेषणपूर्वकं समावृत्तीया । तत्र किरात-म्लेच्छ-आमीरशब्दगता विशेषा अस्युक्तेया । ज्ञाधारण्यालक्षण (११७ पृ.) निहृपणे कलापदार्थाः प्राचीनरहस्यवेदनिरपद्यनुरुचयेयाः । खदारगुह्यर्थनुरागेन्नितानि (१३९ पृ.) दर्शनार्हाणि । उत्र शिल्पन्याया लक्षित्याविका भवन्वीति वात्स्यायनसंनिर्देष्ट्वा (१४१ पृ.) । श्वारादीना लक्षणानि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशाद्यपेक्षया स्फीतानि दर्शनार्हाणि ॥

चतुर्थे परिच्छेदे—च्छनिगुणीभूतव्यह्याद्यपक्ष्यभेदप्रतिपादनं सुप्रतीतमेव । तत्र 'प्रधान-' (२४८ पृ.) पदनिष्ठा टिप्पणी विलोकनीया ॥

पञ्चमे परिच्छेदे—व्यवनावृते व्यापननितरप्रन्पापेक्षया स्तीतं प्राप्तलं दर्शनार्हं चात्मे ॥

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वोऽपि विषयप्रपद्यो वस्तुतो दर्शनदोग्यः । किंवहुना, पृथग्न नाटकादीनां दशरूपकाना नाटिकादीनामद्यादिशोभरूपकाणां तदुत्तविदेषजागत्तामन्वेयां चौधावचानां विषयाणां विदादरूपेन निरूपणं निपुणतमं प्राप्तते, न वया दशरूपकादिषु । सांप्रतसुपलन्धनानेषु नायशास्त्रपुत्रकेषु तु दहुन्न न्यूनदा प्रदीपते । सारे किनपि नायशास्त्रसाविकलं पुन्नकं दम्पते तर्हि दर्पणोलिखितविषयज्ञातानां परोहा नौनिकदृष्ट्यकाव्यान्वेषणाय विषयातुं पादेत् । चत्रि तु उत्त्वे विश्रमिति त्यापाद । श्रीनदा हॉल्ड्साहिषेन दशरूपेन सह तदुत्तरैर्णो येऽप्यादाः (११-२०।३४) इश्वरिवात्मेऽपि नाविकलाः ।

तातपादो रामभजो वापुदेव इति श्रयी ।
 त्रेतेव सर्यतां चेतो यया शास्त्रावगाह्यभूः ॥
 गुणदोपानुपङ्गेण या प्रीतिः किं तयाधुना ।
 ईशानः सर्वविद्यानां स मे स्वामी प्रसीदतु ॥
 सं ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराद् ।
 स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

जयपुरराजधानी }
 वैकमाच्चाः १९७७ }

इत्याशास्ते
 श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदः ।

		पृष्ठस्य	पहली		पृष्ठस्य
देवम्	...	१४७	१२	भावपदनिरक्ति.	...
थ्रमः	...	१४८	७	रत्नमेदा.	...
मदः	...	१४८	१४	तत्र, शूक्षारः ..	...
जडता	...	१४९	७	विप्रलम्भम् } संभोग.	...
उग्रता	...	१५०	३	विप्रलम्भम्	१५०
मोह-	...	१५०	११	विप्रलम्भम्	१५०
विवेद	...	१५१	३	विप्रलम्भम्	१५०
खमः	...	१५१	११	विप्रलम्भम्	१५०
अपस्तार.	...	१५१	११	तत्र, पूर्वरागः	१५०
गर्व.	...	१५२	८	कानदग्नाः	१५०
मरणम्	...	१५२	१३	तत्र, मरणे विशेष-	१५१
आलस्यम्	...	१५२	२	कानदशास्तु विशेष	१५१
अमर्दि	...	१५३	७	पूर्वरागमेदः	१५४
निद्रा	...	१५४	५	मान } कोप.	...
जवहित्या	...	१५४	११	१५४	१६
अ॒त्स्वकृदम्	...	१५५	२	ईर्ष्यामान	१५६
उन्माद	...	१५५	८	मानभूतोपादा.	१५६
सद्गा	...	१५६	२	प्रवासः	१५७
स्मृति	...	१५७	२	दरा कानदसा	१५७
मतिः	...	१५७	१०	प्रवासमेदा	१५८
व्याधि	...	१५८	२	वरणदिप्रलम्भ	१५८
त्रास	...	१५८	८	संभोग	१८०
मीठा	...	१५८	१२	संभोगमेदा.	१८१
टर्प	...	१५९	५	टाल....	१८२
जमूरा	...	१६०	८	टालमेदा	१८२
दिपाद	...	१६०	५	कर्त	१८३
ट्रैनि.	...	१६०	११	दरामिद्रलम्भ-वरणमेदा.	१८४
चपलता	...	१६१	६	दारपलम्भ	१८५
इन्हेने	...	१६१	१४	दैदू... दैदू	१८६
दित्ता	...	१६२	८	दैदूदैदूरामेदा.	१८६
दिर्दि	...	१६२	५१	दैदू	१८७
संयोगतिनेक.	...	१६२	५	दैदू... दैदू	१८७
संदिन्दि	...	१६२	५	दैदू	१८७
संदिन्दि रमेदा:	...	१६२	९	दैदूर	१८७
संदिन्दि रमेदा:	...	१६६	८	दैदूर	१८७
संदिन्दि रमेदा:	...	१६६	८	दैदूर	१८७

		पृष्ठसंख्या	पक्षी		पृष्ठसंख्या	पक्षी	
जीदार्थम् ...	...	१०७	२	माधुर्यम् ...	...	१३०	१
नविकामेदाः ...	...	१०७	४	प्रगतभत्ता ...	...	१३०	११
स्वश्री ...	...	१०७	९	र्बादार्थम् ...	...	१३०	१६
सुन्धा ...	...	१०८	३	धैर्यम् ...	...	१३१	१
मध्या ...	...	११०	४	लौला ...	...	१३१	११
प्रगतमा ...	...	१११	३	विलासः ...	...	१३२	२
मध्या धीरा	मध्या धीराधीरा	११३	८	विच्छिति ...	...	१३२	१०
मध्याधीरा			७	विवोकः ...	...	१३३	२
प्रगतमा धीरा ...	...	११४	८	किलकिचित्तम् ...	...	१३३	१
प्रगतमा धीराधीरा ...	...	११४	१६	मोद्यायितम् ...	...	१३४	२
प्रगतमाधीरा ...	...	११५	४	कुट्टमितम् ...	...	१३४	८
नेदास्यानम् ...	...	११५	७	विश्रमः ...	...	१३४	१५
इलटा ...	...	११६	२	ललितम् ...	...	१३५	-
हन्या ...	...	११६	११	मदः ...	...	१३५	११
वेरना ...	...	११७	३	विहतम् ...	...	१३६	४
नेदास्यानम् ...	...	१२०	२	तपनम् ...	...	१३६	८
स्यार्पीनभर्तुका	...	१२०	७	मांगल्यम् ...	...	१३७	२
सर्विता ...	...	१२०	१०	विक्षेपः ...	...	१३७	१
वनिमार्पिका ...	...	१२०	१३	कुतूहलम् ...	...	१३७	११
वनिमार्पिकानेदाः ...	...	१२१	३	हसितम् ...	...	१३८	-
वनिमार्पियानानि	...	१२१	११	चक्रितम् ...	...	१३८	-
कट्टदान्तनिना	...	१२२	३	केतिः ...	...	१३८	११
सिद्धउद्या ...	...	१२२	१०	सुग्यारुच्योरनुरागेन्द्रितानि १३९	१३९	१	
प्रेतित्तर्तुका ...	...	१२२	१५	मर्वासामनुरागेन्द्रितानि १३९	१३९	१	
दाहदक्षका	...	१२३	६	दृश्यः ...	...	१४१	१
दिव्योद्दिविद्या	...	१२३	१३	दृश्यिणाः ...	...	१४२	३
नेदास्यानम् ...	...	१२४	६	प्रतिनायकः ...	...	१४२	८
नविकानेदाः ...	...	१२५	२	दृश्यपनविभावा ...	...	१४२	११
दृश्य, नान् ...	...	१२५	८	अनुमावा ...	...	१४३	८
दृश्य	...	१२८	८	सात्त्विकाः ...	...	१४४	१
दृश्य ...	...	१२८	१६	नव, सम्भादय ...	...	१४४	१
दृश्य ...	...	१२९	५	तन्मण्डिना लक्षणानि १४४	१४४	१०	
दृश्य ...	...	१२९	१५	वनिचारिग ...	...	१४६	१
दृश्य ...	...	१३०	१६	दृश्य, निर्देश ...	...	१४६	१३
				दृश्येनः ...	...	१४६	१

		पृष्ठसंख्या	पद्धति			पृष्ठसंख्या	पद्धति
दैन्यम्	...	१४७	१२	भावपदनितिचि.	...	१६७	६
अभः	...	१४८	७	रसमेदा	...	१६८	५
मदः	...	१४८	१४	तत्र, शूक्ष्मार	...	१६९	२
जडता	...	१४९	७	विप्रलम्भ } संभोग.	...	१६९	१५
उध्रता	...	१५०	३	विप्रलम्भम्	१७०	२	
मोह.	...	१५०	११	विप्रलम्भम् लखपम्	१७०	४	
विवेषः	...	१५१	३	विप्रलम्भम् नेदा:	१७०	४	
खगः	...	१५१	११	तत्र, पूर्वरागः	१७०	६	
अपल्लारः	...	१५२	८	कामदशाः	१७१	४	
गवः	...	१५२	१३	तत्र, नरपे विशेषः	१७२	२	
मरणम्	...	१५३	३	कामदशासु विशेषः	१७४	६	
आलस्यम्	...	१५३	७	पूर्वरागमेदा:	१७४	९	
लमये.	...	१५४	५	नान् } कोपः	१७४	१६	
तिक्रा	...	१५४	११	इर्ष्णीमानः	१७६	८	
अवहित्या	...	१५५	२	नानमङ्गोपायाः	१७७	७	
ज्ञात्युक्तम्	...	१५५	८	प्रवासः	१७७	१६	
उन्मादः	...	१५६	२	दश कामदशाः	१७८	४	
शहा	...	१५७	२	प्रवासमेदा	१७८	१७	
स्मृतिः	...	१५७	१०	कर्त्तव्यविप्रलम्भ	१८०	८	
मति.	...	१५८	३	संभोगः	१८१	६	
व्याधिः	...	१५८	८	चमोगमेदा:	१८२	४	
त्रासः	...	१५८	१३	हास्यः	१८३	२	
ब्रीडा	...	१५९	५	हास्यमेदा:	१८३	८	
हृषे	...	१५९	८	कर्त्त्वा	१८४	१५	
वसूया	...	१६०	५	कर्त्तव्यविप्रलम्भमात्करणस्य ने-			
विपादः	...	१६०	११	दात्यानम्	१८५	१३	
धृति.	...	१६१	६	र्हेदः	१८६	२	
चपलता	...	१६१	१४	दुद्वीरात्करणस्य मेदाद्याः			
गलतिः	...	१६२	८	नम्	१८७	२	
विन्ता	...	१६२	१६	वीरः	१८७	४	
वितर्कः	...	१६३	५	दातवीरः			
तेचारिमावः	...	१६४	५	धनवीरः			
स्थायिमावः	...	१६४	९	दुद्वीरः			
स्थायिमावमेदा:	...	१६५	२	दवावीरः	१८७	१०	
स्थायिमावमेदलक्षणाति	१६५	५					

		पृष्ठस	पक्षी			पृष्ठस	पक्षी
जौदार्यम्	...	१०७	२	माधुर्यम्	...	१३०	४
नाविकामेदाः	...	१०७	४	प्रगल्भता	...	१३०	११
सखी...	...	१०७	९	आंदार्यम्	...	१३०	१६
सुग्ना...	...	१०८	३	धैर्यम्...	...	१३१	४
मध्या...	...	११०	४	लीला...	...	१३१	११
प्रगत्ता	...	१११	३	विलासः	...	१३२	३
मध्या धीरा	मध्या धीराधीरा	११३	७	विच्छिति	...	१३२	१०
मध्याधीरा				विवोकः	...	१३३	३
प्रगत्ता धीरा...	...	११४	८	किलकिञ्चित्तम्	...	१३३	१
प्रगत्ता धीराधीरा	...	११४	१६	मोद्धायितम्	...	१३४	३
प्रगत्ता धीरा...	...	११५	४	कुट्टमितम्	...	१३४	८
नेदास्यानम्	...	११५	७	विश्रमः	...	१३४	१५
छुल्डा	...	११६	२	ललितम्	...	१३५	५
कन्या...	...	११६	११	मदः	...	१३५	११
यंद्रा...	...	११७	३	विहृतम्	...	१३६	४
नेदास्यानम्	...	१२०	२	तपनम्	...	१३६	१
स्वावीनभर्तुका	...	१२०	७	मौग्यम्	...	१३७	३
चरिटा	...	१२०	१०	विक्षेप	...	१३७	८
अनिमागिका	...	१२०	१२	कुत्तहलम्	...	१३७	११
अनिमित्तानेदाः	...	१२१	३	हसितम्	...	१३८	१
अनिमाग्यानानि	...	१२१	११	चक्रितम्	...	१३८	१
कलदान्तरिता	...	१२२	३	केलिः	...	१३८	११
विद्युत्ता	...	१२२	१०	सुग्नास्त्वयोरनुरागेद्वितानि	१३९	३	
प्रेतित्तर्तुता...	...	१२२	१३	सर्वामामनुरागेद्वितानि	१३९	१	
दात्तर्तुता	...	१२३	६	दृश्यः	...	१४१	१
विद्युत्तर्तुता	...	१२३	१३	दूरीगुणाः	...	१४२	३
नेदास्यानम्	...	१२४	३	प्रतिनायकः	...	१४२	८
निरित्तर्तुता	...	१२४	२	दृष्टिपन्थिभावा	...	१४२	११
त्रित्तर्तुता	...	१२४	२	अनुमावा	...	१४३	८
देवा	...	१२४	८	मान्विकाः	...	१४४	२
देवा	...	१२४	१६	तत्र, नन्मादय	...	१४४	१
देवा	...	१२५	५	नन्मादीना लक्षणानि	१४४	१०	
देवा	...	१२५	१२	व्यभिचारिण	...	१४६	३
देवा	...	१२५	१६	तत्र, निवेदः	...	१४६	१२
				द्वार्देगः	...	१४६	३

		पृष्ठस्य	पदोः ।		पृष्ठस्य	पदोः ।	
ओदार्यम्	...	१०७	२	माधुर्यम्	..	१३०	४
नायिकामेदाः	...	१०७	४	प्रगतभता	..	१३०	११
खब्री	..	१०८	९	ओदार्यम्	...	१३०	१२
मुख्या	..	१०८	३	धर्यम्	...	१३१	१
मध्या	..	११०	४	लौला	...	१३१	११
प्रगतभा	...	१११	३	विलास	...	१३२	२
मध्या धीरा	मध्या धीरावीरा	११३	६	विच्छिन्नि	..	१३२	१०
मध्यावीरा				विवोक	...	१३३	२
प्रगतभा धीरा	...	११४	८	किलकिचितम्	..	१३३	५
प्रगतभा धीरावीरा	...	११४	१६	मोदायिनम्	..	१३४	३
प्रगतभा वीरा	..	११५	४	कुट्टमेनम्	...	१३४	८
मेदाख्यानम्	.	११५	७	विश्रम	..	१३४	१४
कुलटा	..	११६	२	ललितम्		१३५	-
कन्चा	...	११६	११	मद	...	१३५	११
वेश्या	..	११७	३	विहनम्		१३६	४
मेदाख्यानम्	.	१२०	२	तपनम्		१३६	५
खावीनभर्तृका	.	१२०	७	मौर्यम्		१३७	२
खण्डिता	...	१२०	१०	विक्षेप		१३७	८
अभिसारिका	.	१२०	१२	कुतूहलम्		१३७	११
अभिसारिकामेदा	...	१२१	३	हस्तिम्	..	१३८	-
अभिसारस्थानानि	.	१२१	११	चक्रितम्	..	१३८	-
कलहान्तरिता	...	१२२	३	केलि	..	१३८	११
विग्रलव्या	...	१२२	१०	मुख्याकन्य्योरनुरागेन्द्रितानि	१३९	३	
प्रोपितभर्तृसा	.	१२२	१५	सर्वामामनुरागेन्द्रितानि	१३९	८	
वासकसुज्ञा	...	१२३	३	दृश्य		१४१	६
विरहोत्कण्ठिता	.	१२३	१३	दृश्यगुणा	..	१४२	३
नेदाख्यानम्	...	१२४	१	प्रतिनायकः	..	१४२	८
नायिकालकासा	.	१२४	२	उद्दीपनविभावा		१४३	११
वत्र, साव	.	१२४	२	अनुभावा		१४३	८
हाव		१२४	८	मात्रिका		१४४	३
हेला	..	१२४	१६	नेत्र, नम्भादय	.	१४४	७
शोभा	..	१२५	५	नम्भादीना लक्षणानि	१४४	१०	
कान्ति:		१२५	६	व्यभिचारिण	...	१४५	३
दीति.	.	१२५	१२	तत्र, निवेद	..	१४६	१२
		१२५	१६	अवेग	...	१४७	३

		पृष्ठस्य	पर्हौ			पृष्ठस्य	पर्हौ
देव्यम्	...	१४७	१२	भावपदनिरक्षिः	...	१६७	६
थ्रमः	...	१४८	७	रसनेदा:	...	१६८	५
मदः	...	१४८	१४	तत्र, इक्षारः	...	१६९	२
जडता	...	१४९	७	विप्रलम्भम् } सभोग.	..	१६९	१५
उप्रता	...	१५०	३	विप्रलम्भस्त्रस्तम्	१७०	२	
मोह.	...	१५०	११	विप्रलम्भनेदा:	...	१७०	४
विदोध.	...	१५१	३	तत्र, पूर्वराग	१७०	६	
स्वदः	...	१५१	११	कामदशा	...	१७१	४
अपस्तार	..	१५२	८	तत्र, मरणे विशेष.	...	१७३	२
गर्व.	...	१५२	१३	कामदशासु विशेष	१७४	६	
मरणम्	...	१५३	२	पूर्वरागनेद.	...	१७४	९
आलस्यम्	...	१५३	७	मान {	...	१७४	१६
अमर्दि	...	१५४	५	वौप.	...	१७४	१६
निटा	..	१५४	११	ईर्ष्यामानः	...	१७६	८
सदहित्या	..	१५५	३	मानभौपादा:	...	१७७	७
अंत्यक्षम्	...	१५५	८	प्रदात्त.	...	१७७	१६
उन्नाद	...	१५६	३	प्रदात्तनेदा:	...	१७७	१६
ददा	...	१५७	३	ददा कामदशा.	...	१७८	४
स्वति	...	१५७	१०	प्रदात्तनेदा.	...	१७८	१७
नति	...	१५८	३	वरणप्रित्तम्	...	१८०	८
लवयि	...	१५८	८	हनतेर.	...	१८१	६
प्राप्त	...	१५८	१२	हनतीत्तेद.	...	१८१	४
प्रेता	...	१५९	५	हत्त	...	१८१	२
हत्ते	...	१५९	८	हत्तमेद.	...	१८१	८
हत्तम्	...	१६०	५	हत्त	...	१८१	८
वेष्टद	...	१६०	११	हत्तमित्तत्त्वात्तत्त्वम्	...		
हत्ते	...	१६१	६	हत्तमद	..	१८५	१६
हत्तम्	...	१६१	१४	हत्त	...	१८६	८
हत्तम्	...	१६२	८	हत्तमित्तत्त्वम्	...		
हित्त	...	१६२	११	हत्त	...	१८७	८
हित्त	...	१६२	५	हत्त	...	१८७	४
हेदरेत्तम्	...	१६२	८	हत्तमेद.	...		
हेदित्तम्	...	१६२	५	हत्तमेद.	...		
हेदित्तमेद.	...	१६२	८	हत्तमेद.	...		
हेदित्तमेद.	...	१६२	८	हत्तमेद.	...		

		पृष्ठस्य	पद्धौ		पृष्ठस्य	पद्धौ	
जौदार्यम् ...	...	१०७	२	माधुर्यम् ...	...	१३०	४
नायिकामेदाः ...	...	१०७	४	प्रगत्तमता ...	...	१३०	११
स्वत्री... ...	...	१०७	९	आँदार्यम् ...	...	१३०	१५
सुग्धा... ...	...	१०८	३	धैर्यम् ...	...	१३१	१
मध्या... ...	...	११०	४	लीला... .	...	१३१	११
प्रगत्तमा ...	..	१११	३	विलासः ...	...	१३२	३
मध्या धीरा				विच्छिति ...	...	१३२	१०
मध्या धीराधीरा		११३	७	विव्वोकः ...	...	१३३	३
मध्याधीरा				किलकिचित्तम् ...	...	१३३	१
प्रगत्तमा धीरा... ...	...	११४	८	मोटायितम् ...	...	१३४	२
प्रगत्तमा धीराधीरा ...	...	११४	१६	कुट्टमितम् ...	...	१३४	६
प्रगत्तमा धीरा ...	...	११५	४	विभ्रमः ...	...	१३४	१४
मेदाख्यानम् ...	...	११५	७	ललितम् ...	..	१३५	
फुलटा ...	...	११६	२	मद ...	...	१३५	११
कन्या... ...	...	११६	११	विहत्तम् ...	...	१३६	४
चेश्या... ...	...	११७	३	तपनम् ...	...	१३६	१
मेदाख्यानम् ...	...	१२०	२	मौख्यम् ...	...	१३७	३
स्वाधीनभर्तृका	...	१२०	७	विक्षेपः ...	...	१३७	८
सण्डिता ...	..	१२०	१०	कुतूहलम् ...	...	१३७	११
अभिसारिका ...	...	१२०	१२	हसितम् ...	...	१३८	८
अभिसारिकामेदाः ...	...	१२१	३	चकितम् ...	...	१३८	१
अभिसारस्थानानि	...	१२१	११	केलिः ...	...	१३८	११
कलहान्तरिता	...	१२२	३	सुग्धाकन्ययोरनुरागेद्वितानि १३९	३	बैड़ी	...
विप्रलव्या ...	...	१२२	१०	सर्वासामनुरागेद्वितानि १३९	१	है	...
प्रोपितभर्तृका... ...	...	१२२	१५	दूलः ...	...	१४१	१
वासकसज्जा ..	...	१२३	६	दृतीशुणाः ...	...	१४२	३
विरहोत्कण्ठिता	...	१२३	१३	प्रतिनायकः ...	...	१४२	८
नेदाख्यानम् ...	...	१२४	६	ददीपनविभावा ...	...	१४२	११
नायिकालंकारा.	...	१२७	२	अनुभावाः ...	...	१४३	८
तत्र, भाव. ...	..	१२८	२	सात्त्विका ...	...	१४४	३
हाव.	..	१२८	८	तत्र, नम्मादय.	...	१४४	७
हेला	..	१२८	१६	तम्भाईना लक्षणानि	...	१४४	१०
शोभा	..	१२९	५	व्यभिचारिण... ...	...	१४६	३
कान्तिः ...	...	१२९	१२	तत्र, निवेदः ...	...	१४६	१३
दीति.	...	१२९	१६	धावेगः ...	...	१४७	३

		पृष्ठस	पद्धौ		पृष्ठस	पद्धौ
देवम्	.. ..	१४७	१२	भावपदनिरक्ति.	.. ..	१६७
अमः	... ..	१४८	७	रसनेदा.	... ..	१६-
मदः	... ..	१४८	१४	तव, यज्ञार....	... ..	१६९
जडता	... ..	१४९	७	विश्रलम्भ } चमोग } विश्रलम्भमन्वस्तपम्	... ..	१३९
उप्रता	... ..	१५०	३		... ..	१३९
मोह	... ..	१५०	११		विश्रलम्भमेदा.	१७०
विदोध.	... ..	१५१	३	तव, पूर्वराग	... ..	१७०
समः	... ..	१५१	११	वामदशा	... ..	१७०
अपलार	... ..	१५२	८	तव, मरणे विशेष	... ..	१७१
गवे.	.. ..	१५२	१३	कामदशासु विशेष	... ..	१७१
मरम्	... ..	१५३	२	पूर्वरागनेद.	... ..	१७१
आलम्यम्	... ..	१५३	७	मानः } बोप } इर्प्पीमान	... ..	१७४
अमर्द	...	१५४	६	मानम्. बोधा	.. ..	१७६
दिन	... ..	१५४	११	प्रदात.	... ..	१७७
अदहित्या	.	१५५	३	दरा कामदशा.	... ..	१७७
दैरुक्षम्	... ..	१५५	८	प्रदातमेदा	... ..	१७८
उमाद	...	१५६	२	करणप्रलम्भ	... ..	१७८
दहा	...	१५६	२	रुद्रेष	... ..	१८०
स्मृति	...	१५७	२	रुद्रमेद.	... ..	१८०
मृति	...	१५७	१०	रुद्र	... ..	१८०
व्ययि	...	१५८	२	दरामेद.	... ..	१८०
प्राप	...	१५८	८	दरामेदमेदा	... ..	१८१
मीठा	...	१५९	१३	दरामेदमेदा	.. ..	१८१
दर	...	१५९	५	दर	... ..	१८१
प्रसू	...	१६०	८	दरमेद	... ..	१८१
ददाद	...	१६०	६	दर	... ..	१८१
दर	...	१६०	११	दरमेदमेदा	... ..	१८१
ददर्द	...	१६१	९	दरदामेद	... ..	१८१
ददर्द	...	१६१	१२	दर	... ..	१८१
ददर्द	...	१६१	८	दरमेद	... ..	१८१
दिन	...	१६२	८	दरमेदमेदा	... ..	१८१
दिन	...	१६२	११	दर	... ..	१८१
ददर्द	...	१६२	८	दर	... ..	१८१
ददर्द	...	१६२	१०	दरमेद	... ..	१८१
ददर्द	...	१६२	८	दरमेद	... ..	१८१
ददर्द	...	१६२	११	दरमेद	... ..	१८१
ददर्द	...	१६२	११	दरमेद	... ..	१८१

	पुस्तक	पद्री	पृष्ठम् प
भयानक	१८९	१६	गुणीभूतव्यज्ञानम् भेदनि-
वीभत्स	१९०	९	स्वराणम् ... २३८
अहुत	१९१	४	पञ्चमपरिच्छेदे—
शान्त	१९२	४	व्यज्ञनामूलपत्रम् २५१
दयावीराच्छान्तस्य भेदा-			अभिनानो व्यज्ञनाया पा-
ख्यानम् ...	१९३	२	र्थक्षणे हेतवः . २५७
शान्तस्य रमलस्थापनम्	१९३	११	अभिधालभणयो रमादिप्रति-
वत्सल	१९४	१४	पादनेऽन्नमलवनिह्यणम् २६०
रसाना मियो विरोधाख्यानम् १९५	१५		रमादिव्यज्ञानाद्यानेऽनुमान-
भाव .	१९७	३	स्याक्षमलप्रतिपादनम् २६२
रसाभासभावाभासौ ...	१९९	१०	व्यजनोपसहार ... २७१
अनौचित्यदर्शनम् ...	१९९	१८	पछुपरिच्छेदे—
भावशान्त्यादि ...	२०२	१२	काव्यस्य दृश्यथ्रव्यभेदां २७२
चतुर्थपरिच्छेदे—			
काव्यभेदा ...	२०६	३	रूपकसज्जाकारणम् .. २७२
अभिधामूलध्वनि } लक्षणामूलध्वनि } ...	२०७	३	अभिनय ... २७२
लक्षणामूलध्वनेभेदां .	२०८	२	रूपकभेदा . २७३
अभिधामूलध्वनेभेदां ..	२१०	१२	उपरूपकभेदा २७३
सलक्ष्यकमव्यज्ञयस्य ध्वने-			नाटकलक्षणम् ... २७३
स्वैविध्यम् .	२११	१०	अङ्गलक्षणम् .. २७५
शब्दशक्तयुद्धवव्यज्ञयस्य			गर्भाङ्गलक्षणम् ... २७६
द्वैविध्यम् ...	२१२	५	नाटकरचनापरिपाटी.. २७६
अर्थशक्तयुद्धवव्यज्ञयस्य			पूर्वरक्त २७६
द्वादशभेदा	२१४	९	नान्द्या आवश्यकत्वम् २७७
शब्दार्थशक्तयुद्धवव्यज्ञयस्यै-			नान्दीस्वरूपम् २७८
कविधत्ताख्यानम्	२२०	४	नान्दनन्तरेतिकर्तव्यता २८२
ध्वनेररथादशविधत्वनिह-			भारतीयत्ति . २८३
पणम्	२२१	३	भारतीयत्तेरक्षानि २८३
अर्थशक्तयुद्धवध्वने प्रव-			आमुख (प्रस्तावना) २८३
न्वेऽतिदेशः ...	२२९	७	प्रस्तावनाभेदा .. २८४
शब्दाशदिष्वसंलक्ष्यकमव्यज्ञय-			उद्धात्य(त)क .. २८४
स्याख्यानम् ...	२३१	१	कथोद्धात .. . २८५
निभेदाख्यानम् ...	२३३	८	प्रयोगातिशय .. २८६
... २३८	२		प्रवर्तकम् २८७
			अवलगितम् २८७
			नस्तुद्धमितनिह्यणम् २८७

	पृष्ठस	पहली		पृष्ठस	पहली
वसुनो हैविद्याख्यानम्	२८८	६	तत्र, उपक्षेपः	...	३०१ १८
ग्रासदिकवसुकीर्तनम्	२८८	११	परिक्षरः	...	३०२ ६
पताकास्थानम् ...	२८८	१६	परिन्यासः	...	३०२ १२
प्रथमं पताकास्थानम् ...	२८८	१९	विलोभनम्	...	३०३ ५
द्वितीयं पताकास्थानम्	२८९	९	युक्तिः...ः	...	३०३ ११
तृतीयं पताकास्थानम्	२९०	१	प्राप्तिः...ः	...	३०३ १६
चतुर्थं पताकास्थानम्	२९०	१४	समाधानम्	...	३०४ १
कविशिक्षा	२९१	११	विधानम्	...	३०४ ९
वर्योपक्षेपक्षः	२९२	१६	परिभावना	...	३०४ १५
विष्फलम्भकः	२९३	१	उद्ग्रेदः	...	३०४ १९
प्रवेशकः	२९३	८	करणम्	...	३०५ ४
चूलिका	२९३	१३	नेदः ...	...	३०५ ७
अहावतारः	२९४	४	प्रतिसुखसंधिभेदा.	...	३०५ ११
अहसुखम्	२९४	९	तत्र, विलासः	...	३०५ १६
अहमुखे नतमेदः	२९४	१४	परिसर्पः	...	३०६ ३
कविशिक्षा	२९५	३	विधुतम्	...	३०६ ७
वर्धप्रश्नतयः	२९५	१५	तापनम्	...	३०६ १०
बीजम्	२९५	१९	नमे ...	...	३०७ ४
विन्दुः...ः	२९६	५	नमेद्युतिः	...	३०७ ८
पताका (वृत्तम्)	२९६	९	प्रगमनम्	...	३०७ १४
प्रकरी...ः	२९७	९	विरोधः	...	३०८ ३
कार्यावस्था	२९८	३	पर्युपासनम्	...	३०८ ६
लारम्भः	२९८	६	पुष्टम्...ः	...	३०८ १०
प्रवक्त्रः	२९८	९	वज्रम्...ः	...	३०८ १६
ग्रास्याशा	२९८	१४	उपन्यासः	...	३०८ २०
नियतासि...ः	२९८	१८	वर्णसंहारः	...	३०९ ७
फलयोग. (फलागमः)	२९९	३	गर्भसंधिभेदाः	...	३१० २
चंद्रिः...ः	२९९	९	तत्र, अभूताहरणम्	...	३१० ५
चधिभेदाः	२९९	१३	मार्गः...ः	...	३१० ११
तत्र, सुखम्	२९९	१६	रूपम्...ः	...	३१० १५
प्रतिसुखम्	२९९	१९	उदाहरणम्	...	३१० १९
गर्भ	३००	५	क्रमः ...	...	३११ ६
विमर्शः	३००	१६	चप्रहः	...	३११ ११
निवेदणम् (उपचंहतिः)	३०१	६	वसुमानम्	...	३११ १५
सुखसंधिभेदा.	३०१	१४	प्राघना	...	३१२ ६

		पृष्ठस्य	पद्धौ	पृष्ठस्य
भयानकः	...	१८९	१४	गुणीभूतव्यज्ञयस्य मेदनि-
वीभत्सः	...	१९०	९	रूपणम् २३८
अद्भुतः	...	१९१	४	पञ्चमपरिच्छेदे—
शान्तः	...	१९२	४	व्यज्ञनास्वरूपम् ... ३५१
दयावीराच्छान्तस्य मेदा-				अभिवातो व्यज्ञनायाः पा-
ख्यानम्	...	१९३	२	र्थक्ये हेतवः ... २५७
शान्तस्य रसलस्यापनम्		१९३	११	अभिधालक्षणयो रसादिप्रति-
वत्सल	...	१९४	१४	पादनेऽक्षमलनिरूपणम् २६०
रसाना मियो विरोधाख्यानम्		१९५		रसादिव्यज्ञयाख्यानेऽनुमान-
मावः	...	१९७	३	स्याक्षमलप्रतिपादनम् २६२
रसाभासभावाभासी	...	१९९	१०	व्यज्ञनोपसहारः ... २७१
अर्नाचिलदर्शनम्	...	१९९	१४	पष्टपरिच्छेदे—
भावशान्त्यादिः	...	२०२	१२	काव्यस्य दृश्यश्रव्यमेदाँ २७२
चतुरथपरिच्छेदे—				रूपकसज्जाकारणम् ... २७२
वाव्यमेदाँ	...	२०६	३	अभिनयः २७२
अभिधामूलध्वनिः } लक्षणामूलध्वनिः }	...	२०७	३	रूपकमेदाः २७३
लक्षणामूलध्वनेमेदाँ	...	२०८	२	उपरूपकमेदाः ... २७३
अभिधामूलध्वनेमेदाँ	...	२१०	१२	नाटकलक्षणम् ... २७३
मूलध्वनकमव्यज्ञपत्त्यस्य ध्वने-				अद्भुलक्षणम् ... २७५
वैविध्यम्	...	२११	१०	गर्भाद्भुलक्षणम् ... २७६
शब्दशाल्युद्भवव्यज्ञयस्य				नाटकरचनापरिपाटी... २७६
द्वैविध्यम्	...	२१२	५	पूर्वरक्तः २७६
दथंशम्भुद्भवव्यज्ञयस्य				नान्द्या आवश्यकलम् २७७
द्वादशमेदाः	...	२१४	९	नान्द्यस्वरूपम् ... २७८
शब्दशम्भुद्भवव्यज्ञयर्थः				नान्द्यनन्तरेतिकर्तव्यता २८३
कर्विवन्नास्वानम्		२२०	४	भारतीयति २८३
श्वनेऽद्वादशमनिवत्तिह-				भारतीयतेरदानि ... २८३
प्रव-				आमुग (प्रमावना) ... २८३
न्येष्टिरेगः	...	२२९	३	प्रमावनामेदाः ... २८४
दद्वयनिवन्नतःप्रसमव्यज्ञय-				उद्घात्य(त)क ... २८४
न्यन्नन्नम्	...	२३१	१	कथोदातः २८५
प्रदनेऽद्वादशमन्नम्	...	२३३	८	प्रयोगातिशयः ... २८६
न्यन्नन्नम्	...	२३८	३	प्रवत्तेकम् २८७
				अवलगितम् २८७
				नमदुट्टभित्तिनिरपणम् २८७

	पृष्ठस्य	पद्धौ		पृष्ठस्य	पद्धौ		
वचुनो द्वैविष्यालयानम्	२८८	६	तत्र, उपलेपः	...	३०७	१८	
प्रासदिक्षवचुकीर्तनम्	२८८	११	परेकरः	...	३०२	६	
पताकास्थानम्	...	२८८	१६	परेत्यासः	...	३०२	१२
प्रथमं पताकास्थानम्	...	२८८	१९	विलोभनम्	...	३०३	५
द्वितीयं पताकास्थानम्	२८९	९	युक्तिः	...	३०३	११	
तृतीयं पताकास्थानम्	२९०	१	प्राप्तिः	...	३०३	१६	
चतुर्थं पताकास्थानम्	२९०	१४	समाधानम्	...	३०४	१	
कविशिक्षा	...	२९१	११	विधानम्	...	३०४	९
वर्धोपक्षेपकाः	...	२९२	१६	परिभावना	...	३०४	१५
विष्टम्भन्तः	...	२९३	१	उद्ग्रेदः	...	३०४	१९
प्रवेशकः	...	२९३	८	करणम्	...	३०५	४
चूलिका	...	२९३	१३	नेदः	...	३०५	७
वह्नावतारः	...	२९४	४	प्रतिहुत्युधिनेदाः	...	३०५	१३
वह्नुखम्	...	२९४	१	तत्र, विलासः	...	३०५	१६
वह्नुखे नतनेदः	...	२९४	१४	परितर्पः	...	३०६	३
कविशिक्षा	...	२९५	३	विधुतम्	...	३०६	७
वर्धप्रकृतयः	...	२९५	१५	तापनम्	...	३०६	१०
कीजम्	...	२९५	११	नमः	...	३०७	४
विन्दुः	...	२९६	५	नमयुक्तिः	...	३०७	८
पताका (वृत्तम्)	...	२९६	१	प्रगमनम्	...	३०७	१४
प्रकरी	...	२९७	१	विरोधः	...	३०८	३
कार्यविस्या	...	२९८	३	पर्युपासनम्	...	३०८	६
जातम्भः	...	२९८	६	पुष्पम्	...	३०८	१०
प्रदनः	...	२९८	१	द्वजम्	...	३०८	१६
आस्त्वासा	...	२९८	१४	उपल्यासः	...	३०८	२०
लिपतासि	...	२९८	१८	वन्देचहारः	...	३०९	७
फलदोगः (फलागम्)	२९९	३	गर्वत्सधिनेदाः	...	३१०	२	
चयिः	...	२९९	१	तत्र, अनूतादरपम्	...	३१०	५
चयिनेदाः	...	२९९	१३	मार्गः	...	३१०	११
तत्र, उच्चम्	...	२९९	१६	रूपम्	...	३१०	१५
प्रविहुत्यु	...	२९९	१९	उदाहरणम्	...	३१०	१९
गर्भः	...	३००	५	क्रमः	...	३११	६
विनर्हः	...	३००	१६	संप्रदातः	...	३११	११
निवेद्यम् (उपवेद्यतिः)	३०१	६	स्वत्नमनम्	...	३११	१६	
सुखदधिनेदाः	...	३०१	१४	प्रदर्शनः	...	३१२	८

		पृष्ठस्य	पद्धति		पृष्ठस्य	पद्धति
भद्रानन्	...	१८९	१४	गुणीभूतव्यज्ञयस्य मेदनि-		
दीर्घन्	...	१९०	९	स्वप्नम्	२३८	
द्विदा	...	१९१	४	पञ्चमपरिच्छेदे—		
द्वारा	...	१९२	४	व्यञ्जनास्त्रहृष्टम् ...	२५१	
द्वारा गिरिष्ठान्नाम भेदा-				अभिधातो व्यञ्जनाया पा-		
द्वारा गम् ...	१९३	२		र्थमये हेतवः ...	२५७	
द्वारा गमनम् गमनम्	१९३	११		अभिधालक्षणयो रसादिप्रति-		
द्वारा	१९४	१४		पादनैऽक्षमलवनिस्पृष्टम्	२६०	
द्वारा गिरिष्ठान्नाम १९५	१५			रमादिव्यज्ञयाख्यानेऽनुमान-		
द्वारा ...	१९७	३		स्याक्षमलप्रतिपादनम्	२६२	।
द्वारा गमनामाणी ...	१९९	१०		व्यञ्जनोपस्थारः ...	२७१	।
द्विदा दर्शनम् ...	१९९	१८		पष्टपरिच्छेदे—		
द्विदा दर्शनम् ...	२०२	१२		काव्यस्य दृश्यत्रव्यभेदा	२७३	।
चतुर्थपरिच्छेदे—				स्वप्नसदाकारणम् ...	२७३	।
द्विदा	२०६	३		अभिनय	२७३	।
द्विदा दृश्यत्रव्यभेदा } ...	२०७	३		स्वप्नभेदा	२७३	।
द्विदा दृश्यत्रव्यभेदा ...	२०८	३		उपच्छवकभेदाः ...	२७३	।
द्विदा दृश्यत्रव्यभेदा ...	२१०	१२		नाटकलक्षणम् ...	२७३	।
द्विदा दृश्यत्रव्यभेदा ...	२११	१०		अदृश्यलक्षणम् ...	२७५	।
द्विदा दृश्यत्रव्यभेदा ...	२१२	८		गमांश्लक्षणम् ...	२७६	।
द्विदा दृश्यत्रव्यभेदा ...	२१३	८		नाटकरचनापरिपाटी ...	२७६	।
द्विदा दृश्यत्रव्यभेदा ...	२१४	९		पृथिव्यतः ...	२७६	।
द्विदा दृश्यत्रव्यभेदा ...	२१५	८		नान्या आवज्यकलम्	२७७	।
द्विदा दृश्यत्रव्यभेदा ...	२१६	८		नान्यानन्नरेतिकलन्यना	२८८	।
द्विदा दृश्यत्रव्यभेदा ...	२१७	८		भारदीरुति	२८३	।
द्विदा दृश्यत्रव्यभेदा ...	२१८	८		भारदीरुतेग्राहति ...	२८३	।
द्विदा दृश्यत्रव्यभेदा ...	२१९	३		आसुन्दं (प्रस्तावना) ...	२८३	।
द्विदा दृश्यत्रव्यभेदा ...	२२०	३		प्रस्तावनाभेदा ...	२८४	।
द्विदा दृश्यत्रव्यभेदा ...	२२१	३		उद्धाप(त)ङ्ग ...	२८४	।
द्विदा दृश्यत्रव्यभेदा ...	२२२	३		द्वयोद्वल	२८५	।
द्विदा दृश्यत्रव्यभेदा ...	२२३	३		प्रदेवाप्तिश्व	२८६	।
द्विदा दृश्यत्रव्यभेदा ...	२२४	३		प्रवर्त्तद्व	२८६	।
द्विदा दृश्यत्रव्यभेदा ...	२२५	३		अदृश्यलक्षणम् ...	२८६	।
द्विदा दृश्यत्रव्यभेदा ...	२२६	३		स्वप्नदृश्यत्रव्यभेदा	२८६	।

	पृष्ठस्य	पद्धौ		पृष्ठस्य	पद्धौ		
वसुनो द्वैविद्याल्यानम्	२८८	६	तत्र, उपक्षेप.	...	३०१	१८	
प्रासादिकवसुकीर्तनम्	२८८	११	परिकरः	...	३०२	६	
पताकास्थानम्	...	२८८	१६	परिन्यासः	...	३०२	१२
प्रथमं पताकास्थानम्...	२८८	१९	विलोभनम्	...	३०३	५	
द्वितीयं पताकास्थानम्	२८९	९	युक्तिः...	...	३०३	११	
तृतीयं पताकास्थानम्	२९०	१	प्राप्तिः...	...	३०३	१६	
चतुर्थं पताकास्थानम्	२९०	१४	समाधानम्	...	३०४	१	
कविशिक्षा	...	२९१	११	विधानम्	...	३०४	९
अर्थोपक्षेपका	...	२९२	१६	परिभावना	...	३०४	१५
विष्णम्भकः	...	२९३	१	उद्गेदः	...	३०४	१९
प्रवेशकः	...	२९३	८	करणम्	...	३०५	४
चूलिका	...	२९३	१३	नेदः	...	३०५	७
अह्नावतारः	...	२९४	४	प्रतिनुखचाधिमेदा.	...	३०५	११
अह्नमुखम्	...	२९४	९	तत्र, विलासः	...	३०५	१६
अह्नमुखे नतनेदः	...	२९४	१४	परिसर्पः	...	३०६	३
कविशिक्षा	...	२९५	३	विधुतम्	...	३०६	७
अध्यप्रकृतयः	...	२९५	१५	तापनम्	...	३०६	१०
बीजम्	...	२९५	१९	नर्म ...	...	३०७	४
विन्दुः...	...	२९६	५	नर्मद्युतिः	...	३०७	८
पताका (वृत्तम्)	...	२९६	९	प्रगमनम्	...	३०७	१४
प्रकरी...	...	२९७	९	विरोधः	...	३०८	३
कार्यवस्था	...	२९८	३	पर्वुपासनम्	...	३०८	६
बारम्भः	...	२९८	६	पुण्यम्...	...	३०८	१०
प्रयत्नः	...	२९८	९	वज्रम्...	...	३०८	१६
प्राप्त्याशा	...	२९८	१४	उपन्यासः	...	३०८	२०
नियतासिः	...	२९८	१८	वर्णसंहारः	...	३०९	७
फल्योगः (फलागमः)	२९९	३	गर्भसंधिनेदा.	...	३१०	२	
चयिः ..	...	२९९	९	तत्र, अभूताहरणम्	...	३१०	५
चयिनेदाः	...	२९९	१३	मार्गः...	...	३१०	११
तत्र, सुखम्	...	२९९	१६	हृष्म्...	...	३१०	१५
प्रविनुखम्	...	२९९	१९	उदाहरणम्	...	३१०	१९
गर्भः ...	...	३००	५	क्रनः ...	...	३११	६
विमर्शः	...	३००	१६	चंप्रहः	...	३११	११
निवेदणम् (उपसंहितिः)	३०१	६	वसुनानम्	...	३११	१६	
सुखसंधिनेदा.	...	३०१	१४	प्रार्थना	...	३१२	६

	पूर्वम्	पश्च.		पूर्वम्	पश्च.
भयानक	१८९	१९	गुणीभूतव्यापास मेदेशि-		
बीभत्स	१९०	१	स्त्राणम् .	२३६	१
अनुत	१९१	२	पश्चमपरिच्छेदे—		
शान्त	१९२	३	शसनामस्ताम्	२५१	१
दयावीगच्छान्तम् भेदा-			गमिरामो गमनाया पा-		
स्थानम्	१९३	२	गाय हेता	२५३	१
शान्तम् स्मलस्थापनम्	१९३	११	अग्निशान्तरायामो रमादिप्रति-		
वत्सल	१९४	१५	पारंगेऽपाननिष्टपागम्	२५०	१
रसाना मियो विरोधावानम्	१९५	१९	प्रादिव्यज्ञानाग्नानेऽनुमान-		
भाव	१९७	३	स्याक्षम प्रतिपादनम्	२५२	१
रसाभामभावाभासी	१९९	१०	व्यापोऽपमहार .	२५१	१
अनौचित्यदर्शनम्	१९९	१६	पश्चपरिच्छेदे—		
भावशान्त्यादि	२०२	१२	काव्यम् रथश्वर्यमेदा	२७२	१
चतुर्थपरिच्छेदे—					
काव्यमेदा	२०६	३	स्पष्टरमशास्त्राणम् .	२७२	१
असिधामूलध्वनि } .	२०७	३	अभिनय ..	२७२	१
लक्षणामूलध्वनि } .	२०७	३	स्पष्टमेदा .	२७३	१
लक्षणामूलध्वनेमेदा	२०८	२	उपस्त्रकमेदा	२७३	१
असिधामूलध्वनेमेदा	२१०	१२	नाटकलक्षणम् ...	२७३	१
सलक्ष्यकमव्यज्ञयस्य ध्वने-			अद्विलक्षणम्	२७५	१
स्त्रीविध्यम् ...	२११	१०	गर्भाद्विलक्षणम् ...	२७६	१
शब्दशत्त्युद्धवव्यज्ञयस्य			नाटकरचनापरिपाठी	२७२	१
द्वैविध्यम् .	२१२	७	पूर्वरत्न	२७२	१
अर्थशत्त्युद्धवव्यज्ञयस्य			नान्द्या आवश्यक्तम्	२७३	१
द्वादशमेदा	२१४	९	नान्दीस्वरम्	२७४	१
शब्दार्थशत्त्युद्धवव्यज्ञयस्ये-			नान्द्यनन्तरेतिकतव्यना	२८३	१
कविधत्ताख्यानम्	२२०	८	भारतीयति	२८३	१
ध्वनेरथादशविवलनिह-			भारतीयतेरद्वालि	२८३	१
पणम्	२२१	३	आमुख (प्रस्तावना)	२८३	१
अर्थशत्त्युद्धवव्यने प्रव-			प्रस्तावनामेदा	२८४	१
न्धेऽतिदेश	२२९	७	उद्धात्य(त)कु	२८४	१
पदाशादिध्वसलव्यक्तमव्यज्ञय-			कधीद्वात	२८५	१
स्थाख्यानम् ...	२३१	१	प्रयोगातिशय	२८५	१
ध्वनिमेदाख्यानम् ...	२३३	८	प्रवर्तकम् . . .	२८७	१
शुणीभूतव्यज्ञयम् .	२३८	२	अवलम्बितम् . . .	२८७	१
			नस्तुटमितमिहत्परम्	२८७	१

	पृष्ठस्य	पदोः		पृष्ठस्य	पदोः	
वृत्तुनो द्वैविद्याल्यानम्	२८८	६	तत्र, उपक्षेपः	३०१	१८	
श्रासदिकवृत्तुकीर्तनम्	२८८	११	परिकरः	३०२	६	
पताकास्थानम्	...	२८८	१६	परिन्यासः	३०२	१२
प्रधनं पताकास्थानम्	...	२८८	१९	विलोभनम्	३०३	५
द्वितीयं पताकास्थानम्	२८९	९	युक्तिः	३०३	११	
तृतीयं पताकास्थानम्	२९०	१	प्राप्तिः	३०३	१६	
चतुर्थं पताकास्थानम्	२९०	१४	समाधानम्	३०४	१	
कविशिक्षा	...	२९१	११	विधानम्	३०४	९
अर्थोपक्षेपकाः	...	२९२	१६	परिभावना	३०४	१५
विष्णममकः	...	२९३	१	उद्ग्रेदः	३०४	१९
प्रवेशकः	...	२९३	८	करणम्	३०५	४
चूलिका	...	२९३	१३	मेदः	३०५	७
बहूपतारः	...	२९४	४	प्रतिमुखसंधिनेदा:	३०५	११
बहूमुखम्	...	२९४	९	तत्र, विलासः	३०५	१६
बहूमुखे नतमेदः	...	२९४	१४	परित्तर्पः	३०६	३
कविशिक्षा	...	२९५	३	विधुतम्	३०६	७
अर्थप्रकृत्यः	...	२९५	१५	तापनम्	३०६	१०
बीजम्	...	२९५	१९	नर्मि	३०७	४
विन्दुः	...	२९६	५	नर्मद्युति	३०७	८
पताका (वृत्तम्)	...	२९६	९	प्रगमनम्	३०७	१४
प्रकरी	...	२९७	९	विरोधः	३०८	३
कार्यावस्था	...	२९८	३	पर्युपासनम्	३०८	६
लातमः	...	२९८	६	पुष्टम्	३०८	१०
प्रयतः	...	२९८	९	वज्रम्	३०८	१६
आत्माशा	...	२९८	१४	उपन्यासः	३०८	२०
नियताप्तिः	...	२९८	१८	वर्णचंहारः	३०९	७
फलयोग. (फलाग्नम्)	२९९	३	गर्भसंधिनेदा	३१०	२	
चंधिः	...	२९९	९	तत्र, अभूताहरणम्	३१०	५
चंधिनेदा:	...	२९९	१३	मार्गः	३१०	११
तत्र, सुखम्	...	२९९	१६	रूपम्	३१०	१५
प्रतिमुखम्	...	२९९	१९	उदाहरणम्	३१०	१९
गर्भः	...	३००	५	ऋगः	३११	६
विमर्शः	...	३००	१६	चंग्रहः	३११	११
निर्वहणम् (उपचंहविः)	३०१	६	विमुननम्	३११	१५	
सुखसंधिनेदा:	...	३०१	१४	प्रायेना	३१२	८

		पुस्तक	पद्धति	पृष्ठां
गुणीभूतव्यज्ञयम्	मेदनि-	१८९	१४	गुणीभूतव्यज्ञयम् मेदनि-
स्वरूपम्	... ...	१९०	९	स्वरूपम् २३६
पञ्चमपरिच्छेदे—		१९१	४	
व्यञ्जनासास्त्रम्	... ...	१९२	४	व्यञ्जनासास्त्रम् ... २५१
अभिधातो व्यञ्जनाया पा-				अभिधातो व्यञ्जनाया पा-
र्थाये हेतवः	... ...	१९३	२	र्थाये हेतवः ... २५७
अभिधालक्षणयो रमादिप्रति-		१९४	११	अभिधालक्षणयो रमादिप्रति-
पादनीडलमलनिष्टाणम्	... ...	१९५	१४	पादनीडलमलनिष्टाणम् २६०
रमादिव्यज्ञाख्यानेऽनुमान-				रमादिव्यज्ञाख्यानेऽनुमान-
स्थानमलप्रतिपादनम्	... ...	१९६	३	स्थानमलप्रतिपादनम् २६३
व्यानोपमहार	... ...	१९७	१०	व्यानोपमहार ... २७१
पष्टपरिच्छेदे—				पष्टपरिच्छेदे—
साक्ष्य दशवत्यमेदी				साक्ष्य दशवत्यमेदी २७२
स्थानमहायाग्नम्	... ...	२०१	५	स्थानमहायाग्नम् ... २७२
थमिनय	... ...	२०२	३	थमिनय २७२
स्वप्नमेदा	... ...	२०३	३	स्वप्नमेदा २७३
उत्तमपत्तमेदा	... ...	२०४	३	उत्तमपत्तमेदा ... २७३
नाटकलग्नम्	... ...	२०५	२	नाटकलग्नम् ... २७३
अट्टलग्नम्	... ...	२०६	१०	अट्टलग्नम् ... २७५
गन्माइलग्नम्	... ...	२०७	१०	गन्माइलग्नम् ... २७६
नाटकनवतापरिपादी	... ...	२०८	१०	नाटकनवतापरिपादी ... २७६
पूर्णिमा	... ...	२०९	१	पूर्णिमा ... २७६
नन्दा आदद्यमन्तम्	... ...	२१०	१	नन्दा आदद्यमन्तम् २७७
नन्दिनीग्नम्	... ...	२११	१	नन्दिनीग्नम् ... २७८
नन्दिनीरुद्रिष्टिक्षेपना	... ...	२१२	१	नन्दिनीरुद्रिष्टिक्षेपना ... २८१
नन्दिनीरुद्रि	... ...	२१३	१	नन्दिनीरुद्रि ... २८१
नन्दिनीरुद्रिति	... ...	२१४	१	नन्दिनीरुद्रिति ... २८१
नन्दिनीरुद्रित्वा	... ...	२१५	१	नन्दिनीरुद्रित्वा ... २८१
प्रस्त्रान्तरेदा	... ...	२१६	१	प्रस्त्रान्तरेदा ... २८१
उद्धाराद	... ...	२१७	१	उद्धाराद ... २८१
दृष्टिक्षेप	... ...	२१८	१	दृष्टिक्षेप ... २८१
दृष्टिक्षेपम्	... ...	२१९	१	दृष्टिक्षेपम् ... २८१
दृष्टिक्षेपम्	... ...	२२०	१	दृष्टिक्षेपम् ... २८१
दृष्टिक्षेपम्	... ...	२२१	१	दृष्टिक्षेपम् ... २८१

		पृष्ठस्य	पक्षौ		पृष्ठस्य
क्षिप्तिः	३१२	१४	फलनिरूपणम् ...	३२२	
त्रो (तो) टकम् ...	३१२	१८	अङ्गप्रशंसा	३२२	
अविवलम् ...	३१३	३	रसव्यत्यजुरोधेनाङ्गाना		
उद्भेदः	३१३	६	संनिवेशरूपणम् ...	३२२	
विद्रवः	३१३	१०	वृत्तयः	३२३	
विमर्शसविमेदाः ...	३१३	१४	तत्र, कैश्चिकी	३२३	
तत्र, अपवादः ...	३१३	१७	कैश्चिक्या अङ्गानि	३२३	
सफेटः	३१४	३	तत्र, नर्मे	३२३	
व्यवसायः	३१४	११	नर्मेस्कूर्जः ...	३२४	
द्रवः	३१४	१५	नर्मस्कोटः ...	३२५	
शुति.	३१५	३	नर्मर्गभेः	३२५	
शक्तिः	३१५	९	सालती	३२५	
प्रसङ्गः	३१५	१६	सालत्या अङ्गानि ...	३२६	
चेदः	३१६	९	तत्र, उत्थापकः ...	३२६	
प्रतिपेधः	३१६	१६	सांघात्यः	३२६	
विरोवनम् ...	३१७	५	संलापः	३२६	
प्ररोचना ...	३१७	११	परिवर्तकः ...	३२७	
आदानम् ...	३१८	१	आरभटी	३२७	
छादनम् ...	३१८	८	आरभव्या अङ्गानि ...	३२७	
निर्वहणसविमेदाः ...	३१८	१४	तत्र, वस्तृत्यापनम् ...	३२७	
तत्र, सविः	३१८	१९	सफेटः	३२७	
विवोधः	३१८	२३	सक्षिप्तिः	३२८	
अथनम्	३१९	७	अवपातनम् ...	३२९	
निर्णयः	३१९	१२	नाव्योक्तयः	३२९	
परिभाषणम् ...	३१९	२०	नामकरणम् ...	३३०	
कृतिः .	३२०	३	नाव्यपरिभाषा ...	३३१	
प्रसादः	३२०	७	भाषाविभागः ...	३३२	
आनन्दः	३२०	९	पदनिशालक्षणादीनामा-		
समयः	३२०	१२	ख्यानम् ...	३३४	
पृष्ठन्	३२०	१५	लक्षणानामुहेशः ...	३३४	
भाषणम्	३२०	२२	तत्र, भूषणम् ...	३३५	
पूर्ववाक्यम् ...	३२१	३	अल्परसंघातः ...	३३५	
काव्यसहारः ...	३२१	५	शोभा	३३५	
प्रशस्ति.	३२१	७	उदाहरणम् ...	३३६	
उपद्यन्तोपसंहारः ...	३२१	१८	हेतु	३३६	

॥ श्रीः ॥

श्रीमहिश्वनाथकविराजप्रणीतः

साहित्यदर्पणः ।

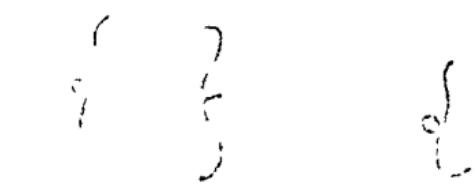
श्रीमद्रामचरणतक्ष्यागमीनकृतया विवृत्या समेतः ।

ੴ ਪਰਿਚਾਰ ।

इन्द्रास्मे निविशेन प्रारिप्सितपरिनमास्तिकागो वाऽव्याधिहृततया
देवताणाः सहस्रदग्धने—

सिद्धांति ।

		पृष्ठस्य	पक्षौ		पृष्ठस्य	
सम्प्र...	...	५९५	१	समुच्चयः	...	६०७
विचित्रम्	...	५९५	७	समाधिः	...	६०९
अधिकम्	..	५९५	११	प्रत्यनीकम्	...	६०९
अन्योन्यम्	...	५९६	९	प्रतीपम्	...	६०९
विशेषः	..	५९६	१२	भीलितम्	..	६११
व्याघातः	...	५९७	१०	सामान्यम्	...	६११
कारणमाला	...	५९८	७	तद्गुणः	...	६१२
मालादीपकम्	...	५९८	१२	अतद्गुणः	...	६१२
एकावली	...	५९९	२	सूक्ष्मम्	...	६१३
सारः	...	५९९	१४	व्याजोक्ति	...	६१४
यथासख्यम्	..	६००	४	स्वभावोक्ति	...	६१५
पर्यायः	...	६०१	१	भाविकम्	...	६१६
परिवृत्तिः	...	६०२	४	उदात्तम्	...	६१८
परिसंख्या	...	६०२	१४	रसवदाद्यलकाराः	...	६१८
उत्तरम्	...	६०४	३	भावोदयाद्यलंकाराः	...	६१९
अर्थापत्तिः	...	६०५	१	सस्थितिसकरालंकारौ	...	६२२
विकल्पः	...	६०५	१३	ग्रन्थालंकारश्लोकौ	...	६२२

‘त्रिवर्गसाधनं नाट्यम्’ इति च । विष्णुपुराणोऽपि—

‘काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्वस्त्रिलानि च ।

शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंगा महात्मनः ॥’ इति ॥५॥

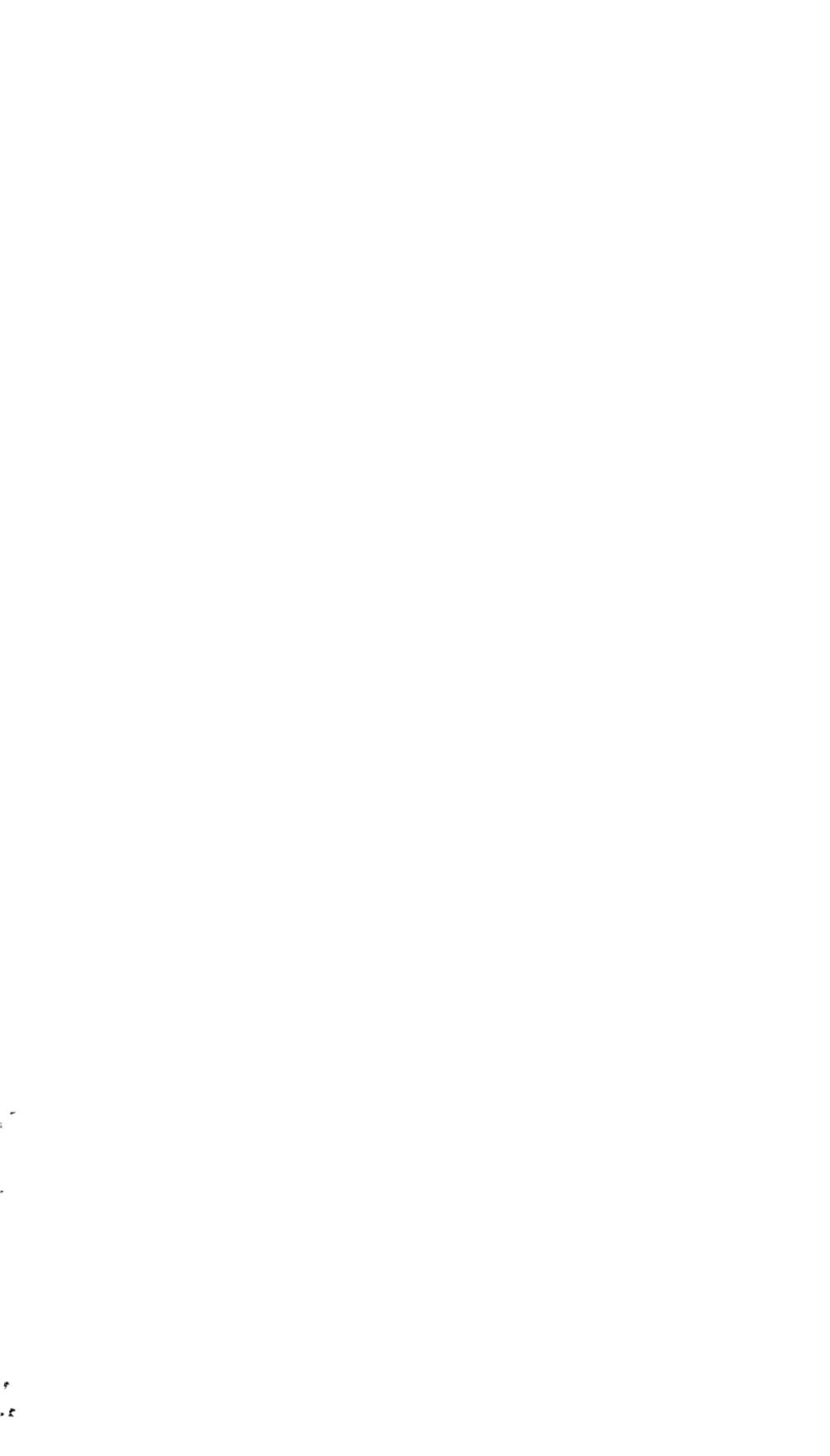
तेन हेतुना तस्य काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते । एतेनाभिधेयं च प्रदर्शितम् । तत्किस्वरूपं तावत्काव्यमित्यपेक्षायां कश्चिदर्दाह—‘तददोपौ शब्दार्थं

कृतिश्वस्यन्यतरजनक संस्कारविशेष ॥ त्रिवर्गो धर्मार्थकामा । नाट्यमभिनय प्रधानं नाटकादि ॥ काव्यालापा इति । रसव्यञ्जका. गव्यार्था इत्यर्थ ॥ कारि कास्यं ‘तेन’ इत्यादि व्याख्यायते—तेनेत्यादि । एतेन ‘चतुर्वर्गफलप्राप्ति-इत्यादिश्लोकेन । अभिधेयं चेति । चकारेण प्रयोजनसवन्वयोर्लाभ । सर्व धात्र प्रयोजनाभिधेययो कार्यकारणभावस्त्रप ॥ कश्चिदिदिति । काव्यप्रकाशशृणु कारिकाकार इत्यर्थः । तदिदिति । काव्यमित्यर्थं । शब्दार्थाविति । विनिगमन मिरहेण उपस्थापकत्वसंवन्धेनार्थविशिष्ट शब्द । उपस्थायत्वसवन्धेन शब्दविशिष्टार्थं । काव्यमित्यर्थं । अंत्र शब्दार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावे व्यञ्जकत्वाव्यञ्जकत्वाभ्युपूर्णं वैचित्र्यविशेषप्रपालंकारप्रयोजकत्वाप्रयोजकत्वाभ्युपूर्णा प्रधानाप्रवानभावो नियमक न च यत्रोभयोर्व्यञ्जकत्वं वैचित्र्यविशेषपावायकत्वं वा तत्र का गतिरिति वाच्चाप घाहृत्येन व्यञ्जकत्वेन चमत्कारातिशयावायकत्वेन वा तत्र व्यवहारोपते । न तयापि वत्र व्यञ्जकयोर्वैचित्र्यविशेषप्रयोजकयोर्वा तुत्यत्वं तत्र व्यवहारानुपत्ति

१. स्वरूपमिति । वस्तुनो मत्रस्येव काव्यस्य तद्विदा व्यवहारमन्तरेण किम निर्दृष्ट लक्ष्मा नान्ति । तत् सुन्दोपसुन्दन्यायेन सर्वाणि लक्षणानि समिद्वानि भवनि अन्यकारैरपि महत्वा आरभत्वा यटक्षण स्थिरीकृत तदपि लक्ष्यसंग्राहकत्वेन पै समिद्वन्देव । तदेनद् यथावसर निरीक्षणीयम् । एव यदधिकलक्ष्यसंग्राहकं तदे लक्षणं व्यवदायन् । नादृश शब्दार्थवेत् । उक्त चाचार्यस्तदेन ‘ननु शब्दोर्धा काव्य-इत्यादि । तत्र शब्दार्थयोः परिपारका गुणालक्षारादयो द्रष्टव्याः । एतदादि पृथ लोक्यव ‘ज्ञिकर्म काव्यमादुन्नच्छाच्छार्था वगाहने स्थष्टम् । तावपि लक्ष्याभिनार्थ दुर्ल यामनङ्गावः ॥’ इति निपदन् । इह आत्मत्वव्याप्तेशोर्ध्वमागस्यैव वास्तविकारनूतन्वाद् । अन्यन्य तु औपचारिक इत्यपि वोद्धव्यम् ॥

२. काव्यप्रसादेनि । वृत्तिकार एव कारिकाकार । तयादि—‘माला तु पूर्ववद्’ इति चत्वर्यप्रशाद्यगमित्यादा ‘पूर्ववद्’ इति कथनेन वृत्तिकारकारिकाकारयोगेतत्वं पृथ वृत्तिन्द्रवदाभिनाम्नोपमाया ‘पूर्ववद्’ इति दृष्ट ननयोगन्याम् सगच्छने । ‘मालोमा-‘पूर्ववद् वृत्तिकारा तु ना इष्टान्तीडुन्नेन वृत्तिहृकारिकाहृनोरन्य म्यमेव राग-‘पूर्ववद्’ ॥’ इति सुभासागर भीममेनदीक्षिना यपि नदन्ति ॥

पृष्ठ, ‘पूर्व’ इति वृत्तिन्द्रवदे नन्ति = ‘नन्’ इति ‘ननु कामि, इती’
= ननुपूर्वे नन्ति = नन्दद् ग्रन्तुपूर्वे नन्ति = ‘नन्’ वृत्तिहृकारिकाहृनोरन्य
‘नन् नन्दद्’ इति = ‘इति नन्दद् नन्दद्’ इति वृत्तिहृकारिकाहृनोरन्य नन्ति-

‘त्रिवर्गसाधनं नाटाम्’ इति च । निष्णुपुरांजेऽपि—

‘काव्यालापाथ गे रंगिद्वीतकान्विभागनि च ।

अद्वमूर्तिभररैते पिष्ठोंगा गदास्तनः ॥’ इति ।

तेनै रेतुना तस्य ज्ञात्वा सार्वतं निष्पाते । एतेनाग्निरेण च प्रदीर्घं तम् । तत्किञ्चल्पं तावत्काव्यगित्यपेक्षाया एषि । इदै—‘तदर्थो शब्दावं कृतिश्वस्यन्वतरजनकं सहस्रारभिषेषं ॥ ग्रिनगों भवीर्वामा । नाट्यमभिनवं प्रधानं नाटकादि ॥ काव्यालापा इति । गगनात्माः शब्दार्थी इत्यर्थे ॥ चारि कास्यं ‘तेन—’ इत्यादि व्याख्यायते—तेनेत्यादि । एतेन ‘ननु र्गकलप्राप्ति—इत्यादिलोकेन । अभिधेयं चेति । चक्षुरेण प्रयोजनमभवन्नयोर्लोभं । सुना धात्रं प्रयोजनाभिधेययो कार्यमारणभावरूपं ॥ फक्षितिति । कौश्यप्रसारात् कारिकाकार इत्यर्थः । तदिति । काव्यमित्यर्थं । शब्दार्थाविति । तिनिगदन् विरहेण उपस्थापकलसवन्धेनार्थिशिष्ट शब्दं । उपम्यायतमवन्धेन अद्विभिन्न थार्थः काव्यमित्यर्थं । अत्र शब्दार्थयोर्मिशेषणार्थेऽयभावे व्यञ्जकताव्यञ्जकतान्वैचित्र्यविशेषपृष्ठालंकारप्रयोजकताम्या प्रवानाप्रवानभावो नियमम् । न च यत्रोभयोर्व्यञ्जकत्वं वैचित्र्यविशेषपावायकत्वं वा तत्र का गतिरिति वाच्यम् । वाहुल्येन व्यञ्जकत्वेन चमत्कारातिशयाधायस्त्वेन वा तत्र व्यवहारोपपते । न च तथापि अत्र व्यञ्जकयोर्वैचित्र्यविशेषप्रयोजकर्त्त्वोर्वा तुत्यत्य तत्र व्यवहारानुगमति

1. स्वरूपमिति । वस्तुतो गनस्येव काव्यस्य तदिदा व्यवहारमन्तरेण हिन्दि निर्दुष्ट लक्षण नास्ति । ततः सुन्दोपसुन्दन्यायेन सर्वाणि लक्षणानि सण्डितानि भवन्ति । अन्यकारैरपि गदत्या आरभत्या यज्ञक्षणं स्थिरीकृतं तःपि लक्ष्यासग्राहकत्वेन परे खण्डितमेव । तदेनद् यथावमर निरीक्षणीयम् । एव यदधिकलक्ष्यसग्राहकं तदेव लक्षण व्यवहार्यम् । तादृशं शब्दार्थमेव । उक्त चाचार्यरद्वेन ‘ननु शब्दोऽपो काव्य—’ इत्यादि । तत्र शब्दार्थयो परिप्कारका गुणालकारादयो द्रष्टव्या । एतदादि पर्वा लोच्येव ‘कमिकर्मं काव्यमादुस्तच्छाद्वार्थो वगादते स्पष्टम् । तावपि लक्ष्याभिमताति त्युक्तं शास्त्रसङ्घाव ॥’ इति निवदन् । इह आत्मस्वव्याप्यदेशोऽर्थभागस्यैव वास्तविकाः सारभूतत्वात् । अन्यस्य तु औपचारिक इत्यपि वीज्ञव्यम् ॥

2. काव्यप्रकाशेति । वृत्तिकार एव कारिकाकार । तथादि—‘माला तु पूर्ववत्’ इति काव्यप्रकाशकारिकाया ‘पूर्ववत्’ इति कथनेन वृत्तिकारकारिकाकारयोरेकत्वं एव वृत्तिमात्रप्रदशितमालोपमाया । ‘पूर्ववत्’ इति दृष्टन्ततयोपन्यासं संगच्छते । ‘मालोपमा दैः सूचितम् ॥’ इति सूचितम् । इह आत्मस्वव्याप्यदेशोऽर्थभागस्यैव वास्तविकाः ।

कथं, ‘अपि’ इति घ पुस्तके नास्ति २ ‘तेन—’ इत्यादि ‘पुन कापि, इति’

३ ग पुस्तके नास्ति ४ ‘तान्त्र’ ग पुस्तके नास्ति ५ ‘आट’ क ख घ-पुस्तकेषु

५ ‘अत्र शब्दार्थयो—’ इत्यादि ‘विशेषतयोपगमात्’ इत्यन्तः पाठ पुस्तकान्तरे नास्ति

आसत्तिर्बुद्ध्यविच्छेदः । बुद्धिविच्छेदेऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चारितस्य
देवंदत्तशब्दस्य दिनान्तरोच्चारितेन गच्छतीति पदेन संगतिः स्यात् ।
अंत्राकाङ्क्षायोग्यतयोरात्मार्थधर्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात् ।

वाक्योच्चयो महावाक्यम्—

योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्त इत्येव ।

‘विमलं जलं, नदा कच्छे महिपश्चरति’ इत्यत्र नदा इति पदार्थोपस्थितेर्जलमिति
पदार्थेनान्वयवोधे सति सिद्धे ‘इच्छाविरहात्’ इति च्यायेन ‘कच्छे’ इत्यनेन श्रोतुरन्व-
यवोधे इच्छाविरह । यदि पुनरुभयान्वयेच्छया प्रयुज्यते तदा ‘नदा’ इत्यस्य काकाशी-
गोलकन्यायादनुपज्ञाद्वा ‘कच्छे’ इत्यनेन सवन्वाङ्गहीतवकृतात्पर्यस्य श्रोतुरुभयान्वय-
वोधेच्छा संभवतीति ध्येयम् । आसत्तिमाह—आसत्तिरिति । बुद्धे पदार्थोपस्थि-
तेरविच्छेदोऽव्यवधानम् । अंव्यवहितपदार्थोपस्थितिरिति तात्पर्यार्थ । व्यववानं च का-
लवाहुतयेन प्रकृतानुपयोगिपदार्थोपस्थित्या च सभवति । तत्रायमाह—बुद्धीति ।
वाक्यत्वे वाक्यत्वस्तीकारे । दिनान्तरेत्यत्यन्तव्यवधानदर्शनाय । प्रहरादिव्यवधा-
नेनाप्यनासनत्वं वोध्यम् । संगतिर्वाक्यव्यवहारोपयोगिमेलक । द्वितीयं यथा—
‘गिरिसुक्तमग्निमान्देवदत्तेन’ इत्यत्र गिरिग्निमान्, भुक्तं देवदत्तेनेति वाक्यार्थोध
द्वयं प्रकृतम् । तत्र प्रथमानुयोगिन्या भुक्तमिति पदार्थोपस्थित्या, द्वितीयानुयोगिन्या
अग्निमानिति पदार्थोपस्थित्या व्यववानम् । प्रङ्कृतोपयोगिपदार्थोपस्थित्या व्यववाने
स्वासत्तिरस्त्वेव । तेन ‘अवेन ग्रामं गच्छति’ इत्यादौ ग्रामपदार्थोपस्थितिव्यवधानेऽपि
अश्वपदस्य गच्छतीत्यनेनासत्तिरव्याहैतैव । स्वावंशोवसमासत्वमपि पदोच्चयपिशेषं
वोध्यम् । तेन ‘शन्यं वासगृहं’ इत्यादिभागस्य न वाक्यत्वम् । योग्यताकाङ्क्षयो पदो-
च्चयधर्मत्वमुपपादयति—आकाङ्क्षाति । आकाङ्क्षायाइच्छापत्वांद्विपरीतवृद्धभाव-
स्तपयोग्यतायाच्चात्मनिष्ठतयान्वयवोवहेतुलादात्मवृत्तित्वमेव । उपचारात्खजन्यज-
नक्त्वरपरम्परासंवन्धात् । एकपदार्थोयापरपदार्थसङ्कावस्तपयोग्यतायाकु पदार्थं
नेत्वेऽपि स्वाश्रयोपस्थापकलसंवन्धेन पदोच्चयवर्मत्वमेवावगन्तव्यम् । निहक्तासतेर-
प्यात्मवर्मत्वात् तत्राव्येषैव रीतिरनुसर्तव्या । यदि पुन समनिहारविशेषं आकाङ्क्षा,
अव्यवधानोच्चारितत्वमासत्ति, तदानयो साक्षादेव पदोच्चयवर्मत्वमित्यास्ता विस्तर ।
महावाक्यमाह—वाक्योच्चय इति । योग्यतायभावे महावाक्यत्वस्तीकारे ‘चक्रुपा-

१. उपेनि । उपचारो लक्षणा । तात्पर्यानुपपत्तिश्चोपचारे वीजन् ॥

- २. ‘चैव’ ग. ३. ‘पदन्व’ स. ४. ‘उच्चरितेन’ ध. ५. ‘तद’ क. ६. ‘योग्यता—’ इति
- ७. ८. गुन्ये नानि, घुन्ये तु ‘वाक्योच्चय—’ इत्यस्य प्रावृद्धयते ९. अव्यवहितपदस्य
भन्नरिति तात्पर्यं’ इति गुन्यकान्ते नानि १०. ‘प्रट्टोप— इत्यादि—‘अन्याहैतैव’ इत्यान-
ुनरात्मरे न दृश्यते ११. ‘गानवृत्तिनमेव । एकादशे—पदपदार्थसङ्कावस्तपयोग्यताया-
म् । उपचारात्मवृत्तिनमेव तत्त्वमन्वयवर्मत्वमन्वयवर्मत्वमन्वयवर्मत्वम-
न्वयवर्मत्वमेव । इत्युपचारात्मवृत्तिनमेव

नालभ्यस्य शीतत्वपावनत्वातिशयस्य वोधनरूपं प्रयोजनम् । हेतुं विनापि
यस्य कस्यचित्संवन्धिनो लक्षणेऽतिप्रसङ्गः स्यात्, इत्युक्तम्—‘रूढेः
प्रयोजनाद्वापि’ इति ।

केचित्तु 'कर्मणि कुशल.' इति रुद्रावुदाहरन्ति । तेषामयमभिप्रायः—
कुशङ्गातीति व्युत्पत्तिलभ्यः कुशग्राहिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृतेऽसंभव-
न्विवेचकत्वादिसाधर्म्यसंवन्धसंवन्धिनं दक्षरूपमर्थं वोधयति । तदन्ये

इति । प्रतिपादयतीति प्रतिपादनं वाक्यम्, तदलभ्यस्त । सुख्यशब्दधटितवा-
क्येनप्रतिपादस्येत्यर्थ । तीरस्य विश्रृष्टाशगतशीतत्वायपेक्ष्या सनिहृष्टाशगतशीत-
लाटेराधिक्यमन्नातिराय । एवं च ‘अतिशीतेऽपिपावने तीरे धोष’ इति व्यञ्जना-
जन्यदोधो लाक्षणिकशब्दप्रयोगस्य प्रयोजनमिति भाव । ‘काखिंत्व लक्षणित’
इति लक्षणादा निषेध उक्त । अशक्तितो रुटिप्रयोजनविरहात् । यथा—‘रम्भे
चरणाधातं सुख सुमुखि तेऽक्षरोत्’ । अत्र निर्जितत्वं लक्ष्यते । एपा नेयाद्य-
लक्षणा दोपतदा वक्ष्यते । सा च कविश्रद्योगान्हर्त्वात् प्रकृतलक्षणस्त लक्ष्या
न भद्रतीति तत्रातिव्याप्तिवारपाद चरमहेतुद्वय न्यत्तम् । तेव दर्शयनि—हेतु-
मिति । रुटिप्रयोजनदोरन्यतरमित्यर्थ । संघन्धिनो सुखार्थस्वनिवन । ल-
क्षणे लक्षणायाम् । उदाहरन्ति ‘काव्यप्रकाशाकारादद’ इति शेष । लाति दृष्टानि ।
व्युत्पत्तिः प्रदत्तिप्रत्ययदिभागकल्पना, तान्यत्वत्प्रतिबाद । प्रकृते हैं इत्य-
कर्मान्वयेऽसंभवयोरयतामन्तरभासान् । पदार्थस्तान्वपानुपपत्तिप्रतिक्षेपान्द्वारा
लक्षणादानुपदोग्नित्वनिप्रदेषेदम् । अन्य इति । स्वप्रकाशित्वे दत्त-

1 तदन्य रुति । नारिरचित्तेन्द्र । अप्ति साधनेऽव्ययम् रुद्गिर्या विश्व-
पासोग्ने तुरुद्वयस्तु दृश्यादिति दृश्यमव्याख्यन्ते । तिव्रं प्रणोद्धरणं हैन् प्रहृष्ट-
निभिरस्तरीयते दौतित्यस्पदात्मस्तु दूर्घटो दूर्घट । एव च रुद्गिर्या विश्व-
हेतीलादिके रुद्गिर्या चन्द्रस्तु दृश्यि सोमास्तु निष्प्रियम्बन्धया प्रहृष्ट-
निभिर दे प्रत्यक्षरेत्वा न्यर्याद्युम्भिर्योन्यस्तु इति वाचां उपाये इति विश्व-
अत् एव लक्ष्यादिस्त्रीप्रविद्येष्टेष्टे हृष्ट । अथवा विश्वा विश्वानां विश्वे हृष्ट
विश्वेष वैतिह्यर्थीत्युपदेष्टे । वृहदेव विश्वा इति विश्वानां विश्वे हृष्ट
क्षम विश्वानां विश्वे विश्वानां विश्वे विश्वानां विश्वे विश्वानां विश्वे
दीहृष्टेविश्वानां विश्वे विश्वानां विश्वे विश्वानां विश्वे विश्वानां विश्वे
हृष्ट विश्वानां विश्वे विश्वानां विश्वे विश्वानां विश्वे विश्वानां विश्वे
विश्वानां विश्वे विश्वानां विश्वे विश्वानां विश्वे विश्वानां विश्वे
प्रहृष्टेविश्वानां विश्वे विश्वानां विश्वे विश्वानां विश्वे विश्वानां विश्वे
हृष्ट । एव विश्वानां विश्वे विश्वानां विश्वे विश्वानां विश्वे विश्वानां विश्वे
विश्वानां विश्वे विश्वानां विश्वे विश्वानां विश्वे विश्वानां विश्वे

रोपा । इयमेव रूपकालंकारस्य वीजम् । रुद्धावुपादानलक्षणा सारोपा
यथा—‘अथः श्रेतो धावति’ । अत्र हि श्रेतगुणवानश्चोऽनिगीणितं-
रूपः स्वसमवेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते । प्रयोजने यथा—‘एते कु-
न्ताः प्रविशन्ति’ । अत्र सर्वनामा कुन्तधारिपुरुपनिर्देशात्सारोपत्वम् ।
रुद्धौ लक्षणलक्षणा सारोपा यथा—‘कलिङ्गः पुरुषो युध्यते’ । अत्र
पुरुपकलिङ्गगद्योराधाराधेयभावः संवन्धः । प्रयोजने यथा—‘आयु-
र्वृतम्’ । अत्रायुप्कारणमपि द्वृतं कार्यकारणभावसंवन्धसंवन्ध्यायुस्तादा-
त्म्येन प्रतीयते । अन्यवैलक्षण्येनैव्यभिचारेणायुप्करत्वं प्रयोजनम् ।

येथा वा—राजकीये पुन्ये गच्छति ‘राजासौ गच्छति’ इति ।
अत्र स्वस्वामिभावलक्षणः संवन्धः । यथा वा—अङ्गमात्रेऽव्यवभागे

धावनि । इत्यत्रापि 'वावति' इत्यत्र 'ओभते' इति द्रष्टव्यम् । अन्यथोपादानलक्षणा न स्यादिति प्रागेव दर्शीतम् (४३पृ) । अत्र निरुक्तारोपमत्त्वमुपपादयति—अत्र हीति । 'लक्षणाजन्यपदार्थोपस्थिते प्राक्काले' इति शेषः । अनिर्गीर्णस्वत्सः प्रयुक्तगद्धेन प्रतिपाद्य । एते कुन्ता इति । विषयस्य मामान्यवाचिना सर्वेनाम्ना निर्देशोऽपि विशेषपूर्वपेणानुपस्थितां साध्यवसाना लक्षणंवेति काव्यप्रकाशकारमतम् । तद्वद्भूतलः मिति प्रतीतिसत्त्वे 'वटाभाववद्भूतलम्' इति प्रतीत्यनुदयात्सर्वेनाम्नोऽपि निर्गेषपूर्वपेणोपस्थापकन्वं कर्तव्यत इत्यमिप्रायेण पूर्वमतमनन्तरीकृत्य तत्रापि सारोपा लक्षणेण दर्शयनि—अत्र सर्वेनाम्नेति । आयुर्धृतमिति । अत्र ग्रन्थसंबन्धागेमं च दर्शयनि—आयुष्कारणमपीति । अन्यवैलक्षण्येनाव्यनिचारेणेत्र वाक्यारो वोच्य । लक्षणार्वीज विविधं शक्यसुवन्व दर्शयन्वद्वन्युदाहरणान्वाह—राजकीय इति । अत्र राजकर्मातिशयपरिच्छिद्वातिगर्यां राजवदलद्वात्मामनन्वं वा प्रयोजनम् । अवयवभागे इत्यत्र भागशब्द स्वरूपार्थं । अत्र प्रयोजनाभावाद्विरेत् । हन्-

२ अप्रेनि । अग्रदल्ल इन्द्रायनवेदवन्दने हस्तशुद्धी लाभित् । हस्तावद्

‘हनोऽवन्’ । अत्रावववावयविभावलक्षणसंवन्धः । ‘ब्राह्मणोऽपि तक्षा-
सैः’ । अत्र ताल्कर्म्यलक्षणः । इन्द्रार्थानु स्थूणानु ‘अमी इन्द्राः’ । अत्र
तादर्थ्येलक्षणः सवन्धः । ऐवमन्यत्रापि । निर्गीर्णस्य पुनर्विषयस्यान्यता-
दात्म्यप्रतीतिष्ठानाध्यवसाना । अस्याश्रुतुर्पु भेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव ॥

दन्वार्यनानित्वं प्रदोजनमित्वन्ये । ब्राह्मणोऽपीलपिताग्राधीनियादिनांग्रह । ददा
जातिमिरेष । नमग्रन्थदमेति नैपुण्यमन्व प्रदोजनम् । इन्द्रार्थामित्वति ।
इन्द्रपृजार्थ दत्पितालिलर्थ । रथणामु रम्भेषु । इन्द्रवाइन्द्रनामन्व प्रदो-
जनम् । एतदुदाहरणचतुष्टदमपि नारोपादा एव । ‘—निर्गीर्णस्य सदा ना उद्दा-
निरा’ इति कारिग्राम्य(दल) व्यादरोति—निर्गीर्णस्येति । एतद चिरं दारेत्-

सादृश्येतरसंबन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ॥ ९ ॥
सादृश्यात् मता गौण्यम्तेन पोषण भेदिताः ।

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः । सादृश्येतरसंबन्धाः कार्यकारण-
भावादयः । अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव । खडात्रुपादानलक्षणा सा-
रोपा गौणी यथा—‘एतानि तैलानि हेमन्ते शुश्वानि’ । अत्र तैल-
अद्वस्तिलभवत्तेहरूपं मुख्यार्थमुपादायेव सार्पपादिषु लेहेषु वर्तते ।

द्विना प्रतीयमानस्य विषयस्य निरुक्ताध्ववसानविशेष्यम् । पूर्वोदाहरणान्येवेति ।
शेतो धावति । कुन्ताः प्रविगनित । कलिङ्गः साहस्रिकः । गङ्गायां घोपः प्रतिद-
संतीति । एतानीस्त्वय । एषश्वादीना विशेष्याणां शब्दं विनव प्रतीयमानसाद्
‘गङ्गायाम्’ इत्यादौ तीर विशेष्यम् । तच्च शब्दं विनव प्रतीयते । पुनरनि दक्ष-
णाया द्वैविष्यमाह—सादृश्येतरेति । सादृश्यादितरे संबन्धा हेतवो यस्ता इति
समाप्तः । ‘सादृश्यात्संबन्धात्’ इति शेष । सादृश्यसंबन्धेतुत्रा लक्षणा गौण्य
इत्यर्थः । तेन निरुक्तद्विश्वेन पूर्वोदाहरणान्येवेति । ‘अश्व शेतो धावति’ इत्यादै
न्येवेत्यर्थ । एतानीति । हेमन्ते हि तैलाद्यभावादत्यन्तं दुःखसुत्यवते । तदेव
राकरणेन तैलानामन्युपकारित्वमिति सूचनाय ‘हेमन्ते’ इत्युक्तम् । उपादानव-
अपरित्यज्यव । सार्पपादि लेहेषु वर्तत इति धृतादिविलक्षणग्रन्थरूपेन्द्रवनेन्द्र-
न्येन सर्पपादिक्लेहान्प्रतिपादयतीत्यर्थ । ‘धृतिणो यान्ति’ इतिवत्तिलेहस्यानि

१. गौण्य इति । उणेष्य आगता गौण्य इति विश्व । ‘तत आगतः’ इति
‘टिट्टु-इति टीपू ॥

१ ‘तत्र’ ग. २ ग पुनरेते तु ‘इव’ इत्यम्याते ‘जादृश्येतर-’ इत्यादि रदित्य वर्तते, हे
द्वये “आदित्यनाडिन्द्रार्थां भूमा इत्य नादृश्यं ज्ञानात् । अचिन्त्यमानिभावत् ‘रात्रीय उत्ती-
राता’ इति । वचिचालकन्यात् ‘अनक्षा नजा’ इति । अचिन्त्यवापदिभावत् ‘सदन्तेऽप्यवे-
हन्तोऽप्यम्’ इति । अचिन्त्याहव्यात् ‘धृतिणो यान्ति’ इति । एवम यान्युदाहरण्यमानि । इत्य-
पृथग्यर्थां इति वचनात् । जादृश्यवदन्यात् ना एवाष्टथा उक्षणा गौण्यो भवन्ति ।” इति पाठान्त्र वर्तते
३ ‘नेय प्रयोननमन्ति । नाम्नेगदिन्द्रेहन्याहृत्या कर्मनेहादिगतीय एव प्रतिदूषा निर्दिन्त्यवत्
इति ग-पुनरेत्विका पाठ ४ ‘इति’ पुल्यान्तरे नालि ५ उत्तरचित् ‘एषु दधायदेवेन्द्रा
दिपदनध्याहर्यन् । एवेन दध्यादावच्छेदेन सारोपान्वसाध्वसानान्वर्गनर्घमदोप्त्वं नमहृ-
तंन्तम् । बन्तुन्तस्तु त्वामन्ति वर्त्ति विदुषा कमवादोप्त्वं तिष्ठन्ति’ इत्यादौ ‘उपदिश्यनि कृनिर्वात्’
इत्यादौ चाध्याहरेन्द्रानि कृनानविभन्निरप्तामुनवाद् ‘वट्टी वट्टी वरन कान’ इत्यौ ‘एनो-८-
सर्वेऽते’ इत्यादौ च शब्दं ‘यदोन्दामागातिर्माणगेमाप्रवक्षनामवानादृनिवन्न्यविचार । एव-
द्वय यान्यप्रसादादरेता ‘कागोपाता तु दत्रोर्मा दिवदो दिवदत्तमा । विवरन्त दृनेऽन्दिन्द्रियान्वादा
८ निः ॥’ इति ‘जा दृतम् । अन्योपादानन्वन्निन् प्रश्नग्रन्थानिर्माणगरामिष्ठान उद्दारत्व-
९ विश्वात् वर्त्तन्तेऽप्यत्यन्वेत्य । एवेन उत्तरविभेदन्वैव चागेन्द्रान्वसाध्ववन्नवद्वत्
१० न मनोपत्ते । न तु यामनीना उक्षणानात् । एव च ‘गङ्गाया नोप’ इत्यादिविभानिर्माण-
११ प्रह्लादां उत्तरेते ।’ इत्यपिश दरदने.

प्रयोजने यथा—राजकुमारेषु तत्सद्वशेषु च गच्छत्यु ‘एते राजकुमारा गच्छन्ति’ । रुद्रावृपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा—‘तैलानि हेमन्ते शुखानि’ । प्रयोजने यथा—‘राजकुमारा गच्छन्ति’ । रुद्रौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा—‘राजा गौडेन्द्रं कण्टकं शोधयति’ । प्रयोजने यथा—‘गौर्वाहीकः’ रुद्रौ लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा—‘राजा कण्टकं शोधयति’ । प्रयोजने यथा—‘गौर्जल्पति’ ।

पत्र देचिदाहुः—गोनहचारिणो गुणा जाड्यमान्यादयो लक्ष्यन्ते । ते च गोगद्वन्य वाहीकार्थागिधाने निमित्तीभवन्ति । तदद्युक्तम् ।

गोशब्दस्यागृहीतसंकेतं वाहीकार्थमभिवातुमेवक्यत्वाद् गोशब्दार्थमात्र-
वोथनाच्च । अभिधाया विरतत्वाद् विरतायाश्च पुनरुत्थानाभावाद् ।

अन्ये च पुनर्गोशब्देन वाहीकार्थां नाभिधीयते । किंतु स्वार्थ-
स्वत्वारिण्यमाजात्येन वाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते । तेऽप्यन-
न मन्यन्ते । तथाहि—अत्र गोशब्दाद्वाहीकार्थः प्रतीयते, न वा
अत्र गोशब्दादेव वा । लक्षिताद्वा गुणाद् । अविनाभावाद्वा^१ । तत्र,

शिवर्गिभिर्निपत्त्याद्यगमयि वोपयन्वितन आह—गोशब्दार्थमात्रवोथन
धैति । विरतत्वात् प्रतीतियोग्यतामिग्हेण नष्टप्रायत्वाद् । बहुदुर्बलिनवद्य
निर्दग्ध गोशब्दवित्तियमात्रिग्निप्राय । नन्यम्य नियमस्य शेषादीच्छि
वाश्वदेवतास्यवद्यन्ते पुनर्गपि प्रतीतियोग्यता कन्यन्तीयेत्वत आह—विरताय
धैति । उन्धानाभावात् प्रतीतिजननोन्मुखीभावमिग्हात् । शेषादीच्छिर्वर्तने शुद्ध-
दृश्यत्वमयन्तर वोथयतु । प्रहृते तु गोन्ये शुद्धता शक्तिर्वाक्यर्थं वोथवित्ति
धैति न गोशब्दग्निवोपयन्वित्तिव लक्ष्यार्थवाचमवेन लक्ष्यित नाहीत्तेऽन्तर्दी
र्घ । स्वार्थेन्ति । स्वार्थां गोचरम् । नन्यमानाविस्तरीयर्थ । गुणसाज्ञा
स्वेनेत्ति । लक्ष्यत्वगुणाता यश्चार्थवित्तिवान्वयवेन भाव । आत्मे प्रती
तिधैति । न प्रथम्, न गोशब्दत्वप्रपदपत्र । अन्मंकेतिवाद् गोशब्दस्य
वित्तिवाचमवेन । न तुर्तीयः, नग्निभावनन्यप्रपदपत्रः । जात्वेऽन्ययेऽ
सुकृद्ध दृश्यत्वप्रतिप्रदवद्यन्तवात् । अत्र हेतुमाह—शार्दूलिति । एव
शार्दूलवद्यवादिना भन्नत्विग्नेन्म । श्रीकृष्णाद्वादिना भीमासमनाम
वित्तिवाचमवेन शार्दूलवित्तिवाचमवेन्मृत्युम् । अन्यदेवताग्नि
वित्तिवाचमवेन वाचम् लक्ष्यत्वप्रतिप्रदवेन न स्यात् । न च लक्ष्यत्वं तत्र व्य-
वित्तिवाचमवेन वाचम् । नदिग्नीउत्तमवद्यत्वात् लक्ष्याद्या अस्यन्तराद् । न
वाचमवेन वाचम् वित्तिवाचमवेन वाचम् । लक्ष्यत्ववित्तिवाचमवेन
वाचम् दृश्यत्वप्रतिप्रदवेन वाचम् । लक्ष्यत्वं प्रदोगमवित्तिव उत्तमवेन
वाचम् उत्तमवित्तिवाचमवेन वाचम् दृश्यत्वं वाचम् वित्तिवाचमवेन । वित्तिवाचम्
वाचम् उत्तमवित्तिवाचमवेन वाचम् वित्तिवाचमवेन वाचम् वित्तिवाचमवेन
वाचम् उत्तमवित्तिवाचमवेन वाचम् वित्तिवाचमवेन । वित्तिवाचम् वाचम्

1. शार्दूलिति । लक्ष्यत्वप्रतिप्रदवेन ।

2. शार्दूलिति । लक्ष्यत्वप्रतिप्रदवेन ।

प्रथमः । वाहीकार्थस्यासंकेतितत्वात् । न द्वितीयः । गोगवयचन्द्रसु-
त्तादिशब्दद्वानामवयवप्रसादादिसाम्बेऽप्यन्योन्यस्यान्यतमगद्वार्थनिभि-
धायकत्वात् । न तृतीयः । अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शब्देऽन्वये
प्रवेशासंभवात् । शब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते । न द्वितीयः ।
यदि हि गोशब्दद्वाहीकार्थो न प्रतीयेत, तदात्य वाहीक-
शब्दस्य च सामानाधिकरण्यमसंगतं स्यात् ।

तसादत्र गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहान्वयमल-
भमानोऽज्ञत्वादिसाधन्यतत्वाद्वाहीकार्थं लक्षयति । वाहीकस्याज्ञत्वा-
धतिशयवोधनं प्रयोजनम् । इयं चै मुण्योगाद्वौणीत्युच्यते । पूर्वा
तृपचारामिश्रणाच्छुद्धा । उपचारो हि नामात्यन्तं विश्वकलितयोः
शब्दयोः साहृद्यातिशयमहिन्ना भेदप्रतीतिस्यगौनमात्रम् । यथा—

‘धेदिप्रवर्णीत्’ इति जैनिनिसूत्रोऽन न स्यात् । क्षेत्रेनपेक्षया लक्षणादा सुखार्थमा-
धादिश्वनिरुद्धाननापेक्षत्वेत विलक्ष्याद्योपस्थापनलक्ष्यं समवाप्ने निरोपेऽविप्रक-
र्पाद्विलक्ष्याद्योपस्थापकत्वात् । ‘धुनिद्विनीया क्षमता च तिन्नं वाक्यं पदान्वेद तु
स्त्रतानि । सा प्रनियादा, क्षप्तिलक्ष्येक्षयामानं एतो दोगदलं तमात्मा ॥’ इति
कारिका सूत्रार्थवारना । न द्वितीयः, न प्रतीतिरिल्पम् वप्तम् । अत्य नेत्र-
व्यस्य, वाहीकशब्दस्येलक्ष्यत्वं चक्षारो दोन्य । सामानाधिश्वरप्रमेजर्वप्रद्वि-
पादवक्षम् । सनक्षमार—तस्माद्वेति । तस्माद्विर्तिमन्द्वे दोपनन्दम् ।
अन्यव्यनिति । एनेदर्दन्दन्देनेलाति । अगत्यात्रीति । विर्तिमेऽपि शुभ-
दयोरेत्समिलसमिक्षयेदेव निर्विकल्पम् । अन्यथा रामर्दन्दन्दोरेत्समिलसमिक्षयो
न स्त्रवदति । प्रयोजनमिति । अन्यतार्थानेदशनीति प्रयोजनस्मिन्दि काव्यमन्द-
पात् । इयं चेति । शुभल नाधारम्भस्त्वं दोन्यम् समिलप्रदर्दन्दन्दन्दयो
न स्त्रवदति । तदुत्तम्—‘तस्यमालशुभैर्येऽप्युत्तेरिता’ ट न एत्त इति । तस्माद्वयम्
हुए नाधारम्भस्त्वं नामुषद्विर्तिसम्भृतेर्तस्याः । पूर्वा तस्माद्विर्तिसम्भृतेर्त-
प्रत्यन्दन्दयन । शुभरस्यदेवेदर्दीप्तेव जेविहुत्तम्भृत । तस्माद्वीर्त्तुः
पद्म रसारप्ति भरोवदा उपचारमित्यार्दन्दन्द न लक्ष्यित्वा त्रिवृत्तान्देव
पद्मवीज निर्विश्वास्त्वं निर्विश्वास्त्वं निर्विश्वास्त्वं निर्विश्वास्त्वं । निर्विश्व-
वीजेदर्दन्दन्देवेदेव । विश्वास्त्वं निर्विश्वास्त्वं निर्विश्वास्त्वं निर्विश्वास्त्वं
रसारप्ति उपचारमित्यार्दन्दन्द निर्विश्वास्त्वं निर्विश्वास्त्वं निर्विश्वास्त्वं । निर्विश्व-
वीजेदर्दन्दन्देवेदेव । उपचारमित्यार्दन्दन्द निर्विश्वास्त्वं निर्विश्वास्त्वं निर्विश्वास्त्वं ।

‘निंधश्यामलकान्तिलिपवियतो वेलद्वलाका घना
 द्राताः शीकरिणः पयोदमुहृदामानन्दर्ककाः कलाः ।
 कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽसि सर्वं सहे
 वेदेही तु कथं भविष्यति हृषा हा देवि धीरा भव ॥’

द्रेष्टिनमाद—धर्माति । वर्मा लक्ष्य । तद्वृत्तिपदार्थो वर्मे । स्त्रिगंधद्रयाम-
लेनि । त्रिभिंश्च श्रीरामस्योक्तिरियम् । लिप्तेति । व्यासेलवर्द । वेदद्वालका सच-
रुद्धका जंगा । पथोदमहत्ता मयुरगणानानन्दजनिका आनन्दजनिता वा केरा धनय ।

विजनत्वम्, अतः संकेतस्यानमेतदिति क्यापि संनिहितं प्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते । अत्रैव स्याननिर्जनत्वरूपं व्यज्ञयार्थैश्चिष्टं प्रयोजनम् ।

‘भिन्नकण्ठध्वनिर्धारैः काकुरित्यभिधीयते’ इत्युक्तप्रकारायाः काकोभेदा आकरेभ्यो ज्ञातव्याः । एतद्वैशिष्ट्ये यथा—

गुरुपरतञ्चतया वत् दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोकिललिते नैष्यति सखि सुरभिसमयेऽसौ ॥’

अत्र नैष्यति, अपि तर्हि एष्यत्येवेति काका व्यज्यते ।

चेष्टावैशिष्ट्ये यथा—

‘^३संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हैसन्नेत्रार्पिताकूत लीलापद्मं निमीलितम् ॥’

अत्र संध्या संकेतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया क्याचित्प्रभोत्यते ।

सनिधि· सामानाधिकरण्यम्, तस्य प्रच्छन्नकामुकनिरूपितत्वं वैशिष्ट्यम्, उच्चते व्यज्यते । अत्रैव अस्मिन्नुदाहरण एव निर्जनत्वातिशयो वैशिष्ट्यं प्रयोजनं तृतीयव्यञ्जनायाः कारणम् ॥ भिन्नेति । शोकहर्षभयादिकृतेत्यर्थः । आकरेभ्य उपजीव्यभरतादिग्रन्थेभ्य ॥ सुरभिसमये वसन्तकाले । अपि तर्हीति । अपि तित्यर्थः ॥ संकेतेति । विटमुपपतिम् । हसत्रफुलम् । नेत्राभ्यामर्पितमाकूतमात्माभिप्रायो यत्र तयया स्यात्तया निमीलितमित्यर्थ । यद्वा, हसदिति नेत्रविशेषणम् । एतदेव पद्मनिमीलनस्य नेत्रार्पिताकूतत्वं वैशिष्ट्यम् । चेष्टादिकस्येत्यादिपदाचेष्टाविरहादिग्रह ।

1. उच्चत इति । व्यञ्जनया प्रतिपादते इत्यर्थः ॥

2. काकुरिति । कायत्यर्थान्तरमिति काकु । यद्वा काकुजिहेति पस्पशायां भाष्यकारः । तद्यापारनिशेषपसवाथत्वाच्छोकहर्षभयादिभिर्धर्वनेत्रिकारः काकु । तथा चोकम्-‘वावयाभिर्धेयमानेऽर्थे येनान्य प्रतिपद्यते । भिन्नकण्ठध्वनिर्धारैः स काकुरिति व्यञ्यते ॥’ इति ॥

3. संकेतेति । संकेतकाले मनो यस्य । त निशासुमित्यर्थः । अत एव हसद्या नेत्राभ्यामर्पितं सुचिनमाकूत रहस्य येन । हसदिति भिन्न प्रकुटामित्यर्थकं पद्मनिशेषावा । येषां व्यक्तम् । इह नेत्रेन्द्रितेन लक्षितो गृहाभिप्रायः कामिन्या निशासुचकेन पद्मनिमीलनेन प्रकाशित ॥

१. ‘नपञ्चद्यार्थं’ स-व २. ‘प्रयोजकम्’ स-व; गुप्तके तु ‘भौव-’ इति फृश्य
३. ‘हंत्र-’ क.

एवं वक्तादीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये वोद्धव्यम् ।

त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ॥ १७ ॥

अर्थाना वाच्यलक्ष्यव्यज्ञत्वेन त्रिलूपतया सर्वा अप्यनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः । तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा—‘कालो मधु—’ इत्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा—‘नि.शेषच्युतचन्दनं—’ इत्यादि । व्य-
क्ष्यार्थस्य यथा—‘उअ णिचल—’ इत्यादि । प्रकृतिप्रत्ययादिव्यञ्ज-
कत्वं तु प्रपञ्चयिष्यते ।

शब्दवोद्ध्यो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रवः ।

एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ॥ १८ ॥

यत् शब्दो व्यञ्जकत्वेऽप्यर्थान्तरमेक्षते, अर्थोऽपि शब्दम्, तदे-
कस्य व्यञ्जकत्वेऽन्यस्य सहकारितावश्यमङ्गीकर्तव्या ।

अभिधादित्रयोपाधिर्वैशिष्ट्यात्रिविधो मतः ।

शब्दोऽपि वाचकस्तद्व्यक्तिको व्यञ्जकत्वथा ॥ १९ ॥

तद्विशिष्टे यथा—‘नादते भूषण दत्तं नाहृता चिरमृच्छति । मृगाधीं न ज्ञिपत्त्वं
सादरं मयि पद्यति ॥’ लक्ष चेष्टाविरहेण कोपो व्यञ्जते । तत्स च कान्तापराधत्त-
तीनत्वं वैशिष्ट्यम् । व्यस्ताना प्रत्येकं समस्ताना द्विव्यादिरुपीणाम् ॥ त्रैविध्या-
दिति । य व्यञ्जना ॥ प्रपञ्चयिष्यते । ‘अर्चंलक्ष्यन्तव्यमध्यन्तुराहरणे’ इति
ऐप ॥ ततु शब्दया व्यस्तानामर्थसार्थानपि शब्दस्योन्योगित्वमन्त्येव तन्त्रीद्वा-
मन्योनेदकारणमत आह—शब्दवोद्ध्य इति । अर्थान्तराधयः अर्थान्तरगेन्य-
पद । ‘व्यनक्तिः’ इत्युपन्तते । इत्युपत्तिर्दर्शान्तरात्मुपनिमात्—एकस्येति ।
स्तरारिता द्वाप्रधानकारणलम् । द्वाप्रधानत्वं च व्यक्तिरूपस्त्रिपेन । एव च व्य-
दयाव्यवहितोपवारित्वेन प्रधानत्वं तद्र लक्षपन्दित्येवं तत्पा व्यक्तुर इति भाव ।
नेतु लक्षवै वेत्तानिरुद्धरेत्यपि व्यक्तप्रकल्पन्येव व्यक्तवैनियम्यन्तरात्मुक्तनिर्दि-
तेर् । न । त्वं वै इत्योपरित्वार्थेव व्यक्तव्यात्मेत्याग्र । देव निन्दयाग्निं चैत्
दिक्षेत्यात्मरूपनर्वारितोपवारित्वं इत्यार्थदेविपि वेत्तानिरुद्धरेत्यप्य प्राप्तवैर्देव
द्वाप्रधानत्वात् । हा एव व्यक्तिः—‘एवं वेत्तानिरुद्धरेत्यप्य हर्षेत्य तेवैर्देव-
त्युपिः । अप्रदर्शित तिक्ष्णं तद्य वैवाहिकंत्वम् । ही । एविति-
द्विव्यादित्वं विष्य तद्युक्तं इत्यन्यात् वैविष्यत—जनिष्यति । इति-

अभिधोपाधिको वाचकः । लक्षणोपाधिको लक्षकः । व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः ।

किं च—

तात्पर्यार्थ्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयवोधने ।

तात्पर्यार्थं तदर्थं च वाक्यं तद्ग्रोधकं परे ॥ २० ॥

अभिधाया ऐकेकपदार्थवोधनविरमाद्वाक्यार्थल्पस्य पैदार्थान्वयस्य

विवर्यापार । अभिधाया लक्षणया वा शब्दैः प्रस्तुपस्थापिताना पदार्थानां संनगां-
वाक्याद्वासमानस्तात्पर्यार्थ्या वृत्तिमपेक्षत इति प्राचीननैयायिन्मतमाह—किं
चेति । मतान्तरसूचनाय ‘आहु.’ इति । ‘परे’ इति परेणान्वय । इयमेवाद्युनिर्द-
संसर्गमर्यादोच्यते । असिधाया इति लक्षणाया उपलब्धगम् । अनिहितानामनि-
धया लक्षणया वा पदोपस्थापितानामन्वयवोधवादिना प्राचीननैयायिकानामिलर्थं ।

1. तात्पर्येति । एतदुक्त भवति—जावदात्पदाना पदार्थमात्रे शक्ति, न त्वन्वदाये-
इपि । गौरवादनन्यलभ्यत्वाच्च । तदशो हि तात्पर्यार्थो वाच्यादर्थं विलक्षणशरीर आकाशा-
योग्यतामत्तिवशादपदार्थोऽपि प्रतीयते । न चापदार्थनिषयन्यापि शावद्वोधनिषयत्वे कर्त-
चिदुपस्थितस्य गगनादेरपि तद्विषयत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अपदार्थनिषयस्य शावद्वोध-
निषयतामप्रयोजकत्वात् । इत्यभिटिनान्वयवादिनो नैयायिका-भाष्ट-भीमासकाः । तेषां
मयमभिप्रायः—‘घट करोति’ इत्यादौ घटवृत्तिकर्त्तव्यानुद्गृह्ण कृतिरित्यर्थो वोधने । तत्र
वटपदस्य घटोऽर्थः, अग्रत्ययस्य च कर्मना, वृत्तिना तु न कस्यापि, इत्यपदार्थोऽपि
वृत्तिता तात्पर्यवशादनयो । ससर्गविधया भासते । अन्विताभिधानवादिनः प्राभाक-
रात्मु—‘अन्वयरूपे वाक्यार्थोऽपि पदाना शक्ति । व्यवहारेणान्वितस्यवोपस्थापनाचर्त्वैव
शक्तिप्रदात् । तथाहि—‘देवदत्त, गामानय’ इत्युत्तमवृद्धप्रयोगात्तात्मादिनती व्यक्ति
मध्यमवृद्धे सचारयति, तच्चेष्या तस्य वाप्यन्य तदर्थवोधकतामनुभाव पश्यात् ‘गा-
नय, अश्वमानय’ इति प्रयोगे गवापसरणमभावरण च दृष्टान्वयव्यतिरेकान्या किनां
पदार्थान्विते कारके कारकपदस्य, कारकपदार्थान्विताया किनाया च किनापदस्य
शक्तिं वालोऽवधारयति । ततः प्रयोगकाले तस्य प्रथमत एवान्वितवृद्धिर्जायते । न च
गौरवेणान्वयाशपरिहार । प्रथमगृहीतान्वयशक्तेः रूपजीव्यत्वेन तदपरिलागात् । शावद्
वोधे तु आकाशादिवशाद्वृत्तितादिपिशेषरूपमेन भासत इति नापदार्थो वान्यार्थः’ इति
वदन्ति । अत्राख्यचित्तीज तु—‘अन्वितत्वेन शक्तावपि अन्वयनिशेषपावगमाय आकाशादिक
कारणमवश्यमन्तीकर्त्यन् । एव च विशेषाकारेण अशान्यस्यैव भानमिति तैरप्यवश्यमस्तु-
पैयम्’ इति ॥

१. ‘पदार्थमात्रवोधविरमात्पदार्थोनामन्वयप्रनिजादिवा तात्पर्यांशा शक्ति’ ग. ३ ‘पदाना क’
‘स्त.

वोधिका तात्पर्य नाम वृत्तिः । तंदुर्धश्च तात्पर्यार्थः । तद्वोधकं च
वाक्यमित्यस्मिहितान्वयवादिनां मतम् ॥

इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्तरुपनितपणो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

लक्ष्मी लूलकारिका = २० । पूर्वानि. सह २३ ।

उदाहरणशोका = ९ । पूर्व. सह १५ ।

द्वितीय निधानवादिनो नीमातत्त्वगुरुवत्तु—‘कियाकारक्योः प्रथमत एवान्व-
चकोयो जात्यते, तत् गच्छन्त, पदविशेषसमिहारात्तु विशेषस्त्वतिरिति । कि-
दत्पर्यात्पवृत्तिस्तीकारेण’ इत्याहुः ॥

इति श्रीरामचरणतर्कवागीरामधार्यविरचिताया साहित्यदर्पणविवृतौ
द्वितीय प्रकाश ।

१. अस्मिहितेति । अभिटिनाना स्वस्वृत्या पर्दस्यनितानामर्थानामन्वय इति ये
दर्शन्त हेऽनिरितान्वयवादिन इत्यर्थमनिधानन् ॥

२ अन्वितेति । पदान्वन्दितानि भूत्यानन्तर निरिष्टर्थं दोषपन्तीति से वर्णित
सेऽनिधानिधान्वयत्तिन इत्यर्थं नाम ॥

१. ‘दर्द च त्वर्याद्य’ च

‘रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते’ । इत्युक्तप्रकारो वाक्-
मेव विमुखतापादकः कश्चनान्तरो धर्मः सत्त्वम् । तस्योद्रेको रजस्तमसी
अभिभूय आविर्भावः । तत्र हेतुस्थाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनम् ।
अस्त्रण्ड इत्येक एवायं विभावादिर्त्यादिप्रैकाशसुखचमत्कारात्मकः ।
अत्र हेतुं वक्ष्यामः स्वप्रकाशत्वाद्यैपि वक्ष्यमाणरीत्या । चिन्मय इति
सरूपार्थं मयद् । चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्यापरपर्यायः ।
तत्प्राणत्वं चासद्वद्वप्रपितामहसहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपणिडितमुख्यश्रीम-
नारायणपादेरुक्तम् । तदाह धर्मदत्तः स्वग्रन्थे—

‘रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।
तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्वृतो रसः ।
तत्सादद्वृतमेवाह कृती नारायणो रसम् ॥’ इति ।

चमन्तारगारः । स्वाकारवदिति । यथा स्वसाद्विनोडपि देहोऽहं स्थूल इत्यादि-
मेदोऽस्याभावेन प्रनीयने, तथा रमोऽपि ज्ञानृज्ञानमेदोऽस्याभावेनास्यायत इत्यर्थं ।
घटादिशाने जाते वैश्चीति यथा ज्ञानृज्ञानमेद प्रतीयते तथात्र नेति भावः । यद्वा
स्वाकारवन्वयविषयवन् । परिणामवादिभिर्जनतद्विषययोर्भेदानन्दीकारादिनि भावः ।
कामलोभादिर्विज्ञभूतौ मनोवमो ग्रन्थमसी, ताम्बामस्पृष्टं स्वरूपेजननेऽसंस्पृष्टं
ननो मनोधर्मे । विवृणोनि—इत्युक्त इति । उक्तस्वरूप इत्यर्थं । वार्ता वहि-
र्भवम् । अर्द्धकिमिति यावन् । मेयं वस्तु । विमुखता ज्ञानानुकूलव्यापाराभाव ।
तत्प्राणादव प्रयोजकः । ज्ञानानुकूलव्यापारात्र दद्यनोयोगः । अभिभूय स्वस्य-
र्वाद्यमे इत्या । आविर्भावः प्रतिवन्वक्ताभावेन स्वरूपेक्षमत्वेनावप्यानम् ।
तत्र नन्वोद्देके । अर्द्धकिमिति यः काव्यायां विभावादि तत्प्राणपरिशीलनमत्तनामि-
निवेदः । प्रैकाशः सप्तित् । ननु सिद्धिता विभावादयो रमस्तन्त्रवमम्याग्रदत्तमत
दाह—अत्रेति । अस्यग्रन्तादामित्यर्थं । हेतुमिति । ममृद्वालम्बनज्ञनादाम्यमेव
हेतुवैश्चयते । स्वप्रकाशत्वाद्यपीव्यादिना मुखनादाम्यपरिप्रह । स्वस्पार्थं
इति । न तद्वमनो वद्द इतिवप्यात्मुद्यायेऽयं । लोकानीतार्थाद्यनेन किमेतदिनि
दाम्यपरिप्रहनने विनम्य द्युष्मप्रादम्यव विनिमारः । इष्टहेतुम्योऽसुभविनक्तानेन
हेतुद्युष्मने मनोव्यापाराम्यव विनिमार इत्यपरे । विस्मयो विम्यवद्योऽप्य
मन्त्रायो वाचशन्तर वस्य य । यद्वा अपगम्यर्थाऽनित्रः । तत्प्राणत्वं
स्वस्यरूपरूपम् । एव विग्रह । सर्वेत्र शक्तागदी । चमन्तारगारादी

१ 'स्वद इति वाच्या ग. २ 'स्वद इति वाच्या ग. ३ 'अव' ग. ४ 'कृ' दृष्टि
५ 'स्वद इति वाच्या ग. ६ 'स्वद इति वाच्या ग. ७ 'प्रकाश'

दृग्दिवः परिच्छेदः ।

३८५ अधिकारिति प्राक्तनपुण्यगालिभिः । वदुर्जन्—
किं योगिवद्वमस्तनति

क्रैश्चिदिति प्राक्तनपुण्यगलिभिः । यदुक्तम्
 ‘पुण्यवन्तः प्रमिष्वन्ति योगिवद्रमसनतिम् ।’ इति ।

‘पुण्यवन्तं प्रमिणवन्नि वोगिवद्गमस्ततम् । इति इति इति
यद्यपि ‘ताद काव्यार्थस्मेदाऽत्सानन्दसुङ्घवः ।’ इति उक्तदिवा
रन्मालाखादानतिरिक्तम्, तथापि ‘रसः स्वाधने’ इति कालनिक
नेत्रहुररीकृत्य कर्मकर्त्तरि दा प्रयोगः । तदुक्तम्—‘रन्माननामात्रना-
रन्मालाकांशगरीरादनन्व एव हि रम’ इति । एषमन्यवाच्येवंविषय-
प्रयोगः रिण प्रयोगो इति ।

दात्त रागवरीरादन्व एव ह ।
द्वेषपूर्णे प्रयोगो द्वय ।
नन्देतादता रसन्नज्ञेयत्वमुक्तं भवनि । वदनादधि न विग्रह-
प्रसाद् द्वयोरेकव्याप्तितम् । ततः—

अथ धीरोद्धतः—

मायापरः प्रचण्डश्वपलोऽहंकारदर्पभूयिष्टः ।

आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ॥ ३३ ॥

यथा—भीमसेनादिः ।

अथ धीरललितः—

निधिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात् ।

कंला नृत्यादिका । यथा—रत्नावल्यादौ वत्सराजादिः ।

अथ धीरप्रशान्तः—

सामान्यगुणैर्भूयान्द्विजादिको धीरशान्तः स्यात् ॥ ३४ ॥

यथा—मालतीमाधवादौ माधवादिः ।

एषां च शृङ्गारादिरूपत्वे भेदानाह—

ऐभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु पोडशधा ।

तत्र तेषा धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठत्वेन पोड-
शधाप्रकारो नायकः ।

एषु त्वनेकमैहिलासमरागो दक्षिणः कथितः ॥ ३५ ॥

द्वयोऽक्षिचतुःप्रभृतिपु नौयिकासु हुत्यानुरागो दक्षिणनौयकः ।

यथा—

स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता, वारोऽङ्गराजस्वसु-
र्धौते रात्रिरियं जिता कमलया, देवी प्रसाद्याद च ।

अहंकारः अह महानिति ज्ञानविशेष । दर्प शार्यवीर्यायतिशय । मृदुः अप्र-
चण्डचरित ॥ सामान्यगुणैर्नायकसामान्यगुणै । धीरोदात्तादिवितयमित्रो
नायको धीरप्रशान्त इत्यमित्राय ॥ एषां धीरोदात्तादीनाम् । पोडशधेति ।
शृङ्गारे पोडशधाप्रकारो नायको भवति रमान्तरे तु चतुर्प्रकार दक्ष्यवधेयम् ॥ स्नाता
कुन्तुस्ताता । वार सुरतार्थं नियमितदिवम् । जिता जयेनात्मसुरतार्थं प्राप्ता । देवी
हृताभिषेका राजपत्री । देवेन रात्रा । अप्रनिपत्त्या कर्नव्यानिक्षयेन मूढं व्याकुलम्

१. एभिरिति । दक्षिणवीरोदात्त, दक्षिणवीरोद्धतः, दक्षिणवीरललितः, दक्षिणवीर-
प्रशान्तः, एव धृष्टादिरूपदयोऽनेन पोडशधाप्रकारका नायका दक्ष्यवधेयम् ॥

२. गुणोऽन्तर्बद्यत्याक्षा नानि । दुर्मने तु 'वार रत्नादिवा' इति पाठ । ३. 'धीरप्रशान्त'
४. 'नौद्वयु' घ. ५. 'नौयिकासु इति दुर्मने नानि । ६. 'नायक' इति नानि । गुणोऽन्तर्बद्य-

तृतीयः परिच्छेदः ।

इत्यन्तःपुरस्तुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते

देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः ॥

कृतागा अपि निःशङ्कस्तजितोऽपि न लजितः ।

दृष्टदोपोऽपि भिष्यावाकथितो धृष्टनायकः ॥ ३६ ॥

यथा मम—

शोणं वीक्ष्य मुखं विचुम्बितुमहं यातः समीपं, ततः

पादेन प्रहृतं तथा, सपदि तं धृत्वा सहासे मर्यि ।

किंचित्तत्र विधातुमक्षमतया वाष्णं सुजनत्याः सखे

ध्यातश्चेतसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि वामभ्रुवः ॥

अनुकूल एकनिरतः—

ऐकसामेव नायिकायामासकोऽनुकूलनायकः ।

यथा—

असाकं सखि वाससी न रुचिरे, ग्रैवेयकं नोज्जलं,

नो वका गति, रुद्धतं न हसितं, नैवास्ति कश्चिन्मदः ।

किंत्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियौ नान्यतो

हृष्टे निक्षिपतीति विश्वसियता मन्यामहे दुर्स्थितम् ॥

अप्राप्तिनिक्षयश्चन्य वा भनो यस्य तेन ॥ कृतागाः कृतापराध । मिथ्यावाक् मर्य-
तत्र कृतमित्यव्याघातेवचन ॥ तं पादम् । अत्र प्रथमपादेन कारिकाया प्रथमपा-
दोक्तं द्वितीयपादेन द्वितीयपादोक्तं लक्षणं वेदितव्यम् ॥ अस्माकमिति । कस्या-
विनायिकाया उक्तिरियम् । ग्रैवेयक कण्ठभूषणम् । वका चित्रा । उद्धृतमुत्कटम् ।

1. इतीति । इति अन्तःपुरस्तुन्दरीः प्रति विज्ञाय यस्या यद् वक्तव्य तद्वगन्य मया
विज्ञापिते विनिच्य निमेदिते सति । एनदुक्त भवति—मनुष्टांतेव तावदनुपेक्षणीया निमुन
कुन्तलमहाराजननया, साधारणोऽपि समयो दुर्व्यव्यः निमुनाप्नाथस्तद्वर्णादितन्या-
वागतसमागमसमयः, सामान्येऽपि ज्ये परतवता निमुन कमलालदामकमलाप्रतुक्ते ।
स्वनुच्चरोचरापिक्तार्यसपनेऽपि भद्राराहाः प्रसादनं तावत्तर्वोपरीति रहस्यम् ॥

2. नाडिका इति । अल्पलसंयोगे द्वितीया ॥

3. ‘वक्तव्यमेष्ट चुम्बितुमर्त’ इति नार्थीदान् पाठ ॥

1. ग-उद्दके तु ‘मन्त्रा चाल्पविनेनदन्तु नदेनदुदाक्षिण किं वस्त्रस्त्रान्तिस्त्रिरप्यादेन
नोनाप्यन्ते । रुद्धो ह नदिद्वीर्यं रुद्धा नन्दन्नर्ह नन्दा चाल्पिण्या रुद्धेन तद्वग्यमदार्या व
तद्विद्वन् ॥’ इति पर्याप्तदुर्लभते द्वयने 2. ‘रहस्या’ इति एडेजा ग-उद्दमे ।

३. ‘रहस्ये’ इत्यर्थिं वन्दुक्तमे.

अर्थचिन्तने सहायमाह—

मंत्री स्यादर्थानां चिन्तायां—

अर्थस्तन्त्रावापादयः । यत्त्वत्र सहायकथनप्रस्तावे—‘मन्त्री स्वं चोभयं वापि सखा तस्यार्थचिन्तने’ इति केन्चिलक्षणं कृतम्, तदपि राज्ञोऽर्थचिन्तनोपायलक्षणप्रकरणे लक्षयितव्यम्, न तु सहायकथनप्रकरणे । ‘नायकस्यार्थचिन्तने मन्त्री सहायः, इत्युक्तेऽपि नायकस्यार्थत् एव सिद्धत्वात् । यदप्युक्तम्—‘मन्त्रिणा ललितः शेषा मन्त्रिप्वायत्त-सिद्धयः’ इति, तदपि स्वलक्षणकथनेनैव लक्षितस्य धीरललितस्य मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेगतार्थम् । न चार्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहायः । किं तु स्वयमेव सपादकः । तस्यार्थचिन्तनाद्यभावात् ।

शरीरचेष्टाविशेष इत्यर्थ ॥ मन्त्रीति । अस्य इति सहायः इति चानुपज्जते । चिन्तायामुपायनिरूपणे । स्वमण्डले क्रियमाणं कर्म तन्नम् । परमण्डले क्रियमाणं कर्म आवाप । आदिना शत्रुनिप्रहादय । यस्त्विति । स्वं चेति चकारो वार्थ । उभयं मन्त्रिसद्धयम् । तस्य नायकस्य । सहायकथनपरत्वे दोषमाह—नायकस्येति । एवं च स्वं चेत्यादि निरर्वकम् । तदनुपादानेऽपि तल्लभात् । स्वयं चिन्तापक्षे स्वस्य सहकारिलक्षणसहायतानुपपत्तेश्वभयचिन्ताया कारणान्तरप्रसङ्गाचेति भाव । सरिशब्दस्योपायार्थलम्, न तु सहायपरलमित्यवगन्तव्यम् । मन्त्रिणेति । आयत्तसिद्धिरत्यन्वय । ललितो धीरललित । शेषा धीरोदात्तादयः । स्वलक्षणेति । चिन्तन इति । धीरललितलक्षणनिविष्टेन तस्यार्थचिन्तनाद्यभाव । तेन च मन्त्रिमात्रायत्तार्थसिद्धिकत्वं प्रतीयत इति भाव । तस्य धीरललित-

1. तध्रेति । तद्वण तन्म् । स्वाधीनत्वात्स्वराष्ट्रे क्रियमाण कर्मापि तद्वशन्देनोच्यते । आ समन्ताद् वपन्ति इतिकर्तव्यतावीजभवेत्यावापः । ‘टुवप् वीजतन्तुसत्ताने’ ‘हलक्ष’ इति घञ् । ‘पर प्रत्यावाप फलति कृतसेक्तरुरित्व’ इति ॥

2. केनचिदिति । दशरूपके धनजयेनेत्यर्थ । तत्राय सुगमः सदर्भः—अथ नेत्रुः कार्यान्तरसहायानाह—‘मन्त्री स्व वोभय वापि सखा तस्यार्थचिन्तने । तस्य नेत्रुः अर्थचिन्ताया तद्रावापादिलक्षणाया मधी वा आत्मा वा उभय वा सहाय । तत्र विभागमाह—‘मन्त्रिणा ललित, शेषा मन्त्रिष्वायत्तसिद्धय ।’ उक्तलक्षणो ललितो नेता मध्यायत्तसिद्धि । शेषा धीरोदात्तादय अनियमेन मन्त्रिणा स्वेन वा उभयेन वा अन्नीकृतसिद्धय इति ॥

१ क पुस्तके तथा सुद्रितपुस्तकेपु ‘मन्त्री स्यादर्थाना चिन्ताया तद्ववरोधे ।’ इत्यार्थे र्पो ‘न ‘मन्त्री स्यादर्थचिन्तायामर्थस्त्रावापादय ।’ इत्येवमुष्टपूर्स्त्रव मावितम् ‘तथा नि सण्ठ गये योगितम् २ ‘स्वस्योभयस्यापि’ का.

अथान्तःपुरस्हायाः—

तद्वद्वरोधे ।

वामनशेषण्डकिरातम्लेच्छाभीराः शकाररुंजाद्याः ॥ ४३ ॥
मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्यसंयुक्तः ।
सोऽयमनूढाप्राता राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः ॥ ४४ ॥
जायगद्वान्मूकादयः । तत्र शण्डवामनकिरातकुञ्जादयो यथा
लावत्यान्—

नष्ट वर्षवरैर्मनुप्यगणनाभावादपास्य त्रपा-

मन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।

पर्वन्ताश्रविभिर्निजस्य सद्वशं नाम्नः किरातैः कृतं

कुञ्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशक्तिन् ॥

शकारो मृच्छकटिकादिपु प्रसिद्धः । अन्येऽपि यथादर्शानं
गतव्या ।

अथ दण्डसहायाः—

दण्डे सुहृत्कुमाराटविकाः सामन्तसैनिकाद्याथ ।

दुष्टनिग्रहो दण्डः । सष्टम् ।

ऋत्विक्षुरोधतः स्युर्व्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मे ॥ ४५ ॥

तत्त्वम् । सद्वन्नेषु नद्वदेव निष्ठादम्. प्रधानवर्णम् ॥ तद्वदिति । व्यवरोधेऽन्त-
त्तरे । वामनादयो नायन्स्य सहाया इत्यर्थ । शशदिष्टनोपस्थं हीनो वा । नार-
मानार—मदेति । मदमूर्खताभिमानी लहरमहानिति हानवान् । मदा-
रित्वदान् वा ॥ नष्टमिति । वत्वरपेषण्णलु पुरप्रविद्यं विद्यमवनालोक्य भद्रे-
न्नलु पुरस्माना पव्याद्यन्वर्णन्निदम् । नद्वदर्शनला प्रसम् । वर्षवैरै इत्तरे ।
‘हौमिदार’ वहुरिन् इत्तर । विरपर्वन्तदेशमन्तर्दिति विरात इति नाम । नद्वा-
च्चनाम्नस्य स्तरो योदये पर्वन्तदेशं प्राप्त इत्यर्थ ॥ ईच्छरतिरु नदिक्षिणीय ।
स्त्रेषु भ्लेष्टुर्भूर्भूरदय । लाटविज दन्तस्त्रेत्वा ॥ ऋत्विक्षिगिति । धर्मे धर्मदर्शन्ति

1. दण्डेति । दण्डेति दण्डमन्तर्दिति दण्ड । ‘इह दण्डेति’ । दण्डेति । मूर्ख-
मदर्शन् दण्डदिति । दण्डमन्तर्दिति दण्डमन्तर्दिति दण्ड । दण्ड नारमानार ।
दण्डे दण्डर इत्तरपैनार । ‘दण्ड नारमानार, हृष्ण, हृष्ण गीत्वान्निति ।
दण्ड नार हृष्ण दण्डे दण्डरः मूर्खः,’ दण्ड नारमानारे हृष्णुन्निति नारमानारे ।
2. दूष्टेति । दूष्टर्दिति दूष्ट भैरो दूष्टेति ॥

अथ विलासः—

धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः ।
यथा—

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्रयसत्त्वसारा

धीरोद्भूता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।

कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतां दधानो

वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥

संक्षीभेष्वप्यनुद्घेगो माधुर्यं परिकीर्तितम् ॥ ५२ ॥

ऊद्यमुदाहरणम् ।

भीशोकक्रोधहर्पद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारता ।

यथा—

आहृतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥

व्यवसायादचलनं धैर्यं विभ्रे महत्यपि ॥ ५३ ॥

यथा—

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्हरः प्रसंख्यानपरो वभूव ।

आत्मेश्वराणां नहि जातु विभ्राः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥

अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्त्वेजः समुदाहृतम् ॥ ५४ ॥

तादि ॥ तृणीकृतौ तुच्छीकृतौ जगत्रयस्य सत्त्वमुत्साह सारो वलं च यथा सा ।
धीरा मन्थरा । उद्भूता उद्भूटा च । एतेन गतेविभ्रत्वं नैकरूपत्वं च । अत्र नाय-
कस्य उत्साहदर्पयोरतिशयसूचनाय वीररसत्वेन दर्पत्वेन चोलेत् । ऊद्यमुदाह-
रणमिति । यथा मम रामविलासे—‘तत्रिपीय कटु कर्णपदव्या देदमाप न
मनागपि राम । शूलपाणिरिव घोरमुद्रं कालकूटपटलं किल पूर्वम् ॥’ तस्य
श्रीरामस्य । आकारो मुखनेत्रादि तस्य विभ्रमो वैपरीत्यं येन हृपंशोकादयो
लक्ष्यन्ते ॥ व्यवसायात् प्रारब्धकर्मण । अचलनम् अप्रच्यवनम् ॥ प्रसं-
ख्यानपरो योगनिष्ठ । आत्मेश्वराणा मनोनिरोधक्षमाणाम् ॥ अधिक्षेपो

१. असिन्धिति । असिन्धिने वसन्ताविर्भावसमये ॥

घ. २. ‘तस्य—’ इत्यादि लक्ष्यते’ इत्यन्तं पाठो हि ‘मनोनिरोधक्षमाणाम्’ इत्यलादमे

वाग्वेपयोर्मधुरता तद्वच्छङ्गारचेष्टिं ललितम् ।

दानं सप्रियभाषणमौद्दर्श शत्रुमित्रयोः समता ॥ ५५ ॥

एषामुदाहरणान्यूक्तानि ।

अथ नायिका त्रिमेदा स्वान्वा साधारणत्वीति ।

नायकसामान्यगुणमिवति यथासंभवर्युक्ता ॥ ५६ ॥

नैयिका पुनर्नायकसामान्यगुणस्त्वागादिभिर्थासभैर्वयुक्ता भवति ।

सा च स्त्री अन्यली साधारणत्वीति त्रिविद्धा ।

तत्र लक्ष्मी—

विनयार्जवादियुक्ता चूहकर्मपरा पतिव्रता स्त्रीया ।

३८४

लज्जापल्लचपसाहणांहे परभक्तिणिष्पिदानां ।

अविणजदुम्नेधाहं धण्गाण घरे कलत्ताह ॥'

नम्नलक्ष्मा ॥ अपमान पराभव । आदित्य अपवत्तरि । प्रचुल्लन्द हृष्ण । परेण
गत्पूजा ॥ एदात्प्रण दधा रामनित्ये— विश्वपत्रहस्तोऽनविहितहस्तनित्ये
कृष्ण विचित्रोत्तरोदयनाम्बुद्धुर्गोन्मुक्षिवृत्तम् । हुक्तं तस्य उरुहस्तं विद्यु
तेजोऽराहुषं विकार्यं इन्द्रान्तेन विकार्यं इन्द्रान्तेन प्रोच्ये तद्य रामव ।' विश्वपत्र-
दस्तं एवदोषात् च स्त्री तम् । तस्य नृपदेव । अहुं नृपदेव । तद्वन्मुक्ष-
मुरुहस्तं ॥ ततिर्वै सर्वोदयदेव गत— 'देहस्य तस्य रक्षित देहवास्त्रं
मुरुहस्तं भवित्वा । लाभस्त्रहस्तम् विद्युत दक्षम् वाचान्ति दक्षुर् ॥',
'देहस्त्रहस्तम् रक्षितदेव वाचुर् । विद्युति वाचुर् वाच विद्युतिवाच
भाव तस्याद् ।' त्या क्वचिं । अन्या अप्यदेव । लाभार्थर्या तीर्त्ये
भैरव । 'ही इति विद्युतेवि, यद्यास्तेन्दर्यरिति । ही विद्युतेन्दरुहस्ते
विद्युतेन्दरुहस्ते । एव एव विद्युतेन्दरुहस्ते विद्युतेन्दरुहस्ते । विद्युतेन्दरु-
हस्ते । विद्युतिः । विद्युतिः विद्युतिः । विद्युतिः । विद्युतिः

ਪੁਨਰ—

अवभासिर्भन्त्यथावेताः पोऽशभेदिताः ।

माधीनभर्तका तद्वत्खण्डिताथामिसारिका ॥ ७२ ॥

कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोपितभर्तृका ।

अन्या गमस्त्रिजा स्थापिरहोत्कण्ठिता तेथा ॥ ७३ ॥

ପତ୍ର ।

कैन्नो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।

विनिविभ्रमामक्ता सा स्यात्मवाधीनभर्तुका ॥ ७४ ॥

यथा—‘अमारं रात्रि वामसी’ इत्यादि (९२ पृ.) ।

पार्थगेति प्रियो यस्या अन्यसंयोगचिह्नितः ।

गा गण्डितंति कथिता धीर्गरीव्यक्तपायिता ॥ ७५ ॥

यथा—‘तदवितथमवादीः—’ द्व्यादि (? १३पृ.)

अदिमारयते कानं या मन्मथवर्णवदा ।

मयं वामिग्रन्थेषु धर्मसूक्ताभिमारिका ॥ ७६ ॥

୪୩

न च मेत्वगच्छति यथा लघुता, करणां यथा च कुरुते म गम्यि ।

तितुग नैवनमभिगम्य वैदेशभिद्वति कानिदिति संक्षिदिते ॥

‘ਤੁਮਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭ ਦੀ ਯਤਨਾ, ਵਢਾ ਵਟਾ ਸੇਗਲਾ,

वर्णन प्रतिपादिना मूल्ययोर्मध्यीयोर्मृक्ता ।

आरब्धे रभसान्मया प्रियसखि क्रीडाभिसारोत्सवे,

चण्डालस्तिमिरावगुण्ठनपटक्षेपं विवर्ते द्विषुः ॥'

तंलीना स्वेषु गात्रेषु मृकीकृतविभूषणा ।

अवगुण्ठनसंबीता कुलजामिसरेवदि ॥ ७७ ॥

विचित्रोज्जलवेपा तु रणन्ध्रपुरकङ्कणा ।

प्रसोदस्त्रेवदना स्याद्वयामिसरेवदि ॥ ७८ ॥

मदस्वलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्लोचना ।

आविद्वगतिसंचारा स्यात्प्रेष्यामिसरेवदि ॥ ७९ ॥

तत्राये 'उत्क्षिप्तं' इत्यादि (१२० पृ.) । अनयोन्यमुदाहरणम् ।

प्रसङ्गादभिसारस्यानानि कथ्यन्ते—

क्षेत्रं वाटी भगवदेवालयो दृतीगृहं वनम् ।

मालापञ्चः ईमशानं च नद्यादीनां तटी तथा ॥ ८० ॥

तम् उर्ध्वं न्यस्म । एतेन तयो शब्दप्रतिरोधः । प्रतिपादिता हन । तिनिरमेय अपगुण्ठनपट लाल्लादनदत्तं तत्स व्येषं निरात्म ॥ प्रमत्तादनिहृष्णपृष्ठमन्तर्म—
संलीनेति । गात्रेषु अतेषु । स्तुचित्तनवर्तीत्वद्य । अपगुण्ठनेन लाल्लादनपटेन
संबीता सरुत्वेता । एतद्वप्तव्यम् । ऋदुरेतारिनापि संवीता । तद्वान्द्रसर्वे नीत-
र्वायुष्मवस्त्रारितासदीना । ज्योरात्मा चन्द्रन्द्रवल्लक्ष्मीना । नमेय वद्य—'तिम
यमामिने दसुपि नीत्येत्रमत्तान्मना रागनदागदा महापविद्य चेतिना । वरेय
पर्सदोदित रुद्गवराहाद्या दुर्बनः पर परम्परापद् । नति व दद्वित विवर्ति ।',
'भिष्यात्मारारित्य चर्वीत्यद्वन्मना । ईस्त्वज्ञो न वर्तन्ते व्येष्यन्ति-
न्तिर्वा ।' आमिद्य उद्यापि वदु रुद्गावे चदा । 'इन्द्रिद्यैस्त्वन्ति' रुदि
पाठे उद्यिद्या उद्यन्त गत उद्यर । उद्येष्यन्त्यविर्द्य चेतरे । आये
रुद्गविराप्त्यवरे । अनयोन्यप्रेष्यन्तिरुद्गवादो । उद्य उद्येष्यवद्य-
म् । दद्य नम—'दसेषुकेष्यवद्य उरि दद्यन्ते दिव्यरुद्गवाद्यैर्वा-
र्त्या । नमेय उरुद्यविराप्त्यवरे युद्गवस्त्रक्षित्तुत्तु दद्य वद्य ।',
'उरि नमेयवद्यैर्वा-कर्त्त्वाद्यविराप्त्यवरम् । इवाद्यमेऽद्य विवर्ते न-
न्ति उद्यन्ते प्रवद्यन्ति ।' उद्य 'दसेषुकू' रुदि वद्यवद्य उद्यैर्वा-वद्यैर्वा-

' । वातेति । ३ । ४३८८१ इत्यः—तेष्य एव चर्वीत्यवद्यै । उद्यै वद्यै
—रुद्गवेष्यवद्यवरे उद्यवद्य रुद्गी वद्यविवर्ता इव उद्यवद्यै व विव-
र्ते वद्यै । इवाद्यै । उद्यै उद्यवद्यै वद्यै इव उद्यवद्यै इवै व
विवर्ते वद्यै ।

‘तव कितव किमाहितैर्वृथा नः क्षितिरुपलवपुष्पकण्ठौरैः ।

ननु जनविदितैर्भवद्वलीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुगमम् ॥’

‘मुहुरुपहसिताविवालिनादैर्वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम् ।

वसतिमुपगतेन धान्मि तस्याः गठ कलिरेप महास्त्वयाद्य दत्तः ॥’

‘इति गदितवती रूपा जघान स्फुरितमनोरमपक्षमेसरेण ।

श्रवणनियमितेन कान्तमन्या सममसिताम्बुरुहेण चक्षुपा च ॥’

इयं हि वक्रोक्तया परुपवचनेन कर्णोत्पलताडनेन च धीरमध्यताधी-
रमध्यताधीरप्रगल्भताभिः संकीर्णा । एवमन्यत्राप्यूखम् ।

इतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥ ८८ ॥
ता नायिकाः ।

पिवति पाति वेति व्युत्पत्तिद्वयेन सैव विटपा अयमपि विटप इति तुत्योर्योगे
योग्यो भवतीत्यर्थं । भवद्वलीकैर्भवतोऽप्रियवचनैः । स्फुरितो मनोरमः पक्षवत्के-
सरो यस्य तेन । चक्षु पक्षे—पक्षमैव केसरो यस्य तेन । वक्रोक्त्येति । विश-
द्वस्य नानार्थकल्पनाविचित्रोक्त्येत्यर्थं ॥ इतरा अपि पञ्चनीहस्तिनीप्रभृतयः ॥

अमु विटान्पातीति विटपं पहवम् । ‘विटपः पहवे पिङ्गे’ इति विश्वः । ददख प्र-
यच्छ । ब्रज गच्छ । यतो दानाच्चिराय सदृशोरुल्पयोर्योगो भवतु । उभयोरपि
विटपत्वादिति भाव ॥ हे कितव धूर्त, वृथा व्यर्थमेवादितैः । तत्कार्यस्यान्यथा-
सिद्धत्वादिति भावः । तव सुवन्धिभिः क्षितिरुहाणा पलवा. पुष्पाणि च तान्येव कर्ण
पूरयन्तीति कर्णपूरा: कर्णावतसाः । तैनोऽसाक कि तत्साध्यम् । न किंचिदस्ती-
त्यर्थं । ननु अद्भु, जनविदितैर्भवद्वलीकैस्तवाप्रियवचनैः कर्णयुगम चिरपरिपूरित निल
पूर्णमेव । अतः पूरितस्य पूरणायोगादलमेभिरिति ॥ अलिनादैमुहुरुपहसिता प्रतारणा-
येति प्रहस्यमानामिव स्थितमेना कलिका कोरकम्, अतप कलिं कलह च । ‘कलहे च
युगे कलि.’ इति वैजयन्ती । स्त्रीप्रत्ययस्त्वविवक्षितः शेषे । नः असाक किमर्थ वितरन्मि ।
हे गठ गूढविप्रियकारिन्, तस्या त्वत्प्रियाया धान्मि भवने वसति स्थितमुपगतेन
त्वया अधैव वर्तमानो महान् कलि. कलहो दत्तः । स्वदत्त एव महति कलौ स्थिते
कि कर्त्यन्तरेणत्यर्थः ॥ इति गदितवती उक्तवती अन्या सी रूपा कान्त स्फुरिताम्बुद्धलनि
मनोरमाणि च पक्षमाणीव केसराणि । अन्यत्र केसराणीव पक्षमाणि, यस्य तेन थवणे
नियमितेन श्रोत्रे निरुद्देन असिताम्बुरुहेण नीलोत्पलेन चक्षुपा च सम युगपजघान
ताडयामासेति ॥

1. इतरा इति । तथा चोक्तम्—‘पुनश्च तास्तिथा शेया दिव्यादिव्योभयात्मना ।
चतुर्वा चोद्धतोदात्ता ललिता शान्तिका तथा ॥ अक्षता च क्षता यातायाता यायावरेत्यपि ।

¹ अय श्वेक कण-घ पुलके नासि, ² ‘इतरा’ इति कारिकार्थं नासि ग पुस्तके.

अथ विव्वोकः—

विव्वोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ॥ १०० ॥

यथा—

‘योसा सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृच्छिः परा,
या: प्राणान्वरमर्पयन्ति, न पुनः सपूर्णद्विष्टं प्रिये ।
अत्यन्ताभिमतेऽपि वैस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मक-
लाक्ष्यैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रक्षीदन्तु ते ॥’

अथ किलकिञ्चित्तम्—

सिंतशुप्करदितहसितव्रानकोधश्चमार्दीनाम् ।
सांकर्यं किलकिञ्चित्तमभीष्टमसंगमादिजाद्वर्पाद् ॥ १०१ ॥

यथा—

‘पौणिरोधमविरोधितवाङ्छं भर्त्सनाध्य मधुरस्तिगर्भाः ।
बामिन ल कुरुते करभोल्हर्हारि शुप्करदितं च सुतेऽपि ॥’

यासामिति । कंचित्वामिनं प्रति नद्गुणर्दिच्छन्नितद् । नद्गुणान्वयन्ते दृ-
श्वायने दोषापानहुर्ति । सद्य पुनर्नद्गुणम् ॥ सांकर्यं नेत्रन्दू ॥ पाणि-
रोधं दश्वैपणादिश्चतादवश्चरमतिदन्तद् । हारि ननोहरम् । करसं तिन्न रुदिन-

१. प्राणानिति । ग्रन्थदृश ग्रन्थार्थः नद्गुणर्दिच्छन्नितद् ।

२ दस्त्रनिति । दस्त्रान्वयन्ते दृश्वायने ॥

३ दाता इति । दाता देति । देति दृश्वायने दश्वैपणादिश्चतादवश्चरमतिदन्तद् ।

अथ विलासः—

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ॥ ९९ ॥
विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसंदर्शनादिना ।

यथा—

‘अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-
वैचित्र्यमुलसितविभ्रममायताद्याः ।
तद्वरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्य-
माचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥’

अथ विच्छितिः—

स्तोकाप्याकल्परचना विच्छितिः कान्तिपोषकृत् ।

यथा—

‘स्वच्छाम्भः स्वपनविधौतमङ्गमोष्ठ-
स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।
वासस्तु प्रतनु विविक्तमस्तिवतीया-
नाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः ॥’

जटो यस्या अभीति ॥ अत्रान्तरे नायकसंदर्शनादिममये । वाग्विभवमतिवृत्तम-
तिकम्य स्थितं वैचित्र्यं गमनादिचातुरी यस्मात्तत् । ते प्रसिद्धा भूरिमात्विकृपि-
काराः नम्भादयो यस्मात्तत् । आचार्यकमुपाध्यायकर्म । उपदेश इत्यर्थं ॥ स्तोका
अत्पा आकर्त्तरचना वेपविन्यास । प्रतनु अनिसूक्ष्मम् । विविक्तं पिमलम् ॥

नहाकुलोत्पत्ता, कुलं न्यामिकुलममिति निष्कलङ्कृत् । अय मठशृणो जनः न त्वेव भिरः,
जीवित च न स्थिरम् । अचिरावस्थाविनः शरीरस्य कृते मातृपितृभर्तृकलङ्कृतमनिति-
तरामनुचितमिति भावः ॥

१०. इतीति । इत्येवं हप यान् एवावानेव प्रियामिनीनामाकल्पो नेपथ्यमस्तु ।
प्रियन्वरित्यर्थं । यदि म उम्मेषुणा कामेन शून्यो न व्याद । अन्यथा उडितिनामामिति-
कलकम्पामिति भावादत प्रवेति भाव ॥

‘स्तोकाप्याकल्परचना विच्छितिः कान्तिपोषकृत् ॥’ इति ग. २. ‘स्तोकमुलादोत्ति विच्छितिः
कृति इति ग. ३. ‘कलदिनो गोपकलाकृतो गोपेनामेत्तिनितीति । अस्य कर्ता
कलकम्पामिति भावादत प्रवेति भाव ॥’ इति ग.

अथ विच्वोकः—

विव्वोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ॥ १०० ॥

यथा—

‘यैसां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोपानुवृत्तिः परा,
याः प्राणान्वरमर्पयन्ति, न पुनः सपूर्णद्वार्हिष्ठं प्रिये ।

अत्यन्ताभिमतेऽपि वैकुन्ते विधिर्यासां निषेधात्मक-

स्तासैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वैमा: प्रसीदन्तु ते ॥”

अथ किलकिञ्चित्भु—

सिंतगुप्तखदितहसितत्रासकोधथ्रमादीनाम् ।

सांकर्यं किलकिञ्चित्ममीष्टमसंगमादिजाद्वर्पत ॥ १०१ ॥

यथा —

‘पौणिरोधमविरोधितवान्धं भर्त्सनाश्च मधुरसितगर्भः ।

कामिनः स्म कुरुते करभोर्ल्हरि श्रुप्करुदितं च सुखेऽपि ॥”

यासामिति । कंचित्कामिनं प्रति सख्युराशीर्वचनमिदम् । सद्गुणानामनुसरणे पैर-
रङ्गावेद दोपाणामनुवृत्तिः स्वय पुन मुनरङ्गावनम् ॥ सांकर्ये मेलनम् ॥ पाणि-
रोधं वक्ष्येषणादिप्रवृत्तनायककथ्यतिवन्ध्यम् । हारि मनोहरम् । कारणं विना रुदितं

- प्राणानिति । मानव्यवस्थाप्राणार्पणं तावत्सुकरन्, न पुनः सपूर्णदृष्टवर्षणम् ॥
  - वस्तुनीति । नीवीवस्तुनादिलेपे ॥
  - वामा इति । वामा चोपिनः । इटेपि वस्तुनि अतिष्ठोऽग्रावनं विलक्षणप्रहृतित्वं ।

४. पाणीति । कर्त्तव्यः स्ती अनिरोधितवान्दृभनिवारिनप्रियमनोरथ यथा तथा कानिनः पाणिरोधं नीकीनोक्षणे व्यापृष्ठतस्य प्रियपाणीनिवारणं कुरुते स । तथा मधुर सित गर्भे अन्वर्दिति यातु ता मद्दहस्तमिश्रा भर्त्तुनात्तर्जुनाथं कुरुते स । तथा कुरुते प्रिय अधरपीड़-

यथा—

‘वृद्धोऽन्धः पतिरेप मन्त्रकगतः, स्थूणावशेषं गृहं,
कालोऽभ्यर्णजलागमः, कुशलिनी वैत्सस्य वार्तापि नो ।
यतात्सचितैलविन्दुघटिका भग्नेति पर्याकुला
द्वद्वा गर्भभरालसा निजंवधूं शश्रूश्चिरं रोदिति ॥’

अथ श्रमः—

खेदो रत्याव्यगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमः ।

यथा—

‘सैद्यः पुरीपरिसरेऽपि शिरीपमृद्धी
सीता जवात्रिचतुराणि पदानि गत्वा ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्गुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥’

अथ मदः—

संमोहानन्दसंभेदो मंदो मध्योपयोगजः ॥ १४६ ॥

स्थूणा स्तम्भः । अभ्यर्णजलागमो निकटस्थवर्पासमयः । तैलविन्दूना घटिका
क्षुद्रभाजनम् ॥ सद्य इति । वारवार गन्तव्याव्यपरिमाणजिज्ञासया सीताया
सत्प्रथलहृनश्रममवधार्य श्रीरामस्य रोदनम् ॥ संमोहानन्दयो सभेदो भेलक ।

1. वैत्सस्येति । वैत्सस्य पुत्रस्य ॥

2. निजवधूमेति । निजवधू आत्मसुपाम् ॥

3. श्रम इति । वहुतरशारीरव्यापाराजन्मा नि श्वासाङ्गसमर्दनिद्रादिकारणीभूतं खेदं
विशेषः श्रम इति । यदाहु—‘अध्यव्यायामसेवाधैर्विभावैरनुभावकै । गात्रसवाहनैरा-
स्यसकोचैरङ्गमोटनैः ॥ नि श्वासैर्जृम्भैर्मन्दै पादोत्क्षेपैः श्रमो मतः ॥’ इति । अयं च
सत्यपि वले जायते, शारीरव्यापारादेव च जायते न तु ग्लानि । अतो ग्लानि । अतो ग्लानि ।
श्रमस्य भेदः ॥

4. प्रथमेति । प्रथमावतार पूर्वाविष्करणम् ॥

5. मद इति । मध्याद्युपयोगजन्मा उल्लासात्यः शयनहसितादिहेतुश्चित्तवृत्तिनिश्चयो

१ ‘—श्रम खेदादिकारक रतान्मार्गगमनादेशं य खेद स श्रम सेदमर्दनाद्यनुभाजनक ।’
इति ग. २ ‘यथा’ ग-पुत्रके नाति ३ ग-पुत्रके तु ‘सद्य’ इति श्लोकस्य स्थाने ‘अइ पितुल
घेत्तून समागदम्हि कहि तुरिअम् । समसेअसलिलणीसातणीसहा वीसमानि खण्ड ॥’ इति
४ ‘च’ घ ५ ‘हर्योत्कर्षे मद पानात्स्वलदद्वव्चोगनि । मदादिमानाद्यो हर्योत्कर्षे
६ ‘वयनगत्यादिस्वरूपनातुमारक ॥’ इति ग.

अमुना चोत्तमः शेते, मध्यो हसति गोयति ।
अथमप्रकृतिशापि परुषं वक्ति रोदिति ॥ १४७ ॥

यथा—

‘प्रातिमं त्रिसरकेण गतानां वक्तव्यरचनारमणीयः ।
गूढसूचितरहस्यसहासः सुभ्रुवां प्रवृत्ते परिहासः ॥’

अथ जडता—

अप्रतिपत्तिर्जडता सादिषानिष्टदर्शनश्रुतिमिः ।
अनिमिपनयननिरीक्षणतूष्णीभावाद्यस्तत्र ॥ १४८ ॥

यथा भम कुवलयाश्वचरिते प्राकृतकाव्ये—

‘ऐवरिज तं जुअजुअलं अणोणं णिहिदसजलमन्थरदिङ्गि ।

मद्यस्यानवस्य उपयोगाद् भक्षणाचात् । अमुना मदेन ॥ प्रातिमं प्राग-
त्यम् । त्रिनरकेण नयेन । गूटं सूचितं रहस्य यत्र स चासौ हानश्वेति ॥ अप्र-
तिपत्तिः कर्तव्यानिथय । तूष्णीभावो नौनम् । तत्र जडतायाम् ॥ णवरिज
नद इति । तत्रोत्तमे पुरुषे सापोऽनुभावः । मध्यमे इनित्याने । अथमे तु रोदनपरपो-
न्यादि । लदं च भद्रस्त्रिधः । तरुणमध्यमाध्यमनेदाद् । अवस्थासुगतवाक्यैः सुकुमा-
रस्तत्त्वाला च दोऽनिनीयते न जाय । मुलाहेष्वत्त्वान्तपूर्णिनादिनिनेध्यनः । गतिभ-
इस्त्वाविनाशादिकाट्यादिनिरथमः । प्रदीपे तु ‘उत्तमसत्त्वं प्रहनति गायति तदूचं मध्य-
नप्रहृष्टिः । पद्मवचनानिधादी देते रोदित्यधमसत्त्वः ॥’ इति व्यतासोऽस्ति ॥

१. प्रातिभस्ति । मठानुभाववर्णनमिदन् । त्रिपाणा स्तरकाणा नमाहारस्त्रिमस्त्रकं
त्रिनरमध्यमनम् । ‘स्तरक दीपुपात्रे न्याच्छीधुपाने च दीधुलि ।’ इति विश्व । तेन
त्रिनरपेण । ‘त्रिपाण नदतिभूमिः’ इति पानप्रसिद्धिः । प्रतिनैव प्रातिभ प्रतिभाविद्येषः ।
हत्यानिभेगताना त्रिवाहन्तरामाणोऽकटमदोहुद्वागरम्यमाजा सुभ्रुवा वनवास्त्वरचनारम-
णीय वक्त्रोक्तिशोभनः । गूटानि पूर्वं उज्ज्वला सुवृत्तानि, इचितानि स्फ्रन्ति मदेन प्रदा-
दितानि रत्स्तानि ग्राम्यावदवचेष्टाप्रलिपिवानि दस्तिन् स गूढस्त्रिनरहस्यः, स चामैं
राहस्येति विदेषगमनानानः । प्रवृत्ते प्रवृत्तः ॥

२. जडतेति । चिन्मोत्तमप्रतिरेटानिष्टदर्शनं वगादिरन्यदद्यर्वव्यार्थमनि-
संभानविक्षना चित्तदृचिर्जटा । इदं च जोहात्मूर्तिः परदृश तापते । पठादुः—
‘कार्यविवेषो जटा परमह । दृष्ट्वोऽपि का । ददिनादाः प्रिवानिष्टदर्शनमदो रक्षा ॥
जटमवास्त्रनो कूर्मीनदपिलसरणादः । का पूर्वं परतो का चाल्मोत्तरिति निर्दान-
नदृश ॥’ इति ॥

३. पत्वेति । स्त्रन्यदन्तेदन् । वहस्यन्—‘स्त्रन्यदलेति तत्त्वमिदं दद्र चतुष्प-

१. ‘कद वटा’ इति नदि सन्दर्भे । २. ‘इदं’ इत्यतिरिक्तम् एषां नाम्नादे.

आलेखखओपिअं विअ खणमेत्तं तत्थ संद्विअं मुअसण्णं ॥'
अंथोग्रता—

शौर्यापराधादिभवं भवेच्छण्डत्वमुग्रता ।

तत्र स्वेदशिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥ १४९ ॥

यथा—

‘प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगते-

र्ललितशिरीपपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।

वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः

पत्तु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥’

अथ मोहः—

मोहो विचित्तताभीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः ।

मूर्च्छनाङ्गानपतनं ब्रमणादर्शनादिकृत् ॥ १५० ॥

यथा—

‘तीव्राभिपञ्चप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्यतेन्द्रियाणाम् ।

इति । ‘केवलं तद्युवयुगलमन्योन्य निहितसजलमन्यरद्यि । आलेख्यार्पितमि
क्षणमात्रं तत्र संस्थितं मुक्तसङ्गम् ॥’ इति सस्कृतम् । णवरिअशब्द केवल
देशी ॥ चण्डत्वमत्यन्तासहिष्णुलम् । प्रणयिनी या सखी तस्या परिहासरसेनार्था
गते । प्राप्ते । अकाण्डयमदण्ड इति । अकालयमदण्ड इत्यर्थ । अत्र मालते
शरीरे शश्वप्रहार कुर्वतोऽधोरघण्टस्यापराधेन माधवस्य चण्डत्वमेताद्योत्त-
च्यन्ते ॥ चित्तस्य निर्मीलनत्व विचित्तता । मुपुसिवारणायाह—भीतीति
आवेग सभ्रम । अनुचिन्तनमत्यन्तचिन्ता । अदर्शनमशानम् ॥ अभिपञ्च

लगाएकेनार्थं न्यात् । तत्त्वान्यमयिमदल भवति चतुःपटिमात्रकशरीरमिदम् ॥’ १
द्वान्मोदरमित्राः ॥

1. उग्रतेनि । अविक्षेपापमानादिप्रभवा किमस्य करोमीत्याधाकारा चित्तवृत्तिमया
यदाहु—‘नृगपरायोऽसदोपकीर्तन चोरधारणम् । विभावाः स्वरयो वन्धो वधमाद-
नत्यन्ते ॥ पैने यत्रानुभावाम्बद्धीय निरवतात्मकम् ॥’

2. मोह दृति । नयनियोगादिप्रयोज्ञा वस्तुत्वाननवारिणी विचित्तमोदः
‘प्रदद्यन्तरशब्दनिना चित्तवृत्तिः’ दृति तु नव्याः ॥

१. ‘अपोदणा’ दृति नर्तन न पूर्वदे ३ इनोद्वे ‘दृति दृता दृष्टिरुपमा । त्वं मेर्दन-
रम्भद्यन्तर नर्तन ।’ दृति गत्युपदे ४ ‘दृति दृष्टिरुपमाद्यन्तराद्यन्तराद् । दृति-
दृति दृति मेर्दन दृष्टिरुपमाद् ।’ दृति ग.

अज्ञातभर्तुव्यसना सुहृत्ते कृनोपकारेव रतिर्बन्धूव ॥'

अथ विवेधः—

निर्द्रापगमहेतुभ्यो 'विवोधश्चेतनागमः ।

नृमाङ्गभज्जनयनमीलनाङ्गावलोकशुद् ॥ १५१ ॥

दधा—

चिररंतिपरिखेदप्रासनिद्रालुम्बानां

चरमनपि यथित्वा पूर्वनेत्र प्रवृद्धाः ।

अपरिचलितगात्रा कुर्वते न प्रियाणा-

सशिधिर्भुजचक्राश्लेषमेदं तरप्प. ॥'

अथ स्तमः—

स्तमो निद्रालुपेतस्य दिपयानुभवस्तु यः ।

कीपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः ॥ १५२ ॥

यथा—

‘आमोकागप्रणिहितभुजं निर्दयाश्चेष्टेतो-
र्लव्यायामे कथमपि मया स्वप्नसंदर्शनेन ।
पश्यन्तीना न स्वलु वहुयो न स्वलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुलेयाः पतन्ति ॥’

अथापल्लारः—

मैनःक्षेपस्त्वपस्तारो ग्रहाद्यावेशनादिजः ।
भूपातकम्पग्रस्तेदेनलालादिकारकः ॥ १५३ ॥
‘आश्चित्तमूर्मि रसितारमुच्चलैलद्गुजाकारवृहत्तरङ्गम् ।
फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्तारिणमाशगके ॥’

अथ गर्वः—

गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः ।
अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् ॥ १५४ ॥

तत्र शौर्यगर्वो यथा—

‘धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुर्धैः ।
यद्वा न सिद्धमस्तेण मम तत्केन साध्यताम् ॥’

भुजाक्षेपं करुमहतीति । अस्य निक्रमद्ग्रो नोचित इति भाव ॥ मामिति ।
यधस्य मेघं प्रति प्रियार्थं वाचनिकार्पणमिदम् । मा यक्षम् । कथमपि महता
कषेन । मुक्ता इव स्थूला ॥ मनःक्षेप इति । मनसो नाटीविशेषनिवेशेन धूर्ण-
नमित्यर्थं । ग्रहादीखादिना भूतादिपरिग्रह । मध्यमादिपदेन धातुर्वैपम्बादिपरि-
ग्रह ॥ फेनायमानं फेनसुद्धमन्तम् । असा श्रीकृष्ण । आदशरुद्धे ज्ञातवान् ॥
मदश्चित्ताविकारविशेष । राहु कोशदण्डादिजन्य । प्रताप । प्रभावः । श्रीवि-

1. मामिति । मया कथमपि स्वप्नमदर्शनेन लव्यायाः के तब निर्दयाश्चेष्टेतोः गटा-
रिङ्गनार्थन् आकाशप्रणिहितभुज शद्यापितवाहु मा पश्यन्तीना व्यलीदेवताना वनदेवताना

१. ‘सत्यवर्णनयकोपादेत्तरुभावम् धारणम् । गिराणम्बापि विषयशान व्यग्रः । मात्स्यर्णात्मान-
रेतु । इनि ग. २. ‘नृव्यधासि त्यमसि शयने कण्ठन्ता पुरा भे-इत्युदात्तरणवर्णं ग पुस्तरे
३. ‘आपेक्षी ग्रहदु गार्यरप्यसारः गृहो उपे । शुशुरभ्यनिभूपातकेनाक्षान्दोलनादिकृत् ॥’ इनि ग
४. ‘लीलदू’ ग ५. ‘बोद्धलवट्टयावशाप्तेग नोरनादिकृत् । प्रभावदिजन्यो नदो गर्व । आदि
गच्छाहारण्यसीमाग्यादिः । स चाविनयाद्यवुभावंतु ॥’ इनि ग. ६. ‘यथा’ क घ. ७ अलाट्टमे
‘मन्यदव्यूष्मम्’ इत्यधिकं ग-पुस्तके

अथ मरणम्—

शराद्यैर्मरणं जीवत्यागोऽङ्गपतनादिकृत् ।

यैथा—

‘राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धवद्रुधिरचन्द्रनोक्षिता जीवितेशवसर्ति जगाम सा ॥’

अधालस्यम्—

ॐ लक्ष्मी विजयं जृम्भासितादिकृतं ॥ १५५ ॥

वर्गसप्तति । अवज्ञा परस्मिन् ॥ अन्यैर्मधुतायुधनिने ॥ रामेति । सा निशा-
चरी ताडिका राधकी, भैव निशाचरी अनिसारिका नायिका । राम एव मन्मथ
तस्य शरेण हृदये वक्षति भनति च ताडिता सती जीवितेशो यम एव जीवितेश-
प्रिय तस्य वन्मति जगान् । कीहशी । गन्धवद्वधिरमेव चन्दनं तेनोक्तिता लिपा ॥
‘जाह्यम्’ इत्यत्र क्वापि ‘जैह्यम्’ इति पाठ । स न मन्महू वसुगतार्थाप्ते ।

मुक्तान्धूला अद्युलेशा नयनोददिन्दवः तरुकिमलदेषु दहुशः न सतु न पतन्ति । अपि तु पतन्त्सेव । एवं विष भानवलोक्य बनदेवता अपि स्त्रीनीति भावः ॥

१. शरेति । अत्र विद्येपमाहृ रसगङ्गाधरकाराः 'रोगादिजन्या मूर्च्छांहसा मरणप्रागवस्था मरणम् । न चात्र प्राणविद्येमात्मक मुख्य मरणालुचिं प्रतीतुम् । चित्तवृत्त्यात्मकेषु भावेषु तत्प्रभासनके । भावेषु च न्वेषु कार्यमहर्वात्तितदा शरीरप्रपयोगस्य हेतुल्यात् । उदारणम्—'ददितस्य तुष्टाकृत्सन्ती शयने स्प्रति या तिलोमिनामीद । अथुना सदु एन्तं स्ता कृशाही गिरजटीकृते न भासितामि ॥' प्रियमिरहोऽत्र दिभावः । वचनमिरामोऽनुभावः । एन्पदम्बावाल्लन्मुष्पमारण्वादास्त्राङ्गोऽप्यद भावः पदव्यज्ञयनामादरनि । ददितस्य तुष्टाननुम रुद्धिलग्ने दद्वनान चरमादम्बायामनि तद्या इन्दिनुर्मिलरूप नाभूग्निं निप्रलम्भस्य शोषन्य वा चरमलनिव्यक्त्यस्य देष्पत्रह् । अद्य च नावः स्वप्त्यकरापदोत्तरदोत्तेना वाय्याल्लेण सदर्नेपदरेन नापिरादेः प्रतुर्त्ववन्दर्शने निप्रलम्भत्त, अन्यथा तु फरपत्य दोषक इति दिग्गेष । एवदः एुलर्तु प्राप्त्येन च वदेष्यन्ति । अमहालप्रायत्वात् ॥' इति । प्रटीपेऽनुभाव्—'वीरप्योद्देशनाम्भो भावं परेरीतिविनद् । सक्षेपेन्द्रियस्तद्वान्मात्रदिवेष्यादिट्टद् ॥' इति ॥

२. आत्मसिति । लिटुगोन्यादिग्रन्थात् विवरणः श्रीहनुभवस्त्रं ।
अत च नामान्तरं । नारि गर्भार्थस्त्रं । तेऽपर्यक्तस्त्रात्माद्वय-
त्वस्त्रेऽपि गर्भार्थस्त्रात्मात् ते ॥

१. पद भरन्दे ही नहि यहुत है २. भर्ते हुमिहरा जन्म तक बोलते ही नहि
३. पद—ही रुपरुप नहि यहुत है ४. विद्या वरा ५. इन्द्रों अवधिं द
हिंसि विद्युतेष्वेषु विद्युतेष्वेषु ६. विद्युतेष्वेषु विद्युतेष्वेषु

अथ मतिः—

नीतिमार्गं नुस्त्वा देर्थनिर्धारणं मतिः ।

स्मेरता धृतिसंतोषौ वहुमानश्च तज्ज्वाः ॥ १६३ ॥

यथा—

‘असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलापि मे मनः ।

सता हि संदेहपदेषु वस्तुपु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥’

अथ व्याधिः—

व्याधिर्ज्वरादिर्वाताद्यै भूमीच्छोत्कम्पनादिकृत् ।

तत्र दाहमयत्वे भूमीच्छादयः । शैत्यमयत्वे उत्कम्पनादयः । सं
एमुदाहरणम् ।

अथ त्रासः—

निर्धारितविद्युदुलकाद्यस्त्रासः कम्पादिकारकः ॥ १६४ ॥

उन स्मिन्द्वयक्त वदनं स्मरामीत्यर्थं ॥ नीतिमार्गो नीतिशास्त्रं तस्यानुगृही
त्वगम । आदिना अनुमानोप्रेत्यगम । निर्धारणं निथय ॥ असंशय
निनि । शुद्धन्तलामालाऽत्य दुष्ट्यन्तस्यानुमानमिदम् । क्षत्रपरिग्रहक्षमा क्षत्रियवि
कार्यान्विता । ‘इवम्’ इति शेष । अम्मा शुद्धन्तलायाम् । गमवैयति—राता
मिनि । प्रवाणं निश्चयवीजम् । अन्त फूलगम्य मनग प्रवृत्तय गुफापादय ॥ वा
ताद्यगिति । थायपट्टन पिन्नेम्भणोप्रेत्यगम । भूमीच्छा भूमिपतनेच्छा ।
तत्र व्याधाद्युदर्शनं वया नम—‘वियजनपरिष्ठादेपमाना कृशार्दी ॥ इति—
ददन्तवाँ न्येदन्तन्यन्तगात्रीम । पिपुलगुलकल्परामाकल्पय उपरातां उपरिगमि—
तदिन्तन्मगरे निर्मलज्जा ॥’ निर्धारित इति । ‘यदान्तरिक्षे वलवान्मार्गो मार्गो

यथा—

‘परिस्फुरन्मीनविविष्टितोरवः सुराङ्गनाख्नासविलोलदृष्टयः ।
उपाययुः कम्पितपाणिपङ्कवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥’

अथ ब्रीडा—

धैर्याभावो ब्रीडा वदनानमनादिकुहुराचारात् ।

यथा—‘भैयि सकपटं’ इत्यादि (१५७ पृ.) ।

अथ हर्षः—

हर्षस्त्वप्यावासेमनःप्रसादोऽयुग्मदादिकरः ॥ १६५ ॥

हत् । पतत्वध स निर्धातो जायते वायुसभव ॥’ इत्युक्तलक्षणो निर्पात । ‘चूट-
च्छिखा च सूक्ष्माश्रा रक्तनीलशिखोज्ज्वला । पाँस्पी च प्रमाणेन उन्वा नानारिथा
स्थृता ॥’ इत्युक्तलक्षणा चौक्का । आदपटेन भूक्तम्पावैरेत्तणम् । अत्र ‘मन धोभे’
इति पूर्णायम् ॥ परिस्फुरदिति । जलविहारवर्णनमिदम् । अपिना नायस्य

1. परीति । परितः स्फुरङ्गिविवर्तमानैर्मनैर्विषयद्विता उरवो दान ताः । एत म्ब
श्रामपिलोलदृष्टयः कम्पितपाणिपङ्कवाश सुरादना सखीजनस्यापि विलोकनीयताहृष्टानुः ।
मिनुत प्रियननस्येति भाव ॥

2. प्रीरिति । र्खीणा पुरप्रसुदावलोकनादेः दुना च प्रतिशमन्त्रसनादेगदनो
वेवर्द्याथोहृष्टवारिकारपीभूतश्चित्तशुसिद्धिरेषो ग्रीष्मा । देवचिन्त—‘वेवेन्नीन्द्रन् ब्रीडा
त्यद्वारागत्यादिभिः ।’ इत्याहुः । यद्य दैत्यन् ॥

3. र्ष्य इति । इत्यासात्मजन्मा उत्तरितेषो र्ष्यः । न्दुक्त—‘देवमन्त्रुरस्मान्-
प्रसादः प्रियहर्षम् । मनोत्यादिमात्प्रसादमनोरत्यन्मानः ॥’ न्योन्दित्य इत्यादेवन्मानो
यत्र जायते । नेत्यस्मसादय श्रियोहिः फलकेन्द्रः ॥ लक्ष्मेशदप्यक्षाद्वाच र्ष्य
त्वासिद्देषु ॥ इति ॥

१ न-हर्ष-२ र्ष्य-३ र्ष्य-४ शैक्षिकी-५ दत्त-६ देव-७ रुद्र-८ रुद्र-९ रुद्र-१० रुद्र-११ रुद्र-१२ रुद्र-१३ रुद्र-१४ रुद्र-१५ रुद्र-१६ रुद्र-१७ रुद्र-१८ रुद्र-१९ रुद्र-२० रुद्र-२१ रुद्र-२२ रुद्र-२३ रुद्र-२४ रुद्र-२५ रुद्र-२६ रुद्र-२७ रुद्र-२८ रुद्र-२९ रुद्र-३० रुद्र-३१ रुद्र-३२ रुद्र-३३ रुद्र-३४ रुद्र-३५ रुद्र-३६ रुद्र-३७ रुद्र-३८ रुद्र-३९ रुद्र-४० रुद्र-४१ रुद्र-४२ रुद्र-४३ रुद्र-४४ रुद्र-४५ रुद्र-४६ रुद्र-४७ रुद्र-४८ रुद्र-४९ रुद्र-५० रुद्र-५१ रुद्र-५२ रुद्र-५३ रुद्र-५४ रुद्र-५५ रुद्र-५६ रुद्र-५७ रुद्र-५८ रुद्र-५९ रुद्र-६० रुद्र-६१ रुद्र-६२ रुद्र-६३ रुद्र-६४ रुद्र-६५ रुद्र-६६ रुद्र-६७ रुद्र-६८ रुद्र-६९ रुद्र-७० रुद्र-७१ रुद्र-७२ रुद्र-७३ रुद्र-७४ रुद्र-७५ रुद्र-७६ रुद्र-७७ रुद्र-७८ रुद्र-७९ रुद्र-८० रुद्र-८१ रुद्र-८२ रुद्र-८३ रुद्र-८४ रुद्र-८५ रुद्र-८६ रुद्र-८७ रुद्र-८८ रुद्र-८९ रुद्र-९० रुद्र-९१ रुद्र-९२ रुद्र-९३ रुद्र-९४ रुद्र-९५ रुद्र-९६ रुद्र-९७ रुद्र-९८ रुद्र-९९ रुद्र-१०० रुद्र-

. तंत्र भर्त्सनपारुप्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥ १६९ ॥

यथा—

‘अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भूम
लोल विनोदय मनः सुमनोलतासु ।
मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले
व्यर्थ कदर्थयसि किं नैवमालिकायाः ॥’

अथ ग्लानिः—

रैत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसंभवा ।

ग्लानिर्निष्प्राणताकम्पकाश्यानुत्साहतादिकृत् ॥ १७० ॥

यथा—

‘किसेलयसिव मुग्धं वन्धनाद्विप्रखलं
हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डुक्षाममस्याः शरीरं
शरदिज इव धर्मः केतकीर्गर्भपत्रम् ॥’

अथ चिन्ता—

ध्यानं चिन्ता हितानासेः शून्यताथासतापकृत् ।

मुमिकी परलोकभवा । नीवारस्तृणधान्यम्, कृते निमित्तम् । साप्रतं वार्धके । अत्र तत्त्वज्ञानेन नि स्पृहत्वम् ॥ अन्यास्त्विति । मधुपानकालीनथरणप्रहारादिरूपमर्दः । पक्षे सभोगकालीनश्वम्बनालिङ्गनादि । लोलं सतृष्णाम् । मुग्धा कोमला सुरतमूढां च । रज पराग आर्तव च । अकाले मकरन्दाभावदशाया वाल्ये च । अत्रोप भोक्तारि वालाया अस्थैर्यं परुपवचनेन प्रतीयते ॥ निष्प्राणता असामर्थ्यम् ॥ वन्धनात् उत्पत्तिस्थनात् । निष्प्राणत्वानौजस्यसत्त्वसक्षयाणा बलहानिरूपत्वेऽपि

1. नवेति । सप्तलायाः ‘सप्तला नवमालिका’ इत्यमर. । ‘नवमहिकायाः’ इति पाठे तु मुग्धेत्यादिनैव नवत्वलामे पुनर्महिकाया नवत्वनिशेषण व्यर्थम् । नवा सुला माला अस्या, कप् । इति भानुजिदीक्षिताः ॥

2. चिन्तेति । इष्टाप्राप्त्यनिष्प्राण्यादिजनिता ध्यानापरपर्याया वैवर्थ्यभूलेसनाधोमुद्दत्वादिदेतुथित्तवृत्तिविशेषपथिन्ता । यदाहु—‘विभावा यत्र दारिद्र्यमैश्वर्यभ्रशर्न तथा ।

‘उद्देगास्थितिपैरस्यप्रमुपैरववृद्धते ।’ इति ग २ ‘नवमहिकायाः’ इति क. ३ ‘रैत्यायाम्’ निनिष्प्राणता नना । अतुन्यादानदार्दीर्घस्येदार्थ्यविमेति सा ॥’ ग. ४ ‘कार्यं ध-
‘उत्तिनयनतारा धामपक्षेदुविन्ना रजनय इव निद्राणाननीनोन्पत्वान्य । निनिरमित दथाना-
कैश्चाशानपनिपन्नृहेभ्यो यान्त्वमूर्वारवन् ॥’ इति ग.

तद्वेदानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विसयश्चेत्यमर्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ १७५ ॥

तत्र

रतिर्मनोनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।

वागादिवैकृतेष्वेतोविकासो हास इष्यते ॥ १७६ ॥

इष्टनाशादिभिर्वेतोवैकूब्यं शोकशब्दभाक् ।

प्रतिकूलेषु तैक्षण्यस्याववोधः क्रोध इष्यते ॥ १७७ ॥

कार्यारम्भेषु संरम्भः स्येयानुत्साह उच्यते ।

रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकूब्यं भयम् ॥ १७८ ॥

त्वेन सवन्धी । तैर्भवैः पुष्पते रसहपता नीत्ता प्रवृद्धः क्रियते ॥ तद्वेदान् स्यायिभावान् । अद्य भावा स्यायिभावा । शमोऽपि च । स्यायिभाव इत्यर्थः ॥ रतिरिति । नन्तोऽनुकूले प्रिये बलुनि प्रवणायितम् । प्रेमाद्व मनो रतिरित्यर्थः । तचोत्कटावेश एव पर्यवसति । स चानुराग एव नोऽपि प्रकृते भुरतेच्छाहृप एव । केवितु—“स चानुराग एव सोऽपीष्टसावनताङ्गानवाराहृपः, अनिलापहेतुत्वेनोचतात्” इत्याहु । तत्र । भुरतेच्छाया आलम्बनप्रास्यनिलायं प्रति हेतुत्वेन लक्षणाया अयोगात् । चेतोविकास उपहसनीयत्वेन ज्ञानमुखविकासस्यपहास्य-हेतुः । चेतोवैकूब्यं दुःखम् । तैक्षण्यस्य अपचिनीर्याया अववोध उत्कटतम् । कार्यारम्भेषु चनिष्ठाकृतेषु संरम्भ उत्कट लावेदः । केवितु—‘सरम्भः सहर्षप्रवृत्तिः’ इत्याहुः । तत्र । आद्यप्रवृत्तिरूपस्यारम्भस्य प्रवृत्त्यसभवात्, वीररसे उत्कटावेशस्यैव स्यायित्वेनात्माद्यमानत्ताच । रौद्रशक्तयेति । शाववाटेरनिष्ठदर्श-

1. रतिरिति । रत्वादीना विशदतर दक्षजननिहित रसगङ्गाधरे—‘सीरुंत्रयोरन्त्योन्नाम्बन्नः प्रेमारनश्चित्तवृत्तिविद्येषो रतिः । उन्द्रेवनापुत्राधारालम्बनलुभ्यनिचारी । वागादिविकारदर्शनज्ञना विकान्तर्यो हासः । पुत्रादिविद्येषगमरपादिज्ञना वैष्टव्यास्त्वश्चित्तवृत्तिविद्येष । शोकः । उन्द्रेवनापुत्राधारालम्बनज्ञना प्रज्वरनाल्यः क्रोधः । अद्य च परविनाशादिरेतुः । कुद्रापराधज्ञना तु परववचनालभापनादिरेतुः । अपनेवामर्मार्दनो व्यभिचारीति विदेकः । परस्राक्षनदानादिल्लित्विज्ञना औन्नतारत्य उत्साहः । व्याप्रदर्शनादिज्ञना परमात्मविमदको वैष्टव्याल्यः स भवम् । परलानर्थविमदज्ञनानामे तु स एव व्रासो व्यभिचारी । अन्ने तु—जौत्यादिक्षप्रमदलासः, स्वाप्ताधोर्यं भद्रतिदि नेदनाहुः । कर्द्यवस्तुविलोकनज्ञना विचिन्त्यास्त्वश्चित्तवृत्तिविद्येषो जुगुप्सा । अद्यविक्वलुदर्शनादिज्ञना अक्षरमार्म्मो विसयः ॥

१. ‘वैष्टव्यास’ द्वा । २. ‘प्रातिरूपस्य नवित्तविशेषं द्वेष दर्शनेऽपि इति ग । ३. ‘अन्नानिका अनुरूपाहोऽप्यववत्तिता । अरिष्टदर्शनं भीतिरतिर्दर्शनादिनिः ॥’ इति ग.

वाच्ना । हामः पुनरुत्पयमानो व्यभिचार्येव । व्यभिचारिलक्षणं
गात् । तदुक्तम्—

‘रसावसः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते ।’ इति ।

तदुक्तस्य मागिनः कस्मिन्नसे रांचारित्वमित्याह—

श्रद्धार्थीम्योहीमो वीरे क्रोधस्तथा मतः ॥ १७२ ॥

शान्ते जुगुमा कथिता व्यभिचारितया पुनः ।

इत्यावन्यत्ममुद्देश्यं तथा भावितव्युद्धिमिः ॥ १७३ ॥

अथ मागिनाव.—

अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोद्धातुमक्षमाः ।

आप्यादादुरुक्तदोऽस्मां भावः आप्यीति संमतः ॥ १७४ ॥

यदुक्तम्—

‘व्यभिचारवृत्त्या भावानामन्येषामनुगामकः ।

न तिरोद्धीयते म्यायी तंगमौ पुष्यते परम् ॥’ इति ।

व्यभिचारवृत्त्या भावानामन्येषामनुगामकः । अप्यमिति । अप्यमित्वर्ण ॥ अश्वमा इति । ‘मा’
उद्दिक्तम् । उद्दिक्तम् ॥ व्यभिचारवृत्त्या व्यभिचारवृत्त्या अनुगामकः । अनुगामकः ॥

तद्वेदानाह—

रतिर्हासथ शोकथ क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्ता विसयथेत्यमर्यो ग्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ १७५ ॥

तत्र

रैतिर्मनोऽुक्त्वा लेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।

वागादिवैकृतेष्वेतोविकासो हास इप्यते ॥ १७६ ॥

इत्नाशादिभित्वेतोवैकृत्यं शोकगृह्यभाक् ।

प्रतिकूलेषु तैह्यस्याववोधः क्रोध इप्यते ॥ १७७ ॥

कार्यरिम्भेषु संरम्भः स्येयातुत्साह उच्यते ।

रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकल्प्यदं भयम् ॥ १७८ ॥

त्वेन चयन्धी । तैर्भार्दे पुष्पते रसहपता नीला प्रदूष कियते ॥ तद्देवान् स्थायिभावान् । अर्थं भावा स्थायिभावा । शमोऽपि च । स्थायिभाव इत्यर्थं ॥ रतिरिति । मनसोऽनुकूले प्रिये वसुनि प्रवणायितम् । प्रैमार्द ननो रतिरेत्यर्थं । तचोत्कटावेग एव पर्यवस्थति । न चानुराग एव न्मोऽपि प्रलृते सुरतेच्छात्य एव । वेचित्तु—“स चानुराग एव सोऽपीष्टसाधनताहानधाराहृष, जनितप्रतेष्टत्येत्-कल्पात्” इत्याहु । तत्र । सुरतेच्छादा आत्मनश्रास्यनिलाप प्रति हेतुलभगवन् लक्षणादा अदोगात् । चेतोविकास उपरसन्नियत्वेन हान्तुसन्निग्रहप्रत्य-हेतुः । चेतोवैष्णव्यं दुराम् । तैस्यस्य अपचिरीयादा अद्योध उन्नदद्यम् । कार्यारम्भेषु उनिलुप्तवायेषु संरम्भ उपद ल्पयेत् । वेदित्तु—‘सर्वमः सहप्रगृहति’ इत्याहु । तप्त । आयप्रदृत्तिस्पस्याभ्यन्तर्स प्रदृष्ट्यन्तवाद्, वैग्नेये उत्तदायेशस्यम् स्थायिवेनाखायनानसाय । रौद्रदावयेति । शास्त्रउनिष्टदर्म-

१८

यैत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विश्रलम्भोऽसौ ।
अभीष्टं नायकं नायिकां वा ।

सं च पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकश्रद्धा स्यात् ॥१८७॥

८४

अवणादर्शनाद्वापि मिथः संखदरागयोः ।

ग्रहणम् ॥ तद्देवौ शक्तारमेदौ ॥ तत्र तयोर्मध्ये । विप्रलभ्ममाह—यः
त्विति । तु शब्दव्याख्यार्थः । तत्र रसे प्रकृष्टा प्रकरणादिना प्रधानत्वं प्राप्ता रहि
रस्ति । नायिका नायको वा अभीष्टं नायकं नायिका वा नोपभुक्ते अभै
विप्रलभ्म इत्यर्थः । तथा चोपभोगभावसवलितप्रकृष्टरतिविषयो रसो विप्रलभ्म
इत्यर्थः । करुणादौ शोकोदीपनतया रतिसत्त्वेन तत्रातिव्यासिवारणाय प्रकृष्टेति ।
सभोगेऽतिव्यासिवारणाय उपभोगभावेति । विप्रलभ्मसमानविषयके ज्ञानान्तरे
संस्कारे वा अतिव्यासिवारणाय रस इति । अन्ये तु—‘यत्र दु सर्ववलिततादतिनै
प्रकृष्टा अभीष्टमुर्धति विषयीकरोति म विप्रलभ्म.’ इति व्याकुर्वन्ति । तत्र । करुणे
अतिव्यासे । यदि च ‘यत्र’ इत्यस्य ‘शक्तारे’ इति व्याकारात्करुणे नातिव्यासिरि
त्युच्यते तदा ‘अभीष्टमुर्धति’ इत्यस्यानर्थमयम् । अभीष्टविषयरतेरेव शक्तारत्वेन
परिणामात् । अथरे तु—‘नायिकादिभिरभीष्ट नोपैति न सगच्छते । तथा चाभी-
ष्टविच्छेदसवलिता रतिर्यत्र स विप्रलभ्म’ इत्याहु । तत्र । प्रणयमानादावभीष्ट-
विच्छेदाभावेनाव्यासे । केचित्नु—“सयोग मुगससिनो विप्रलभ्मसु दु गमुरु ।
रनिन्तयो प्रकृष्टं स्यादाविक्यात्मुगदु गयो ॥” इति दर्शनाद् दुःखसवलितरतिव्यास-
विभावको रमो विप्रलभ्म ” इत्याहु । तत्र । प्रणयमाने दु यायोगादव्यासे ॥ स च
विप्रलभ्म चतुर्धा द्वीपसुपलग्नम् । विहोऽपि वेदितव्य । स च गुर्वादिगतव्य-
तात् । चंगमप्रतिरोधो यथा—‘कि रुद्धं प्रियया-’ इत्यादि (१२४ पृ.) । अन्यथा

ब्रन्ते प्रथमः । नियोगकाल्यवच्छिन्नवे द्वितीयः । सयोगश्च न इपत्यो । मामानामिर्ग-
प्यन् । एकत्रयश्च वनेऽप्याश्र्यादिसङ्गापि निपत्त्यन्तस्यैव वर्णनाद् । एव नियोगोत्तरि न
देवदिव्यस्यन् । दोषयोन्त्वात् । तत्त्वाद्विनिर्माणात्प्राक्षापन् । करणहृष्टिर्म-
देही । यन्मुम्भे नियुक्त्यान्तादि दी । तत्रादो धवा—‘यविता मर्तिवद्यनीश्च
नम्भुर्द्वंद्वदी बनोऽपात । इत्यत्र इत्यत्त्वान्ताद्यन् इत्यादृतद्वन् नियोगते’ ॥ ५ ॥

१८७ ददा—‘मातो म न हो या प्रयाप्ति वर रायता गत करीन्दिलासार्थी
प्रयाप्ति वर। निवासनविनाशोरुपकाषाढ़ीसोरहा वाणी ले
उन्हें विव विवाहनामोरुप इन दिन वो रथगाहावरे॥

କୁର୍ମାଦିନ ପାତୁଳି । ॥ ପରିଚୟରାଜାଙ୍ଗ କୁର୍ମାଦିନ ପାତୁଳି ॥

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः सं उच्यते ॥ १८८ ॥

अवणं तु भवेत्तत्र दृतवन्दिसखीमुखात् ।

इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्खमे च दर्शनम् ॥ १८९ ॥

अभिलाप्य विन्तास्मै तिगुणकथनो द्वेषं संप्रलापात् ।

उन्सादोऽथै व्याधिर्जडता मृतिरिति दशात्र कामदशः १९०

ॐ भिलापः स्पृहा चिन्ता प्रास्युपायादिचिन्तनम् ।

उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि ॥ १९१ ॥

अलक्ष्यवाक्प्रलापः सञ्चेतसो अमणाद्वशम् ।

व्याधिस्तु दीर्घनिःश्वासपाण्डुताकृशतादद्यः ॥ १९२ ॥

जडता हीनचेष्टवमङ्गानां मनसस्तथा ।

शेषं साध्यम् ।

कमेणोदाहरणानि—

‘प्रेमाद्वार्द्धः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्घादरागोदया-

स्तास्ता मुग्धद्वयो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।

तस्य निरुक्तप्रकारचतुष्यानन्तर्भावालक्ष्यताभावेन तत्र सामान्यलक्षणस्यातिव्याप्ति-
प्रक्षापात् । तत्र पूर्वरागादिषु । मिथ इति । कन्योन्नमित्यर्थं । दशाविशेषोऽ-
वस्यानेदः । अप्राप्तौ परस्परादगमे । चन्द्रिनः सुतिपाठ्वाः । दशाविशेषा-
नाह—अभिलाप इति । दश प्रकारा । अत्र पूर्वरागे । कामकृता रतिजन्या
दशा, कामदशा । स्पृहा अभीष्टप्राप्तीच्छा । अपरिच्छेदो निशेषनिर्धारणा-
भाव । अलक्ष्यवाक् निर्विषयं वच । देष स्त्व्यादिकम् ॥ प्रेमाद्री इति ।
प्रेम्णा साद्री निपित्तस्पृक्ता । प्रेमनिविलिका इति वादव । प्रणयं द्रुतं लेदं
स्थूरान्ति जनयन्ति । परिच्छदान्तर्हृष्टहुर्दर्शनात् । उद्घट उत्कृदो यो राज सुर-
वेच्छा तस्योदयो याम्यस्यां । सुव्यव्यो नारला । चेष्टा नेत्रविजेयाग्रिपाः

१. सूक्ष्मात्मादि । 'देशो दक्षायस्यादेत् त्रिवर्णं च गत्वन् । यान्तरेत्यशास्ति
चेषात्माः स्मृतिरस्यते ॥', 'नैन्दर्देशिनाराहीनं लभन्तमन्मो तु ता । इति वार्ता अदे-
ष्ट्र तुक्त छुट्टीत्वन् ॥', 'पृथिव्याच्च एवं द न च हर्षद लायते । प्रद्वयः प्राप्ति-
हर्षेऽति न द्वयोऽनिर्दिष्टते ।', 'यान्तरेत्येत्यन्तरेत्यन्तरेत्यग्निः । यान्तरो लायते
दष्ट त उत्तादे निर्भृते ।'

द्वयोः प्रणवमानः स्वात्मसोदे सुमहत्यपि ॥ १९८ ॥

प्रेम्णः कुटिलगामित्वात्कोपो यः कारणं विना ।

द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोश्च प्रणयमानो वर्णनीयः ।

२ उदाहरणम् । तत्र नायकस्य यथा—

‘ਅਲੀਅਪਸੁਚਅਣਿਮੀਲਿਅਚ੍ਛ ਦੇਸੁ ਸੁਹਾਅ ਮਜ਼ਹ ਓਆਸਾਂ ।

गण्डपरिउभ्यणापुलहृबङ्ग ण पुणो चिराहसं ॥७

नायिकाया वथा कुमारस्तभवे संध्यावर्णनावसरे ।

उभयोर्धा—

ਪਣਅਕੁਵਿਆਂ ਦੋਹ ਵਿ ਅਲਿਅਨੁਚਾਂ ਮਾਣਇਲਾਂ ।

पिच्छलिरुद्धरीसासदिणञ्जनाये को महो ॥'

अनुनयपर्यन्तासहत्वे त्वस्य न विप्रलम्भभेदता, किंतु संभोगसंचारात्म्यभावत्वम् ।

यथा—

‘भैमङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठसुद्वीकृते
रुद्धायानपि वाचि सस्तितमिदं दग्धाननं जायते ।

प्रेमिण । ननु प्रमोदे ननि दोष एव न भवति, कथं तत्र मानवज्ञगच्छन्तिरिस्तव
क्षार—प्रेक्षण इति । उटिलगालिलाद् उटिलनायकादिगृहितलाद् । कारपन्न-
राधारि । उटिलग्न्य विनापि बारयं तत्त्वमावनन् कोरो नन्दीनि भाव । यद्या
उटिलगालिलाद् उटिलग्न्यस्तावताद् ॥ अलिङ्ग इति । ‘बर्लीस्प्रलुनरलिनी-
पिताह चेरि हन्तग नन्दन्यवधाम् । गल्डपरिट्यन्द्वलुलिना ॥ न फुर्नियमि-
प्यामि ॥ इति चल्लन्द् । नन्द विलम्बे तव शोधो जात इति तस्मते । फुर्नेवं
दिलम्बं त वरियालीनिभाव । लङ्घनीवस्ते नन्दन्द्व वैटिल्लम् ॥ परम-
कुवि इति । ‘प्रणवदुपित्योद्योरेष्यत्वं दुष्मदोन्नान्यविदो (दनो) । तिष्ठन्द-
वलिन्दशन इत्यकर्त्तयो दो मन् ॥’ इति चल्लन्द् । मनो मन्नन्दन्द्वम्पदे ।
प्रियपरम विरहनन्दन्द्व उटिलव्याप्तरोऽनुयः नन्दन्द्वम्पदे । तं विन्द
भृत्यवे चेत्पदः । जल्य प्राप्तन्द्वस । हिंस्या व्यग्रसूदा, तद्य एव विनिप-
रित्येवं त्वं लिलाद् ॥ अनन्द इति । नन्देनदेही इति प्रति नन्दित्य रद्दि-

तत्र भावी यथा नम—

‘यामः सुन्दरि, याहि पान्थ, दयिते शोकं वृद्या मा कृष्णः,
शोकले गमने कुतो मम, ततो वाप्यं कथं मुच्चसि ।
शीघ्रं न व्रजसीति. मां गमयितुं कसादियं ते त्वरा,
सूदानस्य सह त्वया जिगमिषोर्जीवस्य ने संब्रमः ॥’

भद्रन्दा—

‘प्रेस्तानं वलयैः कृतं, प्रियसखैरस्त्रेनक्तं गतं,
धृत्या न क्षणमासितं, व्यवसितं चिरेन गन्तुं पुरः ।
यातुं निधितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्तिना
गन्तव्ये सति जीवितप्रियसुहत्त्वार्थः विद्व लज्जने ॥’

भूतो यथा—‘चिन्ताभिः स्तिमितम्’ इत्यादि (१७८)
शापाद्यथा—‘तां जानीयाः—’ इत्यादि (१२३ पृ.) ^३संप्रेमो दि
मानुपनिर्धार्तोत्पातादिजः । यथा—विक्रमोर्वश्यामुर्वशीपुख्लरवसोः ।

ॐ त्र पूर्वरागोक्तानामभिलापादीनामत्रोक्तानां चाङ्गासौष्ठवादीनाम्
दशानामुभयेषामप्युभयत्र संभवेऽपि चिरंतनप्रसिद्धा विविच्य प्राते
पादनम् ।

अथ करुणविप्रलम्भः—

युनोरेकतरस्मिन्नातवति लोकान्तरं पुनरलम्ब्ये ।

विमनायते यदैकस्तदा भवेत्करुणविप्रलम्भार्थः ॥२०१॥

यथा कादम्बर्यो पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते ।

पुनरलभ्ये अरीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः ।

अथ्यन्तसखित्वमिलत्र पृथक् प्रियसखितोपादानम् । प्रियतमगमने गन्तुमार्गम्
वलयादयः सख्योचित कर्म कुर्वन्ति । लमपि प्रियस्य सुहङ्कवसीति तवापि गमनं
न्याष्यमिल्याह—गन्तव्ये सतीति । अत्रेयमुक्तिरनुभावः । वेश्वरानहत्तापव्याहरणे
विवादो व्यमिचारिभावः । प्रियमत आलम्बनम् । नायिकाया रतिहे सामाजिके
रसोत्पत्ति ॥ तां जानीया इति प्रोपितभर्तृकाया नायिकाया उदाहरणमिदम् ॥
दिव्यो विद्युदुक्षादि । मानुषो मर्त्यलोकभवो भूकम्पादि । निर्वात ईडी
नाभसोपलक्षणम् । उत्पातोऽनिष्टमूर्चको देवहृत प्रकृतिरूपयाम् । आदिन
चन्मादादिपरिग्रहः । उवेशीपुरुषरवसोरिति । उवेशी हि पुरा सिंशासनशा
पान्मनुप्यलोक प्राप्य पुरुषवसो गृहे ‘यदि भवन्त मुरतममर्यातारकमये नमं
पश्यामि तदा त्वामह लक्ष्यामि, मम मेषद्वय भवता रत्णायम्’ इति नियम हृत
स्थिता । तदनन्तर देवैरन्वयतमसे मेषद्वयमपहन्तम् । तच्छुला पुरुषा सर्वत्रभैरव
वद्यमयरिधायैव खद्यपागिमेयपद्वर्तुं पद्याद्वितित । एतस्मिन्नन्तरे विद्युद्दिनं
नम्भमवलोक्योवेशी स्वर्गं गतेति प्रन्थम्य वर्तुलायै । अत्र देवहृतमेयपद्यमन्त
दिव्योत्पातेन पुरुषवसः सभ्रम, तनोवेद्या नित्रदेवागृतिलम् ॥ उभयत्र पूर्णं
प्रवासे च ॥ कदम्प्रियप्रलभ्ममाह—यूनोरिति । पिमनायते शोक्यादुलयितवद्
पिलारं हुमते । पुनरलभ्य इति । रतेनाशद् उद्दट्टशोक्यमवाय कदम्प्रलभ्य

१. नव्यन इन्द्रियिण्या कान्तिप्रदी न कादः ।

१. ग-कुमे हूँ 'दिनेत वर्षा त रात्रि' ; दिनेता नवरी है । इस
नवरी का न बदलि दिन लाभ देता है । २. 'प्रत्येक दिन' - 'ग-
हन्ता' प्रत्येक ग-कुमे है । ३. 'मनु दिन' एक हाथ ग-कुमे ; 'मात्रा' हूँ । ४.
दिन दृष्टि देता है । ५. 'दिनाम हूँ' का ग-कुमे कोई नहीं

किंचात्राकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव शृङ्गारं, संगमप्रत्यांश्या रतेरु-
द्भवात् । प्रथमं तु करुण एव, इत्यभियुक्ता मन्यन्ते । यच्चात्र ‘संगम-
प्रत्याशानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रवासाख्यो भेद एव’ इति
केचिदाहुः, तेऽन्ये ‘मरणरूपविशेषसंभवात्तद्विन्नमेव’ इति मन्यन्ते ।

अथ समोगः—

दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ।

यत्राजुरक्तावन्योन्यं संभोगोऽयमुदाहृतः ॥ २१० ॥

आदिशब्दादन्योन्याधरपानकुम्भनादयः । यथा—‘शून्यं वासगृ-
हम्’ (२३ पृ.) इत्यादौ ।

‘संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिवहुभेदात् ।

अयमेक एव धीरैः कथितः संभोगशृङ्गारः ॥ २११ ॥

तत्र स्याद्विपद्मं चन्द्रादित्यौ तथोदयास्तमयः ।

जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः ॥ २१२ ॥

अनुलेपनभूपाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यव्व ।

रत्, न पुनर्विप्रलम्भ इति भाव । अत्र विशेषमाह—किं चेति । निषेवेते
कुरुत । एकतन्त्रात्मानुरागभावे शृङ्गाराभाव इति तद्वारणाय—अन्योन्यमिति ॥
शून्यमिति । व्याख्यातमेतत्प्राक् (२३ पृ.) एक एकप्रकार । सभोगोहीनपनवि-
भावानाट—तत्रेति । सभोग इत्यर्थ । स्याद् उपयुक्त भवति । वाच्यं सभो-
गोहीनपद्मतया दर्पणीयम् । शुचि नेष्यमत्यन्त निमेलम् । अन्यदन्यादि । सख्नातुं

1. अद्वेति । एव कादन्दर्दा चन्द्रार्षीट प्रति स्वप्रेदनं पुण्डरीदन्तेतिवृत्त वर्णदल्ला
नरा देवासा दाम्पदेभित्यर्थ । ग्नीपुनदोदिषों जीवित्वानदशादा वैटवदोत्तिरादा
र्नेत्रेद प्रापान्दादिप्रलम्भ । दैव्यं तु सचारिमात्रम् । शून्यदन्दर्दादा तु रस्त्रोत्ति-
त्व्य दैव्यपद्मेव प्रापान्दमिति करण एव । यदा तु न यति सून्यदाने देवानप्रसादादिन
पुनः दीपतदान दैव्यचित्प्रत्यरुपालम्भात्मनित्यनिरामाभवादिप्रदान इदं दिव-
दन्म एव । न न द्वाद इति न्यायः ॥

2. देवितिर्ति । ‘जातम्भां त्र प्रथम दृष्टि, यदाद्वान्द्वात्मनेवनन्तर्द्वयं प्रसाद-
दान एवेदै इत्याचार्यदत्तिर्ति ।’

3 दिवात्तिनामिति । दृष्टिर्ति च दिवात्तिर्ति च दिवात्तिनामितिर्तिर्तिः ॥

१. ‘दीपतदान दैव्यं दृष्टि एव अदिप्रदान दैव्यं दृष्टि एव दीपतदान
दैव्यं दृष्टि एव अदिप्रदान दैव्यं दृष्टि एव दीपतदान दैव्यं दृष्टि एव दीपतदान
दैव्यं दृष्टि एव अदिप्रदान दैव्यं दृष्टि एव दीपतदान दैव्यं दृष्टि एव दीपतदान

तथा च भरतः—‘यत्किञ्चिलोके शुचि मेधमुज्ज्वलं दर्शनी
वा तत्सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते (उपयुज्यते च)’ इति ।

कि च ।

कैथितश्चतुर्विंधोऽसावानन्तर्यात् पूर्वरागादेः ॥ २१३ ॥

यदुक्तम्—

‘न विना विप्रलभ्मेन सभोगः पुष्टिमक्षुते ।

कपायिते हि वन्नादौ भूयान्नागो विवर्धते ॥’ इति ।

तत्र पूर्वरागानन्तरं सभोगो यथा कुमारसभवे पार्वतीपरमेश्वरगोः
प्रवासानन्तर सभोगो यथा मम तातपादानाम्—

‘थेमं ते ननु पश्चमलाक्षि-किमअ खेम महङ्ग दिदं,

एतादृवृगता कुन-तुहु पुणो पुद्धु सगीरं जदो ।

केनाह पृथुल. प्रिये-पणटणीदेहस्स समेलगान्,

त्वन् सुभ्रु न कापि मे-जट इदं खेम कुदो पुच्छमि ॥’

एवमन्वत्राप्युथम् ।

शक्या य सभागमेदानानात्—कि चेति । एवं सदार्थिमतापतया पदानी
सृचनम् । आठिना मानप्रवायस्त्वं गाप्त्रवलभाना प्रत्यगम ॥ अश्रुते प्राप्तानि
सत्तते पूर्वरागादिकं विनापि सभाग सभदनाति सुनितम् । या । प्रत्यगम
भेदेन सभागो द्वितीय । प्रत्यगमानन्तरं सभाग प्रहृष्ट । या । प्रत्यगम
भेदेन चतुर्विंध । नायुपगताद्यहृष्ट इति काठन् ॥ थेमं ते इति । एवं
नायदम्ब प्रव, प्राचनत नारिक वा उन्नम राति राति तमात् ॥ या । एवं
प्राचन इति वन्नम् । एवं वन्नम् राति । ॥ ११८ ॥ या । ॥ ११९ ॥
नायदम्ब नायदन वा । एवं इति वा उन्नम् ॥ वर्षा वा तमा—“॥”
प्राचनेव वा दृष्ट्वा वन्नम् राति राति । एवं वा वायदन एम् ॥ एवं एव एव
प्राचनेव वा दृष्ट्वा वन्नम् राति राति । एवं वा वायदन एम् ॥ एवं एव एव

अथ हास्यः—

विकृताकारवाग्वेपचेष्टादेः कुहकाभ्वेत् ।
हास्यो हासस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः ॥ २१४ ॥
विकृताकारवाक्षेष्टं यमालोक्य हसेज्जनः ।
तमत्रालभ्वनं प्राहुस्त्वेष्टोदीपनं मतम् ॥ २१५ ॥
अँगुभावोऽक्षिसंकोचवदनसेरतादयः ।
निद्रौलसावहित्याद्या अत्र स्युर्ज्यभिचारिणः ॥ २१६ ॥
ज्येष्ठानां सितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च ।
नीचानामपहसितं तथातिहसित तदेष पैद्भेदः ॥ २१७ ॥
ईपैष्टिकासिनयनं सितं स्यात्सपन्दिताधरम् ।

गालिड्य भास्म । इत्याकर्ष निर्भित्तार्थनयन स्त्रेर शनैराननं तोलात् वदनम्भुजं
ग्राहयन् स्त्रेर उच्चुम्बे प्रिय ॥' हास्यरम्भाह—विकृतेति । विकृता आकारा-
यो वस्य तल्लात्स्त्रकान् नर्तकात् । एतद्वृत्तलक्षणम् । विकृताकारादिविषयम्-
स्वकावादपि । 'कुरुकान्' इति पाठे विकृताकारादिजन्मातृत्वादिविषयं ।
अत्र हास्यसे । तच्चेष्टा विकृताकारादिपुरुपचेष्टा । हास्यरम्भायिभावस्य
उत्सव नेवानाह—ज्येष्ठानामिति । उत्तमानमित्यर्थ । तदिति । हास्यने-
गमिलर्थ । एष हास्यरम्भ । सितार्दिना लःपनाह—ईपैष्टिति । तत्र हास्येषु

१. हास्य इति । एतम्भादिभावयो निरुद्दृशालभ्वनो दृष्टिरुदीपितो उद्दृश-
भुत्तादित् श्वादित्यचारिणो एत्य इति लिङ्गित्तिर्थ । ज्येष्ट—'एतम्भम् दस्त्वा-
गदेलस्य वैद्यद्य न्तर् । आमसो ग्राहयनो विनापेशामावनः । हम्भन्तर इदा
दिग्मादैरेत्तद्यते । योऽम्भो एत्यम्भन्तरः परम्भः पर्वत्तिर्थः ॥ उत्तमाना नव्य-
ना नीचानामप्यन्म ॥ नेत्र । परम्भः वर्त्तम्भ दृष्टेशः सम्भिं चास्ते ॥ लिंगं च
दिति श्रोत्सुरमे दुर्देष्टे हृषिः । भैरवेऽनेत्रे नेत्रतिर्थं चास्ते नरे ॥ शार्दूलतिर्थिन्
नारीरम्भं पर्वती च ॥ पैतृत्यनेत्रान्मा दृष्टेरम्भर्दृष्टः ॥ अहम्भदर्शनो
एत्ये चरुः लिङ्गास्यो । दृष्टेऽनेत्रे निरुद्दृशेऽनेत्रं विकृतिरुदीपितो उद्दृश-
भुत्तादित्य देषे । हर्दृश चरु दृष्टेः दृष्टेन्मावद । एतुदित्यादृश च निरु-
द्दृशेऽनेत्रं उद्याः । निरुद्दृशर्थवैष्ट विकृतिरुदीपितो नरः ॥ एतुदित्यो एत्ये
र नीचर्यो न्तर् । नीचर्यः नारीदित्यम्भन्तरम्भर्दृष्टः । शार्दूलेत्रे नीची
दर्शनोऽनेत्रिर्थः च ॥ शार्दूलेत्रो नारीदृष्टेः । योऽग्रृत्यादित्य एत्ये
दीर्घे न्तर् ॥ न्तर् ॥ इति ॥

अंतुभावा दैवनिन्दाभूपातकन्दितादयः ।
वैवर्ण्योच्छासनिःश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ॥ २२४ ॥

निर्वेदमोहापसारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः ।
विपादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥ २२५ ॥

ओच्चं विनष्टवन्धुप्रभृति ।

यथा मम राघवविलौसे—

‘विषिणे क जटानिवन्धनं तत्र धेदं क मनोहरं वपुः ।
अनयोर्धटनाविवेः स्फुटं ननु खड्डेन शिरीषकर्तनम् ॥’

अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्तस्य दशरथस्य दैवनिन्दा । एवं
चन्द्रुवियोगविभवनाशादावप्युदाहार्यम् । परिपोषस्तु महाभारते सी-
र्वणि द्रष्टव्य ।

अस्य कस्तु विप्रलभ्माद्देदमाह—

शोकस्थायितवा मिन्नो विप्रलभ्मादयं रसः ।

विप्रलभ्मे रतिः स्यादी पुनः संभोगहेतुकः ॥ २२६ ॥

इत्यन्तरात्मा पुनर्वेदिच्छेदो मरण च वित्तादेनाशाथ ॥ अनयोर्जटाधारपर्वारामदा-
रोगो घटना दोजना । खड्डेन शिरीषकर्तनसिवेलध्य । अत्र प्रब्रह्माद्वालयो
नायको लभ्यत इति । निष्ठानोति—अत्रेति । अलुचिताचरप्रभेव दैवम्य निन्दा
सैव उभ्याद । चन्द्रुविद्योगो चन्द्रुमरणम् । तत्र वधा—‘शुहिणी नविदं नखी
मिद्य, प्रियगिर्या लक्ष्मिं वलाकिर्णी । करणादिसुखेन चृत्यना हरता ता वद किं
न मे इन्द्र ॥’ अद्वेन्द्रुमतीमरणजनितशोकार्तस्याजस्य चल्लिन्दा । नितनामो
यथा—‘आतर्नदाते चल्पादिप्रचक्रवर्ती स्नोऽर्णं प्रजानि निषिणे लटिलनमत्ती ।
यदिन्दिनं तदिर दूरतर प्रयाति चेतना न गमित तदिराम्बुर्येति ॥’ अत्र नट-
राजस्त रामस्त परिस्पन्द ॥ स्यादीभाव इति ईष । पुनः चन्द्रोगो देहर्षिनो-

1. यदेति । यसा सा नन—‘रामन्यस्मी दद्विन्त नन्त दृग्मसा दद्विन्दरो-
स्याम्बोद्देवल्लर इन्द्रे ए नवे दुष्टः स्वदेवि । इन्द्रे दुर्मन्त्रानि निष्ठा
दैवरामात्मके दिवस्त न्तोऽस्मि रेत्वरस्त अद्वितर तेवदाम् ।’ इन्द्रे ।

2. ‘स्वद्विन्दुः । ... रामन्यस्य । दिवद्विन्दिरेद्विन्देष्ट इन्द्राद्विन्दुः ।’ इन्द्रे
रामात्मके ३. ‘देवेन्द्रे इन्द्रे दैवत । इन्द्राद्विन्दुः दैवते दृद्विन्दुः दैव-
रामात्मके दृद्विन्दुः दैवते दैवत । दैवत दिवद्विन्दुः दैवते दृद्विन्दुः दैव-
रामात्मके दृद्विन्दुः दैवते दैवत । दैवत दिवद्विन्दुः दैवते दृद्विन्दुः दैव-

अथ रौद्रः—

रौद्रः क्रोधस्याविभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः ।
 आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोदीपनं मतम् ॥ २२७ ॥
 मुण्डिप्रहारपातनविकृतच्छेदावदारणेश्वैव ।
 संग्रामसंभ्रमाद्यैरस्योदीपिर्भवेत्प्रौढा ॥ २२८ ॥
 भ्रूविभङ्गौष्ठनिर्देशवाहुस्फोटनतर्जनाः ।
 आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ॥ २२९ ॥
 उग्रतावेगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो मदः ।
 अनुभावात्तथाक्षेपक्रूरसंदर्शनाद्यः ॥ २३० ॥
 मोहामर्पादयस्तत्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः ।

यथा—

‘कृतमनुमत वृष्टं वा यैरिदं गुरुपातक
मनुजपश्चभिर्निर्मर्यादैभवद्विरुदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्थं तेषा सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृज्जेदोमासै. करोमि दिशा वलिम् ॥’

यस्य स ॥ रौद्रममाह—रौद्र इति । तच्चेष्टा रिपुचेष्टा । ता विभिन्नाः
मुष्टीति । विघ्नं विष्वाचरणम् । छेदः सज्जादिना । अवदारणं शूलादित्
अस्य रौद्रस्य । ‘अवदान कर्मगृनम्’ इत्यमर ॥ कृतमिति । दोषाशिरस्ते
कुदस्यावत्यात्रोऽर्जुन प्रति सवोऽयोक्तिरियम् । इद मत्पिनृशिरस्ते इत्युग्रुपा
तत्कारण कर्म यैरुद्यतायुर्वर्णदाशृन्यं रत एव मनुजपश्चभिमग्निं हृतमनु-
दृट्ट वा, नरकारिपुणा कृष्णेन मार्व भीमकिरिटिमहिताना तेषा मेदोमासैर्ग्य-
दिग्बास्थितभूताना वलि करोमीत्यर्थं । अथमेतन्करणवर्तेव । अत्राऽन्य-
ता । तदकार्यमुद्दीपनम् । ताद्यगर्जनमनुभाव ॥

१. रीढ़ इनि । गोपम्याविशावको दिपदारम्भस्त्रवदपत्ताराम् ॥
२. गवांदिमचारितो रीढ़ इनि ॥

२. कृतमिति । इह रीढ़मध्यं ननक्षमा वृत्तिनामिति, अत 'नराच्छ्रु' नदीवत्सु
मंगवेन्द्रे मर्दीभुग्मासुक गतिसावस्त्र वृथति । अय पतनु नित्य दा-दृष्ट्वा
न्तरुच्छ्रुप्रियदर्शे नम परश्वे भेरव ॥' इसुदादायम् । प्या च गनहन
युगमन्मोन्मि । अत्र मदोङता वृत्ती रीढ़म् परमीतनिता परिगुणाति ॥

१. 'आनन्द विहीन स्थान' ग २. 'हृतिर्विवरण' यरमागाम्युनासू. मोंनर्वन्द
देवित्यनिचारित्याद् ॥' इति ग

अस्य युद्धवीराङ्गदभात् —

रक्षास्वनेत्रता चाक्षं केदिनी युद्धर्वातः ॥ २३६॥
अथ द्वारा —

उत्तमप्रकृतिर्वार उत्तमाहस्यायिभावकः ।

महेन्द्रदैवतो हेमवणोऽयं नमुदाहतः ॥ २३७ ॥

आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मनाः ।

विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योदीपस्तस्तपिणः ।

अनुभावास्तु तत्र न्युः नहावान्वेदणाडयः ॥ २३८ ॥

संचारिणस्तु धृतिमनिगर्वस्यृतितर्कगेमाद्याः ।

ने च दानधर्मयुद्धदयना च समन्वितश्चतुर्यो त्वात् ॥ २३९ ॥

सं च दीरो दानदीरो धर्मदीरो उद्धीरो दया इष्टेति चतुर्विंशः ।

तत्र दीनदीरो दया परत्पुरगम —

पुष्टिस्तु महाभारतादौ इष्टच्छौ ।

निरहंकाररूपत्वाद्यादीरादिरेप नो ॥ २४९ ॥

दयावीरगदौ हि नागानन्दादौ जीमृतवीहनादेरन्तरा मलयवत्योद्य-
उरागादेरन्ते च विश्वधरचक्रवारित्वर्यासैर्दर्शनादहकारोपशमो न ह-
यते । शान्तस्तु सर्वाङ्गरेणाहकारप्रश्नैकरूपत्वात् तंत्रान्तर्भावम-
र्तिः । ततथ नागानन्दादेः आन्तरसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु

‘न यत्र दुःखं न दुखं न चिन्ता न द्वेषपरागौ न च काचिदिच्छा ।
रसः स शान्तः कथितो सुनीन्देः सर्वेषु भावेषु संमप्रमाणः ॥’

इत्येवत्त्वपर्य शान्तत्वं मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां
भावात्त्र सचार्यादीनामभावात्कथं रसत्वमित्युच्यते—

युक्तवियुक्तदग्नायामवस्थितो यः गमः सं एव यतः ।

रसतामेति तदस्मिन्संचार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥५०॥

‘वीजीहृत—’ इति पाठेऽपि दीज वासना तच्छृङ्खीहृतेत्यर्थं । करट काक ॥
३ नान्ते दयाद्यतिथयसभवेन दयावीरादिरेदायमित्यत आट—निरहंकाररू-
चादिति । आदिना वर्तीरेवतापिपरतिपृष्ठीना प्रहणम् । एष शान्त-
१ तवा चाहकारस्वदितो दयादिरेन दयावीरादेवेटक । तदिति शान्तरस
३ विशेष । तत्तदेव्यविनेपाववारणच । नागानन्दे दयावीरादिप्रवाने अन्य-
शेषे ॥ न यवेति । द्वेषो रिपृणामपचिनीयो । राग मुहूर्दामुपचिकीयो । इच्छा
१ विन्मुखतदुपावेच्छा । भावेषु पंचर्येषु लोषकीयनादिविभावादिषु रात्मु रौग-
राहिलेन समसविपमं ग्रमाण प्रतीतिर्थेन । ‘शमप्रवान’ इति पाठल्लु न मनो-
ृ अर्थास्तगते । ताहगदग्नाया व्यस्तिगरिभावादीनामसभवात् । गम एव
१ वितया प्रधानं यत्र स । उत्तमस्वरूपापत्तिलक्षणाया परमात्मस्वरूपत्वप्राप्ति-
३ गायाम् ॥ युक्तवियुक्तेति । विषयेभ्य प्रत्याहृत्य राधात्कर्तव्ये वस्तुनि मनो-
१ वाय वर्तमानविनासतासतावान् द्युक्त । यस्य योगजवर्मस्मृत्यूतेन मनसा जिज्ञा-
३ तवस्तुसालात्कारो जायते । यथ भूतेन्द्रिनज्ञः ३ अणिमाया कामसिद्धीर्दूरवृव-
१ द्याश्वेन्द्रियनिद्वीरामादितवान् भमाध्ये ३ ग । यस्य च योगजवर्मस-

१. स एवेति । ताहगदग्न एव स्वार्थ

भत्त रत्वर्य ।

१ ‘पुष्टि—’ इति फटिका नारि न पुस्तके
पुस्तके ३ ‘नागानन्दादौ’ इति गाति
व्यो नास्ति क घ पुस्तकयो ६ ‘सुर्वं
घ ९ ‘शमप्रवान’ क रथ १
तस्मि दुष्टपात्रे १२ ‘राग—’ इत्य
साहिं १७

७ दे सकाशाद्वेदमाह इत्यविकं
—याहादौ क-घ ५ आदि-
गमवितुमर्तिः ग ८ ‘नन्दे’
तात्त्वे ११ ‘तोषकाननादि’
गाठो नास्ति युक्तविनामत्वे

द्राक्षर्यस्तकपालसंपुटमिलहृग्राण्डभाण्डोदर-

आम्यतिपिण्डितचण्डिमा कथमहो नागापि विश्राम्यति ॥

अथ शान्तः—

शान्तः शमन्यायिभाव उच्चमप्रकृतिर्मतः ॥ २४५ ॥

कुन्देन्दुमुन्दरच्छायः श्रीनागयणदेवतः ।

अनित्यत्वादिनांगेपवम्तुनिःमाग्ना तु या ॥ २४६ ॥

परमात्मवस्तुं वा तस्यालम्बनमिष्टते ।

पुण्यात्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः ॥ २४७ ॥

महापुरुषसज्जाद्यास्तस्योदीपनरूपिणः ।

रोमाश्चाद्याश्चात्मुभावान्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २४८ ॥

निर्वेदहर्षसरणमतिभूतदयादयः ।

यथा—

‘रथ्यान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्थालवम्याऽवौ

सत्रास च सकौतुक च सदय दृष्टम्य तैर्नागरैः ।

निर्व्याजीकृतचित्तमुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे

निःशङ्क. करट कदा करपुर्टीभिक्षा विनुष्ठिष्प्यति ॥’

पर्यस्त उत्क्षिप्त कपालसंपुट पि गानपात्रासारव्रग्नाण्डोपरिभाग तेन द्राग् जटिने
मिलत्सगच्छमान व्रह्माण्ड एव भाण्ड भुद्यन्ते तस्योदरे श्राम्यन् अतएव
पिण्डितो वहुलीकृतश्चण्डिमा महत्त्वं यस्य । गापि इदानीमपि । जरांच्छब्दमु
खस्थालीमध्ये जायमान शब्दो वहुलो भवनीयभिप्रगेणदम् । अत लक्षणस्य
विस्यो धनुष्टकारालम्बनेन तस्यातिदीर्घत्वगुणोदापनन एनाद्युक्त्या अनुभावनेन
व्यक्त आर्थर्यरसतामापयते ॥ शान्तरसमाह—शान्त इति । अत्र निर्वेद
स्थायिभाव । एतत्पक्षे अवमाननीयत्वमेवालम्बनम् । निर्वदस्य व्यभिचारित्वेन
स्थायित्वायोगात्, शमस्य स्थायित्वेनानुभूयमानत्वाच ग्रन्थकृता तदुपेक्षितम् ।
रोमाश्चाद्या इत्याद्यपदेन दयादीनामपि ग्रहणम् ॥ रथ्यान्तरिति । कस्यचिद्वा
तनिर्वेदस्योक्तिरियम् । रथ्या गृहममीपदेश, तन्मध्ये चरतो मिलार्थं प्रमत ।
अध्वर्गैर्नार्गरथं वीभत्सवेषदर्शनेन त्रास, अनुपादयकृन्यावधारणेन कानुन्म
दीनत्वेन दया । निर्व्याजीरुत कामादिनाशेन तंप्रतिवन्वकीरुतो यथिमुधादा
ज्ञानामृतस्य रस आस्तादत्तस्य मुदा तज्जन्मानन्देन निद्रायमाणस्य मुद्रितनंत्रस ।

1 उपेक्षितमिति । अत्र यद्यक्तव्यं तत् ‘शनो निरीदावस्थायाम्’ इत्यानि
दितम् (१६६ पृ.) ॥

पुष्टिनु रहाभारतादै इष्टवौ ।

तिरहंकाररूपत्वाद्यादीनगदिरेप तो ॥ २४९ ॥

द्यावीगांडौ हि नागानन्दादै जीमूतवौहनादेरन्तरा मलयवत्यौद्य-
नुगगादेरन्ते च विशावरत्कवानित्वर्यासेद्वर्गनाऽहकारोपगमो न द्व-
श्यते । शान्तनु सर्वाङ्गरेणाहंकारयश्चैकल्पत्वात् तंत्रान्तर्भावम-
र्द्दति । ततश्च नागानन्दादे । शान्तरसप्रवानत्वमयात्म । ननु

‘न यत्र इत्येवं न सुन्वेत् न चिन्ता न ह्वेष्यरागौ न च काचिदिच्छा ।

रन् स शान्ति किंतो दुर्विन्द्रिः सर्वेषु भावेषु संमप्रभाणः ॥

इत्येवं न पत्त्वा ज्ञानं त्वं नोक्षावस्थायाम् वात्मस्त्रूपापचिलक्षणायां
प्रादर्भावात्तत्र स चार्यार्दिनः न भावात्कथं रसत्वमित्युच्यते—

युक्तविद्युक्तद्वायागदस्ति तो यः शमः से एव यतः ।

रसतानेति तदलिन्तंचार्यादिः स्थितिव्व न विरुद्धा ॥५०॥

‘निर्वाजीहृत- इनि पांडिति दीन वासना तच्छृङ्खीहृवेसर्वं । करद काक ॥
न्नु शान्ते दग्धतिन्यस्मनेष्व ददावीरादिरेदावलित्यत जाह—निरहंकारस्-
पत्वादिति । अग्निं वर्णीरउवतानीयत्वं गतिपश्चतीना प्रहणम् । एष शान्त-
स्म । तदा चाहंकारचालितो दद्यादिरेष ददावीरादेवटक । तदित गान्नरस
मृति विगेष । तदद्येहविजेतानवाराच । नागानन्दे ददावीरादिप्रवाने प्रन्थ-
विनेषे ॥ न यज्ञेति । द्वेषो विष्णुलभद्रिजीर्या । गग मुहूर्मुपचिनीर्या । इच्छा
द्वैपयित्तु भ्रमदुपारेच्छा । भगेतु पंचार्देषु लोकोवनादिविभादादियु नसु रोग-
द्वैपराहितेन नमन्मिदम प्रसादं प्रतीनिर्वेन । ‘गनप्रधान’ इति पाठलु न भनो-
स्म , अर्थात्तरते । तदद्वयवा व्यनिच रिभादीनमसभवाद् । जन एव
स्यादिनदा प्रधानं दत्र न । उग्मत्मस्तपापत्तिलक्षणावा परमान्मस्त्वहृपत्वप्राप्ति-
रपायम् ॥ युक्तविद्युक्तेति । विद्येभ्य प्रस्ताव्य साक्षात्कर्तव्ये वस्तुति भनो
निवाद वर्तमानदिन्तात्तानवान् युक्त । दस्य योगजवर्मनहृतेन भनसा जिज्ञा-
नित्यस्तुनालाल्करो जावते । वथ भूतेन्द्रियजयी धीमाया वामनिर्दीर्घरथव-
पाद्यावेन्द्रियनिर्दीर्घनाविनदान् नमाध्यनितो वियुक्त । दस्य च योगजवर्मस-

१. स प्रवेति । ताट्टरदन एव भागिभावो रमता लभते इत्यर्थ ।

१ 'हुष्टि'— इति परिता नहीं ग पुस्तके २ 'अन्य दयावीरों द्वारा आदेशमाह' इति किं
ग पुस्तके ३ 'न-न्यासादै' इति लालिका घ पुस्तकयो ४ 'वास्तवादी' द घ ५ अठि-
इच्छो—हि द घ हुस्तकयो ६ 'सर्वेषामि' ग ७. 'नद स दमभिकुन्हर्त्ति' ग ८. 'ब्रह्मे'
द घ. ९ 'इन्द्रधनुष' क स घ १० 'दण्डमेषु' नालि पुस्तकलरे ११ 'लोटपात्तनादि'
नहीं पुस्तकरे १२ 'रा—' इति—'नवन्यास' इत्यत पाठो नालि पुस्तकलरे
साहित्य १७

द्रावणीमहाराजीपुरिष्ठुरामामाणीः ॥

साधारिषि । नविराजा कथमतो नामागि विचाराति ।

यथ शास्त्रः—

शान्तः शमगागिगता उचमप्रकर्त्तिः ॥ २४५ ॥

कुलेन्द्रगुन्द्रन्द्रायः शीनागवर्णदेवतः ।

अनिन्दनादिनांगेनाम्भुनिःगामता तु या ॥ २४६ ॥

परमानन्दस्त्रिं ग तमालमनभिल्लते ।

पुण्याश्रमहरिथेन्द्रीर्थगम्यानाद्यः ॥ २४७ ॥

महापुरुषमहायामोदीनन्दणिः ।

गेमाद्यायाद्यानुभावानथा स्युर्विभिवागिणः ॥ २४८ ॥

निर्वेदर्थमणामतिभूतदयाद्यः ।

यथा—

‘रथ्यान्तश्चागतमथा वृत्तामहन्यालव्याप्ते त्वं

मनाम च मर्शीतुरु च मदय दृष्ट्य तेनागरे ।

निर्वाजीहृताचत्मुखाममुदा निद्रायमाणम्य मे

निःशक्त कर्त कदा कर्मपुटाभिता विनुष्टिप्पति ॥’

पर्यन्त उक्तिस कृपालमपुट पितानपात्रासाम्भाष्टापाराक्षम तेन द्राग् श्रद्धि
मिलन्तुगच्छमान वदाप्तः एव माप्त वृद्ध्य । अमारे श्रामन् ज्ञान
पिण्डितो वदुक्ताहृतधारण्डमा महत्त्व वस्त्र । गाण इदानीमपि । जरांचक्षुः
तस्थालामध्ये जायमान शब्दो वदुका भवता भवत्प्र आदम् । एव दृष्टमेण
विसयो वदुष्टारालम्बनेन तमानिदीपिलयुग्मोद्वपनेन एतावगुत्ता अनुभावे
व्यक्त आर्थ्यरनतामापद्यते ॥ शान्तरगमात्—शान्त इति । अन निः
स्थायिभाव । एतत्पदे अनमाननीयतमेवालम्बनम् । गादम वानिचारित्वे
स्थायित्वायोगात्, अमस्य स्थायित्वेनानुभयमानलाच ग्रन्थहृता तदुपेक्षितम्
रोमाद्याया इत्याद्यपदेन दयादीनामपि ग्रहणम् ॥ रथ्यान्तरिति । इसनिः
तनिवेदसोक्तिरियम् । रथ्या गृहनभीपदेश, तन्म ते चत्वारो निर्वार्थं भ्रमत
अध्वर्गनीर्गर्थ वाभसनेपदर्शनेन त्रास, अनुपाद्यकन्वाराधारणेन पातुरम्
दीनत्वेन दया । निर्वाजीहृत कामादिनाशेन नप्रतिवन्वन्वाहुतो यनिसुधाद
ज्ञानामृतस्य रस आस्वादस्तस्य मुदा तजन्यानन्देन विश्रायमाणस्य गुरितवेत्

1. उपेक्षितमिति । अन यदक्तव्य तरु ‘शमो विरीदावस्थागम’ इति ग्रं
द्धितम् (१६६ पृ.) ॥

पुष्टिलु महाभारतादौ द्रष्टव्यौ ।

निरहंकारस्त्वाद्यार्दारादिरेप नो ॥ २४९ ॥

द्यावीरादौ हि नागानन्दादौ जीमूतवैहनादेरन्तरा मल्यवत्यौद्य-
नुरागादेरन्ते च विद्यधरचक्रवातित्वद्यासेदर्थनादहंकारोपगमो न ह-
श्वते । आन्तस्तु सर्वकारेणाहंकारप्रशमैकलरत्वात् तत्रान्तर्भावम-
र्हति । ततश्च नागानन्दादैः आन्तरसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु

‘न यत्र दुःखं न द्वुखं न चिन्ता न द्वेपरागौ न च काचिदिच्छा ।
रसः स आन्त. कथितो नुनीन्दैः सर्वेषु भावेषु संमप्रभाणः ॥’

इत्येवंस्त्वस्य आन्तस्य नोक्तावस्यायानेवात्मत्वपूर्णप्रिलक्षणायां
प्रादुर्भावात्तत्र संचार्यादित्तनावात्कथं रसत्वमित्युच्यते—

युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः गमः से एव यतः ।

रसतानेति तदस्तिन्संचार्यादैः स्थितिव्व न विस्त्रद्वा ॥५०॥

‘तिवैजीहृत’ इति पाठेऽपि दीज दासना तच्छृन्वीहृतेत्यर्थ । करट. काक ॥
ननु नान्ते द्यावतिनव्यसमवैत द्यावीरादिरेद्यावसिलत आट—निरहंकारस्त-
पत्वादिति । अदिन दर्शनीरदेवतादिवरतित्वतीना प्रहणम् । एष नान्त-
रस । तथा चाहंकारसवल्लिनो द्याविरेत द्यावीरादेवेष्टक । तदितः शान्तरस
इति विशेष । तत्तदेवाविनेपावदान्पत्त । नागानन्दे द्यावीरादिव्रयाने ग्रन्थ-
मिगेषे ॥ न यत्तेति । द्वे रिष्णूनपविचिरीपा । राग सुहृदासुपविचिरीपा । इच्छा
वैपविद्युत्सत्तद्वयेच्छा । भावेषु पैदैर्येषु लोक्कांशनादिभावादिषु नस्तु रौंग-
द्वेपराहितेन नन्तविष्पर्म ग्रन्थान् प्रतीतिरेत्त । ‘नन्तप्रधान’ इति पाठन्तु न ननो-
रस , अर्थात्तिगते । तादृशदनादा व्यन्ति रिगादार्दीनामसमवान् । गत एव
स्यावितया प्रधानं दत्र न । आत्मस्तरपानतिलक्षणाया परमान्मस्तरपत्तप्राप्ति-
रपादाम् ॥ युक्तवियुक्तेति । विद्येन्द्र प्रसादत्वं नाकात्कर्त्तव्ये दत्तुति ननो
निधाव वर्तनानविनान्तादनानान् दुक्ष । यस्य दोगजवर्तमन्तदृष्टैन ननामा गिर्ज-
सिन्दकलुक्षानाम्बरो जात्वते । यस्य भूतेन्द्रियलयी अतिमात्रा दामतिर्दीर्घद्यव-
पादायेन्द्रियनिर्दीर्घानामित्तान् ननाध्यनिदनो निदुर्द । यस्य च दोगजवर्तम-

1. स एवेति । नाद्यान्त एव स विभवी रसना नभत इत्यर्थ ।

१ उट्टि— इति दर्शनो वैत च उट्टो २ इत्येवं इत्यर्थते च उट्टोउट्टर इत्यर्थ
नस्तुते ३ ‘नन्तन्दै’ इति वैत च उट्टदो ४ ‘चामदै’ इति वैत च
इत्यो नन्ति व च उट्टदो ५ इत्यर्थते च ६ ‘नन्त वैनविद्युत्सत्त’ ७. ८. ‘नन्दे’
क्षय ९ इन्द्रप्रदन् इत्यर्थ १० ‘नन्देषु’ नन्ति उट्टदो ११ ‘निरहंकारदै’
नन्ति उट्टदो र१. १२ ‘नन्दे’ इत्यर्थ १३ ‘निरहंकारदै’ इत्यर्थ १४ चैषि उट्टदो
स्ताहि० १७

उहुङ्गमात्रस्यायिभावो यथा—

‘हरस्तु किंचित्परिवृत्तधैर्यश्नद्रोदयारम्भ इवाम्बुरागिः ।

उमासुखे विम्बफलाधरोषे व्यापारयामास विलोचनानि ॥’

अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः ।

ननूक्त प्रपाणकरसवद्विभावादीनामेकोऽत्राभासो रस इति (८८४०)

तत्र सचारिणः पार्थक्ष्याभावात्कर्थं प्राधान्येनाभिव्यक्तिरित्युच्यते—

यथा मरिचखण्डादेरेकीभावे प्रपाणके ॥ २६१ ॥

उद्रेकः कस्यचित्कापि तथा संचारिणो रसे ।

अथ रसाभासभावाभासौ—

अनौचित्यप्रवृत्तत्व आभासो रसभावयोः ॥ २६२ ॥

अनौचित्य चात्र रसाना भरतादिप्रणीतलक्षणाना सामग्रीरहितत्वे एकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं वोध्यम् । तच्च वालवुत्सर्जे एकदेशतो दर्श्यते—

उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपतीगतायां च ।

वहुनायकविषयायां रतौ तथातुभवनिष्ठायाम् ॥ २६३ ॥

दर्शितज्ञात् ॥ हरस्त्वति । परिवृत्तेनि द्वसेत्यर्थं । अद्रेति । उमासुखावलोकनरपानुभवनात्रेण व्यज्ञा रतिरहीनविभावादिकृतपरिपोपराहिलेन रमता नापयत इति भावव्यञ्जेत्रा एवत्सोचित इति भाव ॥ अनौचित्येति । रसभावदोरनौचित्येन प्रदृष्टत्वे वर्तमानवे सति रसाभासो भावाभानदेख्यर्थं ॥ अत्र रसानामौचित्यम्—
—अनौचित्यप्रवृत्तत्वे । अनौचित्यपदमित्यर्थं । सामग्रीरहितत्वे विभावादिरसावन्नाम्बास्त्वे । एकदेशयोगित्वं यद्विचित्क्षणस्तदन्यं, तदुपलक्षात्मरवद्वेष्टत्वमर्यद्वम् । तच्च अनौचित्य च उपनायकेति । श्वारे ‘दिविदायाद नायरा’ रदुस्तम् (१६९ षट्) नायकलक्षणे (१७ षट्) ‘इनील’ इत्यनेन ननूक्तज्ञात्मन् । ‘सीरीबालू इत्यनेन सदृष्टत्वं च नायकम्ब लम्बते । नायकमामान्युर्मन्दति यदा-
समर्वुद्दा (१०७ षट्) इत्यनेन नायिकायथं नदृनन्दं रम्यते । नायकम्ब निदि-
द्योग्यिन्नानि नायिकायम् निदिद्युत्तरस्तर्गमे नदृतत्वं न भवदीति नदिद्युत्तरान्
स्य तप्योर्त्तनायकमायोऽत्रयोगित्वम् । लिदिरुजेविन उक्ता वृक्षारत्तिलक्षे—
‘देवनिदेवद्विज्ञारज्ञानवर्गदिविनान प्रभदा न गम्या । क्वाचन्नदा प्रदर्जित
निति न ग्राद धर्मदेवनोभवैः ॥’ इति । एवं दोपितामिति सपन्दवादव पुरुषा
गितिष्ठा । एवं च मुनिगुरुतर्गतायां चेति चरतेरेष सदृष्टागिष्ठदो दोषः ।
उपनायकसंस्थायविषयेन उपन्यादिन्यतम् उपनायको दोषः । अन्यत्र ‘वहुनाय-
कविषयाम्’ इति ‘प्रदिनाप्तक्षेष्टुन्वे’ इत्यन्योरुदानं व्यर्थं स्ताद् । ददुनाय-

रौद्राभासो यथा—

‘रक्तोत्फुल्लविशाललोलनयनः कम्पोत्तराङ्गो मुहु-
र्सुक्त्वा कर्णमपेतभीर्धृतधनुर्वाणो हरेः पश्यतः ।
आध्मातः कटुकोक्तिभिः स्वमसकृद्वोर्विकमं कीर्तय-
त्रंसास्फोटपद्म्युधिष्ठिरमसौ हन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः ॥’

भयानकाभासो यथा—

अग्न्यकुवन्सोहुमधीरलोचनः सहस्रश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।
प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय विभ्यद्विवसानि कौशिकः ॥’
खीनीचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एवमन्यत्र ।

भावाभासो लज्जादिके तु वेश्यादिविषये स्थात् ॥ २६६ ॥
स्पष्टम् ।

भावस्य शान्तायुदये संधिमिश्रितयोः क्रमात् ।

भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शब्दलता मता ॥ २६७ ॥

रक्तोत्फुल्लेति । कर्णं सूतमुत्रं प्रनिश्चरम् । ‘हरे’ इत्यनादरे पाठी । परम
दृष्ट्यमनादन्वेत्यर्थं । आध्मातो दग्धव । ‘कटुकोक्तिभिः’ इत्यत्र ‘अन्ते’ ईं
दृपक अद्वयम् । चं नवीयं स्कन्धस्य करेणावार्ताऽस्फोटस्तत्र पटुः । तद्य
र्गन्तव्यं । अत्र ज्येष्ठध्रानामि गुरुं द्रोवोऽनुचित ॥ अशकुवन्निति । यद्य गा-
पन्न । कौशिक इन्द्र । इन्द्रं पेचकश्च । अव्रानौचित्य दर्शयति—र्दीपति ।
भावाभासम् इति । प्रथमादिपदेन चिन्तार्थीना द्वितीयादिपदेन तत्त्वाग्निर्यार्थीन
वद्वग्म । वदा—‘गैकासुवाकरमुर्यी तरलायताक्षी मा म्मर्यादनतग्निर्तीर्ति

1. भावन्येति । भावस्य शान्तिर्नांशः । स चोत्तरिकारागच्छित्त एव । उत्त-
र्प्रस्त्रिः । नविरन्देश्यानभिन्नतं भोरन्देश्याभिभावनयोग्ययो मामानाभिर्मन्त्रम्,
एवं देशाद्युति विभिर्दैश्याद्युतिवन्नम् । यद्यत्ता वाव्यवाधयनावापत्तामुदारिता-
वा मामान्त्रा व्याप्तिश्चान्त्र । एवं चन्द्रमन्तरिक्षानगोपन्नमिति । यादर्थ । ईः स्त-
द्वापद्धतिः ॥

2. राक्षेति । ईः दुर्दिन गवामीनि सा ईः या ‘अन्ति’ ईः देवाः । तद्य तद्य
अद्वेश्यकीदुर्दुर्दारद ॥ ईः देवाः दृष्ट्यमात्र चिन्तावग्निः । तद्य सर्वं देव तिर्त-
मन्त्राद—दिव्ये दृष्ट्यान्त्र ॥ ईः नीतादिर्वद्य देवो वद्य केवल देव ॥ ईः देवाः देव-
देवो च दृष्ट्यदुर्दारद ॥ एवं ईः तद्य सर्वं मौर्यादेवादेवादेव ॥ ईः देवाः ॥
तद्य देवाः देवाः देवाः देवाः देवाः देवाः ॥ एवं ईः तद्य सर्वं मौर्यादेवादेवादेव ॥ ईः देवाः ॥
स्तद्यन्तरिक्षान्देश्याद्युतिर्यागीद्युतिर्यागीद्युतिर्यागीद्युतिर्यागीद्युतिर्यागी

क्रमेण यथा—

‘सुत्तु जहिहि कोपं पश्य पादानतं मां
न खलु तव कदाचित्कोय एवंविधोऽभृत् ।
इति निगदति नाथे । तिर्यग्मानीलिताद्या
नवनजलमनल्पं मुक्तमुक्तं न किञ्चिन् ॥’
अत्र वाप्समोचनेनेष्यान्वसंचारिभावस्य अम ।
चरणपतलप्रत्यारूपानामपराङ्मुखे
निभृतकितवाचरेत्युक्त्वा रूपा परपीकृते ।
व्रजति रमणे निष्ठम्बोच्चैः ननस्तित्वन्वा

अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह—

अर्थान्तरं संक्रमिते वाच्येऽन्त्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवदितवाच्योऽपि अनिदेविश्य मृच्छति ॥ ३ ॥

ॐ विवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिर्दर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्तरित्वा
वाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वभानुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेषं
पे॒र्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषस्य पार्थान्तरसंकरितः
त्वादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

कदली कदली, कर्म. कर्मः, करिगजकर करिराजकरः।

भुवनत्रितयेऽपि विभर्ति तुलामिदमूर्खयुगं न चमूरहश्च. ॥

अत्र द्वितीयकदल्यादिगद्धा पौनरुत्तयभिया मामान्यकदल्यादिः
मुख्यार्थे वाखिता जाङ्घादिगुणविशिष्टकदल्यादिन्द्रपमर्थे वोधयन्ति।
जाङ्घाद्यतिग्रयश्च व्यक्तय ।

अविवक्तितवाच्यन्वेनि ध्वनीर्गति थेषु । यत्रेति । प्रहृतान्वये' इति थेषु । उद्देश्यं
मुख्यतावच्छेदकर्त्त्वपेण न्यविशेषप्रव्यये त्वच्छेदमुख्यतावच्छेदक्राच्यवर्णे परामर्जिते
विशेषप्रव्यतया भास्तुते । अर्थान्तरे सुकर्मितस्ताद् विशेषतया भास्तुमानस्तात् । एतेन
मुख्यार्थस्य मुख्यतावच्छेदकर्त्त्वपेण प्रहृतान्वयानुप्रयोगित्वं वाधन्तम्बव विशेषप्रव्य
रन्दनेण वोध इतीयमुपादानलक्षणेनि मूर्च्चिनम् ॥ कदलीति । 'मार्गावन्यादाकृद्विः
करम्य करभो वहि' इत्यन्म । चमूदन्तर्गमित्यप । जाड्यादिति । जाड्य थेषु ।
दद्यपि शैलं पदम्बेव तयापि तत्त्वं परम्परया कदग्दान्वयमवगन्तव्यम् । आरिन्
हन्त्वलक्ष्यत्वयोग्यित्वम् । न च ईश्वार्यनामन्वयापि नत्वान्त्वय कदग्दान्वयापि
चन्वनिति वाच्यन् । ईश्वार्यविशेषप्रव्यतया विशेषितस्तात् । जाड्यादितिरथ
श्वेति । व्यज्ञो लक्षणप्रयोजनयोर्धर्मित्य भवत्वेव मुख्यार्थस्यामेद चरन् ।
एवं च कदल्पतिशीता अभोग्निहन्त्व दरिगत्रकर्त्त्वात्तिवृत्त्वं इति हेतोदृष्टौ
इत्य उडनाहयमूर्खयां भुवनत्रितयेऽपि तु त्र्या भाड्य न विभर्त्यवै । दत्र तु दृष्टौ
स्वादीं चाड्यर्थं संभाच्यते तदतिवृत्यादिनाप्रहृष्टविनिति मुत्तया भुवनविनिते दृष्टौ
नार्त्यनि भावः । तत्र व्यतिरेकालंकारो व्यज्ञ । दत्र पुनर्दिति व्यज्ञ इति थेषु ।

१. श्वान्तरेति । श्वान्तरे उत्तरोपति उत्तरावचुन्द्रे स्वर्विवराश्च तेषां
वृक्षं द्रव द्रवः ॥

२. अन्यान्यता । अन्यान्यता वे दोनों नवीनानन्दनरिति कार्य द्वय रहते हैं ।

१०८ विश्वामित्र निरुप इव विश्वामित्रं विश्वामित्रं विश्वामित्रं विश्वामित्रं

यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यजन्नार्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्या-
र्थस्वात्यन्ततिरस्तृतत्वादत्यन्ततिरस्तृतवाच्यत्वम् ।

यथा—

^१निःश्वासान्ध इवादर्गश्चन्द्रमा न प्रकाशते ।

अत्रान्वगदो मुख्यर्थे वापितेऽप्रकाशस्तपमर्थं वोधवति । अदत्त-
शातिशयश्च व्यज्ञः । अन्यत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविनोदभवान्वा-
न्नार्थान्तरसक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

भम धम्मिअ वीनत्थो, सो सुणओ अज्ज मार्गिओ देण ।

गोलाणदकच्छकुड़त्वासिणा दंरिबसीतिण ॥

सर्वथेति । सुरपतादन्तिरसन्तत ल्यानो न्तु हरयस्त, एष दुर्लोकिति ॥८८ ।
अर्थान्तरे सुरवार्यन्ति परिपर्माति लक्ष्यादा वर्तते । दत्तदन्ततिरस्तृतवाच्य-
त्वादा दाखलात् ॥ निःश्वासान्ध इति । निःश्वासान्ध इति ॥८९ । इति चतुर्थं परिच्छेदं

अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह—

अर्थान्तरं संक्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिंदेविद्यमृच्छति ॥ ३ ॥

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्त्वा च्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः सविशेषे पैर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य सविशेषपूर्वपार्थान्तरसंक्रमित्वादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

कदली कदली, करभ. करभः, करिगजकर करिराजकरः ।

भुवनत्रितयेऽपि विभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुद्यगः ॥

अत्र द्वितीयकदल्यादिगद्वा पौनरुत्तयभिया सामान गदल्यादिः मुख्यार्थे वाधिता जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादिरूपमर्थे वोवयति जाड्याद्यतिशयश्च व्यज्ञय ।

अविवक्षितवाच्यस्येति ध्वनेराति शेष । यत्रेति । प्रकृतान्वये' इति शेष । केवल मुख्यतावच्छेदकरूपेण सविशेषत्वे स चेत्यमुख्यतावच्छेदकव्याप्यधर्मे पर्ति लक्षणे विशेष्यतया भासते । अर्थान्तरे सक्रमितत्वाद् विज्ञप्तया भासनान्तवाद् । एवं मुख्यार्थस्य मुख्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतान्वयानुपयोगित्वं वावृत्तस्येव विशेषाद् रूपेण वोव इतीयमुपादानलक्षणेति सूचितम् ॥ कदलीति । 'मणिवन्वादादिन्द्रियं करस्य करभो वहि' इत्यमर । चमूरुद्यगविशेष । जाड्यादिति । जाड्यं शैलम् । यद्यपि शैल परम्येव तयापि तस्य परम्परया कदल्याद्यन्तत्वमवगन्तव्यम् । आदिन हस्तत्वकर्कशलयोर्ग्रहणम् । न च शैलादीनामन्यत्रापि मत्त्वात्कथं कदलोसादिच्चाप्यत्तमिति वाच्यम् । शैलादिविशेषस्यवात्र विवक्षितत्वान् । जाड्याद्यतिशयश्चेति । व्यज्ञयो लक्षणप्रयोजनवोविषयं मर्वत्रेव मुख्यार्थस्यामेद चरन्वय । एवं च कदल्यतिशीता करभोऽतिहस्त करिराजकरोऽतिकरं इति हेतोश्चूप्ता इदमीदशमूरुयुगं भुवनत्रितयेऽपि तुला सादृश्य न विभर्तोल्लभं । यत्र तु कदल्यादौ सादृश्यं सभाव्यते तदतिशैलादिनापूर्णपृष्ठत्वमिति मुतरा भुवनत्रितये उद्गतान्तीति भावः । अत्र व्यतिरेकालकारो व्यज्ञय । यत्र पुनरिति गन्ध इति शेष ।

1. अर्थान्तरेति । अर्थान्तरे उपयोगिति लक्ष्यतावच्छेदके सक्रमितनाश्रयत्वेन पर्ति वाच्यं यत्र तादृशः ॥

2. अन्त्यतेति । अल्यन्ततिरस्कृत न केनापि रूपेणान्वयप्रविष्ट वाच्यं यत्र तादृशः ॥

* 3. 'अविवक्षित' इत्यादिः 'तिरमृतशाजहस्यार्थो' इन्द्रन पाठो ग-पुस्तके नामि

यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति, तत्र सुख्या-
र्थस्यात्यन्ततिरस्फृतलादत्यन्ततिरस्फृतवाच्यत्वम् ।

यथा—

^१ ति.शासान्ध द्वादर्थश्चन्द्रमा न प्रकाशते ।

अत्रान्धशब्दो सुख्यार्थे वाधितेऽप्रकाशरूपर्थ वोधयति । अप्रक्ष-
शातिशयश्च व्यज्ञः । जन्धत्यगप्रकाशत्वयोः सामान्यविभेदगताना-
न्नार्थान्तरसक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

भम धम्मिअ धीसत्थो, सो सुणओ अज्ज मारिजो देण ।

गोलणइकच्छकुड़दासिणा दरिअसीरेण ॥

अत्र 'अम धार्मिक-' इत्यतो अमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपशुभ्युं नतया अमणनिषेदे पर्यवस्थतीति विपरीतलक्षणागङ्का न कार्या । खलु विधिनिषेधावृत्पत्स्यमानावेव निषेधविव्योः पर्यवस्थतस्त्रैव वसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेवयोर्भूमि अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव ।

तदुक्तम्—

'क्चिद्द्वाध्यतया स्थातिः क्चित्त्वातस्य वाधनम् ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिवैव तु ॥'

अत्रादे मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सक्रमणं प्रवेग , न तु तिरोमानः अत एवात्राजहत्सार्था लक्षणा । द्वितीये तु सार्थस्यान्त्यन्तं तिर्त्त्वाजहत्सार्था ।

विवक्षिताभिषेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यज्ञयो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ४ ॥

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरेसलक्ष्यक्रमव्यज्ञयः सलक्षणं व्यज्ञयश्चेति द्विविधः ।

गोदावरीकच्छकुञ्जवासिना दृष्टसिंहेन ॥' इति सस्कृतम् । आथमस्थाया कुल्य गोदावरीकुञ्जस्त्वे सकेतस्याने प्रलवह पुष्पावचयेन कृतसकेतभज्ज स्वप्रेरितइत्तुर्द्वयेणाप्यनिवृत्त वामिक प्रति तस्या एव दिनान्तरे उक्तिरियम् । गोदा गोदावरी । यो दिनान्तरे लामुद्रेजयति स शा गोदावरीतीरनिकुञ्जवासिना दृष्टसिंहेन मार्ति इत्यन्वय । प्रकृते तात्पर्यविषयीभूतस्त्रैरविहारे । उत्पत्स्यमानौ उत्पत्स्यमानौ न्वयवोधौ । अन्वयवोधात्प्राणियर्थ । तद्वसरो विपरीतलक्षणवसर । एव चात्र लक्षणामूलध्वनेरवसरो नास्तीत्यर्थ । ध्वनिलमभिधामूलध्वनिलवम् ॥ वाच्य तया विपरीतार्थे पर्यवसन्नतया स्थातिरन्वयवोव । स्थातस्यान्वयवोधितः । यीभूतस्य वाधनं वाधोदयाद्विपरीतार्थंपर्यवसानम् । लक्षणा लक्षणामूलो ध्वनिः । असिधा असिधामूलो ध्वनिः । अत्र लक्षणामूलध्वनौ । आयेऽर्थान्तरसक्रमित्वा च्य । द्वितीयेऽल्यन्ततिरस्कृतवाच्ये जहत्सार्था लक्षणेल्यनुपज्यते ॥ प्रथमसिद्धिः पथादस्यापरे मेदा वक्तव्या इति भाव । यत्र ध्वनौ । लक्ष्यक्रम इति । वक्त

1. असंलक्ष्येति । सम्यह न लक्षणितु शक्य नमः पौराण्यं यस्य तादृशो व्यज्ञयसिन्सः । स्फुटे प्रकरणे झटिति प्रतीतेषु भिमावानुभावव्यभिचारिषु सहदेशुरोत्ते-

१. 'असंलक्ष्यद्वय' ग. २. 'लक्ष्यव्यद्वयक्रमः पर' ग. ३. ग पुष्कके द्व 'प्रियतिः' इत्यादि 'द्विविध' इत्यन्तं पाठो नामि

अत्र 'अम धार्मिक-' इत्यतो अमणस्य विधिः । न क्षतेऽनुपुष्टं
नतया अमणनिषेधे पर्यवस्थतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या ।
खलु विधिनिषेधावुत्पत्स्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्थतस्त्रैव
वसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्निषेधीं
अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव ।

तदुक्तम्—

'कचिद्गाध्यतया स्व्यातिः कचित्ल्यातस्य वाधनम् ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिवैव तु ॥'

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सक्रमणं प्रवेशः, न तु तिरोभाः
अत एवात्राजहत्सार्था लक्षणा । द्वितीये तु सार्थस्यान्त्यन्तं तिर्या
त्वाजहत्सार्था ।

विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मनः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यज्ञो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ४ ॥

विवक्षितान्यपग्वाच्योऽपि वनिरसलक्ष्यक्रमव्यज्ञः सलक्ष्य
व्यज्ञयश्चेति द्विविध ।

गोदावरीस्त्वद्वानिना अभिहेन ॥' इति सम्हृतम् । बाधमस्याया इ^३
गोदावरीस्त्वद्वानिने सम्बन्धाने प्रव्यह पुरावचयेन हृतमस्तेनमः स्वप्रेतिइ^४
इवेणाप्यनिवृत्त वामः प्रति नस्या एव विनान्तरे उक्तिरियम् । गोदा गोदाः
यो द्विनान्तरे लामुद्रजयति स ला गोदावरीस्त्वद्वानिना अभिहेन गो
द्वन्द्वन्वय । प्रकृते ता पर्याप्यर्थाभूतमूर्खिप्रिहार । उत्पन्नमानो नाम्य
न्वयत्रोर्ध्वा । अन्वययोगात्प्रागित्यत्र । तद्वसरो दिवर्गिनवद्वान्तरः ।
वात्र लक्ष्यान्तराद्वन्द्वन्वय नाम्य इति । ध्वनिवमनि गमूद्रप्यनिवम् ॥ वाय
तया विफरीत्यै पदवग्नवतया स्यान्तिरन्वयवाव । स्यान्तिरन्वयवाव । लक्ष्यान्वयन्तरे
द्वैभूत्य वामने वायोदयाद्विपर्यात्यव्यवसानम् । लक्ष्यान्वयान्वये अस्ति
असिद्धा अनिवृद्य वात । अत्र लक्ष्यान्वयनी । आवद्वान्वयन्तरे
चरे । द्वितीये उत्पन्ननिवृद्य वाय लक्ष्यान्वये लक्ष्यन्वयन्तरे ॥ प्रथमनिवृ
द्य लक्ष्यान्वये सेवा वाय इति नाम्य । यत्र वरी । लक्ष्यक्रम इति ।

1. असंलक्ष्यदेति । असंलक्ष्य इति इति इति इति इति ॥ ४ ॥
देति इति । स्मृते प्रजां इति इति इति इति इति ॥ ४ ॥
१. असंलक्ष्य इति ॥ ४ ॥ २. असंलक्ष्य इति ॥ ४ ॥ ३. असंलक्ष्य इति ॥ ४ ॥
४. असंलक्ष्य इति ॥ ४ ॥

नद्राद्यो ग्लसानादिन्द्रकं प्रदाव च चन्दे ।

एकोर्जपि भेदो जलादात्मं उवाचम्भ नेत्र चन्दे ॥ ५ ॥

उजास्यपो शावादिरम्भाद्याम्भाद्याद् । शो शोहादी ॥
दादिर्गांविद्याम्भाद्याद्याम्भाद्याद्याद् ॥ ६ ॥
ग्रष्टाद्याद्याद्याद्याद्याद्याद्याद् ॥ ७ ॥
याग्नुमग्नायाद्याद्याद्याद्याद्याद्याद् ॥ ८ ॥
धाति—प्राप्तेष्व एवास्त्वोऽपि रक्षेष्व एव, वेद एव ॥ ९ ॥
स्पृश्यन्त्वा दिग्मेत्राप्तेष्व एव विनाशेष्व एव ॥ १० ॥
ग्राहता रक्षेष्वाप्तः ।

अत्र 'अम धार्मिक-' इत्यतो अमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुप्युः न तथा अमणनिषेधे पर्यवस्थतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या । खलु विधिनिषेधावुत्पत्त्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्थतस्त्रैव वसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोऽपि वा अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव ।

तदुक्तम्—

'कच्चिद्वाध्यतया स्व्यातिः कच्चित्स्यातस्य वाधनम् ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुचरत्राभिधैव तु ॥'

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सक्रमणं प्रवेश , न तु तिरोभासं अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा । द्वितीये तु सार्थस्यान्त्यन्तं तिर्ण त्वाजहत्स्वार्था ।

विवैक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यज्ञयो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ४ ॥

विवैक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसलक्ष्यक्रमव्यज्ञयः सलक्ष्यं व्यज्ञयश्चेति द्विविधः ।

गोदावरीकच्छकुञ्जवासिना दृसासिंहेन ॥' इति सस्कृतम् । आश्रमस्थाया कुञ्जाद्य गोदावरीकुञ्जरूपे सकेतस्थाने प्रत्यह पुष्पावचयेन कृतसकेतभज्ज खग्रेरितउद्दीप्तं द्रवेणाप्यनिवृत्त धार्मिक प्रति तस्या एव दिनान्तरे उक्तिरियम् । गोदा गोदावरी यो दिनान्तरे लामुद्वेजयति स वा गोदावरीतारनिकुञ्जवासिना दृसासिंहेन मात्रं इत्यन्वय । प्रकृते तात्पर्यविषयीभूतस्वैरविहारे । उत्पत्त्यमानौ उत्पत्त्यमाना न्वयवोधौ । अन्वयवोधात्प्रागित्यर्थं । तद्वस्तरो विपरीतलक्षणावसर । ए चात्र लक्षणामूलध्वनेवसरो नास्तील्यर्थं । ध्वनिलमभिधामूलध्वनिलम् ॥ वाय तया विपरीतार्थं पर्यवसन्नतया ख्यातिरन्वयवोव । ख्यातस्यान्वयवोधनं यीभूतस्य वाधनं वाधोदयाद्विपरीतार्थपर्यवसानम् । लक्षणा लक्षणामूलो ध्वनिः अभिधा अभिधामूलो ध्वनि । अत्र लक्षणामूलध्वनौ । आयेऽर्थान्तरसत्रभिद्यन्ते । द्वितीयेऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये जहत्स्वार्था लक्षणेत्यनुपज्ञते ॥ प्रथमभिति पथादसापरे मेदा वक्तव्या इति भाव । यत्र ध्वनौ । लक्ष्यक्रम इति । वा

1. असंलक्ष्येति । सम्बद्ध न लक्षणितु शक्य क्रमं पौवांपर्य वस्य तादृशो व्यज्ञयसिन्सः । स्फुटे प्रकरणे ज्ञातिः प्रतीतेषु निभावानुभावव्यभिचारिषु नहृदयधुर्मेद्य-

१. 'क्रमव्यहृय' ग २. 'लक्ष्यव्यहृयक्रमः पर' ग. ३. ग पुस्तके तु 'प्रिमक्षित-' इर्दृं
‘द्विविध’ इत्यन्त पाठो नालिः

अलंकारगद्वय पृथगुपादानादनलंकारं वसुमात्रं गृह्णते । तत्र
लुत्पगद्वशकस्युद्धवो व्यज्ञयो यथा—

पन्थिअ ण एस्थ सत्थरमस्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।

ਤੁਣਾ ਪਾਹੁਰੰ ਪੇਕਿਖਊਣ ਜਡੂ ਵਸਾਈ ਤਾ ਵਸਾਖੁ ॥

ॐ सत्यरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्त्वेति वस्तु
ज्यते ।

अलंकाररूपो यथा—‘दुर्गालघुतविग्रहः—’ इत्यादौ (६२ पृ.) ।

अत्र प्राकरणिकस्योमानाभमहादेवीवल्लभमानुदेवनाभनृपतेर्वर्णने द्वि-

इति । 'व्यङ्गम्य' इति शेष । अनलंकारमिति । अलवारशब्दोऽप्रधर्म-
्य । तेन न विद्यते अलंकारो यत्रेति वैहुवीहि । तैत्पुरुषसमासे फीदत्वं न
तात् । 'शेषतपुरपद्वन्द्वापन्त्यस्थपदलिङ्गकौ' इत्यनुशासनेन पुस्तकप्रसर्चः ॥
न्धिअ इति । 'पथिक नान्न स्त्रामस्ति मनाक्ष्रस्तरस्यले ग्रामे । उम्रतपदो-
र प्रेश्य यदि वसति तद्वस ॥' इति चस्कृतम् । निवासार्थिन पथिकं प्रति स्त्रय-
जा उच्चिरियम् । स्त्रस्तरं शयनीयकट भनागत्यमपि तत्त्वाति । प्रस्तर एव
यं सुपिन इति दर्शयति—प्रस्तरस्थल इति । पदोधर नेष्ठम् तत्तदा निवा-
पेयुक शयनीयकटादिकमन्त्र नास्त्वेष । नेष्ठप्रनिसद्वगतिकनया यदि वसति तद्व-
ल्लापातत प्रतीयते । तस्य व्यज्ञमाह—अव्रेति । सत्परार्शवादिना पन्थरत्य-
पजोत्तरदावद्योप्रत्यन्म । परदारगमननिषेषकमात्राधर्थकं सत्परतदं प्राहृतिष्ठितम् ।
त्तरे स्त्रीजनं सभोगार्थ गुहातीत्येवमर्थं प्रस्तरस्थलपद चस्तुतिष्ठितम् । नन्दर्थक-
पि पदोत्तरपदसुभयो लिष्टम् । एषा शक्तया नान्मध्येन परम्परायापि गव्यदालयु-
द्धो यथा—'शान्तिरागिध तमुर्जनितिनि, दुष्पलि लरेन्द यत्त्वं लम् । यद्र प्रही-
ति पुनः, स भात्युदारोऽनुदारात्म ॥' शान्तिर्प्रेतोऽग्निविद्येष च तमुर्जमितिनि । अनु-
द्धोऽनुदारात्मार । तग्रानिराव्यगस्या शान्तिरिदेव व्यक्तिवे तद्वारा निरद्वयमि लद-
प्रत्येष्मिकं वार्यु पुरत इति दसु व्यज्ञते । उक्तगमे हु ग्रिहोगमन एन । दद्वा-
नेऽनुदारोऽपि लद्वरुद्धा उद्वारो भद्रीलर्प ॥ अलंकारस्प इति । 'उद्वा-

१. अवैति । अन्तरामा द्विदेवाप्यपि नाम सूर्योऽपि चो नामदेव वाचे शास्र इति
२. इति विद्युतः । यदा शास्र इति शास्र तिद्विद्वि विद्युति, तिद्विद्वि शास्रित्यु ।
३. एवं विद्युतिभिर्विद्विर्विद्युतिः । इत्युपात्तु अनुसृत्य विद्युति इति विद्युति
४. विद्युतिभिर्विद्विर्विद्युतिः । इत्युपात्तु अनुसृत्य विद्युति इति विद्युति
५. इति विद्युतिभिर्विद्विर्विद्युतिः । इत्युपात्तु अनुसृत्य विद्युति इति विद्युति ॥

• १०८ •

क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनस्पो यो व्यज्ञयस्तस्य गच्छन्तुम्।
अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविष्यात्सङ्क्षिप्तं
ज्ञयनाम्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविष्यम्।

तत्र

वस्त्वलंकारस्यपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।

ध्वनिः । तस्य खलु जनकीभूतशब्दोत्तरजायमानसलूपक्रमो लक्ष्यते ॥
तत्त्वाल्पे व्यज्ञये सतीत्यर्थः । क्रमस्य व्यज्ञयप्रतीतिपौर्वार्पयस्य लक्ष्यत्वात्
प्रतीयमानसात् । अनुरणनस्पः प्रतिध्वनितुल्यः । वस्त्वलंकारः ॥

शब्दार्थ्यभिचारी विसयाख्यो भावः नाक्षादिरोधालक्षारश्च प्रतिमास्तत इति ॥
यानुग्राहिण शेषस्याय विषयः । न त्वनुस्तानोपमव्यज्ञयस्य ध्वनेः । यत्र तु एतम्
सदलकारान्तर शब्दशक्त्या प्रकाशते स सर्वे एव ध्वनेविषयः । यथा हर्षचरिते—
खुसुमसमययुग्मुपसहरन्नजृन्मत श्रीपामिधानः सफुटमष्टिकाधवलादृहामो नहा
अथ क्षतुवर्णनप्रस्तावनियन्त्रिता कमिधाशक्त्यः । अत एव ‘अवयवप्रसिद्धे’ एव
द्विवलीयसी’ इति न्यायमपाकुर्वन्तो महाकालप्रभूतयः अव्यादकमेवार्थमन्तिः
कृत्या । तदनन्तरमध्यावगति शब्दशक्तिमूलाद् ध्वननव्यापारादेव । तत्र केवल
यत्र एतेषा शब्दाना पूर्वमध्यान्तरेऽभियान्तर इष्ट तत्स्तथाविषेऽर्थान्तरे इष्टवर्द्धम्
रेव प्रतिपत्तुनियन्त्रिताभियागक्षिकेभ्य एतेभ्यः प्रतिपत्तिवर्वननव्यापारादेवेति ॥
मूलस्व व्यज्ञात्मत्वं चेत्यविरुद्धम् । अन्ये तु—साभिष्ठैव द्वितीयार्थानामव्याप्तिः
पणेदेवताविशेषमादृश्यात्मक महाकारिन्वेन यतोऽवलम्बते ततो व्यननव्यापारः ॥
इति । एके तु शब्देष्ये तावद्देवे मनि शब्दार्थेष्येऽपि शक्तिमेदाच्छब्दमेद इति
द्वितीयः शब्दस्तत्रार्थायते । स च कदाचिदभियाव्यापाराद् यथोभयोक्तरानाम् अत्रै
वति—अतनुसाना याता’ इति प्रभोक्तरादौ । वा तत्र शब्दान्तरवलादिति तदै
प्रतिपत्तं प्रतीयमानमूलत्वात्रतीयमानमेव उक्तमिति । इतरे तु—संकुटमित्रा एव
लादृहामोऽस्येति व्याख्यानात्रयणे तदर्थसामर्थ्येतेन द्वितीयाभिष्ठैव प्रतिपत्तुमेने । द्वितीयोऽप्यौऽभियायत एव न ध्वन्यते । तदनन्तर तु तस्य द्वितीयार्थं प्रतिपत्तस्य
प्राकरणिकेन साकं या रूपणा तावद्वालेव न चान्यतः शब्दादिति सा ध्वननव्याप्ति
तत्राभियागक्षेः कम्यादिदप्यनाशद्वार्थायत्वात् । तस्या च द्वितीया शब्दशक्तिमूलाद्
विना तस्या रूपणाया अनुवानात् । अन एवाल्कारव्यनिरयमिति उक्तन् ॥ ८५ ॥
शब्दशक्त्या प्रकाशमाने नवप्राकरणिकेऽर्थान्तरे वानव्याप्ति ॥ निष्पादिति
हीदिलप्राकरणिक्तप्राकरणिक्तति प्रतीमेतु व्यभावः कल्पयित्व्यः ना
एतेषो न शब्दोपास्तु इति ॥ २०. रसमन्दृपदम् रस ग. इ ग पुष्टके तु ‘प्रियेति’ इ

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापहुत्यलंकारेण भविष्यद्राक्षसश्रीकिं
रूपं वस्तु व्यज्यते ।

‘धम्मिले नवमलिकासमुदयो हस्ते सिताम्भोरुहं
हारः कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः ।
एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक तत्कीर्तिराशिर्ययौ
नानामण्डनतां पुरंदरपुरीवामभ्रुवां विग्रहे ॥’

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालंकारेण भूमिष्ठोऽपि र्त्यां
सुपकारं करोपीति विभावनालकारो व्यज्यते ।

‘गिखरिणि क नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्पः ।

सुमुखि येन तवाधरपाटलं दैगति विम्बफलं शुकशावकः ॥’

अत्रानेन कविनिवद्वस्य कस्यचित्कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन वद्वा
तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते ।

‘सुभगे कोटिसख्यत्वमुपेत्य मदनाशुगैः ।

वसन्ते पञ्चता त्वक्ता पञ्चतासीद्वियोगिनाम् ॥’

प्रकृतानामथुविन्दूना स्थापनमपहुति । अत्र राक्षसयिथोऽथुविन्दूनामन्तर्म
कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धलम् ॥ कविप्रौढोक्तिसिद्धालंकारव्यङ्ग्यमलंकारमाह—वाम्भ
इति । ‘धम्मिला सयता कचा’ इत्यमर । समुदयः समूह । श्रीखण्डलेपद
नग्रलेपः । विग्रहे देहे । अत्र कीर्तिरागेर्धावल्यरूपसाद्वयमप्रसिद्धमैषि कविपत्रिर
मात्रतिद्वमिति तन्मूलकरूपकस्यापि तथात्ममिति भाव । स्वर्गशानामुपकारे तर्हं
स्थितिरेव कारण ता विनापि भवतीति विभावना । उपकारश्च यज्ञाविद्वारेण ॥ कर्त्त
वद्व्रौढोक्तिसिद्धवस्तुव्यज्ञयं वस्त्वाह—शिखरिणीति । अधरवत्पाटलं रक्तं शुरु
कस्य तपधरणं प्रौढोक्तिमात्रसिद्धम् । यत्साद्वयेष्वोक्तुष्टं वस्तु पुण्यं विना न तर्हं
तस्य द्वितीये वा पुण्यातिशयलभ्यतमिति भाव ॥ कविनिवद्वस्तुव्यज्ञनम्
माह—सुभगे इति । पञ्चता पञ्चस्त्योपयोगिल मरणं च ॥ कविनिवद्

1. त्रिकेनि । तेन हृदयभूपग्नः ॥

द्वार्तानीति । दयाल जान्याऽयते । अनरच्छिद्रप्रसन्धतया न त्वैदरिन्
म् हु रम्भोऽत्र तत्प्रातिनिदेन रमयताप्यस्य तपःप्रभावादेनेति । शुकशार
त्रिन् । अनोमि कठ तपस्य ष्ठेति सहृदया ॥

क. २. ‘गिखरिणीमात्रविद्वन्’ इति उम्भाल्लरेनाति,

अत्र कविनिवृद्धवकृपादोक्षिणिवृन् कामगणा कोटिसहस्र-
प्राप्त्या निखिलविचोगिमरणेन वैलुना शरणां पञ्चना शगन्विमुच्य-
विचोगिनः श्रितेऽस्तुत्येषालकारो व्यज्ञने ।

‘મહિકામુકુલે ચણિડ ભાતિ ગુડ્ઝન્મથુવ્રત’ ।

प्रयाणे पञ्चवाणस्य शङ्खमापग्न्यन्ति ॥

अत्र कविनिवद्वकृप्रादीक्षिद्वेनोन्मेधालकारेण आनन्दावसु-
मादकः कालः प्राप्तमत्कर्थं मानिनि मानं न सुष्ठन्निनि रगु-
व्यज्यते ।

‘महिलानहस्सभरिए तुह हिअए तुहज मा जनाइनी ।

अणुदिणमणणकम्मा अज्ञ तणुअं पि तणुग्रू ॥१०॥

अत्रामावन्तीति कविनिवद्वकृप्रादोक्षिणिदेव दानवीदार्ता
परेण तनोखनूकरणेऽपि तव ददये न दर्तत दति तिर्त्यादार्तागै
बज्ज्वते ।

तिपादितीं । एपु चालंकृतिव्यञ्जनस्थले रूपणोऽपेक्षणव्यतिरेचनं
मात्रस्य प्राधान्यं सहृदयसंवेद्यम्, न तु रूप्यादीनामित्यन्तं
मुख्यत्वम् ।

एकः गैव्यार्थगत्युत्थे—
उमयगत्युद्धेव अन्तर्यामो ध्वनेभेदः ।
यथा—

‘हिममुक्तचन्द्ररुचिर सपद्मरो
मदयन्दिजावनितमीनकेतन ।
अभवत्प्रसादितमुगे महोत्मवः
प्रमदाजनस्य म चिगय माववः

नात । नगु यत्रालक्षणम् व्याप्तचमुक्त तत्रालक्षणम् वस्तुनोऽपि व्याप्तना
वेति स्विमलक्षणम् पृथग्गादानमन आ—पापु चेति । प्राणुजद्वादशगुण
संयोगेत्वे । अलक्षणित्यव्यवस्थान्ते व्यवस्थाव्यवस्थान्ते । स्थार्दीनाम्
हिं उपास्याप्यव्यवस्थान् ॥३८॥ प्रणम मुरायत्त्वमिति । अत एव
व्यवस्थाव ॥ हिमसुकनि । हिमसुका इति व्यवस्था गद्वर्षीयाम्
स्थार्दीनि । प्रणमस्थाने—हिमसुकनाड्या हीरा शीत्यमान । प्रणम त्वं
स्थार्दीनि । पर्वी—प्रधरुत । द्विनान् प्रश्नान्, बहित्याक्ष । जित्याक्ष
द्वी—उत्तिरसुत्तमिति । प्राप्तान् प्रसर्वनाहृता मुग्धेत्यायति ।
प्राप्तादित्वा हिमसुकनि एव एव न एव वाहृण वग्ननाथ । तिर्त्य
तिर्त्यादित्वा उपास्याप्यव्यवस्थान्ते ॥३९॥ त्वार्दी—प्रसदादत्तम् एव

अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इवेत्युपमालंकारो व्यङ्गयः ।

एवं च व्यञ्जपमेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः ।

तदृष्टादशधा ध्वनिः ॥ ९ ॥

ॐ विवक्षितवाच्यः, अर्धान्तरसकमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति
द्विविधः । विवक्षितान्यपरवाच्यसु असलक्ष्यकमव्यज्ञयत्वेनैकः । सल-
क्ष्यकमव्यज्ञयत्वेन च शब्दार्थोभयगक्तिमूलतया पञ्चदशेत्यष्टादशभेदो
ध्वनिः । एपु च—

वाक्ये शब्दार्थशतस्तुत्यस्तंदन्वे पदवाक्ययोः ।

तैत्रार्धन्तरसक्रमितवाच्यो धनिः पदगतो यथा—

‘धन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च ।

युवजनमोहनविद्या भवितेय यम्य समुखे सुमुखी ॥१

बजनने वसन्नर्म्मव सामधर्मित्यथप्रतिनिधानमहृतेन माधवपदेन वसन्न एव
व्यज्ञते न तर्यान्तरम् । त्स तत्र सामर्थ्याभावात् । न चात्र शब्दार्थोभयश्चेष-
चर्तदेनोभयश्चिव्याप्तेऽपेति वाच्यम् । तथा ननि दुर्गालक्ष्मि' (६३ प०)
इत्याप्तुर्यस्तेषु वेनोभयनक्तिव्याप्त्य स्यात् । शृणीतगरिमेल्यर्थेष्यापि तत्र
सत्कृत् । ननुक्तेऽपु व्याप्त्यव भेदो दर्शित । तत्र प्रहृतानुप्रयुक्तमत आट—
एवं चेति । तदिति । उल्लङ्घनादिलिं ॥ ५४ दशाल्पमुपपदयति—अविव-
द्धितेति ॥ वाच्ये दश एव । तदन्ये उन्नयश्च तुम्पदयन्ये ॥ धन्य इति ।

१. उपसेनि । ० वेदमात्राम्-कृत्यादिशब्दाना सर्ववृत्तिशुल्का दित्युनी-
यादा रूपशेषुल्काद्या उपसेनि प्रथम्ये देखत्वाद्युभ्यमनिभ्यः । यदा या-
मन—“राजोदिवमनेट्टरी इष्टिं-दाय” । यदि ऐट्टरी दृष्टेष्टो देखत्वा-
नेत्तरी ॥” इदुव एपन्न ।

२. पद्मदरेति । दग्ध-प्राप्त-स्वप्न द चुच्छान्तिकृते द्वितीया, अंतिमो
ग्रन्थविषयः सद्यर्थान्वयन्दित्यनूत् ४३., एवं चुच्छान्तिकृते द्वारा लक्षणान्वयन्दित्य
विद्ययो च एषादरेति ॥

3. लदन्ये दति । वर्षन्तामन्त्रमेहुपचारः साक्षात्प्राप्तिः दते वाचं च भवन्ति
लद्यः । ० तेऽस्मीद्यत्त्वा—दर्शकं द एव वाचो लग्नादौ—भिन्नावाकुगुणं दते
द गहनं देते । अति द गहन् । वर्षन्तामन्त्रमेहुपचारं कु गहन्त्वाद्युपलिते

१५ विद्युति त्रिवेदी पर्व गुणो भवते २ विद्युति
प्रह्लादे रजा ३ विद्युति विद्युति विद्युति विद्युति
गुणो इति एव विद्युति विद्युति विद्युति । ४ विद्युति
विद्युति विद्युति ॥

संकरेण त्रिस्तपेण संसृष्टया चैकरूपया ।

वेदसामिशराः (५२०४) शुद्धेरिपुवाणामिसायकाः (५२५५) ॥१२॥

शब्दानुरोधेनकपशादात्त्वमेव दर्शितम् । संकरेणेति । अलंकारपरिच्छेदे वद्यमागरीत्या त्रिस्तपेणेत्यर्थः । यथा—‘अज्ञानित्वेऽलकृतीना तद्वदेकाश्रयस्थितौ । संदिग्धत्वे च भवति सकृतिविधः पुनः ॥’ इत्यलंकारसकरस्य त्रैविध्यमुक्तं तदत्तुसारेण सकृत्रैविध्यं बोध्यम् । लक्ष्मण ‘एकाश्रयस्थितौ’ इत्यस्य एकव्यञ्जकानुप्रवेश इत्यर्थः । संदिग्धत्वे ‘क्यं धनि. स धनिर्बा’ इति संग्रहेऽज्ञानिभावापनोऽनेकव्यञ्जकानुप्रविष्टः । असदिग्धो धनिसमुदायः सद्याष्टि । अनेकधेति यदुक्त तदेवाह—वेदेति । वेदाधत्वारः, खं शून्यम्, अभ्यव्यव्य, शरा पञ्च । सज्जातीयानेकस्त्वाप्रस्तावे ‘लक्ष्मना वानतो गति’ इत्यङ्गविदा नियमेन चतुरविकशतद्वयमेव भवतीति चेत्, न । यत प्रथमस्य सज्जातीयैनेनेन विजातीर्थ्यः पश्यता च सदृष्टावेकपशादात्त्वम् । एवं द्वितीयस्य सज्जातीयैनेनेन विजातीर्थ्यत्तपश्यता च सदृष्टापश्यात्त्वम् । तृतीयस्य सज्जातीयैनेनेन विजातीर्थ्यत्तव्यत्वार्थिता च सदृष्टावृत्तपश्यात्त्वं भवति । चतुर्थस्य सज्जातीयैनेनेन विजातीर्थ्यै सप्तचत्वारिंशता च सदृष्टावृष्टचत्वारिंशत्वम् । एवमन्येपानेकैकहासेन सप्तचत्वारिंशतादिकम् । चत्वर्थस्य सज्जातीयैनेनेन सदृष्टावृष्टविषयत्वमेवेति मिलित्वा पद्मिश्रस्यधिकत्रयोदयातत्त्वं धनिरुद्धृष्टेः । एवं क्रमेण लक्ष्मनस्त्वयत्तनवशताविकविसहवत्त्वं त्रिविक्षनिरुद्धरस्य । मिलित्वा ‘वेदसामिन—’ इत्यादिस्त्वायाः उपपत्तिः । न चैकपश्यादात्त्वमिनः;

(३१) प्रदन्धातकविप्रोटोक्लिनिदार्थशक्तिमूलोऽन्कारेणालंकारध्वनिः,

(३२) प्रदन्धातकविप्रोटोक्लिनिदार्थशक्तिमूलोऽन्कारेण वस्तुधनिः, (३३) पद-

गतविनिददवस्तुप्रोटोक्लिनिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनामारध्वनिः, (३४) पद-

गतविनिददवस्तुप्रोटोक्लिनिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालक्षारध्वनिः, (३५) पदगतविनिद-

दवस्तुप्रोटोक्लिनिदार्थशक्तिमूलोऽन्कारेणालक्षारध्वनिः, (३६) पदगतविनिददवस्तु-

प्रोटोक्लिनिदार्थशक्तिमूलोऽन्कारेण वस्तुधनिः, (३७) वाक्यगतविनिददवस्तुप्रोटोक्लिनि-

मिदार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुधनिः, (३८) वाक्यगतविनिददवस्तुप्रोटोक्लिनिदार्थ-

शक्तिमूलो वस्तुनालक्षारध्वनिः, (३९) वाक्यगतविनिददवस्तुप्रोटोक्लिनिदार्थशक्ति-

मूलोऽन्कारेणालक्षारध्वनिः; (४०) वाक्यगतविनिददवस्तुप्रोटोक्लिनिदार्थशक्तिमूलो-

ऽन्कारेण वस्तुधनिः; (४१) प्रदन्धातकविनिददवस्तुप्रोटोक्लिनिदार्थशक्तिमूलो वस्तुना

वस्तुधनिः; (४२) प्रदन्धातकविनिददवस्तुप्रोटोक्लिनिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालक्षा-

रध्वनिः; (४३) प्रदन्धातकविनिददवस्तुप्रोटोक्लिनिदार्थशक्तिमूलोऽन्कारेण वस्तुधनिः; (४४)

प्रदन्धातकविनिददवस्तुप्रोटोक्लिनिदार्थशक्तिमूलोऽन्कारेण वस्तुधनिः; (४५)

प्रदन्धातकविनिददवस्तुप्रोटोक्लिनिदार्थशक्तिमूलो रसादिधनिः; (४६) वाक्यगतविनिददवस्तुप्रोटो रसादि-

धनिः; (४७) पदगतविनिददवस्तुप्रोटोक्लिनिदार्थशक्तिमूलो रसादिधनिः; (४८) पदविनिददवस्तुप्रोटोक्लिनिदार्थ-

शक्तिमूलो रसादिधनिः; (४९) रसगतविनिददवस्तुप्रोटोक्लिनिदार्थशक्तिमूलो रसादिधनिः; (५०)

दण्डगतविनिददवस्तुप्रोटोक्लिनिदार्थशक्तिमूलो रसादिधनिः ॥

पुंकरेण त्रिरूपेण संसृष्टया चैकरूपया ।

३६८ शिराः (५३०४) शुद्धरिपुवाणायिसायकाः (५३५५) ॥१२॥

रायानुरोधेनकपञ्चादात्त्वमेव दर्शितम् । संकरेणेति । अलकारपरिच्छेदे वद्यमा-
गरीला त्रिस्तपेलर्थ । वधा—‘अग्नित्वेऽलकृतीना तद्वदेकाश्रयस्यतौ । सदि-
धन्वे च भवति सकरत्स्तिविष्य पुनः ॥’ इत्यलंकारस्तरस्य वैविध्यमुलं तदमुनारेण
सकरप्रविष्य वोध्यम् । अत्र ‘एकाश्रयस्यतौ’ इत्यस्य एकव्यष्टिकानुप्रवेग इत्यर्थ ।
सदिग्यत्वे ‘अयं धनि न धनिर्बा’ इति समयेऽग्निभावापदोऽनेकव्यष्टशमनु-
प्रविष्ट । असुरिग्धो धनिममुदायः सद्युष्टि । धनेकधेति यदुल्ल न गेहाह—
वेदेति । वेशाखलार, सं शून्यम्, अप्यस्त्रय, शरा पद । सजार्तानेक
स्तरप्रस्तावे ‘अद्वाना वामतो गति’ इत्यइविदा नियमेन चतुरत्तरमात्रामिक-
पद्मसहस्राणीत्यर्थ । ननु कथमेतदेकपद्मागतथतुर्युणेन चतुर्गिरिगतदृढ्यमेन भर-
नीति चेत्, न । यत प्रथमस्य सजार्तार्येनकेन विजार्तार्यं पद्मागता च स्तुतार्येन-
पद्माशत्त्वम् । एव द्वितीयस्य सजार्तार्येनकेन विजार्तार्यैस्त्रपद्मागता च उर्द्धा-
पद्मागतरम् । तृतीयस्य सजार्तार्येनकेन विजार्तार्यैररट्टचलारिताप्ता च स्तुतार्येन-
पद्माशत्त्वम् भवति । चतुर्थस्य सजार्तार्येनकेन विजार्तार्यं नमन्तरारिताप्ता च
भृष्टावट्टचलारितारम् । एवमन्तेपान्तेवृष्टुमेन राहचत्तरिगदारिज्ञम् ।
चरमस्य सजार्तार्येनकेन स्तुतार्येवविषयलमेवेति नित्यसा पद्मित्यस्त्रोद-
दागतत्वं पद्मिस्त्रोदे । एव तर्येष धृष्टमस्तुतरन्ददान्दिकविन्दृष्ट्य विद्येष-
पद्मित्यरस्य । नित्यसा ‘वैदर्याम्बिन्’ इत्यास्तरपदाद्य उपदन्ति । त र्येन्द्रस्य-

तंकरेण त्रिस्तपेण संसृष्टया चैकस्तपया ।

वेदखामिशराः (५३०४) शुद्धेरिपुवाणामिसायकाः (५३५५) ॥१२॥

शायानुरोधैनकपशादस्त्वमेव दर्शयतम् । संकरेणेति । अलकारपरिच्छेदे बद्यमागरीत्या त्रिस्तपेणेत्यर्थः । यथा—‘अद्यादित्वेऽलंकृतीना तद्वेकाथ्रयस्थितौ । सदि-धत्वे च भवति संकरक्षिविधः पुन ॥’ इत्यलंकारस्त्रकरस्य त्रैविध्यमुक्तं तदशुसारेण उक्तरैविध्यं वोध्यम् । अत्र ‘एकाध्रयस्थितौ’ इत्यस्य एकव्यञ्जकानुप्रवेश इत्यर्थः । सदिग्धत्वे ‘धर्यं ध्वनि॒ स ध्वनिर्वा॑’ इति सशयेऽन्नाक्षिभावापत्रोऽनेकव्यञ्जकानु-प्रविष्ट । असदिग्धो ध्वनिसमुदायः सदृष्टिः । अनेकधेति यदुक्त तदेवाह—वेदेति । वेदाद्यलार, खं शत्यम्, अमयस्य, शरा पश्च । सजातीयानेक संत्याप्रस्तावे ‘अद्याना वामतो गति’ इत्यक्षिविदा नियमेन चतुरुत्तरशतत्रयाविक-पद्मसहस्राणीत्यर्थः । ननु क्यमेतदेकपशाश्रयतथतुर्गुणेन चतुरधिकशतद्वयमेव भव-तीति चेत्, न । यत् प्रथमस्य सजातीयैनेकेन विजातीर्थः पश्चाशता च समृद्धावेक-पश्चादस्त्वम् । एवं द्वितीयस्य सजातीयैनेकेन विजातीर्थैहनपश्चाशता च समृद्धौ पश्चादस्त्वम् । तृतीयस्य सजातीयैनेकेन विजातीर्थैरष्टचत्वारिंशता च समृद्धावून-पश्चादस्त्व भवति । चतुर्थस्य सजातीयैनेकेन विजातीर्थै सप्तचत्वारिंशता च समृद्धावृष्टचत्वारिंशत्वम् । एवमन्येयामेककहासेन सप्तचत्वारिंशदादिकम् । चतुर्मस्य सजातीयैनेकेन समृद्धावेकविपयत्वमेवेति मिलित्या पद्मिशल्यधिकशयोद-शततत्वं ध्वनिरुद्धृष्टे । एव क्रमेण अष्टसप्तत्युत्तरलवशताविकविसहस्रतत्वं त्रिविध-ध्वनिसक्तरस्य । मिलित्या ‘वेदखामिन्’ इत्यादिसूख्याया उपपत्ति । न चैकपशान्नारध्वनिः,

(३१) प्रदन्धगतकविप्रादोक्षिमिदार्थशक्तिमूलोऽलकारेणालकारध्वनिः, (३२) प्रदन्धगतकविप्रादोक्षिमिदार्थशक्तिमूलोऽलकारेण वस्तुध्वनि, (३३) पद-गतकविनिदद्वल्प्राप्तोक्षिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनि, (३४) पद-गतकविनिदद्वल्प्राप्तोक्षिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालकारध्वनिः, (३५) पदगतकविनि-दद्वल्प्राप्तोक्षिमिदार्थशक्तिमूलोऽलकारेणालकारध्वनिः, (३६) पदगतकविनिदद्वल्प्राप्तोक्षिमिदार्थशक्तिमूलोऽलकारेणालकारध्वनिः, (३७) वाक्यगतकविनिदद्वल्प्राप्तोक्षिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः, (३८) वाक्यगतकविनिदद्वल्प्राप्तोक्षिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालकारध्वनिः, (३९) वाक्यगतकविनिदद्वल्प्राप्तोक्षिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालकारध्वनिः, (४०) वाक्यगतकविनिदद्वल्प्राप्तोक्षिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालकारध्वनिः, (४१) प्रदन्धगतकविनिदद्वल्प्राप्तोक्षिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुध्वनि:, (४२) प्रदन्धगतकविनिदद्वल्प्राप्तोक्षिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालकार-ध्वनिः, (४३) प्रदन्धगतकविनिदद्वल्प्राप्तोक्षिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालकार-ध्वनिः, (४४) प्रदन्धगतकविनिदद्वल्प्राप्तोक्षिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुध्वनि, (४५) प्रदन्धगतकविनिदद्वल्प्राप्तोक्षिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुध्वनि:, (४६) वाक्यगतासलव्यक्तमव्यक्तयो रसादिध्वनिः, (४७) पदगतासलव्यक्तमव्यक्तयो रसादिध्वनिः, (४८) पदवेदगतासलव्यक्तमव्यक्तयो रसादिध्वनिः, (४९) रसागतासलव्यक्तमव्यक्तयो रसादिध्वनिः, (५०) दण्डगतासलव्यक्तमव्यक्तयो रसादिध्वनिः, (५१) वाक्यतोभयशक्तिमूलो ध्वनिरप्ति ॥

संकरेण त्रिस्तपेण संसृष्टया चैकल्पया ।

त्रिदखामिशराः (५३०४) शुद्धेरिपुवाणामिसायकाः (५३५५) ॥१२॥

शदात्मुरोधेनकपशाशत्त्वमेव दग्धितम् । संकरेणेति । अलकारपरिच्छेदे वस्यमा-
गरीत्या त्रिस्तपेणल्पर्थ । यथा—‘अज्ञातित्वेऽलंकृतीना तद्वदेकाश्रयस्थितौ । सदि-
नाधर्त्वे च भवति सकरत्त्विषय पुनः ॥’ इत्यलंकारसकरस्य त्रिविध्यमुक्तं तदनुभारेण
सकरत्र्यविष्यं बोध्यम् । अत्र ‘एकाश्रयस्थितौ’ इत्यस्य एकव्यष्टिकानुप्रवेश इत्यर्थं ।
सदिग्भृत्वे ‘अय ध्वनि. स ध्वनिवी’ इति सग्रहेऽप्ताज्ञिभावापद्मोऽनेकव्यष्टिकानु-
प्रविष्ट । असदिग्भौ ध्वनिसमुदायः संस्थिः । धनेकघेन यदुक्त तदेवापात—
वैदेति । वेदाख्यत्वार, यं शब्द्यम्, अप्रयत्नय, शग पद । नजातीयनेन
सत्याप्रस्तावे ‘अद्वाना बामतो गति’ इत्यद्विविदा लियमेन चतुरत्तदात्मयापिक-
पश्चसहराणीत्यर्थ । ननु कथमेतदेवपशाशत्त्वतुर्गुणेन चतुरपित्तमत्तद्वयमेव भा-
नीति चेत्, न । यत प्रथमस्य सजातीयनेनेन विजात्तर्थं पश्चात्ता च मनुष्यत्वे-
पशाशत्त्वम् । एवं द्वितीयस्य सजातीयनेनेन विजातीर्थस्तपश्चात्ता च सर्वां
पशाशत्त्वम् । तृतीयस्य सजातीयनेनेन विजातीर्थस्तपश्चात्ता च मनुष्यत्व-
पशाशत्त्वं भवति । चतुर्थस्य सजातीयनेनेन विजातीर्थ नपश्चत्वारिता च
नमन्तादृष्टचत्वारित्यर्थम् । एषमन्येपार्थेवं वहनेन सपश्चत्वारितादारित्यम् ।
नरसम्य नजातीयनेनेन सद्यायेवपियत्वमेवेति नितिला पद्मिन्दपित्रव्योद-
शाशत्त्वं ध्वनिस्तद्वृट् । एवं एमेण पठन्तस्त्वुत्तरदग्नापिकविनिमयम् नितिस-
पद्मित्वरस्य । नितिला ‘देदरामिन्’ इत्यादन्तरादा एपरनि । न यदपद्मा-
दादारनि, (३१) प्रस्त्रभगवत्याप्तोटीनित्तर्पैद्यनित्तर्पैत्ताल्लाल्लारनि,
(३२) प्रस्त्रभगवत्याप्तोटीनित्तर्पैद्यनित्तर्पैत्ताल्लाल्लारनि, (३३) प्रस्त्र-
भगवत्याप्तोटीनित्तर्पैद्यनित्तर्पैत्ताल्लाल्लारनि, (३४) प्रस्त्र-
भगवत्याप्तोटीनित्तर्पैद्यनित्तर्पैत्ताल्लाल्लारनि, (३५) प्रस्त्रभगवत्याप्तोटीनित्तर्पै-
द्यनित्तर्पैत्ताल्लाल्लारनि, (३६) प्रस्त्रभगवत्याप्तोटीनित्तर्पैद्यनित्तर्पैत्ताल्लाल्लारनि,
(३७) प्रस्त्रभगवत्याप्तोटीनित्तर्पैद्यनित्तर्पैत्ताल्लाल्लारनि, (३८) प्रस्त्रभगवत्याप्तोटीनित्तर्पै-
द्यनित्तर्पैत्ताल्लाल्लारनि, (३९) प्रस्त्रभगवत्याप्तोटीनित्तर्पैद्यनित्तर्पैत्ताल्लाल्लारनि,
(४०) प्रस्त्रभगवत्याप्तोटीनित्तर्पैद्यनित्तर्पैत्ताल्लाल्लारनि, (४१) प्रस्त्रभगवत्याप्तोटीनित्तर्पै-
द्यनित्तर्पैत्ताल्लाल्लारनि, (४२) प्रस्त्रभगवत्याप्तोटीनित्तर्पैद्यनित्तर्पैत्ताल्लाल्लारनि,
(४३) प्रस्त्रभगवत्याप्तोटीनित्तर्पैद्यनित्तर्पैत्ताल्लाल्लारनि, (४४) प्रस्त्रभगवत्याप्तोटीनित्तर्पै-
द्यनित्तर्पैत्ताल्लाल्लारनि, (४५) प्रस्त्रभगवत्याप्तोटीनित्तर्पैद्यनित्तर्पैत्ताल्लाल्लारनि,
(४६) प्रस्त्रभगवत्याप्तोटीनित्तर्पैद्यनित्तर्पैत्ताल्लाल्लारनि, (४७) प्रस्त्रभगवत्याप्तोटीनित्तर्पै-
द्यनित्तर्पैत्ताल्लाल्लारनि, (४८) प्रस्त्रभगवत्याप्तोटीनित्तर्पैद्यनित्तर्पैत्ताल्लाल्लारनि,
(४९) प्रस्त्रभगवत्याप्तोटीनित्तर्पैद्यनित्तर्पैत्ताल्लाल्लारनि, (५०) प्रस्त्रभगवत्याप्तोटीनित्तर्पै-
द्यनित्तर्पैत्ताल्लाल्लारनि, (५१) प्रस्त्रभगवत्याप्तोटीनित्तर्पैद्यनित्तर्पैत्ताल्लाल्लारनि,

चतुर्धः परिच्छेदः ।

इतरस्य रसादेवज्ञं रसादिव्यज्ञयम् ।

यथा—

‘अयं स रसनोत्कर्षीं पीनस्तनविमर्द्दनः ।

नाभ्यूरुजधनस्पर्शी नीवीविसंसनः करः ॥'

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् ।

‘मानोव्रतां प्रणयिनीमनुनेतुकाम-
स्त्वत्सैन्यसागररवोद्भृतकर्णतापः

हा हा कथं नु भवतो रिपुराजधानी-

प्रांसादसत्तिपु तिष्ठति कामिलोकः ॥”

इत्यनेदेन तस्य गुणाभूतव्यक्षयस्य रसान्तं रमस्तपव्यक्ष्यम् । उदाहरति—अय-
सिति । भूतश्रवस समरपतितं हस्त विलोक्य तत्पत्न्या रोदनमेदम् । अयमी-
द्वयवस्य स तन्तकर्माणि सुहुरुभूत । तत्तत्कर्माह—रसनेति । रसना मम
क्षुद्रधृष्टिकासुत्कर्धयितु मार्जनादिना उल्कार्थीकर्तुमाकर्षु वा शीलमस्य स । नीव्या
दव्यवन्धस्य विलंसनो मोक्षणकर । अत्रालम्बनविच्छेदेन रतेररसाध्यतया
न्तर्यमाणाना तदग्नाना शोकोदीपकलात्करणानुकूलतेति शङ्खारस्य करुणादलम् ।
वत् एव प्राकरणिकत्वेन प्रवानस्य करुणस्य व्युडकं वाक्यार्थमपेक्ष्य तदानीमप्राप्त-
रमभावस्य शङ्खारस्य न्यूनतमव्यभत्वारित्वम् । ननु तदानीं शङ्खारस्य रसलाप्राप्त्या
कथमस्य रसान्तरसोदाहरणत्वं चगच्छतासिति चेत्, न । तदानीं शङ्खारस्य
पृष्ठरसलाभावेऽपि खण्डरमत्स्य सत्त्वात् । तच दोषपरिच्छेदे निर्मप्यते । शङ्खा-
रस्य न्यूनविस्त्रदत्तेऽपि स्मृतिविपयत्वेन गुणलमेव, न हु दोषवत्म् ॥ भावान्
रमव्यव्यसुद्वाहरति—मानोन्नतासिति । रह लुनिरियम् । मानोन्नतासुव्रतमा-

१. प्रासादेनि । प्रानादपान्तरीय ॥

अथ गुणीभूतव्यज्ञयम्—

अपरं तु गुणीभूतव्यज्ञयं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्गये ।

अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्भवति ।

तत्र सादितेराङ्गं काकाक्षिसं च वाच्यसिद्ध्यज्ञम् ॥ १३ ॥

संदिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगृदम् ।

व्यङ्गचमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ ॥ १४ ॥

भूतव्यज्ञयं निरूपयति—अथेति । अपरं ध्वनिभिन्नम् । तत्र गुणीभूतव्यं इतरस्य रसादेवा वाक्यार्थस्य वा अज्ञम् । रसादि अनुरणनरूपं वा व्यङ्गयं न्वय । एवमन्यत्रापि । काकाक्षिसं काकुषशात् ज्ञटिति वाच्यवत्प्रतीयमान वाच्यस्यान्वयवोधवीजं वाच्यसिद्ध्यज्ञम्, आपाततः प्रतीतस्य वाच्यस्य प्रधानानुपपत्तिनिरासकम् । अस्फुटं सहदैरपि ज्ञटिलप्रतीयमानम् । अस्फुटम्, तया वाच्यायमानम् । असुन्दरं चमत्काराप्रत्यासन्नम् एव निरु

1. गुणीभूतेति । वाच्यापेशया अनमत्कारित्वेनेह व्यङ्गयस्य गुणीभाव । धनि प्राप्यभिहितम्—‘प्रकारोऽन्यो गुणीभूतव्यज्ञय काव्यस्य दृश्यते । यत्र व्यङ्गयानेच्यचारुत्वं सात्प्रकर्षेत ॥’ इति । ‘प्रतीयमान पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीपु महा नाभ् । यत्तप्रसिद्धावयवातिरिक्त विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥’ इत्युक्तलो व्यङ्गयः प्रतिपादितस्तस्य प्राधान्ये ध्वनिरित्याशात्मम् । तस्यैव गुणीभावेन वाच्यार्थचारु गुणीभूतव्यज्ञयो नामापरं काव्यभेदं इति तदाशय ॥

2. काकेति । काका हठेनोपस्थापितमिति वा ॥

3. संदिग्धेति । संदिग्ध वाच्यकृत व्यङ्गयकृत वेत्यनिश्चित प्राधान्य यस्य यत् । यदा संदिग्धं चमत्कृतिजनने वाच्यव्यङ्गययोः सशयास्पद प्राधान्य यत्र तत् ॥

4. तुल्येति । तुल्य वाच्यसमानं प्राधान्यं यत्र तत् । चमत्कारोत्पादने वाच्ययोरपि क्षमत्वेन तुल्यत्वमवधेयम् ॥

5. अगृदमिति । अगृदं चासहदैरपि वेदम् । तादृशं वाच्यायमानतया न तद्चमत्करोति यथा कामिनीकुचकलशवद्गृदम् । तदुक्तम्—‘नान्ध्रीपयोधर इवातिग्रा प्रकाशो नो शुर्जीस्तन इवातिरा निगृद् ।’ अर्थो गिरामपिदित पिदितश्च कश्चित्सौन्न ग्यमेति मरहद्वधूकुचाभ ॥’ इति । एव च कामिनीकुचकलशन्यायेन सहदैरवेदेन व्यङ्गय व्यनित्वमुपयाति । सहदैरपि दुरसवेदमसहदैरपि वेद वेत्युभयमपि गुणीभूतव्यज्ञयमेवेति वोध्यम् । एवमन्येष्यपि भेदव्यनुभव एव साक्षीति प्रदीपादौ व्यक्तम् ॥

ईतरस्य रमादेरक्षं रसादिव्यज्ञनम् ।

यथा—

‘अयं न रमनोत्कर्षी पीनननविमर्द्दनः ।

नाभ्यरुजघनस्पर्शी नीर्वाविमंदनः करः ॥’

जत्र शृङ्खारः करुणम्याजनम् ।

‘मानोज्ञता प्रणयिनीमनुनेतुकाम-

स्त्वत्मेन्यसागररवोद्भूतरुणिनाप ।

हा हा कथं नु भवनो रिषुगजधारी-

प्रासादसततिषु तिष्ठति कामिनोक ॥’

‘तापांशुनिरेकान आत्मक मा न अनि ।

याद्यानि गात्रि गात्रापर्वे न इत्युपम ॥’ इति,

तस्मीरपरि ‘अद्युदिक्षेष्या किञ्च वापागमाद्’ इति गोदं
रेत पातनीयो ददृ ।

एव इतिहासि शास्त्राभ्युक्त्या । दीर्घीर्मित्याप्य-

वाच्यव वाच्यिका नहा वभिर्वाच्यमात्रो भाव । तात्पर्यति । एवं
दामानाई-स-स्वरूप-नामक वाच्य वापागमाभ्युपम । तस्मा वाच्याना वाच्य । एवं
तात्पर्यमेव न-वाच्यवक्त्वा । नान्वद वापागमावाच्य एवं वाच्य नेत्रं
आह—शास्त्रदिति । ताप्ते हि वापाग-नामवाच्यानात् तु उपादानं वाच्य
मानववस्त्वं विद्यावृत्तये । एव वापागमाग्निक एतत् एवं

कथ वाच्य विद्यमुमान्ते वाच्यव वाच्यनामाप्यावद । तुल्यं
ग्रीष्मेविनिवेदनं वस्त्रं वेत्यवस्थ उक्तम वाच्यानवत्वात् । वक्त्विते
मन वाच्यम् तु यते ॥ इति । अतो न वाच्याना या नन मह व्यस्त
कमाव । एव एव, न वाच्यवस्थ एव ॥ नावर्ण, नान्वा एव
दय । तेऽप्यन्ते नन उक्तवत्तु यात् वम्बादेता वाच्येत नान्व
न चायथ वन्द्यान्तेयु नान्वन्मान्वन्मन्वन्मन्व एव वाच्यवदेव्यति ॥
वाच्यनिति वाच्यम् । नावनाकियासादानन्वद्यात् । तात् एव, गा चान्वत् एव
स्त्वव्यव्यव्यारेकान्यामह त्यावगमात् । तुल्य—नावनिव्यव्यस्त्वन्वान् भावं
स्त्वानिमान् । व्यापासादान्वा एव नाय न व्यवेक्षात् ॥’ इति । एव तुल्य
तस्मवन्वेन्य पद्यव्य व्याच्य इव वाच्यनामवत् एव, एव व्याविपचेष्टामुल्लनीउन
‘व्याविनामृतचेष्टादिप्रतपादकभृत्यवगा । नान्वन वनानादेत लक्षणीये एव
तीति ॥

1. शब्देति । वाचकम्य लक्षणिकम्य वाग्वद्य भनिया लक्षणया वा न्दृ
उपेष्ठमुत्पाद वुनरभिया लक्षणया वावान्वयोनन नामधारावादिल्प्य ॥

2. किमितीति । यदि नवन्मते नाइयानिधान्वावारणेव व्यज्ञाख्येऽप्युपर्यते,
क्षमये लक्षणा स्मीकियने । ल०नावन्यापि नवत्वादेपनानिधाव्यापारेणैव वोधाद् । एवं
क्षमये मीमांसादर्शने भगवता ‘नामनिना ‘श्रुतार्तिज्ञनान्वयप्रकरणस्नानसमाव्याना तद्वा
तर्दैवत्यमर्थविप्रकपात् रा३।७।’ इति उच्चण श्रुत्यादिषु पूर्वपूर्वलीयस्त्व निर्वा
तिस्थल इव लिङ्गादिस्त्वेऽपि शब्दव्यवणानन्वतर प्रत्ययमानानामर्थाना दीर्घीर्वदेवतरानि
व्यापारेणैव प्रतीतो लिङ्गादीना वाचन्ये वीनाभावात् । निरपेक्षो रप्त श्रुति । पर्यमिदै
कायनसामर्थ्यं लिङ्गम् । परस्पराकाह्वावशात्क्षितेकस्तिन्यें पर्यवसित्तानि एव

१. ‘इति नालिघ-पुराके २ ‘विग्न्यव्यावागमावदादिनि’ क

दर्थ्वोधसिद्धेः । किमिति च ‘ब्राह्मण, पुत्रते जातः । कन्या ते
र्भिणी’ इत्यादावपि हर्षगोकादीनामपि न वाच्यत्वम् ।

२५ वैत्युनरुक्तं “पौरुषेयमपौरुषेयं च वाक्यं सर्वमेव कार्यपरम्, अतत्प्रत्येऽनुपादेयत्वादुन्मत्तवाक्यवत् । ततश्च काव्यगद्धानां निर-
तिशयसुखास्तादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्त्यौपयिकप-

एवं चेति । अनिधयैव व्यज्ञयोधस्तीकारे चेलये । तदर्थेति । लक्ष्यापेऽलर्थं । लक्षणाजन्यबोधानन्तरमपि व्याख्यबोधायानिधासत्त्वस्तीकारे लक्षणासत्त्वस्तीकारस्याक्षित्करत्वादिति भाव । लक्षणाया अस्तीकारे इष्टापत्तेऽपान्तरमाह—किमिति चेति । न वाच्यलमित्यन्वयः । कन्या अदत्तपुत्री । प्रतिपाद्यस्य मुराप्रसादादिमित्यन्तरमेतानामपि हृषीशोकार्दीनां शब्दानन्तरप्रतीतयेन वाच्यलापत्तिरिति भाव । रसादीना तात्पर्यग्राह्यत्वमनुमानेन साधयता मतमाह—यत्पुनरिति । पौरुषेयं पुरुषप्रियत्वं लौकिक भन्नादिशास्तर्षं च । अपौरुषेयं वेदस्तर्षपम् । सर्वमेवेति व्यापकताग्रहाय । यद्यदुपादेय वाक्यं तत्कार्यपरम् । यथा ‘घटभानव’ इति लौकिकं वाक्यं ललाहरणस्पर्कार्दितत्परम् । यथा वा ‘विश्वजिनायजेत्’ इति वैदिकं वाक्यं सर्गस्पर्कार्दितत्परमित्यन्वयव्याप्तिरत्वावधेया । वातिरेद्यासि दर्शयति—अतत्परत्वे इति । यद्यत वार्यत्वपर तदनुगदेयकानन्म्, यथा उन्नतादिवाक्यम्, इति । अनुमित्तिं दर्शयति—तत्तत्त्वेति । प्रतिपाद्यमधोतु, वाक्यधर्मे प्रदृति, प्रतिपादक्य वलु काव्यपादे प्रदृति, तमोरौप्यिकं कारणीभूतफलेच्छामिषयो यत्प्रयोजनान्वर चतुर्वर्णादि, तत्पानुपलब्ध्येदाद्येनानुपस्थानान् । अवधार्यते तात्पर्येण प्रतिपादते । ननु वार्यन्तरकदनादि-

दावयम् । वृथवाव्यभावाना दावान्तरपेश्वभावादावान्तरेण हृष्टम् जाहहृष्टन् न
प्रवरणम् । स्वानं ब्रह्म । न लोके साकृत्यस्तु स्विनिर्दिवेषादाच्छ्रुतम् । सत्त्वात्प्रा
दोऽस्त्वम् । क्षमासेवा समवादे पर्योक्तिष्ठेत् हेषा एव्युपर्युक्तेष्वप्यन् चर्त्व नदेष्वना
हृष्टव्याद् । उ॒. । अर्थनिवर्त्तम् इ सूर्योपेश्वम् निवेदेष्वन्त्यन्त्यादाच्छ्रुतिः नदेष्वः ।
अश्व विदेष्, शादरन्त्यन्त्यादाच्छ्रुतेष्वः ॥

२. यदि नि।

दः । पूर्वपश्चाद्धावेन च कालभेदः । गच्छाश्रयत्वेन गच्छतदेकदेशत-
थैवर्णसंघटनाश्रयत्वेन चाश्रयभेदः ।

‘^१कत्स व ण होइ रोसो दहुण पिआए सबर्ण अहरं ।

सभमरपडमग्धाइणि वारिअवामे सहस्र एहिं ॥७

इति सर्वात्मकान्तविप्रवत्वेन विप्रमेदः । तस्माक्षामिधेय एव
उद्गाः ।

मुपपादयति—पूर्वेति । वाच्यार्थव्याख्यायेदो. प्रतीतिपौर्वपर्येण कालमेद. ।
उद्धवनेदमुपपादयति—शब्देति । वाच्यस गच्छाश्रयत्वेन गच्छनामत्रसंबन्धि-
देन व्यस्तस गच्छादित्वनिष्ठत्वेन तपोत्ताप्तवनेदः । तदेकदेशेति । गच्छ-
देशेत्यर्थः । न च प्रकृतिप्रलयोपसर्गादित्पः । तदर्थेति । गच्छार्थेत्यर्थः ।
रेपवनेदमुपपादयति—कर्त्तव वेति । ‘कर्त्तव वा न भवति रोप पश्यत
प्रेयाचा तत्रणमधरम् । सत्रेभरपद्माग्रायिणि वारितवामे सहस्रेदानीम् ॥’ इति
स्तुतम् । उपनादकदद्यवरा पक्षी तर्जयन्तं वान्तं प्रतारयन्त्वा. मह्या उक्ति-
त्वम् । सभ्रमरेति । सत्रेभरपद्माग्राये निवारितापि तत्त्वार्थी, तत्सदो-
नि । तथा सहस्र पत्तुत्तर्जना ब्रह्मरदंशनजन्यव्रपवेदना च । अत्र वाच्या-
देशेषे चक्षी उद्देश्या, भ्रमरेणास्या अधरो दृष्टो न पुन मुख्यान्तरेपेति
व्यार्थवोष्ठे वान्त उद्देश्य इति विषयनेद । मह्या वान्तेन चोभववोध-
भिभवतीति न वोद्धनेद । उपचहरति—तसादिति । नैव व्यष्ट इत्य-
वद ॥ व्यापान्तरवोष्ठे वदा तथालु रमादिनोष्ठलु व्यष्टनारूपदक्षिकारमन्तरेण

नानुमानं रसादीनां व्यञ्जयानां वोधनक्षमम् ।

आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिर्ने च रसादिधीः ॥ ४ ॥

व्यक्तिविवेककारेण हि—‘यापि विभावादिभ्यो रसादीनां भासानुमान एवान्तर्भवितुमर्हति । विभावानुभावव्यभिचारित्वां रसादिप्रतीतेः साधानमिष्यते’ ते हि रत्यादीना भावाना कारण सहकारिभूतास्ताननुमापयन्त एव रसादीनिष्पादयन्ति, त एव संचेदनं प्रलक्षम्, ज्ञातता प्रकृता, इति । भट्टमते—नीलादौ ज्ञावे हि, तारूप एको धर्म उत्पयते । अनुव्यवसाय इति । नैयायिक्मते—ज्ञाने जाते ‘नीलमह जानामि’ इति ज्ञानप्रलक्ष्मपुरुषव्यवमायो जायते फलफलिनोर्भेद एव दृश्यते । भवन्मते तयोरमेदापत्ति । एतदुपलक्षणम् । पदात्प्रतीयमानस्य पावनल्लादेस्तीरे वंशिष्टग्रसभवोऽपि द्रष्टव्य । यदि पुनर्द्वारा पेक्षया सभीपतीरे पावनल्लायतिशय सभवति स एव गङ्गापदेनप्रत्यावर्त्त संभाव्यते तदा नाय दोष । अत एव तीरस्य मुख्याधर्त्व वाधितत्व च ॥ इत्यत्र ग्रन्थकृता ‘पावनल्लायतिशयेन लक्षणीयेन सवन्धश्च’ इत्यापत्ति कामकाशोक्षापि नोक्ता । त-० सवन्धस्त्वेनापत्त्ययोगात् ॥ नाये रामत्वेनाहं नविषये नटे, काव्ये तु राम एव विभावादिभी रत्यादीनुमानं तत्त्वदुष्मानं तथा सामाजिकाना वासनारूपप्रत्यासत्त्वा साक्षात्कृतो रामादिरत्यादी रस श्रीशङ्कुमतानुयायिना व्यक्तिविवेककारादीना मत दूषयति—नानुमानमिति अनुमानं व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानम् । आभासत्वेन व्यभिचारादिदोषप्रत्यक्षं रसादिद्वुद्देश स्त्वाकरजन्यज्ञानत्वेन स्मृतित्व साधयता मत दूषयति—रूपं रिति । अत्रापि प्रागुक्तहेतोरन्वय । तन्मत दूषयितु परिष्करोति—व्याप्तिवेककारेण हीति । ‘यदुक्तम्’ इत्यग्रेणान्वितम् । यापीति । अनुमाने अनुमितावेव । एवकारेण परानुमतव्यज्ञनाजन्यवोधव्यवच्छेद । अत्र कारणमाह विभावानुभावेति । हिशब्दो हेतौ । ननु विभावादिप्रतीतेव्याप्तिशास्त्राभास, तज्जन्यरसादिप्रतीतेरनुमितिलम्, अतो विभावादीना व्याप्त्यसुप्तपादयति इति । विभावादयो हीत्यर्थ । धूमादिकारणमादेन्धनादि यथा धूमादिव्याप्त्यवहयादिकार्य धूमादि वहयादिव्याप्त्यम्, तथा रत्यादे कारण विभाव, कर्म उभावश्च रत्यादिव्याप्त्य इति भाव । तान्नरत्यादीन् अनुमापयन्त इति । संयकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानेन वोधयन्त इत्यर्थ । रसादि प्रति विभावादीना व-

1. व्यक्तीति । व्यक्तिविवेककारेण महिमभट्टेनेत्यर्थ । एतेन सपरिकरस धनेऽमितावन्तर्भाव कर्तुं व्यक्तिविवेको निरमायि । तथा चोक्तम्—‘अनुमानेऽन्तर्भावं लस्यैव ध्वने. प्रकाशितुम् । व्यक्तिविवेक कुरुते प्रणम्य महिमा परा वाचन्’ ॥

¹ ग मुक्तके तु ‘व्यन्ति’ इत्यादि ‘—लिहिनो ज्ञानम्’ इत्यन्त सद्भावो नाति

नाता आस्वादपद्वीं गताः सन्तो रसा उच्चन्त इति. अवश्यंमात्री
स्ततीतिक्षनं केवलनामुभावितयासौ न लक्ष्यते, यतोऽवमधाप्यभि-
र्त्तक्षिन्ननः” इति यदुक्तम्. तत्र प्रष्टव्यन्—किं शब्दाभिनवसमर्पित-
वेन्वादिप्रत्ययानुनितरामादिगतरागादिज्ञानमेव रसत्वेनाभिन्नं भवतः;
झावन्या भावैर्भावन्नान्. त्वप्रवाग्नानन्दो वा । आद्ये न विवादः ।
अतु ‘रामादिगतरागादिज्ञानं रससंज्ञया नोच्यतेऽस्मि’ इत्येव
वेदोषः । द्वितीयस्तु व्याप्तिप्रहणाभावाद्वेतोराभासतयासिद्ध एव ।
त्वोक्तं तेनैव—‘यत्र वैत्रवंविवानां विभावानुभावसात्त्विक्षसंचारिणा-
भिवाननभिन्नयो वा तत्र तत्र शृङ्गागदिरसाविर्भावः’ इति लुभ्रहैव
आहि. पैक्षघर्षन्ता च ।

उपर्युक्तत्वे—त एवेति । विभावादपद्वीं प्रत्यक्षविद-
यत्वम् । तथा च पदो व्याप्त्यन्वेत्य दविचं प्रामुखद्वय नारप्तुच्यते तथा
वेन्वादिप्रदृष्टन्विभावनरस्मादियोगेन रसादिहपता प्रामुखन्तो रसादेः कारप-
तुच्यन्त इति भावः । नन्वेताद्वाच्यकारपनावस्तीक्ष्णारे रसादेरत्तेलच्यक्षनन्व-
यत्वं व्यहुण्यन्नन्द लाह—अवश्यंभावात्तिति । तास्त्र विभावादिप्रतिविव्या-
हिप्रक्षदन्ताप्रहरनाद्वुलेसास्वाद्वगां प्रदीपेना क्रमः पौर्वपर्यम् । आग्नु-
भावितया चैप्रेत्यन्नदया । असौ चन् । तथा चास्त्र विभावादिविभिक्ष-
नन्त्वेऽपि सूक्ष्मकालत्वा ह च लक्ष्यत इति भावः । ननु स्वतान्तिविभिक्षक्ष-
नन्त्व लाह—यत इति । अयनोऽहा, अद्यापि स्वाडिव्यवत्तस्तीक्ष्णेऽपि,
असिच्यक्षिक्षिन्ननन्वदोषः । यथा भवत्ता प्रथमं विभावाद्विष्टित्वः, ततो
रसादिव्यहृष्टम्, तदः साधारण्यानिनानः, तनो रसाद्वित्तिः, इति नन्त्वेऽ-
प्यहृष्टानित्या रसादेरत्तेलच्यक्षन्वपन्नं तथास्त्राक्षनमीति भावः । शब्दाभि-
नयेति । उद्यमचर्त्वपक्षद्वयानिप्रयेत । समपितेति । जनितेलभ्यः । भव-
तस्त्वत् । तद्वावन्या विभावादिवेत्य । भावकैः सामलिकैः । भावमान-
वस्त्रादनानः खेन आत्मना प्रक्षणो दह्य स । ‘तत्त्वेनानिन्ननः’ इति तिन्न-
वस्त्रदेवतन्नयः । अस्तिद्वो नहुनितिप्रय । शोक्त्रियजन्मीलं चक्रादीनं विभा-
वादेऽस्त्रदत्त्वेऽपि रुप्रशादातन्दाहुन्नतिर्दर्शनदयं हेतुर्विनिरारीति व्याप्ति-

१. व्याप्तिरेति । य य इत्यस्त्र नव विहिते त्वाहर्वन्नन्ननः । नामान-
वस्त्रद्युत्त्वेऽसर्यः ॥

२. पदेति । व्याप्त्य (दृष्टेः) पद्वदिवृचिन्द्रम् ॥

* व्याप्तिरेति त्वा व्याप्तिरेति य य इत्यस्त्र नव विहिते त्वाहर्वन्नन्ननः । नामान-
वस्त्रद्युत्त्वेऽसर्यः ॥

इत्यादौ च रूपकालंकारादयोऽनुमेया एव । तथा हि— ५७
 नाम पक्षसत्त्वसप्थसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वविग्रहालिङ्गिनो नन्
 तैतश्च वाच्यादसत्रहोऽर्थमावन् प्रतीयते । अन्यथातिप्रसन्न ८८
 इति वौध्यवोधकयोररथयोः कश्चित्संबन्धोऽस्त्येव । ततश्च वैमेये
 लिङ्गम्, वौध्यश्च लिङ्गी, वौवकल्य चार्थेसा पक्षसत्त्वं निवदेते ।
 क्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वे अनिवदे अपि सामर्थ्यादिवसेये । तस्मादेव ९१
 च्यार्थालिङ्गलपालिङ्गिनो व्यज्ञार्थम्यावगममदनुमान एव पर्यवर्त्त
 इति । तैत्र । तथा एत्र “भम धम्मिअ—” इत्यादौ गृहे खण्ड
 विहितं अमणं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति” ।

चन्द्रघुञ्जा रात्रिज्ञानेन प्रिपटनम्, पिहिते मति चन्द्रानुपलब्ध्या १०४३
 तयोर्धटनम् । तयोर्ध्रान्त्या मुहुर्वियोगस्योगदर्शनेन कौतुकमिति मात् ।
 कावदने नन्दतागेपणेन रूपकालंकार । अनुमेया एव, न तु चन्द्र ।
 मानवमुपपादयति—तथाहीति । सदिग्धसाध्यक, तिपाविविधारित
 सिद्धभाववान् वा पैक्ष । निश्चितसांयवान् सैषक्ष । साधामावनान् चित्त
 तथ्यावृत्तत्वं तदरूपतिलम् । इय व्याप्ति लिङ्गात्माधनात् । लिङ्गि साध्यम् ।
 तावद्यक्षय प्रतीयत इति वाच्यार्थेस्य लिङ्गसम्भिप्रेत्य तत्र लप्तवादित्य
 दयति—ततश्चेति । अन्यथा असच्चदप्रतीतिस्वीकारेऽतिप्रसन्न साद् ।
 वम्मिअ—” इत्यादौ भ्रमणाभावस्येव घटाभावादेरपि वोव भ्यात् ।
 चन्द्र इव प्रकृते वैपरीत्यस्प, सवन्ध, स एव व्यापकतापठक इति नव
 ततश्च सवन्धस्यावद्य सत्त्वाच ध्यपसत्त्वादिज्ञानस्यैवोपयोगितात् । तदुपराहने
 पक्षसत्त्वमिति । निवद्ध शब्देनोपस्थितम् । सामर्थ्यात्सम्भावलब्ध ।
 स्येये प्रत्येतत्वे । महावाक्यार्थ निवपयति—तस्मादिति । दूसरी—तत्त्वेति
 गृहे यहसमीपे चलरादौ श्वनिवृत्त्या कुकुरमरणप्रदर्शनेन विहितं चित्त
 ‘अभ्रमणमनुमापयति’ इत्यनेनान्वितम् । अत्र श्वनिवृत्तिविधीयमानयुहमनोपि ।

1. अनुमापयतीति । ‘गोदावरीतीर नीरन्नमणायोग्य निहवत्त्वात्, वैत्रेव दर्शन
 यवा गृहम्’ इति अमणाभावानुमितिः ॥

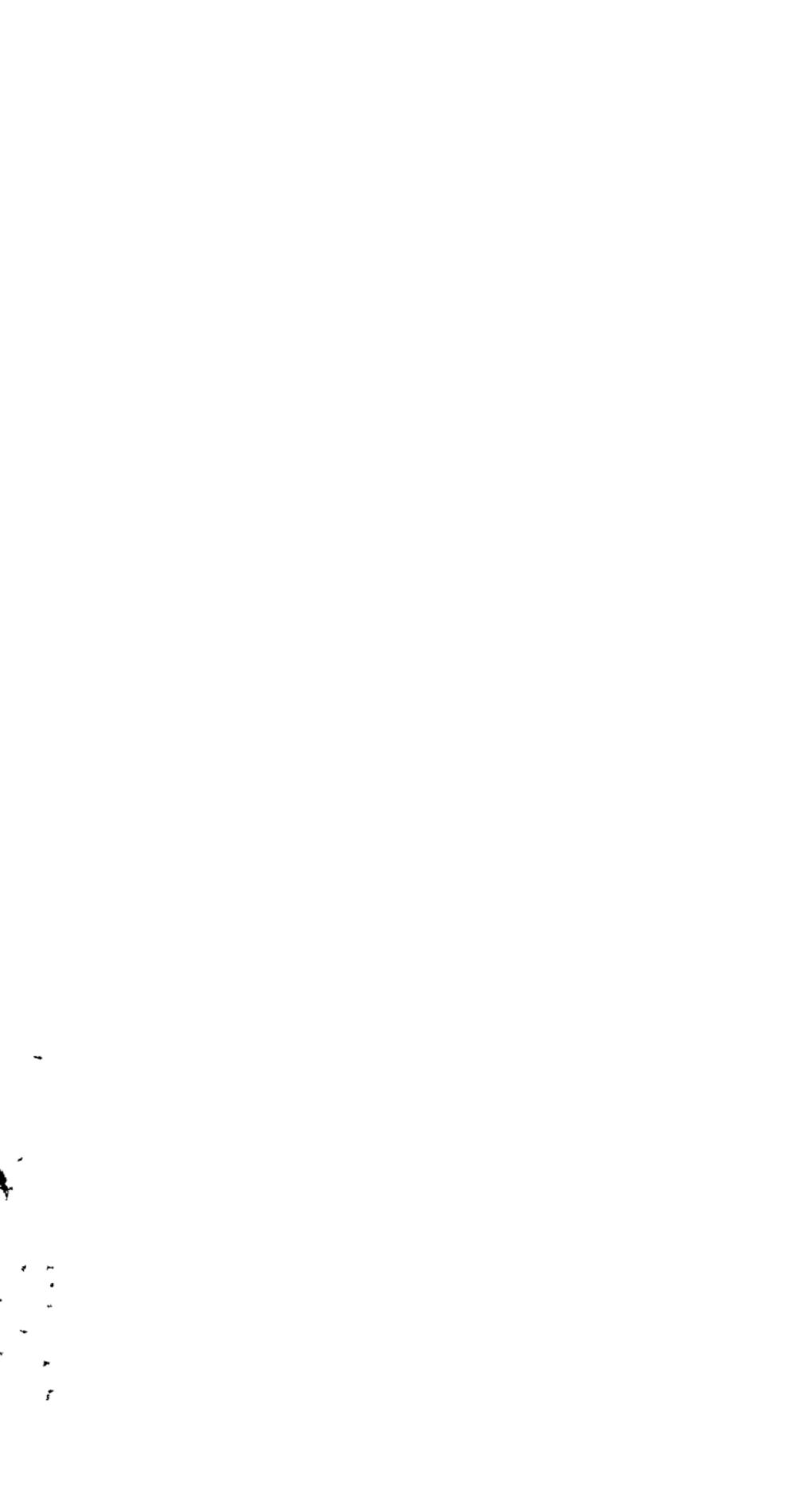
2. पक्ष इति । यथा धूमवत्त्वे हेतो पर्वत ॥

3. सृपक्ष इति । यवा तस्मिन्नेव हेतौ महानसन् ॥

4. विपक्ष इति । यथा पूर्वांक एव हेतो जलाशयः ॥

१ ‘वाच्यादमवडो व्यज्ञयार्थो न प्रतीयते । तथात्वेऽनिप्रसन्नात् । तनश्च व्यज्ञयन्वद्धर्मनामेन
 चन्द्रेन नवतीति व्यात—तेन नियन्तरमनिनिष्टत्वेन प्रिस्पाहिङ्गालिङ्गिनो शाननुमान दर्शने दर्शन
 ग २. ‘अनुमेये’ का ३ ‘ता’ इति नाति ग-उक्तके

यथा वैष्णाम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति ‘युधिष्ठिरः—दुरात्मन्, धनहतक—’ इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—‘राजा—प्रिये,
‘अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुमुमपरिपेलवानि मुधा ।
(अत्मानं निर्दिश ।)

अयमीहितकुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः ॥’

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

‘नेत्रे खजनगङ्गने सरसिजप्रत्यर्थि—’ इत्यादि (११० पृ.) ।

स लेगो भण्यते वाक्यं यत्सादश्यपुरःसरम् ।

यथा वैष्णाम्—‘राजा—

हते जरति गाङ्गेये पुरस्त्वत्य शिखण्डिनम् ।

या क्षाधा पाण्डुपुत्राणां सैवासाकं भविष्यति ॥’

मनोरथस्त्वभिग्रायस्योक्तिर्भङ्गन्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

यथा—

‘रतिकेलिकल. किञ्चिदेष नम्मधमन्धर ।

पश्य सुभु समालभ्मात्कादन्वश्चुम्बति प्रियाम् ॥’

विशेषार्थोहविल्लारोऽनुकृतिद्विरुद्धार्थते ।

तात्पर्यनितप्रभावत् । ‘इहमूलस्य’ इति पाटे नादद्वयहम्मन्त्य व्रजनिष्पदस्येत्यर्थ ॥
संक्षेपाद् उपरिपात् । अन्यार्थे व्याख्यान्तरस्यात्मे । प्रयुज्यते निर्दिशते ॥ अप-
मिति । व्यादसित्यनेन व्याक्षा लम्ब्यो देति त विषेषप्रयन्त्रम् । यत् एवार्थन्त-
स्यात्मे व्याक्षन् प्रयोग ॥ सादृश्यपुरःसरं लाहौचतात्पर्यन्तम् ॥ गाङ्गेये नीजे ।
सैवेति तद्युत्पत्त्य व्याप्तया तत्पर्यम् । यत् इहम्म उपरिपाते व्यादहुत्ता व्याक्ष-
म्भवि वात्पर्यहार्तिनेऽनिमन्त्रेऽर्द्धुनिर्देह्नेऽर्द्धेन्ति भव ॥ उक्तिर्भ-
प्तम् । भव्यपन्तरेण नद्यर्दर्शिता । रतिकेलि इहम्मति च । यत् इह-
उपरिपात् व्याक्ष च । समालभ्मात्कादन्वश्चुम्बति । कादन्वः च । यत्
क्षिप्तार्थे व्याक्षस्य विषेषुन्नन्ते उक्तिर्भे व्याक्षेन सम्य विषेषुन्नर्तिन्द्र-
द्विरुद्धिः ॥ विशेषति । रत्त्वद्वयनिर्दिशते विषेष तत्त्वं प्रयोगने उक्तिर्भे ॥

यथा वेण्याम्—द्रोणोऽध्यत्थामानं राज्येऽभिषेकुमिच्छतीति
यन्तं कर्णं प्रति ‘राजा—साधु अज्ञराज, साधु । कथमन्यथा

दत्त्वाभयं सोऽतिरथो वध्यमानं किरीटिना ।

सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा ॥’

दूषणोद्गोपणायां तु भर्त्सना गर्हणं तु तद् ।

यथा तत्रैव—कर्णं प्रति ‘अध्यत्थामा—

निर्वार्यं गुरुशापभापितवशात्कि मे तवेवायुधं

संप्रत्येव भयाद्विहाय समरं प्राप्तोऽस्मि किं त्वं यथा ।

जातोऽहं खुतिवंशकीर्तनविदा किं सारथीनां कुले

क्षुद्रारातिकृताप्रियं प्रतिकरोम्यस्तेण नाल्लेण यत् ॥’

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छार्यान्वेषणं मता ॥ ११० ।

यथा तत्रैव—‘सुन्दरकः—अज्ञा, अवि नाम सारथि
दिष्टो तुष्टेहि महाराओ दुर्योधिणो ण वेत्ति ।’

प्रसिद्धिर्लोकसिद्धार्थं रुक्षैरर्थसाधनम् ।

यथा विक्रमोर्वश्याम्—‘राजा—

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं कृतं पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ॥’

सारुप्यमनुरूपस्य सारुप्यात्क्षोभवर्द्धनम् ॥ १११ ॥

अर्थापत्तिरिति ॥ अज्ञराज इति कर्णसबोधनम् । कथमन्यथेति । भवत्कथ्यम् । इति शेष ॥ स द्रोण । सिन्धुराजं जयद्रथम् । एवं पुत्राभिं
मिप्राय । अन्यथा प्रकारान्तरेण । अत्र सिन्धुराजोपेक्षारूपार्यान्तरोक्त्वा देव
पुत्राभिषेकाभिप्रायं प्रतीयते ॥ दूषणोद्गोपणायामिति कृतायामिति ज्ञा
अभ्यर्थनापरैः सविनयै ॥ अज्ञा इति । ‘आर्या, अपि नाम सारथीः
हयो युमाभिमंहाराजो दुर्योधनो न वेत्ति’ । इति समृद्धतम् ॥ लोकसिद्धि
लोकस्यातवस्तुभि । अर्थसाधनं पदावंपरिचय ॥ सूर्याचन्द्रमसामिति
वत्र सृर्वादिभि प्रभिद्वाय पुष्ट्रयम् परिचय ॥ अनुरूपस्य मरुगम सर्व-

१. स्तुनिवंशेति । स्तुनिवययो रीतन भिन्ननि ये तेषा सारथीना सर्व-

२ अस्त्रेणनि । अस्त्रेण नदनान्मना ॥

¹ ‘नमिनूराज’ कन्न-ग-द. ² ‘प्रवेन’ प

यथा वेष्याम्—दुर्योधनश्चान्त्या भीम प्रति ‘युधिष्ठिरः—दुरात्मन्
धनहतक—’ इत्यादि ।

संक्षेपो यंतु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

वधा मम चन्द्रकलायाम्—‘राजा—प्रिये,

‘अज्ञानि खेदयसि किं गिरीपकुसुमपरिपेलवानि मुधा ।

(आत्मानं निर्दिश्य ।)

अयमीहितकुस्तुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः ॥७

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

‘नेत्रे खड्डनगङ्गने सरसिजप्रत्यर्थि—’ इत्यादि (११० पृ.) ।

स लेऽगो भण्यते वाक्यं यत्साद्वयपुरःसरम् ।

यथा वैष्णव—‘राजा—

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

या श्वाधा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति ॥

मनोरथस्त्वभिप्रायसोक्तिर्भङ्गन्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

यथा—

‘रतिकेलिकल किंचिदेष नन्मधमन्यर ।

पश्य मुमुक्षु सैनालभात्कादन्वश्चुम्बति प्रियाम् ॥१

विशेषार्थो ह वित्तरोऽनुकृतिं द्विर्दर्यने ।

दद्यजनित्रमाद् । 'अहमूतम्य' इति पाठं साहृषदहमूतस्य ब्रह्मविपदस्येवर्थं ॥
त्सेपात् अविभेदात् । अन्याये वर्णन्तरत्सने । प्रयुत्यते निर्दिष्टने ॥ अय-
मिति । अत्रापत्तिस्तेव अन्या अन्यो वैति न विदेशपदम् । अन एवार्थान्तर-
स्ताने अन्यन प्रयोग ॥ साहृषदपुरःसरं नाहृषदतात्मवर्थकम् ॥ गाङ्गेये भीमे ।
त्सैवेति ततुत्तदधादा तत्पर्यन् । दया दृद्ध्य द्विन अधाहमुला तथा वाला-
न्नपि दालरत्त्वक्तिन्नेऽन्तिर्वर्णेऽहित्वा भवित्वदेति भाव ॥ उकिर्मि-
मन् । भङ्गपन्तरेषु चक्ररत्त्वरिता ॥ रतिक्षेलि वरभवि स । नदा रथ्य-
जिन्जल दस्य न । समालस्नादादिग्राविक्षद् । काद्यन्यः कर्त्तुम् । दद्य-
क्षिद्यै वदन्तस्य विषादुन्नतं दर्शयन् नवदेव तत्य विषादुन्नतं निवापः
सूचित ॥ विशेषेति । रत्त्वत्वम् तिरुददात्मं दिवेष तत्स्त्र प्रयोजनं विदेशन् ।

—था वैष्णवम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीम प्रति ‘युधिष्ठिरः—दुरासनं वनहृतक—’ इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थं प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—‘राजा—प्रिये,

‘अज्ञानि खेदयसि किं शिरायकुमुपरिपेलवानि सुधा ।

(आन्मान निदिश्य ।)

अयमीहितकुमुमाना संपादयिता तवान्ति दासजन ॥

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

‘नेत्रे खड्डनगड्डने नरमिजप्रयार्थं—’ इत्यादि (२१० पृ.) ।

न लेगो भण्यते वावर्यं यत्साहस्रपुरःनरम् ।

यथा वैष्णवम्—‘राजा—

हते जरति गाजेषे पुरमृग्य गिरपिनर ।

या शाषण पाण्डुश्राणा सेवान्माक भविन्नति ॥

मनोरथम्यमिप्रायस्योक्तिर्भृत्यन्तरेण यद् ॥ १९३ ॥

यथा—

2
3
4
5

यथा वेष्याम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीम प्रति 'युधिष्ठिरः—दुरात्मन्,
वनहतक—' इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलायाम्—'राजा—प्रिये,
'अङ्गानि खेदयसि किं गिरीपकुसुमपरिपेलवानि मुधा ।
(वात्मान निर्दिश्य ।)

अयमीहितकुसुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः ॥'

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

'नेत्रे खज्जनगङ्गने सरसिजप्रत्यर्थे—' इत्यादि (११० पृ.) ।

स लेगो भण्यते वाक्यं यत्सादश्वपुरःसरम् ।

यथा वेष्याम्—'राजा—

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

या श्वाधा पाण्डुपुत्राणां सैवाल्माकं भविष्यति ॥'

मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भज्ञन्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

यथा—

'रतिकेलिकल. किञ्चिदेष मन्मथमन्थर. ।

पश्य सुभ्रु सैमालभाल्कादम्बश्वम्बति प्रियाम् ॥'

विशेषार्थोहवित्तारोऽनुक्तसिद्धिर्दीर्घते ।

सादरमन्तिमनाम् । 'असुभूतस्य' इति पाठे सादरयाऽनुभूतस्य ग्रन्थिपदस्यैस्य ॥
संक्षेपात् एविमान् । अन्यार्थं वर्णन्तरस्याने । प्रयुज्यते निर्दिश्यते ॥ अय-
स्मिति । अशब्दमित्यनेन इन्हाँ लम्हो वेति न विशेषपृथनम् । इन् एवार्थान्तर-
स्याने इन्हाँ प्रयोग ॥ सादरश्वपुरःतरं सादरयाऽपर्यन्तम् ॥ गाङ्गेये नीने ।
सैवेति ततुत्प्रायादा लार्यम् । यथा इदम्ब उत्ते शायाट्टदुर्ला हया अम्ब-
जन्मि दातरर्त्येकान्तेऽनिम्नोर्द्धुर्निर्त्यने अद्विष्टद्वनि भाद् ॥ उक्तिर्त-
मन्म् । भग्नयन्तरेण नद्यार्द्धन्मिना ॥ रतिकेलिं वन्मनि न । नद्या न
उक्तिर्तम् यस्य न । सैमालभाल्कादर्यदिव्याद् । कादम्ब. यादृं । अत्र
प्रियार्थं ददम्बम् विष्णुन्मने दद्यन्मा नद्यन्मने नद्य विष्णुन्मने विष्णु-
सूचित । विशेषेति । ददम्बम् दद्यन्मने नद्यन्मने विष्णु- ॥

यथा वेष्याम्—द्रोणोऽश्वत्थामानं राज्येऽभिपेक्षुमिच्छताति
यन्नं कर्ण प्रति ‘राजा—साधु अहराज, साधु । कथमन्यथा

दत्त्वाभय सोऽतिग्नेहो वध्यमानं किरीटिना ।

सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा ॥’

दूषणोद्दोषणायां तु भन्मना गर्हणं तु तर् ।

यथा तत्रैव—कर्ण प्रति ‘अश्वत्थामा—

निर्वार्य गुरुगापभापितवशाकिं मे तवेवायुधं

सप्रत्येव भयाद्विहाय समर प्राप्तोऽसि किं तं या ।

जातोऽहं सुतिवशकीर्तनविदा किं सारथीनां कुले

क्षुद्रारातिकृताप्रिय प्रतिकरोन्म्यस्तेण नाशेण यत् ॥’

अभ्यर्थनापरव्वक्यैः पृच्छार्थान्वेषणं मता ॥ १९० ॥

यथा तत्रैव—‘सुन्दरकः—अजा, अवि णाम सारमिन्
दिष्टो तुष्टेहि महाराओ दुर्योधिणो ण वेति ।’

प्रसिद्धिलोकसिद्धार्थसूक्तस्तुर्थसाधनम् ।

यथा विक्रमोवैश्याम्—‘राजा—

सूर्याचन्द्रमसां यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं कृतं पतिर्द्वायामुवैश्या च भुवा च यः ॥’

सारुप्यमनुरूपस्य मारुप्यातक्षोभवर्धनम् ॥ १९१ ॥

अर्थापत्तिरिति ॥ अहराज इति कणसबोवनम् । कथमन्यथेति । भ
वक्तव्यम् । इनि शेष ॥ स द्रोण । सिन्धुराजं जयदयम् । एवं उक्तं
भिप्राय । अन्यथा प्रकारान्तरेण । अत्र सिन्धुराजोपेक्षारूपार्थान्तरोद्दर्श
उत्त्राभिपेकाभिप्राय प्रतीयते ॥ दूषणोद्दोषणायासिति कृतावान्तिनि न
अभ्यर्थनापरः समिन्यै ॥ अजा इति । ‘आर्या, अपि नाम चार्यानि
द्वयो दुष्माभिमेहागत्रो दुर्योवनो न वेति’ । इति सस्तृतम् ॥ लोकान्तर्म
योक्तव्यातवस्तुमि । अर्थमाध्यनं पदार्थपरचय ॥ सूर्याचन्द्रमसार्पित
वत्र मूर्यादिभि प्रभिद्वाय पुष्टवम परत्वय ॥ अनुरूपत्वं गतश्चन दृ

1. सुनिगदेति । नुनिगदेयो नीनन भिडनि के तेषा सारथीना ॥

2. अन्वेषेति । अन्वेषा नदनान्मना ॥

१. ‘मिभृत्यु’ कन्द-३, २. ‘पर्वत घ

प्रतिज्ञाध्यवसायकः ।

यथा मम प्रभावत्वाम् 'वज्रनाभः—

अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मश्य गद्यानया ।

लीलयोन्मूलयाम्येषु भुवनद्वयमध्य व. ॥'

विसर्पो यत्स्मारवृथं कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥ २०४ ॥

यथा वेण्याम्—

'एकस्यैवाविपाकोऽयम्' इत्यादि (३१२ पृ.) ।

कार्यदेश्यनमुष्टेसः—

यथा शाकुन्तले—राजानं प्रति 'तापनौ—समिदाहरणार प्रगिर-
गवाम् । इह चास्तद्वारो साधिदैवत इव शुन्तहरादुग्निनोतीर-
प्रमो दृश्यते । न चेदन्य (था) कार्यातिपान , प्रदित्तपृष्ठानामतिपि-
कारः' इति ।

उच्चेजनमितीप्यते ।

स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरदार् ॥ २०५ ॥

यथा—

'नद्यजित्पर्यायोऽन्ति नार्तिद वहृद'त्तिः ।

पितिष्वप्त्तुल्लपेषु तु-स्तेऽल्लामारु ॥'

यथा—

‘प्राणप्रगाणदुःनानि उक्तवानस्म्यनकरम् ।

तद्यामन विभी, कि न गुरीवस्ते ममपिंशः ॥’

अवधीरितहत्यकथनं तु निवेदनम् ॥ २१० ॥

यथा राघवाभ्युदये—‘लङ्घणः—आर्य, समुद्राभ्यवेगाऽन्तोसि । ततिक्षेतन् ।’

प्रवर्तनं तु कार्यस्य वन्स्यात्साधुप्रवर्तनम् ।

यथा वेण्याम्—‘राजा—कश्चुकिन्, देवस्य देवकीनन्दनं^३
मानाहृत्सस्य भीमसेनस्य विजयमद्वाय प्रवर्तन्तां तत्रैविद्वन्^४
रम्भाः ।’

आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिर्—

यथा तत्रैव—

‘देव. मोऽयमरातिशोणितजलैर्यन्निन्हदाः पूरिताः’ इत्यादि ।
युक्तिरर्थावधारणम् ॥ २११ ॥

यथा तत्रैव—

‘वदि समरमपास्य नान्नि मृत्यो-

भेयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तो.

किमिति मुवा मलिनं यगः कुरुच्चन् ॥’

॥ प्राणेति । विभो श्रीराम ॥ अवधीरितेति । अवशादेति^५
प्रयोजनस्य अवधारण कर्तव्यत्वनिव्ययः ॥ इतः समराद । अवशादेति^६

1. देव इनि । पादन तु—‘शत्रादेव तथानिधः परेभ्यवन्नात्म्य केनवह ।’
वाटिनश्वपस्मरणुप्यन्वाणि नान्ननि मे वद्रानेष इन तदेव दुरते त्रै
कोधन ॥’ इति ॥

१. उपकिता व

प्रहर्षः प्रेमदाधिक्यं—

- यथा शाकुन्तले—‘राजा—तत्किमिदानीमात्मानं पूर्णमनोरथं
- मिनन्दामि ।’

शिक्षा सादुपदेशनम् ।

- यथा तत्रैव—‘सहि, य जुतं अस्तमवासिणो जणस्त्वा अकिदस-
गरं अदिधिविसेसं उज्जिभ सच्छन्ददो गमनम् ।’

एषां च लक्षणं नाथ्यालंकाराणां सामान्यते एकरूपत्वेऽपि भेदेन
यपदेशो गंडुलिकाप्रवाहेण । एषु च केपाचिद्गुणालंकारभावसंध्यज्ञ-
वेशोषान्तर्भविऽपि नाटके प्रयत्नतः कर्तव्यत्वात्तद्विशेषोक्तिः ।

एतानि च—

‘पञ्चसधि चतुर्वृत्तिं चतुःपष्ठच्छसंयुतम् ।

षड्गिरुक्षणोपेतमैलंकारोपशोभितम् ॥

महारसं महाभोगमुदातरैचनान्वितम् ।

महापुरुपस्तकारं साध्वाचारं जनप्रियम् ॥

कर्तव्य एवेतर्भावधारणम् ॥ सहि इति । ‘सहि, न दुर्लभाप्रभवानितो जनस्या-
कृतसत्कारनविदिविदेषमुत्तित्वा सच्छन्दतो गमनम्’ इति सत्त्वतम् । अत्र शुद्ध-
न्तता प्रति तत्त्वाद्या उपदेशोलिखियम् ॥ न्यु भूषणार्दीनि दानि लक्षणान्त्युक्तानि
दानि नाथ्यमूपप्रहेतुलरूपमान्यदर्शनोपेत नाथ्यालंकारनव्य एवान्तर्भवितुमर्हन्ति,
तदेषा निर्व्येनोपादान्मननविश्वेषोऽन्तिलनिप्रादेष्ट—एषां चेति । गंडुलि-
काप्रवाहेष गतादुगतिक्ष्य, पेत । न्यु भूषणसं दधादय गुणेष्टलंकारे च,
शोभाय श्वेषे निर्देषपत्रस्य विशेषोल्द्यत्वादे, एवमार्दीर्शनिवालरात्रानामीर-
दलंकारेषु, एवं दुर्लक्षादीन दुर्लक्षादित्यधेषु चान्तर्भविते निष्पेषु उन्नरादान्मनदेष-
मित्यत जाट—एषु चेति । लक्षणाद्य लज्जरौपिलर्थ । एतानि लक्षणादीनि
‘नाटकेऽदर्शं कर्तव्याति’ इत्नेषान्वय । भोगो भवति भवतो वा । रक्षनाद
उदात्तत्वं मित्रान्दीर्थुत्तमम् । महापुरुपस्य दीरोदात्तनाथमस्य सन्करो

1. प्रभटेति । इन्द्रन लक्षणाद्य लज्जरौपिलर्थ = रक्षनादीना ॥

१. ‘उदितं इति उदिता रात्रे ॥ २. ‘उद्गरमूर्ति’ इति उद्गरमूर्ता रात्रे

३. ‘प्रवन् इति नारदमात्राम् रात्रे ॥ ४. ‘हंसाद् इति नारदमात्राम् रात्रे ॥

अथ वीथी—

वीथ्यामेको भवेदङ्कः कविदेकोऽत्र कल्प्यते ।

आकाशभाषितस्तकवित्रां प्रत्युक्तिसाधितः ॥ २५३ ॥

सूचयेद्वरि शूक्खारं किंचिदन्यान्वसान्प्रति ।

मुखनिर्वहणे संधी अर्धप्रकृतयोऽस्तिलाः ॥ २५४ ॥

कश्चिदुत्तमो मध्यमोऽधमो वा । शूक्खारवहुलत्वाचास्ताः कैगिरीश्वित्तिवहुलत्वम् ।

अस्त्रात्मयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मरीपिणः ।

उहात्य(त)कावलगिते प्रपञ्चस्तिगतं छलम् ॥ २५५ ॥

वाकेल्यधिवले गण्डमवस्थनिदतनालिके ।

असत्प्रलापव्याहारमृद्(मार्द)वानि च तानि तु ॥ २५६ ॥

तत्रोद्धात्य(त)कावलगिते प्रलावनाप्रलावे सोदाहरणं लक्षिते ।

मिथो वाक्यमनङ्गतं प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः ।

देय विक्रमोदिव्याम्—दरभीस्तदिवृपत्तेऽप्तोत्पवचनम् ।

त्रिगतं सादनेकार्धयोजनं श्रुतित्ताम्यदः ॥ २५७ ॥

यथा तत्रैद—‘राजा—

सर्वेषितिशृता नाम् दृष्टा नर्वास्तुन्दरी ।

राजा रम्ये दनान्तेऽस्तित्ताम्यदा विशित्ता त्वदा ॥

(नेत्रे तत्रैद प्रतिष्ठित ।) राजा—यथा दृष्टेत्ताम् ।

सर्वां दर्शनैः । इत्यं च २५८ ॥ चतुर्दश—दीर्घदान्तिति । एवेऽपि
त्ते । चतुर्दश त्ते त्ते । इत्येद्यते त्ते त्ते । अर्थप्रकृतयो
दृष्टेत्ताम् दृष्टे । राजा त्ते । चतुर्दश—स्त्रिय इत्ति । इत्येत्ति ।
इत्यन्ते त्ते त्ते । राजा त्ते त्ते त्ते । इत्येत्ति । इत्येत्ति ।
त्तिरत्तिति । एवेऽपि च २५९ ॥ चतुर्दश त्ते त्ते । इत्येत्ति । इत्येत्ति ।
इत्येत्ति । राजा त्ते त्ते । इत्येत्ति । इत्येत्ति । इत्येत्ति ।

१. दर्शनैः । च २५८ च दृष्टेत्ते । चतुर्दश—दर्शनैः त्ते त्ते । इत्येत्ति
त्ते । च २५९ च दृष्टेत्ते । चतुर्दश—दर्शनैः त्ते त्ते । इत्येत्ति । इत्येत्ति ।
इत्येत्ति । च २५९ च दृष्टेत्ते । चतुर्दश—दर्शनैः त्ते त्ते । इत्येत्ति ।

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । 'नदादित्रितयविषयमेवं
इति केचित् ।

प्रियामैरप्रियं वाक्यं विलोभ्य छुलना छुलम् ।

यथा वेष्याम्—भीमार्जुनो—

कर्ता वृत्तच्छलानां, जनुमयशरणोदीपनः, सोऽग्निमानी
राजा दुःगासनादेगुरुरनुजशतस्याद्वाजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः, पाण्डवा यम्य दासाः
कास्ते दुर्योधिनोसौ कथयत, न सुपा द्रष्टुमन्यागतौ सः ॥

अन्ये त्वाद्वृद्धलं किंचिन्कार्यमुद्दित्य कस्यचित् ॥ २५८ ॥

उदीर्थते यद्वचनं वश्चनाहास्यरोपकृत् ।

वाञ्छिलिहास्यसंवन्धो द्वित्रिप्रन्युक्तिं भवेत् ॥ २५९ ॥

द्वितीत्युपलक्षणम् । यथा—

'गिक्षो गांमनिपेवणं प्रकुरुपे, किं तेन मथ विना
मथ चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराज्ञनाभिः सह ।

वेश्याप्यर्थस्त्रिः कुनमन धनं, वृतेन चार्येण वा
चार्यवृतपरिग्रहोऽपि गवतो, नष्टम्य कान्या गतिः ॥'

केचित्—'प्रकान्तवाक्यम्य माकाङ्गम्येव निवृतिर्विकेलिः' इत्यादि ।

अन्ये च 'अनेकम्य प्रश्नम्य रुमुतरम् ।

अन्योन्यवाक्याविक्योक्तिः रप्त्वयाविवरं मतम् ।

'तया विरिता गया द्वया' इत्युत्तरम् ॥ विगतप्रवृत्त्यनिमाह—नदादीति
धारिना नदीप्रविनदगोप्रविष्ट्यम् । इदं निगाम ॥ छलमाह—प्रियामैरिति
प्रियमुखियरे । छलना वशना ॥ जनुमयशरणोदीपन रुमाद्वर्त्ता
अद्वाजस्य रण्यम् । कृष्णा दीपशी तम्या ; वानरीययोगार्थं पृष्ठ । एव
भासात् । 'गाराम' इति धेय ॥ रामिमाह—वाञ्छिलिगिति । द्वे रामिः
प्रायुषाद्यमान्य । गमागप्रत्यानामान्य ॥ अथ प्रायसामाद । अनेक
कमुकमिति वारिति उपरन्यम् ॥ असितमाह—अन्योन्यति । एव

1. विविति । द्वावाह—दृष्टम् ॥ इति— ॥ २५८ ॥ त्रिविविति ॥

२. विविति । दृष्टम् ॥ इति ॥

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । ‘नटादित्रितयविषयम्’
इति कथित् ।

प्रियामैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य छलना छलम् ।
यथा वेण्याम्—भीमार्जुनौ—
कर्ता द्यूतच्छलानां, जतुमयगरणोहीपनः, सोऽभिमानी
राजा दु शासनादेगुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।
कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपद्मः, पाण्डवा यन्य दासाः
कास्ते दुर्योधनोसौ कथयत, न रूपा द्रष्टुमन्यागतौ त ॥
अन्ये त्वाहुच्छलं किंचित्कार्यमुदित्य कस्यचिद् ॥ २५६ ॥
उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहासरोपकृत् ।
वाक्मेलिर्हस्यसंबन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥ २५७ ॥

द्वित्रीत्युपलक्षणम् । यथा—

‘भिक्षो मामनिपेवणं प्रकुरुषे, किं तेन मद्यं विना
मद्यं चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराङ्गनामिः सह ।
वेन्याप्यर्घस्त्रिः कुतस्तव धनं, द्यूतेन चौर्येण वा
चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो, नष्टम्य कान्या गतिः ॥’
केचित्—‘प्रकान्तवाक्यस्य साकाङ्गस्यैव निवृत्तिर्वाहिनि’ इति ।
अन्ये च ‘अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुच्चरन् ।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्धवादिविलं मतम् ।

‘तदा निरहिता नया द्वया’ इत्युत्तरम् ॥ त्रिगतपदव्युत्पन्निनाह—नटादित्रितय
आदिना नटाप्रनिनटयोर्महापम् । इदं त्रिगतम् ॥ छलमाह—प्रियामैर्गति
प्रियतुर्यन्त्रियं । छलना वव्रना ॥ जतुमयगरणोहीपनः—जुम्बुल्ल
जह्नगराजस्य कर्णस्य । कृष्णा द्रापदी तम्या केशोनगीयवोगर्दंते दृढ़ । दृढ़
भवाव । ‘वावाम्’ इति योग ॥ वानेत्रिमाह—वाङ्मेलिरति । दृढ़ दृढ़
प्रद्युम्नवनान्य । नमामप्रत्यवानामनित्यवादव उप्रत्यवाभाव । दृढ़ दृढ़
कमुन्नगनिति वाङ्मेलिरत्याहुर्गत्यन्वय ॥ अविवरमाह—अन्योन्येनि । दृढ़

1. कथितिनि । नवा चार उद्याहृतदृढ़—‘दृढिनान्मादनेत्रादेवत्तदित्रित
नटादित्रित्याचारः पूर्वद्वे तदित्यने ॥’ इति ॥

यथा मम ग्रभावत्याम्—‘वज्रनाभः—

(अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मय्य गदयानवा ।

लीलयोन्मूलवान्ध्येप भुवनद्वयमध्य वः ॥)

प्रद्युम्नः—अरेरे अहुरापसद, अलमसुना वहुप्रलोपेन । मम खलु
अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

आत्मा समखदितिजक्षतजोक्षितेयं

क्षोणिः क्षणेन पिशिताग्नलोभनीया ॥”

गण्डं प्रस्तुतसंवन्धि मित्रार्थं सत्वरं वचः ॥ २६० ॥

यथा वेण्याम्—‘राजा—

अध्यासितु तव चिराजघनस्वलस्य

पर्यासमेव करभोरु ममोत्पुग्मम् ॥”

अनन्तरम् ‘(प्रविद्य) कञ्जुकी—देव, भग्न भग्नं’ इत्यादि ।

अत्र रथकेतनभग्नार्थं वचनमूरुभग्नार्थं सवन्ये सवद्धम् ।

व्याख्यानं स्वग्नोक्तस्यान्वयधावस्यन्दितं भवेत् ।

यथा छलितरामे—‘सीता—जाद, वाह क्षु उच्चाङ्गाए॒ण
गन्तव्यम्, तर्हि सो राजा विणए॑ण पण्यिदब्बो । लवः—ज्यथ किना-
दाभ्या राजोपज्ञाविभ्या भवितव्यम् । सीता—जाद्, सो क्षु तुक्षापं
पिदा । लवः—किमादयो रुपति. पिता । सीता—(सत्त्वद् ।) ना
अप्पाधा सकृदम् । एव व्यु तुक्षापम्, सञ्चारे ज्वेव पुर्वीएति ।’

दिव्येन दापदानिरपेनोरु ॥ अस्य प्रद्युम्न । वो वेदनम् ॥ रस्तम्भर—
प्रस्तुतस्तदन्धि प्रस्तुतस्तदस्तदम् ॥ पर्यासं रस्तम्भम् ॥ स्तदन्धे प्रस्तुते ॥ रस्तम्भ-
त्वित्वार—व्याख्याननिति । स्तदोर्ज्वेन ‘दापम्’ इति इति । जाद
इति । ‘इति, रस्त रस्त दापदेन गन्तव्यम्, तत्र न रस्त दिन्देन रस्तम्भ-
त्वम् ।’ (इति सत्त्वद् ।) ‘इति, न रस्त दुक्षर्देव दिन्देव ।’ इति चर्तुम् ।
‘ना लन्दर रस्तम्भ । न रस्त दुक्षर्द । न रस्त इति इति ।’ इति
सत्त्वद् । रस्त दुक्षर्दादुक्षोर्ज्वेन । रिति दृष्टिक्षेपेत्वं दृष्टिम् । रस्तम्भ-

1. क्षपातिरुनिति । रस्तम्भर—हेतुत्वम् रस्तम्भीरुत्वम् रस्तम्भ-
रुनिति त्वं हेतुत्वम् रस्तम्भ । इति ।

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । 'नटादित्रितयविषयमेवेता
इति कथित् ।

प्रियामैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य च्छलना छलम् ।

यथा वेष्याम्—भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलानां, जतुमयशरणोदीपनः, सोऽभिमानी

राजा दुःशासनादर्गुरुरनुजशतसाङ्गराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपद्मः, पाण्डवा यस्य दासाः

कास्ते दुर्योधनोसौ कथयत, न रूपा द्रष्टुमभ्यागतौ सः ॥

अन्ये त्वाहुरछलं किंचित्कार्यमुद्दिश्य कसचित् ॥ २५६ ॥

उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोपकृत् ।

वाकेलिर्हाससंवन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥ २५७ ॥

द्वित्रीत्युपलक्षणम् । यथा—

'भिक्षो मांसनिपेवणं प्रकुरुपे, किं तेन मदं विना

मदं चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।

वेश्याप्यर्थस्त्रिः कुतस्तव धनं, द्यूतेन चौर्येण वा

चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो, नष्टस्य कान्या गतिः ॥

केचित्—'प्रकान्तवाक्यस्य साकाङ्गस्यैव निवृत्तिर्विकेलि' इताउँ ।

अन्ये च 'अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम् ।

अन्योन्यवाक्याविक्योक्तिः स्पर्धयादिवलं मतम् ।

'लया विरहिता मया दृष्ट्या' इत्युत्तरम् ॥ त्रिगतपद्व्युत्पन्निमाह—नयार्दीनि'
आदिना नटीप्रतिनिटयोर्ग्रहणम् । इट्टं त्रिगतम् ॥ छलमाह—प्रियामैरसिनि
प्रियतुर्यस्त्रियर्थं । छलना वशना ॥ जतुमयशरणोदीपनः जतुमयशरणोदीपनः
अङ्गराजस्य कर्णस्य । कृष्णा त्रृपर्यी तस्या केशोत्तरीययोगसंर्पणं पद् । मैं
भवाव । 'दावाम्' इति शेष ॥ वाकेलिमाह—वाकेलिरिति । द्वे रुद्राद्वय
प्रत्युक्तयनाम्य । ममामप्रत्ययानामनित्यलाद्व उप्रत्ययाभाव । अनेकाद्वय
बमुनरमिनि वाकेलिरित्याहुर्गलन्वय ॥ अविवलमाह—अन्योन्येनि ।

1. इविर्दीनि । तदा चार दशरथराहुर—'दुर्तिमान्यादनेनाद्वयेवतदिः
न्द इविरित्यागामः पूर्वदे तदिधर्मं ॥' इति ॥

यथा मम प्रभावत्याम्—‘वज्रनाभः—

(अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मद्य गदयानया ।

लीलयोन्मूलयान्वेष भुवनद्वयमध्य वः ॥)

प्रद्युम्नः—अरेरे असुरापसद, अलममुना वहुप्रलापेन । मम खलु
अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-

कोदण्डनिर्गिलितकाण्डसमूहपातैः ।

आत्मा समस्तदितिजक्षतज्ञोक्षितेयं

क्षोणिः क्षणेन पिशिताग्नलोभनीया ॥’

गण्डं प्रस्तुतसंबन्धि मिनार्थं सत्वरं वचः ॥ २६० ॥

यथा वेण्याम्—‘राजा—

अध्यात्मितुं तव चिराज्जघनस्यलत्य

पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुगमम् ॥’

जनन्तरम् ‘(प्रविद्य) कञ्चुकी—देव, भग्नं भग्नं’ इत्यादि ।

अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थं तत्वन्धे सत्वद्वन्म् ।

व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्वयावसन्दितं भवेत् ।

यथा छलितरामे—‘सीता—जाद्, कालं करु उजाज्ञाएण
गन्तव्यम्, तर्हि सो राजा विणएण पणयिदव्वो । लवः—ज्ञथ किना-
दाभ्या राजोपर्जाविभ्या भवितव्यम् । सीता—जाद्. सो करु तुष्टार्पं
पिदा । लवः—किनादयो रुपतिः पिता । सीता—(जारदम् ।) ना
अण्धा सकहन् । प करु तुष्टाणम्, सअलाए ज्ञेव पुहर्वाणुति ।’

पिदेन दाम्यातिरिदेनोचिः ॥ अस्य प्रदुम्नस्त । दो देवानम् ॥ गण्डम्—
प्रस्तुतस्यन्वित प्रलुलार्पदद्वन्म् ॥ पर्यातं स्वन्यन्म् ॥ स्वन्ये प्रलुते ॥ अस्य-
न्वितमार—व्याख्याननिति । स्वर्नोर्लभं ‘दाक्षस’ इति देव ॥ जाद्
इति । ‘हुव्र, कल्प रट उपर्यादेन गन्तव्यम्, तत्र न राजा मिन्देन दाक्षित्य-
त्वः ।’ (इति देवताम् ।) ‘हा, ह रट हुक्षां दिता ।’ इति देवताम् ।
‘ना वन्यसा रहस्यम् । न रट हुक्षाम् । सर्वतो इति हुक्षिया इति ।’ इति
स्वत्वम् । जन्म दीतया हुक्षयोर्विन्दः धीराम दूषनिदेनोहं वर्यम् । ‘रवरः’

1. सप्तान्तिरनिति । रट हुक्षां ह—होन्हुक्षम् रटन्हीं हुक्षाम् रटहुक्षीं
इति नम् होवन्हात्पव्यम् ।’ इति ।

कथांशानां व्यवच्छेद आश्रास इति वध्यते ।

आर्यविक्रापवक्राणां छन्दसा येन केनचित् ॥ ३३५ ॥

अन्यापदेशेनाधासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ।

यथा—हर्षचरितादिः ।

‘अपि त्वनियमो दृष्टत्राप्यन्वैरुदीरणात्।’ इति दण्डाचार्यव-
चनात्केचित् ‘आख्यायिका नायकेनैव निवद्ध्वा’ इत्याहुः, तद्युक्तम्।
आख्यानादयश्च कथाख्यायिकयोरेवान्तर्भावान्तः पृधगुज्जाः । यदुक्तं
इष्टिष्ठनैव—

‘अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति शेषाध्यात्म्यानज्ञातवः ।’ इति ।

एषामुदाहरणम्—पञ्चतन्त्रादि ।

अथ गद्यपद्यमवानि—

गंद्यपद्यमयं काव्यं चमूरित्यभिर्धीयते ॥ ३३६ ॥

यथा—देशराजन्तरितम् ।

नद्यपद्मर्या राजस्तुतिदिस्त्रद्यम्बने ।

यथा—विरद्धसणिमाला ।

करम्भकं तु भापामिविविधानिदिनिमित्तम् ॥ ३३७ ॥

ਦੇਖਾ ਸਜ—ਪੀਣਾ ਭਾਸਨਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨਿ-ਕਾਵਲੀ ।

२५३ ॥ दृष्टाक्षर्यदचनादिति हेतु 'त्रिपुरम् इत्यन्विते । परा-
मर्त्य दिवर्गम् ॥ न अपरम्याते अवक्षर्यज्ञये । नेत्राः अवक्ष-
र्येष । उद्देश्यन्तर्गतिरुद्धरणं भवते इत्यात् । एव इत्या चर्य-उ-
निलङ्घम्, एव पृष्ठा सह चाह ॥

१०८ श्री रामरामार्त्तिकार्यकृतिकार्यकृतिकार्यकृति
स कथ ।

अस्यार्थः प्रागेव म्कुटीकृतः ।
तद्विशेषानाह—

ते पुनः पञ्चवा मताः ।

पदे तदंशे वाक्येऽर्थे संभवन्ति रसेऽपि यत् ॥ १ ॥
स्वैषम् ।

तत्र

दुःथ्रवत्रिविधाश्चालानुचितार्थाप्रयुक्तताः ।
ग्राम्याप्रतीतसंदिग्भनेयार्थनिहतार्थताः ॥ २ ॥
अवाचकत्वं क्लिष्टत्वं विरुद्धमतिकारिता ।
अविमृष्टविधेयांशभावत्वं पदवाक्ययोः ॥ ३ ॥
दोपाः केनिज्ञवन्त्येषु पदांगेऽपि पदे पैरे ।
निरर्थकाममर्थन्वे च्युतसंस्कारता तथा ॥ ४ ॥

परम्परण्ठतया श्रुतिदुःखावहत्वं दुःथ्रवत्वम् ।

यथा—

‘कार्तार्थ्यं यातु तन्वज्ञी कदानन्दवशंवदा ॥’

अस्यार्थं इति । प्रागेव प्रयमपरिच्छेद एव । श्रुतिदुष्टतादे शब्दार्थासद्वद्य
रसापक्यत्वस्मिनि नाच्चाप्निरिति भाव ॥ तद्विशेषान् दोपविमाणात् । ते द्वं
तदंशे पदाद्ये ॥ दोपविशेषानिरितिः—दुःथ्रव इति । अयं भावत्वं
निर्देश । दुःथ्रवत्रिविधाश्चालेन समस्तपाठे भावप्रत्ययस्य संकलन
एवैकदोषेषु ॥ उद्देशक्रमेण दुःथ्रवत्वादिलक्षणं सोदाहरणमाह—पदवेति । केवा
नित्पृष्ठवादुडाहरणस्यव दर्शनम् । ‘श्रुतिपतितमात्रं चंडुरम्बनवदति तत्त्वं स्वरूप
देवमिति प्रयम तदुपन्याम्.’ इत्यन्ये । परम्परणाना वर्णना पाद्यं उपलब्धिः
लोकावध्यनि । श्रोतृणा श्रोत्रावच्छेदेन दुःखजनन्त्वं श्रुतिदुःखवहम् । दुःख
नित महु वावह श्रुतिदु यावहम्, तत्वं वा । कार्तार्थ्यमिति । अत तद
रेकव्योर्योगेन पाद्यम् । तत्प्रयुक्तं पदम् दुःथ्रवत्वं लाश्रयपदवनिरितं प्र
स्त्रम्य शङ्खारम्बम्य प्रस्त्रप्रतीतिं प्रतिप्रभाति । इदमेव ‘श्रुतिरुद्धु’ इन्द्रियान्
नन्वेनन्पदागपादप्रस्त्रमेव न त्रु पदपादप्रमिति चेत् । न । वानयन्त्रद्विः

१. कार्तार्थ्यमिति । ‘अनन्दमन्दउगृहापादभद्रितरसितिः । आन्दितः स द्वाद
कार्तार्थ्यं द्वादेव वदा ॥’ इति प्रकाशोदादगानानुरूपम् ॥

२. ‘द्वाद’ अनुन्देक द्वादि । ३. ‘प्राम्य’ । ४. ‘काम्य’ अनुन्दन्य ॥

ॐ श्वीलत्वं त्रीडाजुगुप्सामङ्गलव्यज्ञकत्वात्रिविधम् ।
क्रमेणोदाहरणम्—

‘द्वारिविजये राजन्साधनं सुमहत्व ॥’

‘प्रससार यनैर्वायुर्विनाशे तन्वि ते तदा ॥’

ॐ साधन-वायु-विनाश-शक्ति अशीलः ।

‘यूरा अमरता यान्ति पशुभूता रणाध्वरे ॥

अत्र पैशुपदं कातर्यमभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थत्वम् ।

पारम्पर्यप्रयुक्तवाक्यद्व श्रवत्वद्वयद्वट्वद्विवादिवर्णपारम्पर्यप्रयुक्तमद्व 'सवन्नम् नी-
कारात् । असम्भार्यान्तरव्यर्थमश्वीलं तस्य भादनना । पदार्थीलं तु असम्भवस्यतिहेतुलमेव । ज्ञगुप्सा पृष्ठा । अमहालननालसदा । व्यष्टि-
लमित उनस्तमेव ॥ अव्रेति । सन्ये प्रयुक्त नामनाम्बो मेत्यज्ञेष्वनना
श्रोतुर्लज्जाजननेन राजद्विषयरत्नभावस्य, नमीरणे प्रयुक्तो दामुरद्व दामुवामु-
द्वक्तया श्रोतुर्हगुप्ताजननेन, लद्यनेन प्रयुक्तो निनामद्वद्व स्तुत्यज्ञेष्वन्द्य
अमारामाद्वाजननेन, शूरारस्य प्रवर्द्धप्रतिमन्द्रव ॥ अनुचितार्थत्वं हृष्टिरा-
म्पार्दोपप्रतिपादरत्वेन, हृष्टिर्दर्शनमवेन, हृष्टिरामार्दवत्वेन । नवाम्प्रभ-
शूरा इति । पुण्यतामेतद्वरपा । अब्र वाच्यार्थस्य दाम्पद्य दोष ।

१. अस्तीत वसिति । यिदं शासददर्शकरणमन्ति तामीति । 'उपेष्ठु इत्यन्ते'
इति द । एविष्ट् । दस्तिवा प्रयत दद् ॥

२ दक्षुरसिंह । उत्तरार्द्धे विशेषं दक्षुरसिंहं दक्षुरं दक्षुरं
दक्षुरं, दक्षुरं दक्षुरं दक्षुरं दक्षुरं दक्षुरं दक्षुरं दक्षुरं दक्षुरं
दक्षुरं दक्षुरं दक्षुरं दक्षुरं दक्षुरं दक्षुरं दक्षुरं दक्षुरं दक्षुरं
दक्षुरं दक्षुरं दक्षुरं दक्षुरं दक्षुरं दक्षुरं दक्षुरं दक्षुरं दक्षुरं

卷之三十一

अप्रयुक्तत्वं तथा प्रभिद्वावपि कविभिरनाद्वतत्वम् । यथा—
‘भाति पद्म मरोवरे ॥’

अत्र पद्मशब्दः पुलिङ्गः ।

ग्राम्यत्वं यथा—

‘कटिम्ने हरते मन ॥’

अत्र केटिशब्दो ग्राम्यः ।

अप्रतीतत्वमेकदेशमात्रप्रभिद्वन्वम् । यथा—

‘योगेन दलिताशय ॥’

अत्र योग्यशास्त्र एव वासनार्थ आशयशब्दः ।

तस्य व्याख्यातपद्मशब्दस्यानुचितार्थत्वम् । द्वितीय यथा—‘प्रज्वलदृष्टिं पतन्ति वरान्वत् ।’ अत्र प्रज्वलदिति पदमनुचितार्थम् । तृतीय यथा—‘रादक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीनमिवान्वकारम् । क्षुद्रेऽपि तून गुरुः ममत्समुच्च शिरमामनीव ॥’ अत्रामद्वृत्यान्वकारभवस्य ममर्थके द्वितीय चित्तार्थम् । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥ तथा प्रभिद्वावपि तेन हृषेण प्रतिदित्यं पुलिङ्ग इति । ‘अप्रयुक्त’ इति शेष ॥ हालिकसाधारणप्रतिदित्यं ग्राम्यः । कटिरिति । अत्र शङ्खारम्य गृह्णन्वहृतचारताभावान्वकर्मदित्यं रोध ॥ योगेन प्रकृतिपुरुषयोमेदविन्तनेन दलित लक्षित लालने दयस्य स । आशयशब्दोऽप्रतीत इति शेष । अत्र योगशास्त्रानुचितानि पदार्थानन्विज्ञाना योगिपिप्रभावयोधविलम्बकरत्वमप्रतीतत्वम् ॥ प्रतरपदः

1. पद्मेनि । ‘वा पुनि पद्मम्’ इत्यनेनाज्ञानोपि पुलिङ्गः पद्मशब्दः कविन्ति दप्रयुक्त । अत्र दृपकनार्थीन् तु नादशक्तिमन्यद्वन्वनप्रयोजनानुचरणशब्दः पुलिङ्गः इति । यमकादिप्रयोजनमत्त्वे तु नाय दोष , अन्यत्रामद्वन्वन्वनि दभे. प्रयोगम्य इत्यनेन व्यवनाभावादिति ॥

2. कटीति । अवेर तत्त्वम्—शोर्णनितम्बादिकमेव निश्चये प्रयुक्ते, दृष्टिः = दरधमावप्रयोज्यनिति ग्राम्यम् । पद विविवम्—ग्राम्य नागरुपनागर च । निश्चयः प्रभिद्व नागरन्, ग्राम्यकक्षातिकान्तमप्रसन्नागरभावसुपनागर, नागरेनागरे दृष्टिः ग्राम्यशब्दप्रयोगादल्लुरवैदग्धयोजनेनात्र दीर्घत्वम् । अन एव मिदूपकादावधने वर्तदोपत्वम्, तस्य तर्वाचित्येन वरन्वाभावात् ॥ कव ग्रकान्ते सर्वांश्चेष्टन्तेन्द्रः ‘राकाविभावरीकान्तसक्रान्तयुति ते सुखन् । नपनीयद्विलाजोभा कटित्य दरवे मत ।

3. योगशास्त्र इति । ‘देशकनेनिपाकाशयैरपरानृष्टः पुनर्पनिवेष्ट ईश्वरः’ पातञ्जलस्कृते (११३४) वासनार्थक आशयशब्दः प्रयुक्त । वासना चात्र दृष्टिः निदानं निष्पाशानज्ञन्वः सस्कारनिशेषः । दूपकनार्थीज तु तद्वालाननिष्ठम् दृष्टिः

‘आश्रीः परम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥’

अत्र वैन्यामिति किं वन्दीभूतायामुत वन्दनीयायामिति संदेहः ।
नेयार्थत्वं रुद्धिप्रयोजनाभावादगक्षिकृतं लक्ष्यार्थप्रकाशनम् ।

यथा—

‘कमले चरणाघातं मुखं सुमुखिं तेऽक्षरोन् ।

अत्र चरणाधातेन निर्जितत्वं लक्ष्यम् ।

ते पादिना वर्धजनव शावदः सदिग्ध । आशीरिति । वर्णं हृता शुक्ता । रप्रेति ।
शमिति पदस्य सदिग्धत्वं शावदवोविलम्बेन राजनिष्ठवरातिभावो इति गिर-
ष्टत् ॥ अश्वक्तिशृतं कवेरसामर्थ्यप्रयुक्तम् । अलामर्त्तमन्त्राच्युतनि ॥ चर-
घातेन चरणापातपदेन निर्जितत्पं परागद । तुग्रह चरणाम्भामदाम-
गप्यसभय रूपन्ययातुपपत्ति । रूपन्यचरणाम्भामदाम-
खयत्पं मुरुपरदययो सदन्ध । अत्र रुपिण्योवरव्यन्दिरेति इतेन वदेना-
निधय । ततो रूपोपस्थिति ततः शावदवोव इति रुपिण्योवेद्य रुपेपिण्य-
गमन लूपतादीप्यम् । केऽग्निः—‘पिण्य त्वं विश्वस्त इतोऽर्हत्वेऽपि विदेव
। नेत्रा रूपम्’ इति चेत् । न । रुपिण्योवन्मामापरम्य इत्य रुपिण्योवाभ्यो-
रूपपरतामा प्रणते तत एव नेत्रादिकाम्भामाद् । वेदित्त—‘दम्भिर्विश्वादं तु
भूमिय उग्नित न तु चरणापातेनेति तपोविष्ट्यचरणाम्भामदाम-
गमन’ इत्याहु । ॥ । राम इति रुपिण्योवधाम्भर रुपिण्योवेऽपि विदेव इत्याम्भिर-
विद्यामिश्रयार्थति । रुपिण्योवाम्भर रुपिण्योवेऽपि रुपिण्योवाम्भर ।
रुपिण्योवाम्भर विद्युत इत्याम्भिरि इत्याम्भर । रुपिण्योवेऽपि विदेव इत्याम्भिर-

१. प्राणिति। रेती द्वारा असर नहीं होता है किंतु यह जैविक सम्बन्धों के लिए एक अत्यधिक महत्वपूर्ण घटक है। इसके अलावा यह जैविक सम्बन्धों को बढ़ावा देता है। यह जैविक सम्बन्धों को बढ़ावा देता है। यह जैविक सम्बन्धों को बढ़ावा देता है।

२ विद्युतस्त्रिया । अपि विद्युतस्त्रिया विद्युतस्त्रिया एवं विद्युतस्त्रिया ।

यथा—

‘नवजलधरः संनद्धोऽयं न वसनिग्राचरः ॥’

उक्तोदाहरणे तुं तत्पुरुषसमासे गुणीभावे नव. पर्युदासत्त्वा निषेधन्त्व विधेयतयानवगमः । यदाहुः—

पदार्थतावच्छेदकेन सह सदन्धस्त्र वाक्ये अस्ती नव्य । प्रमन्त्रप्रतिपेष्य इत्यर्थं ॥
उदाहरणि—यथेति । नवजलधर इति । गन्धर्वोर्बिद्या हाता उस्त्रमन-
खद्विरहे नवजलधरादै निशाचरत्वादिप्रतीतिपूर्णनिरद् । यथं सन्दो न नव-
लधर, उभनिशाचर इति । यथं नवजलधरत्वाभावत्तानिरदं । उत्त्रेदरसार्थम्
उद्देश्यत्वम्, नवर्धस्याभावस्य दिष्ठेदत्तम्, लग्नमिव्यात्मसारं उत्त्रेदरेन एह
नवर्धस्य उद्दन्व । न च विषेभावपदार्थस्येति व्याप्तेऽद्य । यद्यतो न राती-
मागिलाद्यस्त्रप्रतापत्ते । क्रिययेति । यथाऽप्यादिवृष्टे दु 'एव न एव एव'
इत्यायस्त्रप्रतेऽप्युत्तोदाहरणादस्यप्रसार । न च एवांत्य विज्ञानदिव्यादिवृ-
स्तोदाहरणादै नय प्रत्यज्ञप्रतिपेष्यधलमेव गारीती दाच्यन् । त्वं विषेऽप्येत्यवा-
भावेन पर्युदास्त्वासुमयात्मत्वप्रतारामिदराच प्रत्यज्ञप्रतिपेष्यहमेवद्वारादं य-
प्यलाद् । ततो एवत्वर्थमादन् एवरपे गोपीवत्तेऽप्य—'एवं न दे प्र-
ज्ञप्रतिपेष्यो नाभूत्', 'प्राप्तोऽप्य न भवति', 'इत्येवं पर्युद्य विषेऽप्येत्य-
श्च । 'इत्येवं' इत्यादै रात्रात्मप्रतिपेष्यदिव्येवे नामेव स्वन्व ।
दद्यते 'प्यो द्यै न चत्तरे', 'एव नेत्रस्य न वैनाम्' इत्येवं विषेऽप्येवे न ए-
वनवर्धस्यादोऽपि प्रत्यज्ञप्रतिपेष्यदाच्यन् । एवांत्य विषेऽप्येवं विषेऽप्य-
विद्यान्तप्रतिपत्तादेवत्तरं । एवं च 'दद्ये न एव' एव उत्त्रेदरेन एव
दिव्यान्तप्रतिपत्तादेवत्तरं । एवं उत्त्रेदरेन एव उत्तरं । एवांत्य विषेऽप्येवं
साव एवत्वाद्य एव विषेऽप्य एव उत्तरेन एव उत्तरं । उत्त्रेदरेन विषेऽप्येवं
साव एवत्वाद्य विषेऽप्येवं व एव इत्यादिव्यादिवृस्त्रप्रतिपेष्यदाच्यन्
दद्य । एव उत्त्रेदरेन एवे विषेऽप्येवं उत्तरेन एव उत्तरं ।
एवांत्य विषेऽप्येवं एव एव विषेऽप्येवं उत्तरेन एव उत्तरं । एवांत्य
विषेऽप्येवं एव
एव एव एव एव एव एव एव एव एव एव एव एव एव एव एव एव
एव एव एव एव एव एव एव एव एव एव एव एव एव एव एव एव

2. The following are the names of the members of the Board of Education:

क्षचिदनुपात्तयोर्हयोरपि सामर्थ्यादवगमः । यथा—

‘न मे गमयिता कोऽपि भारस्येत्युर्विं मा शुचः ॥

नन्दस्य भवने कोऽपि वालोऽस्त्यद्गुणपौल्यः ॥’

अत्र योऽस्मि, स ते भारस्य गमयितेति बुध्यते ।

‘यद्यद्विरहदुःखं मे तत्को वापहरिष्यति ॥’

इत्यत्रैको यच्छब्दः साकाङ्क्ष इति न वाच्यम् । तथाहि—
त्यनेन केनचिद्गृह्णेण स्थितं सर्वात्मकं वन्नु विवक्षितम् । तथानुदृश्य
तच्छब्देन परामर्शः । एवमन्येपामपि वाक्यगतत्वेनोऽगहरणं वेदन् ।

पदांशे दुःश्रवत्वं यथा—

‘तद्वच्छ सिद्धै कुरु देवकार्यम् ॥’

‘धातुमत्तां गिरिर्धर्ते ॥’

शारीय इति ॥ द्वयोर्यत्तपदयो । सामर्थ्यादाकाङ्क्षात् ॥ न उक्तं इति इत्यनेन
यत्पदद्वयं तत्र कथमेकतत्पदेन निराकाङ्क्षत्वप्रतीति । तत्र तत्पदद्वयं इति इत्यनेन
योग्यत्वात् । यथा—‘य यं कामयते कामं तं तमाप्नोति लोल्या’ इति । इति इति इति इति ।
आह—यद्यद्विति । एक इति । उत्तरवाक्ये एकतत्पदप्रयोगोऽहं इति इति ।
सर्वात्मकमिति । विरहदु खत्वेन सामान्येन मर्वं विरहदु यस्तिस्य ॥ तद्य
भूतस्य विरहदु यस्तावच्छिन्नस्य । तथा च वीप्याद्या वक्षुतान्यर्थमेन निराकाङ्क्ष
सामान्यरूपेण उपस्थापने वक्षुतात्पर्यं सति न तत्पदे वीप्या । तत्पदे एव वीप्या, न इति इति
उपस्थापने तात्पर्ये मनि तत्पदे वीप्या । क्वचित्तु तत्पदे एव वीप्या, न इति इति
यत्पदे । यथा—‘ते ते सत्पुरुषा परार्थघटका स्वार्थस्य वापेन वे ॥’ एवमिति ।
अन्येपामनुचितावेत्सादीनाम् । तत्र मया दर्शितमेव ॥ ‘द्रोपाः केनिद्वयत्पदं

1. यद्यद्विति । परमार्थस्तु यद्यद्विति न पदद्वयम् । किंतु ‘निलवीन्नो’ इति इति
या यदो द्वित्वाप्नोऽप्नादेश । एव चादेशिनेत्तेन यत्पदेन तत्पदेन वाङ्मानकं
रूपेण दुःखपरामर्शं । आदेशन्तु सावर्त्त्वेनान्यये तात्पर्यमात्रकं इति इति इति
न सवन्धभानोपपत्ता न तत्पदेऽपि वीप्याद्योन्नो द्वित्वाप्न आदेश । एव इति
तत्पदेऽपि वीप्या तत्र न यत्पदेऽप्यादेशः । किं तृभान्या रूपदेन नवोपपत्ता इति
तत्पदम् ॥

2. सिद्धै इति । अत्र ‘निद्धै’ इति चतुर्थ्यन्तपदकरेशः क्षुतिकड ॥ अत्र ‘निद्धै’
मर्थान्तरलम्ब्य एव । अपेक्षते प्रलयमङ्गलवृद्धै वीजाकुरु प्रागुद्यादिवान्म ॥’ इति
विशिष्टा पादत्रयी ॥

अत्र मैत्ताशद्वः क्षीवार्थे निहतः ।

‘वर्णते किं महासेनो विजेयो यस्य तारकः ॥’

अत्र विजेयं इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽनाचकः ।

‘पाणिः पल्लवपेलवः ॥’

पैर्लवशद्वस्याधाक्षरे अश्लीले ।

‘संग्रामे निहताः शूरा वचोवाणत्वमागताः ॥’

अत्र वचःशद्वस्य गीःशद्ववाचकत्वे नेयार्थत्वम् । तथा तत्रैव वाण-
वाने शरेति पाठे । अत्र पदद्वयमपि न परिवृत्तिसहम् । जलध्यादौ

दाशेऽपि पदे परे’ इति यदुक्तम्, तदुदाहरणमाह—तद्वच्छेति ॥ अश्लीले
इति । ग्रीडाव्यञ्जके ॥ जुगुप्ताव्यञ्जकं यथा—‘पूयते’ इति । अत्र पूयशद्व ।
प्रमद्वलव्यञ्जकं यथा—‘अनिप्रेत’ इति । अत्र प्रेतशद्व ॥ वचोवाणत्वं
गीर्वाणलम् । गीःशद्ववाचकत्वे इति । लक्षणया नी शद्वप्रतिपादकत्वे
रूपर्थं । तथा नेयार्थत्वम् । तत्रैव गीर्वाणशद्व एव । परिवृत्तिसहं श्रुतया-

1. अत्र धातुमनो भावो धातुमत्तेति पैर्वकदेशेन क्षीवार्थेन मत्ताशद्वेन मतुदधो
नेन्द्रिये । अत्र ‘पश्याप्तरोविभ्रमभृत्नामा संपादयत्री शिसरेविनर्ति । ददाहकच्छेद-
दिनस्तरागामकालसध्यामिव धातुमत्ताम् ॥’ इति तनूकृतम् ॥

2. विजेय इति । ‘जहै कृत्यहृचक्ष’ इति स्त्रेनार्हार्थे ‘जचो दद’ इति द्वयेन
मिहितः दृच्छादो यत्प्रलभो भूत्यलहपे स्त्रप्रलयार्थेऽवाचकः ॥ अत्र ‘चापाचार्यलिपुर-
मिज्ञी वार्तिकेदो विजेयः शरून्दस्त् स्त्रनमुदधिर्मूर्तियं दृत्याकार । अस्यैवैतत्र
मिनु छनवता रेणुदाकण्डवाधा ददस्त्वर्थत्वम् परनुना दृत्ये चन्द्रहासः ॥’
इत्यमील्यन् ॥

3. वेत्यचेति । ‘देह’ इति वर्णद्वय लाटभापादा वृषभस्त्रस्त्रावदवक्तव्या ग्रीडा-
दादीति प्रकाशन्वाल्पानातारः ॥ अत्र ‘वित्तिमेलवन्तिरितिवर्गं दद्वद्वमुदाहरति शब्द ।
परनार्थेनः स्त्रदर्थं दृत्ये इनः कालस्त्रप्तिनिव ॥’ इति प्रकाशोदाहरणं दृत्यन् ॥

4. जलध्यादाविति । यथा चोद्दन्तरिमिहेन—‘जनशारिष्ट शूर्विदे नरोऽहुरदेषु
चोचररेषु । ददर्जेहनेषु चोमपदेषु दद्वदर्जैवृत्ति ॥’ इति परिष्टिस्त्रा दे दोत्तात्ते
दीतिकाः दद्वदा । परिष्टिस्त्रा दे तु निप्रा गीर्वाणमुल्लान्ते ॥’ दोत्तर्मिन्दो
गीर्वाण्यादितिप्रद्वदाः परिष्टिन न मह्य इन्द्र्यः ॥ जन दद्वोवागेमुदाहरराम् । निह-
च्छेदेष्ट भूषात्मनीनामानरामोः । शुदुर्विन वचोनान्तेनो दस्त निनाम्यने ॥’
इत्येत्यत्त्वपन् । वचोदामा गीर्वाणाः नद्योरन्देश ॥

अतिविस्तुतिरङ्गस्य प्रकृतीनां विपर्ययः ।

अर्थानांचित्यमन्यच्च दोषा रसगता मताः ।

रसस्य त्वशब्दो रसशब्दः शृङ्गारादिगद्धथ । क्रमेण यथा—

‘तामुद्ग्रीष्य कुरुङ्गाक्षी रसो नः कोऽप्यजायत ॥’

‘चन्द्रमण्डलभालोक्य शृङ्गारे मध्मन्तरम् ॥’

सायिभावस्य त्वशब्दवाच्यं यथा—

‘जायत रुतिलत्यास्त्वयि लोचनगोचरे ॥’

व्यभिचारिणः त्वशब्दवाच्यत्वं यथा—

— ‘जाता लज्जाखी तु गंधा प्रियस्य परिच्छुभ्वने ॥’

जब्र प्रथमे पादे ‘आसीन्तुकुलिताक्षी सा’ इति लज्जाया अनुभाव-
उखेन कथने युक्त. पाठ ।

‘नानं सा कुरु तन्वङ्गि जात्वा यौवनस्त्विरम् ॥’

जब्र यौवनासैर्यनिवेदनं शृङ्गारस्त्वलं परिपन्थिनः शान्तरसस्याङ्गं
शान्तस्यैव च विभाव इति शृङ्गारे तत्परिप्रहो न युक्तः ।

‘ध्वलयति शिक्षिररोचिपि भुवनतलं लोकलोचनानन्दे ।

ईपल्लिसकटाक्षा लेरसुखी सा निरीच्यतां तन्वी ॥’

जब्र रसस्योदीपनालम्बनविभावलुभावपर्यवत्सायिनौ स्थिताविनि

जटफलपना ।

३८

दिव्यं रसस्यैव । प्रकृतीनां नवदोषितवर्द्धमा विपर्ययोऽन्यसामन्दन् । इद-
नेवन्तीपिलम् । अन्यप्रदृतिनिर्वदयनिम् ॥ कोऽप्यनिर्वन्दनमन्दः ॥
व्यभिचारिणः त्वशब्दवेत्तात्त्व एव त्वशब्दवाच्यत्वं दोषः, रसवृक्षस्यहृष्टादाने
तु न दोषः । यसा त्वशब्दवृक्षाति, भ्रमित्वहृष्टे च । स्वश-त्वशब्दवाच्यत्वं
रसतिप्रहर्षदोषप्रदिव्यरम् ॥ निरोपित्वाऽप्यतिप्रहृष्टादात्त्वे—माननिति ।
शान्तस्यैव चेति । रसशब्दो हैर्नै । विभाव उद्दीपनस्तित्वः । तन्परित्वहो
दीप्तस्यैर्यनिवेदनमन्दन् ॥ लहुन रस द्युम्बेन्द्र—ध्वलयतीति । शिक्षि-
रोचिपि चन्द्रे चन्द्रिपदेन्द्रप्रभन्दना हैर्नर्य । लघेति । अत्तमन्द

१. माननिति । ‘त्वशब्द उद्दीप चिद निविद्युष्ट दृष्टे चान् । नेत्रयैः इद-
त्वशब्द नेत्रे दोऽप्यत्व रसो निर्वदयः । इदं प्रदत्तोऽप्यत्वं चूर्चा ।

२. चन्द्रेति । ‘त्वशब्द दोऽप्यत्वे त्वशब्द निविद्युष्ट दृष्टे दृष्टमन्दन्दन् ॥
रसत्वं त्वशब्दमेत्यत्वं निविद्युष्टः दृष्टमन्दन्दन् निविद्युष्टे । इदं प्रदत्तोऽप्य-
त्वशब्दमेत्यत्वं ।

एवं च विशेषणमात्रस्य पुनरूपादाने समाप्तपुनरात्मत्वं न वाक्यान्तरस्येति विज्ञेयम् ।

गर्भितत्वं गुणः काणि—

यथा—

‘दिङ्गातङ्गधट्टाविभक्तचहुराधाटा मही साध्यते
सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत् ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मालादुरभूलधाद्वृतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥’

अत्र वदन्त एवेत्यादि वाक्यं वाक्यान्तरप्रवेशात् चमत्कारातिशयं पुण्याति ।

पतत्प्रकर्षता तथा ॥ २८ ॥

तथेति कचित् गुणः । यथा—‘चञ्चद्वुज—इत्यादि (३०२ पृ.) ।

अत्र चतुर्थप्रादे सुकुमारार्थतया शब्दाऽन्वरत्यागो गुण ।

कचिदुक्तौ स्वशब्देन न दोषो व्यभिचारिणः ।

अनुभावविभावाभ्यां रचना यत्र नोचिता ॥ २९ ॥

हरस्यैव पिनाकसवन्धेन हुञ्जयत्वमिति व्यक्तक्त्वाद् गुणतम् । नायं निष्ठुवैरसुयति नाशो तिनिष्ठुर्षुभान्ताह पुत्रो नहि नहि जटाजटभार दधान । नायं व्याधो नवगुणधर पद्य कल्पादकल्पात्पुण्डरण्ये नवजलधरदधानल दोऽद्यमेति ॥’ अत्र द्वितीयस्य नहीति निषादनमुदायस्य वाचकत्वाभावेन कथितपदस्य न विपद्य, कि त्विकोपि राजपुत्रस्य जटाधारणमस्तन्ताचभवीति व्यक्त्वाद् गुण एव ॥ न वाक्यान्तरस्येति । पुनरपादाने समाप्तपुनरात्मत्वं न दोष इत्यर्थ । दिङ्गातङ्गेति । दिङ्गातःसमृद्धेन भीमज्ञा. परिच्छिन्नाशत्वार आधाटा. तीमा दस्या. चा । साध्यते खवर्णीमियते । चिद्धा साधितापि भा मही । निप्रान्तिपाद्यत इत्युत्तरेणान्वय । निनारमिति वाच्यमिति शीष । कथंवाद्वृतमार्थद्वन् । यत्रैवेति । तथा च तत्तुल्यो न भूतो न वर्तमानो न भविष्यति भाव । चमत्कारातिशयमिति । देन दुद्वीरदानवीरदो परिनोन ॥ कचिदिति । वत्र पद्यादे सुकुमारायत्वं तत्रैवर्थ ॥ इतर्न रनदोपानां निनाविशेषे चपायपनदोपत्वं गुणत्वं चाह—कचिदिति । रचना व्यानन्द । निनाव-

वर्णप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पदवोन्पि ॥ ११ ॥

शेषाद्विभक्तिवचनभापाणामष्टधा च नः ।

कमेणोदाहरणम्—

‘प्रतिकूलनासुपगते हि उद्धै विकार्यमेति शुभायनना ।

अवलम्बनाय दिनमर्तुर्गृहं पतिष्ठन् कर्मण्हस्ति ॥’

अत्र ‘विधौ’ इति विषु-विवि-शब्दयोर्जट्टर्मेति शुभायनना ।

‘किरणा हरिणाद्य दक्षिणश्च नर्माश्च ।

कान्तोत्तमज्ञपा चूर्णं लवे एव स्थापित ॥’

‘महदे सुरसंध मे तमव समासङ्गमागमाहरणे ।

हर वहुसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे सहसा ॥'

अत्र संस्कृतमहाराष्ट्रयोः ।

पदश्लेषोऽपीत्यवधेयम् ॥ भापाश्लेषमाह—महदे इति । संस्कृतार्थो यथा—हे
महदे उत्सवदे, हे उमे हे गौरि आगमाहरणे विद्याग्रहणे मे मम तं प्रसिद्धं समाप्तं
अव रक्ष । कीदृशम् । सुरसधं देवप्रार्थनीयम् । अवसरे समये तं प्रसिद्धं चित्त-
मोहं सहसा ज्ञटिति हर अपनय । कीदृशम् । वहुसरणं वहुविषयगामिनम् । प्रहृ-
तार्थस्तु—मह—मम, देशु—देहि, रस—रतिम् । धर्मे—धर्मं, तमवस—तमोवशाम्,
आस—आशाम्, गमागमा—संसारात्, हर—अपनय, णे—असारुम्, हरवहु—
शिववधू, सरण—रक्षयित्री, तं—लभ्, चित्तमोहं—चित्तमोह, अवसरउ—अवस-
रु, मे—मम, सहसेति । भापासैमे तु भापाणामैरुहायमेव, न लर्थमेद ।

पुनत्तिधा सभज्ञोऽथाभज्ञस्तदुभयात्मकः ॥ १२ ॥
एतद्वेदव्रयं चोक्तमेदाष्टके यथासंभवं ज्ञेयम् ।

यथा वा—

‘येन ध्वस्तमनोभवेन वलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यश्चोद्गच्छभुजंगहारवलयोगज्ञां च योऽधारयत् ।

इह त्वर्धनेदोऽपीति भेदः ॥ यथासंभवमिति । ‘पृथुकार्तस्वर-’इत्यादै सभद्वः । ‘नीतानाम्-’इत्यादावभवत् । ‘नर्वसं हर-’इत्यादौ सभद्वाभवः ॥ एकत्रैव तत्रितयसुदाहरति—यथावेति । सर्वदा सर्वाभीष्टदाता भाववत्, सर्वदा दानानि दस्य तान् । तत्रप्रतिद्व छल नायामासीनमाग्निन् । अप्यतेर्वास्येव भानो दस्य तन् । लगा लचला निकाना दीतिर्यस्य तन् ।’ इति सस्त्वतवाक्यार्थः । पैशाचन्तु ‘स्तु पुरणो रज्यितुभात्तरज्ञनाय कामविषये कृतामोशाना हृष्णरज्ञनाम्यामुच्छृङ्खल्यो दासो दासा तथाभूताना गणिकानामप्रतिमान न क्षमते न स्तेने न तदानीमादरमनिल्पन कन्यचिदुपहृतगणिकस्योक्तिरित् ।’ इति । सर्वत्रसूरसेन्योरंधा—‘तोदी नदिगमा-मदोऽकलरं स नदा वर्त्त विद्युत्तरितन् । आरदेशावनर सान्देशार गदामारन् ॥’ ततो दृढयते गगनमदः कल्हंसशनावदन्वितान्वरितन् । वरतनेपावनर शाखवमार गतामा-रन् ॥’ इति । सूरसेनीच्छाया । ‘तुदति परानिति तोदी, देशन दिक् उद्देशः नदा मह वर्तत इति नदिक् न गतेन त्तदादेन नदो दस्य स, स निरु, सदा सर्वेषाम्बन्धेव अ-लट परिभूतत्वाग्निवेरन्, अत एव देशाद्या उपगमवेष्टादा अपमरो दस्य नन्, नधाम्बन्धे श्विष्यन्ते इत्यामा-शरास्तान्यन्ति गण्डथनीलामदा धासुभाः सह नैवर्वतं इति मान-दन्, गदामारन्, इमारमरित्सक्त दलमन्तर्ज्ये आर सनार ।’ इति सर्वत्रवास्यार्थः । सौरसेनस्तु—‘आरतो लित्तो नेयानाम्बन्धो वद । दाश्वने नारः लागी वद । मत अमरो वदस्त्रै । दारदनभोव्यन्तेनद् ।’ इति । सर्वत्रपञ्चशयोर्धा—‘रिग्मा-च्छुमे एवहुद्वरवानिद तु । अचमदप्यमरादस्तुरनिराला तेज सु ॥’ ‘धीरा मन्त्रदु-मेवत्तनो दुर्भवापिकदस्यु । अज्ञनदप्यस्त्रादस्य रसित्तियात्ते दस्य ॥’ इत्यप्यग्रा-च्छाया । ‘ऐ एने, अवेरिव त्तुरिकाया इव निष्ठ विद्युत्तम निर्वास्त्र दस्या । वृथाभूता, एवहुद, ल्लुः ट्टास, एने नाने नायदी य. नः त्यादिगोऽया प्रहरी दस्याः सा अज्ञनदप्यमरा या ऐविवन्नतिपूला धरा प्रज्ञनान्विताना दस्यान्तुरुद दद्य त्तु दि-य मन्त्रदृजन् च लदेव स्थी टूट देया क्षेत्रे द द । दद्यान्त्वनेत्तुरिव्यर्थः । अग्न्युद अन्तर्द ररत्निर्माम्बदु.लिंगा स्थी गत्तनांते दद्यात्ते अनीकर्त्तरेति धीरा गत्तना द्य-हनेन स्त्रसा न्य । इति सर्वत्रवास्यार्थः । ‘ऐ धीराः, दुर्भाल लौकिक दस्यो यद्य न्य-भूतवन्मेष्वन्म इति गत्तुरिव्यर्थः । दस्य नेत्तुरिव्यर्थः दे न इमे दद्यान्वितान्वित धीरी-देया वाद्याण रवित्तिरा दद्य एवां ।’ स्वदेव-त्यज्ञन्वितः ।

१. शुनरिति । शितिमोऽस्यदं रेतः प्रसादान्विषयम् अप्यत्तम् इति शुनरितिः ॥

पुनस्त्रिधा सभज्जोऽथाभज्जत्तदुभयात्मकः ॥ १२ ॥
एतद्वेदत्रयं चोक्तमेदाप्तके वधासंभवं शेयम् ।

वधा वा—

‘येन ष्वस्तमनोभवेन वलिजित्कायः पुरातीकृतो
यश्वोद्धृचमुजंगहारवलयोगज्ञां च योऽधारयत् ।

इह त्वर्थमेदोऽपीति भेदः ॥ यथासंभवमिति । ‘पृथुक्तर्त्तस्तर-’इत्यादैं
सभदः । ‘नीतानाम्-’इत्यादावभज्ज. । ‘सर्वेष्वं हर-’इत्यादैं सभज्जाभज्ज. ॥
एकत्रैव तत्त्वित्यमुदाहरति—यथावेति । सर्वेदं सर्वाभीष्टदाता नाथवः, सर्वेदा
दानानि दस्य ताम् । तत्प्रसिद्धं दृढं नावामासीनामाधित्तम् । अप्यनेवनासेव मानो
दस्य तम् । अगा अचला निकाना दीप्तिर्यस्य तम् ।’ इति सत्कृतवाक्यापार्थः । पैशाचन्तु
‘त्तद्गुणो रुद्धितुमात्मरुद्धनाय कामनिपित्रे कृतामोशाना तुवर्णरुद्धनाम्यामुद्धृच्छ्वान्त्यो दान्तो
दाहा तथाभूताना गणिकानामप्रतिमान न इतने न नहने न तदानीमादरमनिरुद्धन.
कम्बचिदुपकृतागणिकान्तोद्दिरिष्यम् ।’ इति । सर्वत्रासूरसेन्योर्यथा—‘तोदी तदिगाम-
मदोऽकल्प त लदा वर्णं प्रिस्त्रिरिद्धम् । आरदनेतावनर नामदमार गदामाम् ॥’ त्वयो
हृष्टते गगनमद् दलहस्तशतावलन्दित्यान्तरितम् । आरदनेतावनर शाखतमार गनाम-
रद् ॥’ इति । सूरसेनीच्छाया । ‘तुरति परानिति तोदी, देशनं दिक्षु उद्देश तदा मट
वर्णन इति तदिकू न गणेन स्त्रायेन भर्तो दम्य सौ, स नित्र, स्त्रा सर्वगान्मेव अ-
ल्प एव एव दनेताया उपदमन्वेष्यादा भर्तनरो दम्य तद्, नथाम्बन्वे
श्चिप्तन्ते इताना । श्रास्ताम्यन्ति सर्वदम्नीलासदा भासुभ्यः नह नैर्दर्शत इति ॥ ~
दम्, गदामाम्, इदमारम्भिमस्त्र वृत्तमन्तर्मध्ये आरद नकार ॥’ इति सन्तुष्टाम्यर्थः ।
सौरसेनत्यु—‘आरने निष्ठृतो निपानामदम् ते दम् । शास्त्रो ज्ञातः दागो दम्य । गत
लानारो दम्याद् । शास्त्रनभीवर्त्तनेतद् ।’ इति । समुद्रापञ्चंशदोर्यथा—‘पीता-
च्छुदुने इद्युष्ट्रवासिन्द तु । अस्तमप्यनराहरुद्धु निरिता देव तु ॥’ ‘धीरा गच्छु
नेदानो दुर्भर्त्तवापिच्छल्यु । अस्तमप्यहराहरु रद्धिगिरात्ते दम्य ॥’ इत्यपर्यन्त-
च्छासा । ‘ऐ दृष्टे, अद्येति व गुरुतेवाया इव शिल्पं विरेता निर्वन्न दम्याः तप्ताभूत्,
दद्वद्य, स्तुत् दृष्टा, ज्ञेये दम्ये ज्ञात्वा दृष्टः सः स्त्रिदीप्तया प्रस्त्री दम्याः ए-
व लक्ष्मसरस्यन्तरा एव विद्युत्यन्ति दृष्टा दम्या श्रद्धात्तदिवार दम्याद्दृष्टा हन्त दृष्टो-
च स्त्रुद्गृह्ण च दृष्टे हृषी दृष्ट देश नेत्रे दृष्ट । दृष्टसात्तदेव निर्देः । अस्तु दृ-
ष्टदृष्ट दृष्टिर्गम्यन्तुः दिला नदी नामा दृष्टसात्तदेवनीदद्वर्तिति दीपा नम्यमा य-
स्त्रेन स्त्रस्य भव ।’ इति हस्तन्याम्यर्थः । ‘हि धीरः, दुर्भर्त्तवापिच्छल्यु दद्व-
द्युष्ट्रवासेन इति इन्द्रुष्ट्रवासेन । दम्य नेत्रदम्यः ते त अस्ते दुर्भर्त्तवापिच्छल्युः प्रस्त्री-
देश नदृष्टा रवित्ता दृष्ट दृष्टः ।’ हस्तन्याम्यर्थः ॥

1. हुनरिति । निर्विप्रोऽप्यव देवः प्रदृशते रुद्धिप्रदृशात् विविद्याप्रदृशात्
विष्वदनेदैविष्वदे ॥

यस्याहुः शशिमच्छ्रोहर इति स्तुत्यं च नामाभराः
पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वेदोमाधवः ॥'

अत्र 'येन-' इत्यादौ सभज्ज्ञेषुः । 'अन्धक-' इत्यादावभज्जः । अ-
नयोश्चैकत्र संभवात्सभज्जाभज्जात्सको अन्थगौरवभयात्पृथग्नोदाहतः ।

अंत्र केचिदाहुः—‘सभज्ज्ञेषु एव शब्दश्लेषविपयः । यत्रोदात्तादि-
सरभेदाद्विन्प्रयत्नोचार्यत्वेन भिन्नयोः ग्रव्योर्जंतुकाष्ठन्यायेन श्लेषः ।
अभज्ज्ञस्त्वर्थश्लेष एव । यत्र सरभेदादभिन्नप्रयत्नोचार्यतया शब्दभेदाद-
र्थयोरेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः । यो हि वदाश्रितः स तदलंकार
एव । अलंकार्यालंकरणभावस्य लोकवदाश्रयाश्रयिभावेनोपपत्तिः’ इति ।
तदन्ये न क्षैमन्ते ।

उभाववश्च ला पायात् । माववपक्षे—येन अभवेन जन्मरहितेन अन शरुः
वस्तं पादेन परावर्तितम् । वल्लेखसुरराजस्य जेता । काय पुरा अवृतपरि-
वेपणावसरे खीकृत । खीत्वं प्राप्तिः । अमृतार्थं विवदमानाना देवासुराणाम्
मृतपरिवेपणाय मायथा नारायणेन मोहिनीरूपं धृतमिति पुराणवार्ता । वयोद्द-
तस्य उन्मत्तस्य अभज्ज्ञस्य अघासुरस्य हन्ता । यद्वा कालियस्य पीडान्तः ।
आरवलय । अरिसवन्विं सैन्यं यातीत्यर्थ । यद्वा उद्वृत्तमुजंगहार वलं यस्य
तेन गद्धेन यातीत्यर्थ । अगं गोवर्धनं कृष्णस्त्वयेण, गा पृथ्वीं च कूमस्त्वयेण
योऽधारयत् । शशिनं सभातीति शशिमद्राहुः तस्य शिरोहर इति स्तुलं नाम
यस्य चामरा आहुः । अन्धकाना यावदाना क्षयकरो द्वारकाख्यनिवासनिर्मता ।
उभाववपक्षे—येन ध्वस्तमनोभवेन विनाशितकामेन वलिजितो विष्णोः कायः पुरा
खीकृतः । मोहिनीहृष्पदिट्क्षुणा शिवेन प्रेषितो विष्णुः पुनर्मोहिनीरूपं दधारेति
पुराणवार्ता । यथ उद्वृत्तां उत्कर्षेण वर्तितां भुजंगस्त्वौ हारवलयौ येन स । यथ
शिरसि गद्धामधारयत् । यद्वा शरीरार्बेन गाँरीम्, शिरसि गदा चेत्प्रियायेण च-
कार । यस्य शिरः शशिमच्छ्रोहरुक्तं हर इति स्तुलं नाम चामरा आहु । अन्ध-
कस्य धसुरविशेषस्य निनाशकर ॥ । श्लेषस्तावच्छ्रद्धालंकारोऽर्थालंकारथं सन्मति,
तयोः परमतनिराकरणपूर्वकं भेद निरूपयति-अव्रेति जतुकाष्ठेति । पृथग्न-
पलभ्यमानयोरपि जतुकाष्ठयोर्योगे वर्धकलप्रतिभासल्लवेहार्पीलयं । लोकव-

1. यत्रेति । समानभेदेनोशत्तादिमरभेदाद्विन्प्रयत्नोचारमयोग्ययोरति गद्धयो
द्धेषभज्ज्ञमेन सरभेदानादरातेकप्रयत्नोद्यारणे जतुकाष्ठन्यायेन श्लेषेण इति भावः ॥

2. यत्र स्वरेति । समानभेदेनोशत्तादिमरभेदाभासादभिन्नप्रयत्नोचार्यतेन श्लेषेन-
भावे केवलमर्थयोरिकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन शिष्टवादर्थस्त्वय इति भावः ॥

3. पुराणवार्तान्ति । अस्तीहन इति च्छेद । शिष्टपुरवरे विभुर्यम्य दानो वभृगम

तथाहि—अत्र ध्वनिगुणीभूतव्यद्वयदोपगुणालंकाराणां शब्दार्थ-
गतत्वेन व्यवस्थितेरन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन नियम इति ।' न च
'अन्धकक्षय-' इत्यादौ शब्दाभेदः, 'अर्थभेदेन शब्दभेदः' इति दर्श-
नात् । किं चात्र शब्दस्यैव मुख्यतया वैचित्र्यवोधोपायत्वेन कविप्रति-
भयोद्वक्ताच्छब्दलंकारत्वमेव । विस्तृशब्दद्वयस्य वन्धे चैवंविधस्य
वैचित्र्याभावादौ वैचित्र्यस्यैव चालंकारत्वात् । अर्थमुखप्रेक्षितया चां-
र्धलंकारत्वेऽनुप्रासादीनामपि रसादिपरत्वेनार्थमुखप्रेक्षितयार्थालंकारत्व-
प्रसङ्गः । शब्दस्याभिन्नप्रयत्नोच्चार्थत्वेनार्थालंकारत्वे 'प्रतिकूलतामुपगते
हि विधौ' इत्यादौ शब्दभेदेऽप्यर्थालंकारत्वं तवापि प्रसज्यतइत्युभय-
त्रापि शब्दलंकारत्वमेव । यत्र तु शब्दपरिवर्तनेऽपि न 'ऐपत्व-
खण्डना, तत्र—

द्विति । यथा लौके मौल्यादिगतं मुकुटादि भस्तकाद्यलंकारत्वेन व्यपदित्यते तथा
काव्येऽपीलर्थ ॥ दूपयति—तदन्धे इति । शब्दाभेदादर्थश्लेष इति युक्तं तदूप-
यति—न चेति । दर्शनसा प्रामाण्यानभ्युपगमे त्वाह—किं चेति । कविप्रतिभया
कवीनामनुभवेन उद्वक्तनादौ विधीकरणात् । शब्दस्यान्वगानुविधायित्वं प्रदर्श्य
व्यतिरेकानुविधायित्वं दर्शयति—विसदशेति । वन्धे चेति चक्षारस्य वैचित्र्या-
भावचेत्यन्वय । ननु वैचित्र्यस्य शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन किमायातमत
द्वाह—वैचित्र्यप्रस्त्वैवेति । अलंकारत्वादलंकारनियामकलात् । अर्थमुखप्रेक्षित-
या अर्थानुसवानसापेक्षत्वेन अैर्थालंकारत्वे अर्थालंकारत्वाज्ञीकारे । रसादि-
परत्वेन रसाद्युक्तर्थान्विश्रायप्रयोज्यत्वेन । शब्दभेदेऽपीति । 'विधौ' इत्यादौ
खरभेदाभावेन एकप्रयज्ञेनैव शब्दद्वयोचारणादर्थद्वयप्रतीतिरिति भाव । उभयन्त्र

पुराणवार्ता इति तु युक्तन् ॥ तथा च शिवमहित्त. न्तवे—'रथः क्षेत्री यन्ता शतधृति-
स्तेन्द्रो धनुरयो रथादे चन्द्रार्णे रथचरणपाणि शर इति' ॥

1. शब्दार्थेनि । पर्यादान्तरपरिवृत्तिस्तद्वात्तहत्वाभ्या शब्दार्थगतव्यवस्थितिरिति
भाव ॥

2. दर्शनादिनि । 'दावन्त एवमर्थाः स्युः शशात्तवन्त एव दि ।' इत्याद्यन्तिभू-
कादितर्थ ॥

3. शब्दभेद इनि । विभिविद्युशम्ब्यो धार्यक्तेऽर्थाचर्थ ॥

4. ऐपत्वेनि । ऐपत्वसञ्जना ऐपमहः ॥

1. 'अर्थ' इति नात्रि कार्य फुलरयो । 2. 'होतो' इति हत्रितुटके नात्रि । 3. 'भर्यादर्थ-
रत्वे' इति फुलकानरे नात्रि ।

लम्—' इत्यादौ च नोपमाप्रतिभोत्पचिहेतुः श्लेषः । पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः । 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्' इत्याद्यस्ति पूर्णोपमाया विषय इति चेत् । न । यदि 'सकल—' इत्यादौ शब्दश्लेषतया नोपमातत्किमपराद्द्वं 'मनोज्ञम्' इत्यादावर्धश्लेषेण ।

'स्कुटमर्थालंकारावेतावुपमासमुच्चयौ, किं तु ।

आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतः ॥'

इति रुद्रोङ्गदिशा गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात् । ननु गुणक्रियासाम्यस्यैवोपमाप्रयोजकता दुक्षा, तत्र साधर्म्यस्य वास्तवत्वात् । शब्दसाम्यस्य तु न तथा, तत्र साधर्म्यस्यावास्तवत्वात् । ततश्च पूर्णोपमाया अन्यथानुपपत्त्या, गुणक्रियासाम्यस्यैवार्धश्लेषविषयतमित्यादौ चेति । श्लेषो नोपमावाघक इति भावः । तत् तदा । शब्दमात्रं सामान्यमाश्रित्यापीहालंकारमध्ये चभवत इत्यन्वयः । यद्यपि 'सकल-कलम्—' इत्यादावेकप्रयत्नेन शब्दद्वयोत्पत्त्या शब्दस्याप्येकत्वं न चभवति, तथाप्येकानुपूर्ववच्छिन्नत्वेन शब्दद्वयोरेकत्वप्रतिभास इति भाव । समुच्चयालंकारे एकधर्मानिर्देवन्वयस्य निवेशाभावात्तस्मुच्चयपदमन्त्र तुल्ययोगितापर दीपकपरं च तयोस्तत्समवात् । नन्वेवं 'किं च तुल्ययोगितायाम्—' इत्यादिना श्लेषतुल्ययोगितयोर्योपयनिभाग, कृत, स न संगठिते 'येन ध्वत्त—' इत्यादावपि शब्दद्वयैकधर्मसंबन्धस्य सत्त्वेन तुल्ययोगिताया विषयसंबोधादिति चेत् । सत्यम् । येत्रानेकस्यैकधर्मसंबन्धावगामे द्विवचनवहुवचनचकाराद्यपेक्षा तत्रैव दीपकतुल्ययोगितालक्षणे निवेशनीयमतो नातिप्रसङ्गः । एवं च 'स्वेच्छोपजातविषयोऽपि—' इत्यादीपकस्य 'विरणा हरिणाङ्गस—' इत्यादि, 'विकसनेनीलाङ्गे—' इत्यादि च तुल्ययोगितायाथ विषय इति ध्येयम् । गुणक्रियासाम्यवद्गुणक्रियासाम्यस्येव । तत्र गुणनियासाम्यप्रयुक्तोपमायाम् । वास्तवत्वाद् वल्लुसमवेत्सात् । न तथा नोपमाप्रयोजकता । तंत्र शब्दसाम्यप्रयुक्तोपमायाम् । साधर्म्यस्य शब्दत्पसामान्यस्य धर्मस्य । अवास्तवत्वाद् उपमानोपमेयरपवल्लुनोरसमवेत-

1. कमलेति । 'कमलमिव दुखं मनोदेनत्कचित्परान्' इतत्र मनोदत्तलक्षणम्बुगत्य, प्रकाशलक्षणादाः क्रियादाः, उग्रक्रियोर्वा नान्यात्पूर्णोपमाविषयोऽस्तीचयः ॥

2. मनोज्ञमिति । मनोदत्तलसोननानोपमेयमूरूपोः कमलमुडयोर्भेदेन विद्यत्वादर्थेष्य इतर्थः ॥

१. 'रुद्रोऽन्' क. २. 'च' इति नाति द-उल्लेख ३. 'दन्तस्ते' द. ४. 'विषयता' द.
५. 'दद्य धनिर्मेन्द्रपलोकार्पदशब्ददोष्यन्मा द्विवचनचकाराद्यपेक्षा' इति उद्दित्तुल्लेखे ६. 'त्वं च दूर्वैहनिरूपे च वक्तीलर्प' इति उद्दित्तुल्लेखे पाठः ७. 'अम्' इति उद्दित्तुल्लेखे.

‘प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थवोधकौ’ इति । च मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यडाद्यः साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः—‘वत्यादय इवार्थेऽनुशिष्यन्ते, क्यद्या दयस्त्वाचारार्थें’ इति । तदपि न । न खलु क्यडादय आचारमात्रार्थः, अपि तु साहश्याचारार्था इति । तदेवं धर्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता ।

उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः ।

उदाहरणम्—

‘तस्या मुखेन सद्वशं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम् ।’

दितं प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय, वाचकं प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थप्रतिपादकम् । स्वस्वार्थवोधकौ क्रमेण स्वार्थप्रतिपादकौ । वत्यादीति । आदिपटेन कत्पादि परिग्रह । साम्यमेवेति । साहश्यवाचकत्वेन साम्यमित्यर्थः । आचारार्थें इति । ‘अनुशिष्यन्ते’ इत्यन्वय । अपि त्विति । किलित्यर्थं । ‘अपि तर्हि’ इति पाठे कि तर्हीत्यर्थं । उपचहरति—तदेवमिति । वस्तुतस्तु ‘चन्द्रागरे शुक्रस्त्रापि हंम’ इत्यादौ सावारणधर्मोपादानेऽपि क्यटादियोगे उपमादर्शनादार्था उपमायास्तद्वितादिप्रतियगतलवत् क्यजादिपत्रकगतत्वेन विजेयो वोध्य । एवं चाष्टप्रकारावा आर्था वर्मलोपालोपाभ्या पोटेशप्रकारत्वं वोध्यम् । क्यजादिपत्रके वर्मलोपे उदाहरण यथा—‘वीर. प्रीतिकरत्वेन पर्यद्वीयनि मवके । मित्रीयति पर प्रेमणा भक्त्या देवायते तृणाम् ॥ देवदर्शं जने साधु प्रतीक्षयत्वेन दद्यते । कृपया विषुसचार नित्यं सचरति क्षितौ ॥’ अत्र तृतीयान्तपदार्थाना क्यजायर्थं साहश्येऽमेदेनान्वय ॥ उपमानलुप्तासुपमामाह—उपमानेति । ‘लुप्तोपमा’ इत्यनुपङ्क ॥ न वेति । न वा नयनतुल्यरम्यमात्मा इत्यन्वयः । अन्यथा

त्वनिष्टमेव । अन्यथा उपास्यने हरः, अनुभूयते मुराम्, इत्यादी धात्वर्थामनभनकिययोरकर्मेकत्वेन कर्मलक्षारोपपतिनं स्यात् । इवादीना तु वाचकत्वमेव । उपमर्गाननन्तवामिवेवादिवाचकत्वाया प्रतिवन्धकराहित्येन इष्टान्तवैपम्यम् मद्रावाद् विशेषादियेत्यओरेकप्रिभकिस्त्वे ‘विशेषेण सदेकार्यं भवेयत्र विशेषणम् । तत्र निदाद्यः प्राप्यो विशेषस्या विशेषणे ॥’ इत्यनुशासनसेवोपमानोपमेययोरपि तत्र ‘विष्टमर्गवामिभेऽपि उपमानोपमेयता । विभक्ति पुनरेत्व उपमानोपमेययो ॥’ इत्यनुशासनस्य जागरूकत्वेन ‘शर्वरम्भः—’ इत्यादाउपमानपदोत्तरतृतीयादेः सूपमादकन्वाच । प्रादोपरेत्व उपमनेश्वयन्ते मदमर्गिनगण्टाः करटिनः करिष्यः कारण्याग्पदम्—’ इत्यादी विरेचनिदिवागकोऽक्षिदादिभेऽपि न काचिदनुपपत्तिरित्यन्यथा विनारः ॥

1. वयद्वादय इति । अयमनिष्टायः—‘कर्तुं वयर मनोरथः’ इत्यत्र ‘उपमानादार्थान्’ इत्वत उपमानपदमनुवर्त्तते, तेनेवार्थमाद्यादपि वोये साहश्याचारार्थः करिष्यति ।

2. ‘तार्भवतोऽस्ती’ इ. 3. ‘पोटशप्रकारा बोन्मा’ इति सुन्तुल्यम् ।

अत्र सुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वादुपमानलोपः । अत्रैव
च 'सुखेन सद्वग्नं' इत्यत्र 'मुखं यथेदं', 'नयनतुल्यं' इत्यत्र 'हृगिवं'
इति पाठे श्रौत्यपि संभवतीति । अनयोर्भेदयोः प्रत्येकं श्रौत्यार्थात्वमेदेन
चतुर्विंशत्सभवेऽपि प्राचीनानां रीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् ।

ॐ यवाचिनो लोये समासे किपि च द्विधा ॥ २० ॥
क्रमेणोदाहरणम्—

‘वदनं मृगशावाद्याः सुधाकरमनोहरत् ।’

‘गर्दूभति श्रुतिपरुपं व्यक्तं निनदन्महात्मनां पुरतः ।’

अत्र 'गर्दभति' इत्यत्रौपम्यवाचिन्. किपो लोपः । न चेष्टोपमेगमादि
लोपः । 'निनदन्' इत्यनेनैव निर्देशात् ।

द्विधा समाहे वाक्ये च लोपे धर्मोपदानसोः ।

‘तस्या मुखेन’ इत्यादौ ‘रम्यं’ इति साने ‘होके’ इनि पठेऽनयो-
रुदाहरणम् ।

किष्मालगता हेदा धर्मवादिविलोपने ॥ ३१ ॥

१. हुद्दरेति। 'ह' एवं 'हु' समेत हृषीकेश विद्युते विद्युतिर्वाचा विद्युतिर्वाचा हुद्दरेति। इन दोनों शब्दों की विविधता विद्युतिर्वाचा हुद्दरेति।

२. गंगामीठि । यहाँ बालाजी की देवी है और उसका नाम गंगामीठि है। इसके दो दिन प्रति वर्ष यहाँ एक बड़ा मेल आयोजित होता है।

यथा—

‘चन्द्रायते शुक्ररुचापि हंसो हंसायते तारुगतेन कान्ता ।
कान्तायते स्पर्शमुरोन वारि वारीयते सच्छतया विहायः ॥’
मालोपमा यदेकस्योपमानं वहु दृश्यते ।

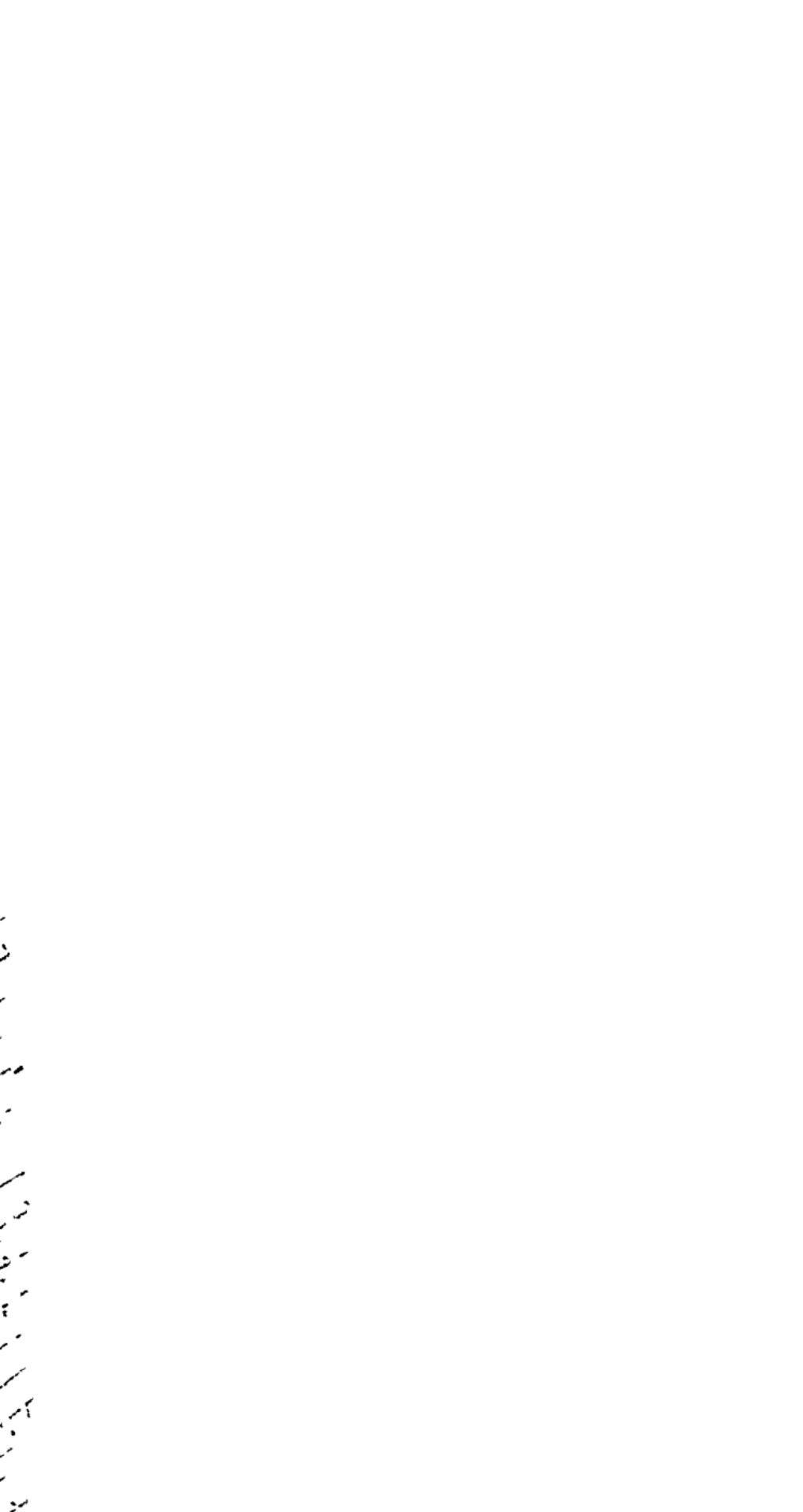
यथा—

‘वारिजेनेव सरभी अग्निनेव निश्चीयिनी ।
यौवनेनेव वनिता नगेन श्रीर्गनोट्टरा ॥’
क्षचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतल्ल दृश्यते—
‘हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं औमतलं यथा ।
विमलाः कुमुदानीव तारकाः शरदागमे ॥’
‘अस्य राजो गृहे भान्ति भूपाना ता विभूतयः ।
पुरंदरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव ॥’

तस्योपमानता यदि स्यादिल्लवं । इय साधारणधर्मसामेदे नेदे च सभवतीति द्विधा ॥ तत्राद्या यथा—‘महाभृतो वदान्यस्य भारतीवामला मति । चेष्टा मतिरिव सच्छा चेष्टेय गुणसतति ॥’ अत्र सच्छत्वमेकमेव साधारणो वर्म ॥ द्वितीया—माह—चन्द्रायत इति । चन्द्र इवाचरतीत्यवं ॥ मालोपमामाह—मालोपमेति । वहित्येकाधिकपरम् । तेन ‘ता द्वसमाला शरदीय गजा महौपधीर्जक्षसिवात्मभास । स्थिरोपदेशामुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजननविद्या ॥’ इत्यादात्युपमाद्वयेऽपि मालालमक्षतम् । इयमपि पूर्ववद्विद्या । तत्राद्यामाह—चारिजेनेति । अत्र मनोहरत्वमेकमेव सादृश्यहेतु । द्वितीया येवा—‘ज्योतिर्वेग नवनागन्द सुधेव मदकारणम् । प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥’ अत्र नेत्रानन्दजननादयो विमिन्नधर्मा एव सादृश्याना हेतव ॥ उपमेयस्य प्रकृतल्लमुपमानस्याप्रकृतत्वं प्रायिकामिल्यमित्रायेणाह—क्षचिदिदिति । प्रकृतत्वं वर्णनीयसोऽकर्पाधायकत्वेनाकाहितत्वम् ॥ हंस इति । हसादय इव चन्द्रादयोऽपि वर्णनीयशरत्कालस्योत्कर्पाधायकत्वेनाकाहिता । ‘विमला’ इति पाठो न रमणीय, भन्न ज्ञतय कुमुदानीत्युपमानान्वयायोग्यत्वात् । तस्मात् ‘लसन्ति’ इति पाठो द्रष्टव्यै ॥ प्राचीनसमतानाक्षेपोपमादीनुपमाप्रकारान्वैचित्र्यातिशयानाधायकत्वेनोपेक्षमाण आह—अस्य राश्च इति । कल्पवृक्षभवा कल्पवृक्षोत्पन्ना विभूतय इत्यर्थ ॥

1. मालेति । यथा काचिन्माला सजातीयैः कुसुमैः काचिच्च विजातीयैर्निमायते तपैवेयमपि सजातीयैर्विजातीयैर्वा वहुभिरुपमानैरिति भावः । एकस्य उपमेयस्यत्वर्थः ॥

१. ‘यथा’ मुख्यकान्तरे नास्ति । २. ‘वसुनस्तु मकृतयोरेकधर्मानिसव्यभूमत्ययोगितेष्वद् न तूपमा । एव चाप्य यथेवशब्दमयोगस्तुत्ययोगिताद्योतकत्वार्थत्वेन न गौण एवेत्यवधेयम् ।’ इति भुद्रितपुस्तकेऽधिकरूप ।

तत्रैकदंगविवर्ति क्षिष्टं यथा मम—

(करमुदयमहीधरस्तनामे गलिततमः पटलांशुके निवेद्य ।

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्बत्ययममरेशदिग्मो मुखं सुवांशुः ॥)

समस्तवन्तुविषयं यथा—अत्रैव ‘विचुम्बति’ इत्यादौ ‘तु तु नं

हरिदवलामुखमिन्दुनायकेन’ इति पाठे । न चात्र क्षिष्टपरम्परितम् ।

तत्र हि ‘भृभृदावलिदम्भोलिः—’ (५२३) इत्यादौ राजादौ पर्वतत्वाद्यारो

विना वर्णनीयस्य राजादेवम्भोलितादिरूपाणां सर्वथैव सादृश्यमावा-

दसंगतम् । तर्हि कथं ‘पद्मोदयदिनाधीशः—’ इत्यादौ परंपरितम्,

राजादेः सूर्यादिना सादृश्यस्य तेजस्तितादिहेतुकस्य संभवात्—इति न

वाच्यम् । तथा हि—राजादेस्तेजस्तितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं न

न प्रकृते विवक्षितम् । पद्मोदयादेव द्वयोः साधारणधर्मतया विवक्षित-

; । १ । इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं पीनोत्तु त्वादिना मु-

: एव—इति न क्षिष्टपरम्परितम् । कवित्समासाभावेऽपि रूपकं

दृश्यते—

‘मुख तव कुरज्ञाक्षि सरोजमिति नान्यथा ॥’

कचिद्द्वयधिकरण्येऽपि यथा—

‘सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युमितिर्गुण-

ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशीं सरलतायोगश्चपुच्छच्छटा ।

यैरेषापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता

तेषा शृलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत्कौशलम् ॥’

सितच्छत्रलारोपे निमित्तम् ॥ करमिति । कर किरणमेव हतम् ॥ पद्मोदयादेव

पद्मोदयादिगच्छस्यैव । द्वयो रूप्यरूपकयो राजादेसूर्याद्योः ॥ नन्वन शब्दसाम्य-

विवक्षावशात्प्रिमिद्वत्तेजस्तितादिरूपसाम्यविवक्षायाख्यु ‘त्रैलोक्यमण्डपत्तम्भा’ इ-

त्यादौ तु दीर्घलपीवरत्वादिसाम्यसभवेनात्र तन्मूलक एव सम्भवायारोपोऽस्तु

त्रैलोक्यादौ मण्डपत्तवायारोपस्य तत्कारणत्वस्थीकरणे किमिति चेत् । न । तम्भा

यथा मण्डपभारसाहिष्णवस्तवा हरिवाहवस्त्रैलोक्यभारसहिष्णव इति साम्यस्यैव प्रकृते

विवक्षितत्वात् । तत्र त्रैलोक्यादौ मण्डपत्तवायारोपं विना दुर्बोधम् । समासाभा-

वेऽपीति । अत एव दण्डिना व्यस्तं समस्तं व्यस्तसमस्तं चेति त्रिविधं रूपकम्-

कम् । ‘शूलतया’ इत्यमेदे तृतीया । अन्यथा तादात्म्यारोपो न स्यात् ॥ उचरितमे-

१. ‘हि’ इनि कुनूलने नाहि । २. ‘स्त्रया’ संघ । ३. ‘असंभवात्’ संघ । ४. ‘शान्तिं’ क

ईदं सम् । अत्र केषांचिद्गृपकाणां शब्दस्त्वेऽपि रूपकविशेषत्वादर्थालंकारमध्ये गणनम् । एवं वक्ष्यमाणालंकारेषु वीच्यम् ।

अधिकारूढवैशिष्ठ्यं रूपकं यत्तदेव तत् ।
तदेवादिकारूढवैशिष्ठ्यसंज्ञकम् । यथा मैम—

‘इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः गशधरः
सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं विम्बमधरः ।
इमे नेत्रे रात्रिदिवमधिकशोभे कुवलये
तनुर्लवण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः ॥’

अत्र कलङ्कराहित्यादिनाधिकं वैशिष्ठ्यम् ।

विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि ॥ ३४ ॥

दात्तेयस्य चित्रम्, द्युनित्तिराकाशकुञ्जम् । सरलता कौटिल्यराहित्यमेव दाक्षिण्यम् । तस्य योगे श्वपुच्छच्छटा झुक्करलाङ्गूलकुण्डली । भक्तिमात्रमुलमे केवलदापि भक्त्या प्राप्ये ॥ अत्र केषांचिदिति । नाधनस्य श्वेषस्य शब्दालंकारत्वेऽपि साध्यत्वेन प्रधानस्यार्थालंकारमध्ये गणनमिति भाव । वक्ष्यमाणाना ऐषापदवादीनम् ॥ अधिकारूढवैशिष्ठ्यं रूपकमाह—अधिकारूढोति । अधिकमलर्थमाह दं वैशिष्ठ्यं विशेषणं यत्र तदिस्वर्थं ॥ सुधाधाराधार इति विम्बस्य विशेषणम् । कलङ्कराहित्यादिविगेषणं चन्द्रादेवत्यन्तासभवीति तत्र तदारोपणादधिकारूढवैशिष्ठ्यम् । ‘नलङ्कराहित्यादिना’ इत्यनेदे तृतीया । परिणामालंकारमाह—विषयात्मतयेति ।

1. वैशिष्ठ्यमिति । ज्वेदमप्यनुसेपेनम्—“विषयमेदताद्रूप्यरूप्यन विषयम्य यत् । रूपक नविधाऽपिभ्यन्यूनत्वानुभवेत्तिनि ॥” (१) यस्य हि धृतिः माशाद् देन दण्डा, मुरुः स्थगाद् । (२) जयमाने विना शमुन्नार्णीयीकं दिनोचनम् ॥ (३) शास्त्रिं इन्द्रवत्यस्य स्तीष्टस्य लम्हृष्टिनम् ॥ (४) जन्मा सुखेन्दुना लभ्ये नेत्रानन्दे निमि-नुना ॥ (५) स्ताचीदमप्तरा न्यस्तीरुद्धधानागारोदिता । (६) अद इन्द्रिय-इन्द्रान्तुमुखचन्द्रोऽपितिरिच्यने ॥” इति । इतेनेदम्य रात्रे विषयम्य शूर्द्धभूषणविशेषणेन निम्बहृष्टमानम्य भावतो धूर्जिविषयदित्तेनेदरपाद, उपमानम्योदम्देन न्यूनाभिन्न-भादावर्जनाच्य प्रसन्नमनुभवानेऽस्त्वपकम् ॥ नार्तीपीदित्तेवन्दृष्टिनोत्या न्यूनाद-दम्नेन द्वितीयं न्यूनामेऽस्त्वपकम् । ‘द्वितीयिरु स्तम्भे वाच्यः’ इति यामेन न्यूने-दाम्भे ईक्कृ ॥ न्यूनृष्टिनास्तीपरिण विशेषवनोरुपा भावतो राजनाभिन्दनान्महर्विद-सधिक्वामेऽस्त्वपकम् । लव न्यूनृष्टिनद रिष्टम् ॥ एवम्या सुखेन्दुन्ते प्रस्तुतेनोरुपा-दर्शकवनापाप उज्ज्वलोद्ध नेत्रानन्दजन्मवस्तुन प्रसिद्धेन्दुक्षांवृद्धमात्रनिरादेन न्यूनवाभिन्दनोरुपादसान्द्रुमन्यवताद्रूपस्त्वपकं चतुर्थम् ॥ भावता न्यूनवाभ-

१ ‘इदं न्य’ इति श्वस्तुहरयोर्नेति २ ‘क्षम च’ ए ३ ‘हेष्टमरणः ए ४ ‘न्यूनृष्टिः न्यूनृष्टिः तुहरये

दण्डापूर्णिकयान्वार्थागमोऽर्धपत्तिरिष्यते ।

मूषिकेण दण्डो भक्षित इत्यनेन तत्सहचरितमपूर्पमक्षणमर्थादायातं स्वतीति नियतसमानन्वायादर्थान्तरमापततीत्येष न्यायो दण्डापूर्णिका । अत्र च क्वचित्प्राकरणिकादर्थादप्राकरणिकसार्थस्यापतनं क्वचिदप्राकरणिकार्थात्माकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेणोदाहरणम्—

‘हारोऽयं हरिणालीणां लुठति स्तनमण्डले ।

उज्जानामप्यवस्थेयं के वयं सरकिंकराः ॥’

‘विललाप स वाप्यगद्वदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अतितसमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम् ॥’

अत्र च समानन्वायस्य श्लेषमूलत्वे वैचित्र्यविशेषो यथोदाहते ‘हारोऽयं—’ इत्यादौ । न चेदभनुमानम् । समानन्वायस्य संबन्धहृष्टव्यापादात् ।

विकल्पस्तुल्यवलयोर्विरोधश्चातुरीय(य)तः ॥ ८३ ॥

र्थपत्त्वदंकारनाह—दण्डापूर्णिकयेति । दण्डापूर्णायेनेत्यर्थ । अन्यार्थागमो निकार्यप्रतीति ॥ दण्डापूर्णायनाह—मूषिकेणेति । इतिशब्दो हेतौ । अनेन शृषिकेण तत्सहचरितं दण्डमक्षणसहचरितमर्थादाचिलादायातमवगतं भवतीत्यनन्तरं ‘ददन्यन्नापि’ इति पूर्णोपम् । नियतेति । नियतस्य तदृत्वेन नियितस्य सन्नन्वायात्तुल्यसामर्थ्यादर्थं तु शन्दाद् । आपतति प्रतीतिविषयो भवति । मूषिरस्य हि दण्डमक्षणं दुष्कर तनिष्पत्तौ तत्सहचरितापूर्पमक्षणमतिमुक्तलायथा चेनावर्ते तथाक्रापि क्षत्सहचरितद्विरपरिद्विरौचिलादासंभाव्यत इति भाव ॥ हारोऽयमिति । तुलानां हारपटकरन्मिशेशां निरृतचंसादु खाना च । मुख्यना तावयोदिवादित्वान् दुर्घटं तद्विप्रत्याक्षुद्वानमस्तावं सुदरा दन्वादिति मुख्यनन्त्र स्मानो धर्म । तुलानां वर्णनीयत्वेन प्राकरणिकवम् ॥ विटलायेति । तोऽज्ञः । दक्षसन्त न्नानो धर्म । वदसो वर्णनीयत्वाभावादकरणिकतम् । संबन्धहृष्टव्यापादावादिति । व्याप्तिस्तुलाभावादिल्लर्थ । व्यानिय इन्द्रियामस्योरव्यनिचरितस्यान्तर्पिकरम्परमः । प्रदृते तु एकस्य नामन्तर्प्रहेन इन्द्रियात्तुल्यान्तस्य तादृशयन्नान्तरप्रती भवतीति हाप्यहापक्षयोर्क्षात्मदंनदरिति भाव ॥ विकल्पात्मानं दरमाट—विकल्प इति । हत्यवर्त्यं तदुद्यातरते ददयर्थ दोषम् ।

1. दरमेति । दण्डापूर्णदोन्नदे दण्डापूर्णिका । ‘दण्डन्ने शरिम्बद्ध’ र्हट उम् । दण्डोरपरिचालन्त्वात् इति देचिद् । अन्दे तु दण्डापूर्णे दिदेने सम्य न्नार्म न्ना न् दृष्टिका । ‘त्वा इन्द्रियै’ र्हटे दृष्टितः । अन्दे दण्डापूर्णदिन दण्डापूर्णिर्हटे न्नूर्मै । — दृष्टितः ॥

प्रभुर्वनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो

नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शत्यानि मे ॥'

इह केचिदाहुः—‘शशिप्रभूतीनां शोभनत्वं खलस्यागोभनत्वमिति सदसद्योगः’ इति । अन्ये तु—‘शशिप्रभूतीनां त्वतःशोभनत्वं धूसरता-दीनां त्वशोभनत्वमिति सदसद्योगः ।’ अत्र हि शशिप्रभूतिषु धूसरादेवत्यन्तमनुचितत्वमिति विच्छित्तिविशेषस्यैव शोभनत्वे प्रक्रमादिति । इह च खलेकपोतवत्सर्वेषां कारणानां साहित्येनावतारः । समाध्यलक्षणे लेख-कार्यं प्रति साधके समयेऽप्यन्यस्य काकतालीयन्यायेनापतनमिति भेदः ।

‘अरुणे च तरुणे नयने तव मलिनं च प्रियस्य मुखम् ।

मुखमानतं च सखि ते ज्वलितश्चास्यान्तरे सरज्जलनः ॥’

अत्राद्येऽर्थे गुणयोर्यांगपद्मम्, द्वितीये किययोः । उभयोर्यांगपद्मे यथा —

‘कलुषं च तवाहितेष्वकसात्सितपङ्केरुहसोदरश्च चक्षुः ।

पतितं च महीपतीन्द्रं तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥’

र्गतसर्पर्यन्तानां ग्रहणम् । खलस्य तु खतोऽगोभनत्वं नृपाङ्गनगतस्य शोभनत्वमिति वैपरीत्येन सदसद्योगः । मनोहुङ्कं प्रति धूसरत्वादिविशिष्टव्यवदादय, कारणानि कारणीभूतानां विशेष्याणां विशेषणानां च यथार्थं भवं सत्तामसता च योग एव सदसद्योग इति भाव । अन्येषां भतमुपपादयति—अत्र हीति । विच्छित्तिविशेषस्यैवेत्येवकारेण मनसील्यादेव्यावृत्तिः । नन्वेतन्निर्थकमत आह—मनसीति । तथा च वाक्यसमापकत्वेनैव तत्सार्थकमिति भाव । प्रथममर्तं द्युपयति—नृपाङ्गनगत इति । विशेषस्यैवेत्येवकारेण विशिष्टव्यवच्छेदः । तथा चात्र विशेष्यविशेषणयोर्योग एव वैचित्र्यावहो ननु विशिष्टाना योग । क्रममेऽरुपदोपावहत्वादिति भावः । समाध्यलंकारादस्य भेदमाह—इहेति । साहित्येन मिलितत्वेनावतारः । संमये समये पर्याप्ते काकतालीयन्यायेन अप्रतिचंहतव्येनापतनमुपस्थापनम् । यत्र वार्यविशेषं मिलितान्वेव कारणानि नन्यन्ति सतुच्यवन्यविषयः । यत्र त्वेकसिन्कारणे फलसाधनाद्यादुदीयमाने देवादुत्पन्नेन व्यागान्तरेण तत्कलस्य चुक्ररस्वं स समाधिरिति भाव ॥ ॥ गुणयोर्यापद्मे समुच्यमाह—अरुणे चेति । नाविकां प्रति सहस्रा दक्षिणियम् । नयने शैने इति शेषः ॥ कलुषमिति । रोपकपायिनिलब्धयः । तिनपद्मेऽरुपस्य योदरीसृष्टिशी श्रीः शोभा दम्भतत् । अस्य वैविकरणे एव प्रयोगप्राचुर्ये विच्छित्तिविशेषजनकन्वं च । कवि-

१. ‘कमाक्षान्’ इन्द्रि उद्दिष्टुच्छेष्विद्वद्दम् ।

SÂHITYA=DARPANA

BY

VISVANÂTHA KAVIRÂJA

With the commentary of

RÂMACHARANA TARKAVÂGÎSA BHATTÂCHÂRYA

ANNOTATED

With Introduction and Explanatory Commentaries

BY

MAHAMOHAPEDHYAYA

PÂNDIT DURGÂPRSÂDA DVIVEDA

PRINCIPAL, MAHARAJA'S SAVSABIT COLLEGE, JAIPUR

MEMBER OF THE COCET AND FACULTY OF ORIENTAL LEARNING OF
THE BEVARAS HINDU UNIVERSITY,

Fourth Edition.

PUBLISHED BY

PÂNDURANG JÂWAJÎ,

EDITOR OF THE "NIRNAYA-SÂGAR" PRESS,
BOMBAY.

1922.

Price 4 Rupees.

SÂHITYA=DARPANA

BY

VIS'VANÂTHA KAVIRÂJA

With the commentary of

RÂMACHARÂNA-TARKAVÂGÍS'A BHATTÂCHÂRYA.

ANNOTATED

With Introduction and Explanatory Commentaries

II

MAHAMOHAPADHYAYA

PANDIT DURGÂPRSÂDA DVIVEDA

PRINCIPAL, MULATÂRAS SANSKRIT COLLEGE JAIPUR
MASTER OF THE CITY AND FACULTY OF ORIENTAL LEARNING OF
THE BARODA HINDU UNIVERSITY

Fourth Edition

PUBLISHED BY

PÂNDURANG JÂVAJI,
EDITOR OF THE "NÂNAÂMASTIK" PRESS,
BOMBAY

1922.

साहित्यदर्पणः ।

श्रीविश्वनाथ—कविराज—प्रणीतः ।

श्रीरामचरण—तर्कचार्गीश—भद्राचार्य—कृतया
विवृत्या समेतः ।

जयपुरराजकीयसंस्कृतकालेजाध्यक्ष—काशीहिन्दुयूनिवर्सिटी—
सभास्तार—सत्संग्रहायाचार्य—महामहो—
पाध्यायपदभाजा

श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदेन

संकलितया छायाख्यविवृतिपूर्वा परिष्कृतः ।

स च

मुन्द्रयां निर्णयसागराख्यवच्चालये तदधिपतिनाङ्कित्वा
प्राकाश्यं नीतः ।

४ संस्करणम् ।

शके १८४४, उन १९२२०

मूल्यं ४ रुप्यकाः

“अनन्तरुपि प्रदणारुतम्
 सरस्यती विभ्रम-जन्मभूमि ।
 वैदर्भरीति, उत्तिनामुरेति
 लोकान्तरं पापमहत्तम् ५.८०८ ।”
 ‘जयगति ते पश्चभवत्तदलेष
 चिनोक्तिसदर्न दिग्भृतोरु ।
 —————— तत्त्वदेवा चिनो

त्ति निरवाचि । निर्षण्डप्रदत्तीना नव्वानमेतद्गुमामेव व्युत्पादनम् । बहुत्र
गत्यन्तरे सल्प्यहोरात्रादितो होगैविद्युत्पादनमेतद्गुप्तमेव निर्धीयत इत्यत्र प्रम-
द्यान्तरेण । प्रहृते धीतानि स्वार्थानि चोदाहरणानि वहनि । तत्त्विनरक्तु—

‘मधुकैटभडानवेन्द्रसेदः-

मुवचिन्ना विपर्मैव मेदिनीयम् ।

अधिवास्य यदि स्वकैर्यशोभि-

धिरमेनामुपभुजते नरेन्द्राः ॥’ (अन्ध. १।१४)

इत्याग्निमूलम् । एवं च मेदसो मेदिनीति नैरस्ता । मिथतेगु विद्याकरणा ॥

(५) द्यायते, वा द्यायतेऽनेति छन्द द्यति नैरस्ता । चन्दतेऽनेति तु द्या-
प्ता । तत्त्व वेद इत्यादापि ऋग्यजु गानसिद्धिं तत्त्वदर्भमि पद्मदग्नं इत-
दर्भति नजातद्य रक्षार्थम् । तत्र लक्षणानि गत्यो रगदाँ—

‘छिजपुरपरिभवकारी दो

नरपतिरतिधन्तुव्यात्मा ।

धृयमिट निष्पत्ति पापोऽसौ

फलसिद परन्तरं पूत्तान् ॥’

— २ —

पुरुषस्त्वसेव किल पञ्चविंशकः
स्फुटचूलिकार्थवचनैर्निंगद्यसे ॥’
(हरविजये ६११८)

‘मध्यादिचित्परिकर्मविदो विधाय
क्षेत्रप्रहाणमिह लघ्वसर्वीजयोगाः ।
स्याति च सत्त्वपुरुषान्यतयाऽधिगम्य
वाञ्छन्ति तामपि ममाधिभूतो निरोद्धुम् ॥’
(शिल्प. ८५५)

इति अन्तीगतपोर्यग—

‘अत्ता सुमे जाग्रत्त्वमसि पालयोरो प्रतुमनां
क्ष वर्से प्रथ्वस्तं फलति पुरुषाराथनभूते ।
अनश्वां संप्रेद्य प्रतुषु पालदानप्रतिभुवं
श्रुता प्रहां रक्षा शूतपरिकरः वर्सेनु जन. ॥’
जिकर्त्ति ।

‘ति च लितमन्य वेदा वीदितमेतत्य पञ्च सूतानि ।
लितमेतत्य एव एव एव एव एव एव एव ॥’

‘कालः स्वभावो नियतिर्यद्वच्छा
भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्या ।
संयोग एषां न त्वात्मभावा-
दात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥. (११२)

इति कालस्वभावादिवादवादिन्या श्वेताश्वतराणा मन्त्रोपनिषदा व्यक्तरमव-
सीयते । एवं वाज्ञसनेयिना ब्राह्मणोपनिषदा—‘इतिहास. पुराणं विद्या उप-
निषद् शोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानि’ इति । एवमेव छान्दो-
ग्योपनिषदापि—‘इतिहासपुराण पञ्चमो वेदाना वेद पित्र्यो राशिदैवो निधिर्वा-
कोवाङ्मयमेकायन टेवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदे-
वजनविद्या’ इति । साहित्यप्रतिपाद्य दृश्यकाव्यमविकृत्य भगवता भरतेन तु
न्पष्टमामातम्—

‘जग्राह पाठ्यमृगवेदात्सामभ्यो गीतमेव च ।
यज्ञुर्वेदादभिन्यात्रसानाथर्वणादपि ॥’

(नाथशा० ११७)

आग्नेये तु ग्रव्यदृश्ये उमे अपि काव्ये सम्यग् व्युत्पादिते इत्युपरिष्टानिवेदयि-
त्यते । एतेनान्यशास्त्रवत् साहित्यस्यापि वेदोपजीवकल्पम्, तत्त एव साहित्यमूलस्य
वेदान्नोपान्नसमानकालिकत्वं च प्रतिपत्तव्यम् ॥

तत्रभवतो राजशेखरस्य काव्यमीमासायां कविरहस्ये तु निरुपितार्थो
महतार्थवाडेन प्रस्तृत्यते—“योपदिदेश श्रीकण्ठ परमेष्ठैकुठादिभ्यश्वतु.पष्टये
शिष्येभ्यः । सोऽपि भगवान् स्थिरभूरिच्छाजन्मभ्यः स्वान्तेवासि-भ्य । तेषु
मारस्वतेभ्य दृन्दीयसामपि वन्द्य काव्यपुरुष आसीत् । तं च सर्वसमयविदं
दिव्येन चक्षुषा भविष्यदवैदर्शिनं भूर्भुव.स्वस्त्रियवर्तिनीपु प्रजासु हितकाम्यया-
प्रजापति काव्यविद्याप्रवर्तनायै प्रायुद्ध । सोऽष्टादशाधिकरणी दिव्येभ्य. काव्यविद्या-
स्तानरेभ्य सप्रपत्नं प्रोवाच । तत्र कविरहस्यं सहस्राक्ष. समानासीत्, औक्ति-
क्षमुक्तिगर्भं, रीतिनिर्णयं सुवर्णनाभः, धातुप्राप्तिक प्रचेतायनः, यमकानि-चित्रं
चित्राद्वद, शब्दश्लेषं शेष, वास्तवं पुलस्त्य, औपम्यमौपकायनं, अतिशयं
दाराशर., अर्थश्लेषमुत्थ्य, उभयालकारिकं कुवेर., वैनोदिकं कामदेव, रूपक-
निष्पत्तीयं भरत, रमाविकारिक नन्दिकेश्वर, दोपाधिकरणं विष्ण, गुर्णापा-
दानिकसुपमन्तु, औपनिषदिक कुचमार इति । ततसे पृथक् पृथक् सशास्त्राणि
दिव्यवर्याचकु ।

द्युर्द्वं गुरुन्वो निर पुष्पा-पुराणी शृणुम स्म, यत्सिल धिष्पणं शिष्याः कथाप्रसङ्गे
पद्मच्छु, वीटगु पुनरयौ सारम्भनेयः काव्यपुरुषो वो गुरुरेति । स तान् वृट-

---

. काल इति वाचनिः, न्यभाव इति लौकायनिः, नियतिरिति भीमामका-,
नि निर्णयाः, भूतानानि नप्रित्यव्यवादिनः, योनिरिति प्रह्लनिरादिनः, पुरुष
वद्वाचा उनः कालां प्रतिदेविते ॥

तापतिरुचे । पुरा पुत्रीयन्ती सरस्वती तुपारगिरौ (तपस्यामास) प्रीतेन मनसा
तां विरिन्द्र. प्रोक्षाच-पुत्रं ते स्तुजामि । अर्थपा काव्यपुरुषं सुपुवे । सोऽभ्युत्थाद
नपादोपग्रहं छन्दस्वर्ती वाचमुदचीचरत् ।

यदेतद्वाद्यतयं विश्वर्थमर्थमृत्या विवर्तते ।

सोऽस्मि काव्यपुमानम्ब्र पादौ वन्देये तावकौ ॥

तामाक्षायदृष्ट्वरीमुपलभ्य भापाविपये छन्दोमुद्रां देवीं सर्वमदमङ्गपर्येष्वानादाय
तमुदलापयत् । वत्स, सच्छन्दस्कावा गिरः प्रणेतः, वाद्ययमातरमपि भातरं
मां विजयते । प्रशस्यतमं चेदधुदाहरन्ति यदुतु 'पुत्रात्पराजयो द्वितीयं पुत्रजन्म'
इति । लत्त पूर्वे हि विद्वांसो गयं दद्वर्णुन् पद्यम् । तदुपवामथात छन्दस्वद्वच-
प्रवत्त्यति । अहो श्लाघनीयोऽति । शब्दायौ ते शरीरम् च स्तृत मुखम्, प्राकृतं
वाहु, जघनमपत्रं शरीरम् पैशाचं पादौ, उरो मिश्रम् । समः प्रसन्नो मधुर उदार
द्वोजस्त्री चाति । उक्तिचर्णं च ते वच, रस आत्मा रोमाणि छन्दांसि, प्रश्नोत्तर-
प्रवहिकादिकं च वाकेलि, अनुप्रासोपमादयथ लामलंकुर्वन्ति । भविष्यतोऽर्थ-
सामिधानी श्रुतिरपि भवन्तमभिल्लौति—

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा
द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा वद्वो वृषभो रोत्वीति
महो देवो भत्यो आ विवेश ॥ (क. सं. ३ अष्ट. ८ अ. १० व.)

'तथापि संवृषु प्रगल्भस्य पुंस कर्म, वालोचितं चेष्टत्वं' इति निगद्य निवेद्य
वैनमनोक्तहाश्रयिणि गण्डशैवतलनल्पे लातुमग्रग्रामा जगाम । तावच्च कुशान्
समिधक्ष समाहर्तु नि ल्तो महामुनिरुशनाः परिवृत्ते पूष्यमुष्मोपष्टनं तमद्राक्षीन् ।
कस्यायमनाथो वाल इति चिन्तयन् खाश्रमपदमनैपीन् । क्षणादाश्वलत्तथ स
लात्ततेयत्तस्मै छन्दस्वर्ती वाचं समचारयत् । अक्ष्याद्विस्त्रापयन् त चा-
न्युवाच—

या दुन्धापि न दुग्धेव कविदोऽधृभिरुच्चहम् ।
हृदिनः संनिधत्तां सा सूक्ष्मिधेनुः सरस्वती ॥. इति ।

तत्पूर्वकमध्येतृपा च द्येष्वस्त्वनादिदेय । तत प्रभृति तमुरानर्चं भन्तः कवि-
रित्याचक्षवे । तदुपचाराच कवय कवय इति लोक्यात्रा कविशब्दश्च 'कृ वर्णं
इत्यस्य धातो. काव्यकर्मणो रूपम् । काव्यैकरूपत्वाच सारस्वतेयोऽपि काव्य-
पुर्य इति भक्त्या प्रयुक्तते । ततथ विनिवृत्ता वाग्देवी तत्र पुत्रमपदयन्ती नव्येद्यद्यं
चक्षन्द । प्रसज्जतश्च वालमीर्जुनिवृष्टा सप्रधर्यं तमुदन्तमुदाहृत्य भगवत्त्वं
श्युसूकेताश्रमपदमर्दयत् । क्षापि प्रस्तुतपद्योधरा पुत्रादाद्यपालं ददाना दिरनि
च तुम्बन्वी खत्तिनता चेतसा प्राचेतसाशापि नहर्पये निनृतं सच्छन्दांसि वचानि
प्रादच्छदत् । अनुप्रेपित्य त्त तथा निपादनिरतस्वहर्त्तरां श्रौतद्युवानं चदां-
कारयानिशं कदन्तमुदीव्य शोक्वाऽहोक्तमुक्तगाद—

तत्त्व नैराद्र प्राप्ते । तस्मात्मदेवं शरणं प्रपथे संसारसागरनिमज्जनत्रासत्रम्
विभूतिर्वाचम् । असाधिकेवो योगदर्शने—‘हेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टं
प्राप्ते इति’ (१।२५) इत्येवं लक्षणतः सूत्रितं पुनर्व्याचिख्यासायां—
‘प्राप्ति युजुः त्वं नैनतन्त्रेदात्’ (१।२६) इत्यनेन गुणप्राधान्यविभक्त-
त्वाद्विद्युत्तराद्विमूलत्वे । इयं च ‘हिरण्यगर्भः समवर्तताय्ये—’ (कृ. सं. ८
१०८ : ३) इती शुरुनुगृहीतया ‘म वै शरीरी प्रथम स वै पुरुष उच्यते ।
‘तत्र एव शरीरं गमयन्ते ॥’ इति स्मृत्या प्रथमशरीरिणो ब्रह्मणो
द्विद्युत्तराद्विमूलत्वे गमयन्ते । तत्र पूर्वं द्विनीयस्य शरीरिण थ्रवणस्मरणा
द्विद्युत्तराद्विमूलत्वे विद्युत्तराद्विमूलत्वे हरि वेदा प्रादुर्बभुविति । तत एव ‘तेने
विद्युत्तराद्विमूलत्वे’ इतादि मर्यते गोत्यमादिकालो ब्रह्मद्वारको वेदाना
द्विद्युत्तराद्विमूलत्वे । तस्मा नामायने—‘यज्ञेन वाचं पदवीयमायन्तामन्व-
युगान्तेऽन्तहितान्ये
द्विद्युत्तराद्विमूलत्वे’ (कृ. स. ८०.२०.२३) इति । ‘युगान्तेऽन्तहितान्ये
द्विद्युत्तराद्विमूलत्वे । तस्मा नामायने—‘यज्ञेन वाचं पदवीयमायन्तामन्व-
युगान्तेऽन्तहितान्ये

युगमात् यथादिरपि तथ्यनयनकालो न भवितु-
वाचा पितृप नित्यया' (क्र. स. ६. ५. २५)
एतदेवाकल्प्य भगवता जैमिनिना पूर्वमी
द्वय इति नृ' (१११।६) इत्यादिद्वादशसूत्ररितिलतं
उच्चमीमामाशानेऽपि भगवता पाराशर्येण
उच्चमीमामाशानेऽपि भगवता पाराशर्येण
अत एव च नित्यम्

मुख्यमन्ते । तथाहि—छान्दोग्ये “यो है वसिष्ठं वेद, वनिष्ठो ह स्वाना
भवति. वाग्वाच वनिष्ठः” इति वसिष्ठपदार्थव्युत्पादनम् । एवमन्येवामपि
वरहम ग्रन्थ्या । निरक्षे “—इन्द्रशक्तुः तत्को यत्रो नेत्र इति नैकल्या”, चाष्ट्रोऽ
सुर इन्द्र्यहिताभिका अपां च ज्योतिषा च मिश्रीभावकर्मणो वर्धमन्ते जायते तत्रो-
पन्तेन युजुद्वर्णां भवन्ति, अहिवत्तु खलु नव्वर्णां ब्राह्मणवादाद्य—” (२. ५.
३) इति वृत्तव्यात्मनम् । एवं प्रजापतेः सुनानुगमनम्, इन्द्रस्य अहो-
पगमनम्, इत्यादि निरक्षत्यर्थतया नीदमानसुपलभ्यते । शूद्रते हि अक्षतिता-
या ‘इव शुद्रवा उपो न जार—’ (१. ५. १३) इति । ‘उपो न जार
पृथुपात्रो—’ (५. ३. १३) इति च । एतदेव पुनर्कृतस्तितादा ऐनरेचे
प्राप्तमे—‘प्रजापतिं च द्वित्तिरमन्यधायद् दिवमिलम्य आहुरमनसिरन्मे
तामृतो भूत्वा रोहित भूतामन्येव— इति कथास्येण निरपितम् । यत्र ईमि-
निमूलमाप्यवार्तिककारा —‘प्रजापतिलाक्तप्रजापालनायिवारादाग्निल एवोच्चते।
न चास्मोददेवादासुपस्सुद्यनभ्येत् । सा तदागमनावेदोपनादत इति त्वुर्द्वृत-
त्येन व्यपदिष्यते । तस्मा नारणदिरणारात्रदीजिष्ठेपात्मीपुरस्तोगदुष्टर-
इत्याहु । यत्रेव ‘इलानाथ नाय प्रस्तुभमनिव त्वा द्वित्तिर एवं रोहित्या
रित्यदिव्युद्यम्य दुष्टा । यदुष्टपापेद्यत दिवमपि नपत्राद्युतमसुं द्रव्यमन्ते तेऽप्यत्य-
दद्यति न दृग्बापरन्तु ॥’ इति नष्टश्रुतुरस्तित्येरप्याग्निं नित्यनदय-
नपि द्रव्यम् । एवमेव ऋक्संहितादा ‘उदीरन पितरा जाग्नानगे—’ (३. ३.
१०) इति । एतानारपदमालम्बन्ते तैतिरीयारप्यके ‘—र्ग रात्मनित्य-
स्तरस्योप्य जार. एदिवप्राप्ता, गौतमद्वृद्वाप—’ (१. १२) तदे पालिनि-
सृष्टिं द्वापाप्याग्निगद (११२. २७) तथा शतपथ्यान्ते (३. ३. २.
१८) । दस्मीन्नारत्याद्य दात्मीपीपे रामायणे दिव्यम् (१. ४८-४९)
एव निरक्षरात्रा —‘आदित्योऽग्न जार उच्चते रोहितरदिव—’ (३. ३.
४) । यानिदक्षता एवि—‘एव नारहस्तेजः दस्मीदर्दितिनेन्द्रदद्वद्य-
न्ति’ द एति र्ग रात्मनाद्य रोहितरद्यारप्याप्ताद्य एवान्तर्मन्ते रोहित-
रोऽप्तम् दस्मीदे रितेव रात्रिय एवान्नावरद्युत्ते, न ह एवोऽदित्य-
दद्य द्युति । एवो विज्ञावेद्य द्युति लिङ्गम् ॥

१३४ पुरुषो—तस्याद् गतिः का स्वरूपे हैं। उनमें
हीरे—क्षम्भव राजा न राजा है। (८.८.५०६.१८.८.३३४.१
८.१.११५८.) ही। लोको—भवित्वे इन्द्रो राजा राजो हैं तदे-
राजो इन्द्रो राजो (८.८.७) ही। इन्द्रो शैक्षु—अश्विनी शैक्षु
हैं तदे राजा राजो। द्वितीय द्वितीय द्वितीय (८.९.
इति द्वितीय द्वितीय द्वितीय द्वितीय है, तदे राजा राजो है-
द्वितीय द्वितीय द्वितीय द्वितीय द्वितीय है, तदे राजा राजो है-
द्वितीय द्वितीय द्वितीय है। एवं द्वितीय द्वितीय द्वितीय है। तदे राजा राजो है। तदे राजा राजो है। तदे राजा राजो है।

भूमिका ।

भूमिका ।
स्थिति ॥ अतएव भूमिका नियमों के बारे में विवरण । अतो नियम वेदा इत्येव
कालं वेदानां नियतम् गतेषापि तदुत्तितिगगनामकार्यतत्र वेधा ब्रह्मोऽन्ति ।
नियतस्योपनिकालप्रदर्शनं प्रथमे ऋग । उत्तितिकालप्रदर्शने साधारण-
मन्त्रा सधिकालस् (१२०९६०००) एवायद्युष्टरूप्य परिलक्षणे द्विनीयो
ऋग । वलाङ्गपत्नामनेच्छमला भट्टराजे भवति $79 \times 98 = 394$ । तत्पूर्वे चनिकार-
मन्त्र एवं पृथनं नहन्तं शास्त्रिणं भवति $79 \times 98 = 394$ । तत्पूर्वे चनिकार-
रोजनं शिरसापदनि उत्तितिकालोऽपि यदि वरावर्तीं शास्त्रिकारमन्तरिणि तृ-
तीयो ऋग । परं नहि व्रद्ध्यो निहरनावे वेदमित्रय उपर्युक्ते । उत्त्रेव रज-
नामुख्यादे ।
नियमति —
द्वयद्युगानि ।
 $(360 \times 960000) = 3320000$
 $= 3320000000$

ନାଟ୍ୟକୁଳମି ।

$$850000 = \left(\frac{360 \times 950000}{30000} \right) = ₹ 320000$$

हर. दि = १०००५९२०००० = (१०००१४६२००००) रुपये
 विभाग नियम अनुदान ४६९४०८०००० रुपये
 ५१६००० रुपये का अनुदान गंतव्य ।

उपर्युक्त दसवार्षीय विवरण के अनुसार इन दसवार्षीय विवरण का औसत विवरण निम्न है।

०००००=९६७१०
३५४२१-४८८८८
४८८८८

$$6106560000 = 610656000$$

$$\begin{array}{rcl} 41,040 & = & 41,040 \\ 5,167,550 \cdot 99040000 & = & 51675500000 \\ 5167550000 & = & 516755000 \\ & = & 516755000 \end{array}$$

१२५८०	=	५६९६०००
८३८	=	४३२०००
८३८	=	

~~500~~ = 29.55
~~500~~ = 55.55

१०८
१०९
११०

१०८ विष्णु विजय

10. *Leucosia* *leucostoma* *leucostoma* *leucostoma*

—
—
—

—
—
—

—

न च वेदविहारोऽयं संथाव्यः शूद्रजातिषु ।
तस्मात्सुजापरं वेदं पञ्चमं सार्ववर्णिकम् ॥
एवमस्त्विति तानुकत्वा देवराजं विसुज्य च ।
सस्मार चतुरो वेदान् योगमास्थाय तत्त्ववित् ॥
धर्म्यमर्थं यशस्यं च सोपदेशं ससंग्रहम् ।
भविष्यतश्च लोकस्य सर्वेकर्मानुदर्शकम् ॥
सर्वेशास्त्रार्थं संपन्नं सर्वेशिष्यप्रवर्तकम् ।
नाष्ट्याख्यं पञ्चमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् ॥
संकरप्य भगवानेवं सर्वान्वेदाननुसरन् ।
नाष्ट्यवेदं ततश्चके चतुर्वेदाङ्गसंभवम् ॥'

(१ अ. २—१६ छो)

एतेन वैद्यस्यताहयस्य मसमस्य मनो. कर्म्मविवेतातुगे राजो नहुपस्य राज-
व्ये, चद्रा माप्रतिसाद गतस्तु ग्राग् द्वापरयुगे प्रोक्तेभ्यः पुराणेभ्यः पूर्वे वेता-
दुगे नायदात्रम् प्रणयनमिति व्यक्तम् । तत्र प्रथमकोटावन्यो नहुपो द्वितीयको
दारन्य इत्यपि समवन् पन्था । नहुपश्च आयुपः पुत्रो यथातेः पितेति
मशानागतम् (आदिपर्व. १५ अध्या ७ ग.) ॥

धन्न भगुत्यम् भगवदायु समाव्यते तावतो वद्यधिकनिवन्धनादिदार्तातना इति-
तामपुराणातु नदिहानानान्वयाऽन्यथा गमयन्तोऽपि वसुतो न विश्रान्तिं संथ-
दन्ते । उपर्यन्ते नन्दन् । यद् यवोत्पादिनं तत् त्यव परीक्षितं सम्प्रतिष्ठितं
न्वन्ति । इन्यथा पर्वतमाण तु स्वन्याप्रतिष्ठितमेत । नहि भृद्व्यतिरेकेण विभा-
वन्ती शृणु नम्पत्तिष्ठनीति । एवमम्माकमार्यावर्तेभुवामितिहास पुराणं
चर्ति न दद्य कुरुतामार्यात्रमन्तिर्वन्नवन्ते, किन्तु पात्राङ्गलादिप्रव्यातत्रोगवि-
भृत्यन्वयन्वदा (ये त्रिपात्रा) तत्रनन्द्र पित्रिक्षणदेशाशालपादवधितमपि
दस्तु दद्यदन् । अत एव भगवदा वेदव्यामिन—

‘तिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् ।
विम्बवलवश्चुताङ्गेषो मामयं प्रहरिष्यति ॥

(म. ना. आठिप. १ अ. ३६७ छो.)

इति विम्बवलवश्चुताङ्गे च वेदां पृष्ठवृंहां विभावने । त व्यादप्येवमादरभूरिति-
रात् त्रिपात्रे, यति रात् उपर्यन्ते विम्बवलवश्चुताङ्गे प्रवर्तमानं सिद्धयेत् । नन्द
उपर्यन्ते उपर्यदिहानादावहन्ते । अत एव चत्र प्रमेयानववोदेन कुनर्णीन्या-
वन्ते । नन्द व्यामोग्रसायो यदेतमन्यो न पश्यन्ति’ इत्यनेन परिलिप्यते ।
‘ नन्द वेदं उपर्यदिहानाद् उपर्यदिहानाद् विम्बवलवश्चुताङ्गे विम्बवलवश्चुताङ्गे ।
‘ नन्द उपर्यदिहानाद् उपर्यदिहानाद् विम्बवलवश्चुताङ्गे विम्बवलवश्चुताङ्गे ।

‘ नन्द उपर्यदिहानाद् उपर्यदिहानाद् विम्बवलवश्चुताङ्गे विम्बवलवश्चुताङ्गे ।
‘ नन्द उपर्यदिहानाद् उपर्यदिहानाद् विम्बवलवश्चुताङ्गे विम्बवलवश्चुताङ्गे ।

यदि चात्र सांप्रतिकर्पर्यालोचनदृष्ट्या कालसंकोचविकीर्पया मीमांसकाना सहस्रसंख्यावृत्तस्य सहस्रदिनपरताधिकरणन्यायोऽवतार्येत् (जैमिनिद. ६ अ-७ पा. १३ अधि.). तदापि विसंवादाधिलक्ष्यस्थ एवाभिलक्ष्यते । यतस्तत्र साधारणयेनाधिकारिचिन्ताया ग्राहणानुगृहीतः कालसंकोच आश्रीयते; इह पुनर-विशेषण कालकलनाया गमकाननुगृहीतः कालसंकोचो विकाशो वा कथमाश्रीयेत् । या च शतायुःश्रुतिः, सापि युगपरतया मन्वादिभि. सर्वते (म. स्म. १ अ. ८१-८४ श्लो.), इत्य सेतिहासपुराणाभ्यामेव क्रिमपराद्वम् । यत्तदुक्तजातं गमकानुपलम्भेऽप्यन्यथा नीयते । एतेन हि भगवन्तं रामभद्रं तत्पितर तत्र-भवन्त दशरथं चाभिलक्ष्यीकृत्य प्रवृत्तम्—

‘दशरथसहस्राणि दशरथसहस्राणि च ।

रामो राज्यमुपासित्वा ग्रह्यलोकं प्रयास्यति ॥’

(रा. वा. का. १. स. ९७ श्लो.)

‘पष्ठिर्वर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक ।

(रा. वा. का. २० स. १० श्लो.)

इत्यादिवाक्यं नासगतं भन्तव्यम् । वलादन्यथानयने तु सैरमानेन $3\frac{1}{2}\frac{1}{2}\frac{1}{2}^{\circ}=28\frac{1}{2}^{\circ}$ इति $6\frac{1}{2}\frac{1}{2}\frac{1}{2}^{\circ}=96\frac{1}{2}^{\circ}$ इति तयोः कालावागच्छतः । अत्र द्वितीयसं-अद्वेयत्वेऽपि प्रथम. सर्वयाऽनुपपत्त एव । तथा तत्रैव रामायणे ‘जनपोडश-वयों मे रामो राजीवलोचनः’ इत्येवमादिस्तकालो दिनत्वेन परिणममानोऽति-तरामनुपपत्तो दृष्टव्य । नैवमत्रैवानुपपत्त्या पराक्रम्यते । यानि पुनर्ज्यौतिषेहोरा-स्तन्धे नानाश्रकाराणि योगोदित्यतानि पुरुषायुषाणि पठितानि तत्रापि विसंवाद-गलप्रहान्त्र मुच्यानहे । जैमिनीयन्यायोऽपि खातच्येणावतार्यमाणः कालस्तलनासु प्रमाणपदवी नाधिरोहतीत्यपि दर्शितमेव । देशान्तरिक्षप्रविष्ट्यविप्रकृद्यनामेनस्तराला-पोऽपि सूरदीशनिरेकरेत्याऽधेत्युभगव्यः । प्रक्षेपोऽपि साजालान्त्र विशिष्य मूलास्तन्दीलादि क्षेत्रत्वं परीक्षणीयम् । तत्साद् वैदेवित्य तद्दोपाद्विष्पि यद्य-द्यथा स्वर्यते व्यवस्थाप्यते दा तत् तप्यव नीवमानं पृच्छोपद्विष्पि भवितुर्भृतीनि स्थितम् ॥

इतेदमपि दुरात्म्यं प्रहुत्य पर्यातोच्यम्—

‘श्रुतौ शतायुः पुरुषः प्रदिष्टो

युत्त्वयोगी शतशब्दशक्यः ।

रामादिकानामधिकायुरासौ

युक्तं प्रतीमः फलितेऽनितायुः ॥’ इति ।

यहुँ चात्र दशरथानारेण प्रदिवत्यम् । इत्यु च उभिन्नोद्दर्शदात्मन्देव-

‘त वार्षिको नामसिङ्गो अच्छ (अच्छ) ।

तत्रापरं (न्तिमं) व्राह्मणगौरवेण (दर्शनेन)

स स्वीचकारेति विरोधभज्जः ॥' इति ।

अथवा भवृतीयापरभोगस्य प्रथमान्तत्वे । महर्षिणामाहि (इमानि) विरोक्त-
शान्त्यै' इत्येवं चरमपाद पठनीयः ॥

प्रास्तावयं च प्राक् (भूमि. १८ पृ.) साहित्यस्य प्रबन्धा वन्धकाश्च क इति ।
तत्रावशिष्यते पौराणिकी कीटि । यत्र सूक्ष्मेक्षिक्या निरीक्षणायामनेके वैज्ञानिका विषया पुरस्तियन्ते । इदानी तु प्रस्तुतमुपक्षिप्यते यत्पुराणेष्वन्यतम-
माग्रेयसिति । इह विषयान्तरवत् साहित्यविषयोऽपि भामहादिग्रन्थेभ्यस्तत्त्वं-
भ्यो वा संकामित , आहोस्तिदृ वैदार्थोपवृद्धकेभ्य आवेयादिभ्य एव भामहादि-
ग्रन्था व्याख्यिपत । तत्रायकोटिविंशीर्थते वृहत्कथारघुवंगादिपर्यालोचनेन तत्क-
र्तुकालेऽपि कविकर्मपद्धतेरवद्यंभावादू, यत्प्रयातान्येतानि गुणाद्यकालिदासा-
दिमूलान्यसाकमवलम्बनानीति । आलंकारिकेषु भामहवर्जं नान्य कथन चिरत-
नत्वेन सप्रति सभावनामाहड इति वहव । भामहग्रन्थस्तदुपत्रमित्यपि न सिद्धति ।
यमात्तमादेव—

'रूपेकादिरलंकारस्तस्यान्यैर्वहुधोदितः ।

न कान्तमपि निर्मूर्यं विभाति वनिताननम् ॥ १३ ॥

रूपकादिमलंकारं वाह्यमात्रक्षते परे ।

सुपां तिढां च व्युत्पर्त्ति वाचां वाङ्छन्त्यलंकृतिम् ॥ १४ ॥

तदेतदाहुः सौशब्द्यं नार्थव्युत्पर्त्तिरीदृशी ।

शब्दाभिवेयालंकारमेदमिष्टं द्वयं तु नः ॥ १५ ॥'

(१ परिच्छे)

उत्त्वेन, तथा—

'इति निगदिनास्तास्ता वाचामलंकृतयो भया

वहुविधल्लनीर्द्वान्येषां स्वयं परितर्क्ये च ।

प्रथिनवचसः सन्तोऽभिन्नाः प्रमाणमिहापरे

गुरुत्वविद्यामस्यारात्रं मनोऽकृतवृद्धिभिः ॥ १६ ॥

(१५ परिच्छे)

इत्येवमित्या च उत्त्वेन मृक्षेन प्राचां काव्यानुगामनाना त्रापनान् । नाट्यम-
कारे हि—

'उपमा दीपकं चैव हपकं यमकं तथा ।

आवन्येन हलंकाराद्यन्वारः परिकारिताः ॥'

(१६ अ ४१ श्लो.)

इत्येवमित्या उत्तुदित्य लक्ष्मिन्दा चथ—

गृदार्थमर्थान्तरमर्थेहीनं

निदार्थमेकार्थमनिदुनार्थम् ।

— द्वृष्टिर्वद्य व्रद्य व्रद्य व्रद्य व्रद्य व्रद्य व्रद्य ।

भूमिका ।

**न्यायादपेतं विषमं विसंधि
शन्द्वच्युतं वै दशकावदोपाः ॥** (१६ अ. ८४ लो.)

**श्रेष्ठः प्रसादः समता समाधि-
माधुर्यमोजः पदसौकुमार्यम् ।**

**अर्थस्य च व्यक्तिरुदारता च
कान्तिश्व काव्यार्थगुणा इग्नेते ॥**

(१६ अ. ८२ लो.)

इत्येव दश दोपान्यादन्तो गुणा उद्दिष्टा यथोहेयं लक्षिताधि । एत एव काव्यान्वयं शब्दारम्भे—‘दोपान्यादैप्रसमताममाधिमार्यमैकुमार्योदारता भवित्वान्यन्ती दर्शनगुणा’ (२ अविंश्ट १ अध्या ४ मू.) इति वामनेनेत्ता ‘माधुर्याज प्रसाद रामानन्दते न पुर्वदेश इति प्रकाशकारादिभि प्रायुसा व्यर्थ उभिर्मानत्वात्तदारापितादेवति । परमेते (दश गुण) वामनत प्रस्तदेत रामनित्यस दधिटन काव्यार्थांश्चिति । दधिटवामनरोपिन्यतो गुणान भानाहरम्भ न दृष्टने । भानेन रामनान खातिनारदपुष्टगर्वीन प्रस्त्रम्भेषु दा त एतेभिरा वा रामात्मरदिद्या इति दो लिखेत् । इति पाणितिरुद्वाद्या शिलालिख्यान्यताना केवादन रामद्वयला ‘पारमर्थसितान्मिता गिर्वान्मूर्त्यो । अर्द्धदृष्टगावादिति’ (१६ अ. ११०-१११) इति प्रदेव दर्शनित्यन भान यसप्राप्तवानेवा रामदित्यप्रस्त्रर । दधिटन इति दर्शन रामद्वयला भान यसप्राप्तवानेवा रामदित्यप्रस्त्रर । दधिटन इति दर्शन इति दर्शन । एव दधिटन भान यसप्राप्तवानेवा रामदित्यप्रस्त्रर । इति दर्शन रामद्वयला भान यसप्राप्तवानेवा रामदित्यप्रस्त्रर ।

वर्षीणां द्वादशशती पष्टिः पद्मिन्न संयुता ।
भूमुजां कालसंख्यायां तद्वापञ्चाशतो मता ॥'

इत्यं द्वापञ्चाशतो राजा काल = १२६६ स च न सबदति । एतदुक्तं भवति—
यदि नाम प्रकृतोपयुक्ता सप्तर्णां गतिनोपलभ्यते, ताहें तथा युधिष्ठिरकालनिर्ण-
योऽशाक्यः । अत्र सिद्धान्ततत्त्वविवेके कमलाकरमद्वाः ।

‘अद्यापि कैरपि नर्गतिरार्थवर्णे-
ईषा न या च कथिता किल संहितासु ।

तत्काव्यमेव हि पुराणचदत्र तज्जा-

स्तेनैव तत्त्वविपयं गदितुं प्रवृत्ताः ॥”

(भग्र. ३३)

इत्यादि निर्णयन्ति । तथा सिद्धान्तदर्पणे चन्द्रशेखराचार्या अपि—

‘सप्तर्णां ध्रुवः प्राग्मिनोक्तं संचारसंभवात् ।

तथाप्यनुभवात्तेषां व्यवस्था क्रियते ॥ धुना ॥

पूर्वांत्रं शकटाकारमुद्दक्ष्यमुड्सप्तकम् ।

सप्तर्णिमण्डलं प्रोक्तं व्यक्तं विश्वनमस्फृतम् ॥

तत्पूर्वांत्रतरेखाप्रे मरीचिः पश्चिमे ततः ।

वसिष्ठोऽरुद्यतीयुक्तस्तपश्चादद्विराः स्थितः ॥

तन्यश्चाद्यतुरस्य शम्भुदिद्यन्तिरस्य तु ।

पुलस्त्यो दक्षिणे तस्य पश्चिमे पुलहः स्थितः ॥

क्रतुस्तु चरस्यानस्त्रोक्तौ पुलहक्तू ।

ध्रुवसूत्रेण यद्यम्भौ तद्वक्षस्या महर्पयः ॥

कथ्यन्ते सांप्रतं (४९७०) सिंहे भूमुजां (२१) शान्तगौ हि तौ ।

कालांशैविश्वकैः १३ प्राच्यां पुलस्त्यो वर्तते ततः ॥

तन्मनः सायकैः (११) रत्निरद्विरा नवमि (९) स्तनः ॥

तनोऽष्टामि (८) वैसिष्ठोऽस्तान्मरीचिर्वर्तनेऽष्टमिः (८) ॥

इत्येवमादि सुरिदेवदुस्त्रान्ते—

‘प्रत्यन्तं प्राग्गतिः प्रोक्ता पुराणैरष्टलितिकाः ।

तेषां नो निविना पूर्वांत्रुभवादश्चनान्मया ॥’

इत्युपलब्धात् । एतेन स्वर्णिचागमावान् ६५३ एतावन्दिग्नानानं तदानीं
प्रमुद्देश्यते । इनो हि कठोऽप्य वर्षानन्तर्यन्तेव ६५३ वर्षानन्तर्यन्ति
प्रमुद्देश्यते इति एतम्प्रेक्षदत् (लंडिद्वाद्द) इति ऋद्युगसवन् (दु-
१०००-१०५० द्वाद्द) इन्द्रेव द्वारनम्भि ऋद्यप्रेक्षदत्तेव । नहि ३१७५-
३१८५३ एतावन्दिग्नानं वर्षानां ग्रन्थाग्रन्थवस्ताद्वाद्य, वा भाग्नवंप्रामन्त्र,
प्रमुद्देश्यते, वा स्वर्णिमन्त्राद्वानम्भ उद्यनक्तांपर्यक्ष्य युधिष्ठि-
रप्रमुद्देश्यप्रमुद्देश्यते वै अस्यः प्रत्यते । तस्मान्—

भारतं डापरान्ते ऽसूद्वार्तयेति विमोहिताः ।
केचिदेतां मृपा तेषां कालसंख्यां प्रचक्रिरे ॥'

इत्यन्यथा परिणतां महामासव्यप्यकमूलो. कलहणस्य छतिमुपेदशान्नायन्नेष्ट-
वृपावर्णी ६५३ एतावन्ति वर्णाणि सकलव्य ३१७९ एतावदेव सर्वसमलया वर्ण-
गतं (वलियुगसंबंध) पाकारम्भमये मन्तव्यम् । एवमप्यत्र नीलमुनिराल्मन
काइनीरिकपुराणमतं न जहातीति परीक्षणीयम् । इत्थं च पूर्वदत्तउहितावाङ्मे
युषिष्ठिर इत्यप्र लक्षण्या कस्मिदित्तस्वताने नृपतीं पृथ्वीं शासतीत्युत्तेयम् । किंतु,
यथामुक्तार्थे 'गोद्रिन्दृगाइत्रियुतः' इति पाठ्य स्यादिति सक्षेपः ॥

यथात्र विचिर्दितिहासिकदृष्टापि विविच्यते—राहा शांतनोर्गतानो गारुदो
भीष्मो जहे (म. भा. आदिप. १०० अ.) । शुद्धे पराशरात् मत्यवल्ला पारा-
शर्यो व्यासः वानीनध (म. भा. आदिप. १०५ अ.) शांतशुर्विवादिताना
सत्यवल्ला चिन्नादविचित्रवीर्यो जनदासाम । तत्र विचित्रवीर्योऽस्मिन्द्वाद्वा-
च्चे वादिराजसुते उपयेते । ततध—

'ताभ्यां सर्त समाः सप्त विहरन्पृष्ठिदीपतिः ।

विचित्रवीर्यस्तरणो चरमणा समगृह्णत ॥

सुष्टुदां यतमानानामासैः सर्त चिवित्सकैः ।

जगामास्तस्मियादित्यः.

(म. भा. आदि प. १०२ अ.) । जातु. नत्यवल्ला व्यासा पाराशरदो निष्ठित्वी-
र्यम् ऐत्रेऽस्मिन्दकाया एतरागृ तथाम्यालिवाया पाण्टरुत्साद्यान्तः (म. भा.
आदिप. १०६ अ.) । पाण्टोर्त्यिष्ठिराद्य. (म. भा. आदिप. १२३ अ.) 'हन्त-
र्त्यनाद अग्निमन्तु, अग्निमन्तो परीहित् परीक्षितो जनगेज्ञाद्य' । एव हन्त-
नो. रात्र्यो जनगेज्ञाद. यैतदृष्ट व्यासार्थो व्यासार्थं (ज्ञ) चते (र. भ. हन्ति-
प. १ अ.) । दरिटदग्नीराहो जनगेज्ञाद एव १६ वर्द्दिष्ठि वृत्तेन, तदा—

'जाकर्णशतिः इयानो पद्मसाशीलिशकः (८१)

रत्ने पर्यचर्त्तु द्वौप्लो युत्तुः पोद्यादप्यवद् ।'

(म. भा. शोल्ल. १२५ अ. ५२ श्ल.) इत्यत्र, एव—

'दद्यः प्राप्य परीहित्यु देद्यमन्त्यव्यय च । १२ ।'

कृपारचार्यतार्त्युः सर्वास्त्राप्तुप्रत्यन्त्यन्ते ।

विदित्या परमात्माति शस्त्रपर्नमते स्तितिः । १३ ।

पर्वत (१०) पर्वति पर्वताना पद्मुदां पारदित्यति ।'

(म. भा. शोल्ल. ११ अ. १२३) एव दात्युरेवददेव १७-१०-११=१०९
एतदाते एव । १०९
एव एव एव एव एव एव एव ।

'जन्मते वैद्य त्वं त्वं त्वं एव एव एव एव ।'

सत्यावद्युते युत्तुं इत्यर्थात्त्वं त्वं त्वं ।

(म. भा. शोल्ल. १२३) इत्यत्र एव एव एव एव ।

र्थात् ३१००—४८७=२६१३ कलिगतम् । एप च—‘यदुदुम्बवर्वर्णाना
मण्डलं महत् । पीतं न गमयेत्स्वर्गं तत्कि क्रतुगतं नयेत् ॥’ इत्येवमुक्तवाऽ
शायाम्—‘प्रमत्तगीत एप तत्रभवतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्तप्रमाणम्’ इत्येवं स
भाष्यकारेण प्रत्युच्यते । यद्युक्तो दुद्दनिर्वाणकालः सर्ववादिसंमतः ४१॥४॥
तीर्थकर-महावीरसत्ताकालो व्यक्त एव, यतो वीरनिर्वाणवंवद्—५३७ २
जर्जर्म् अर्थात् कलिगतम् २५७३। ‘चन्द्रगुप्तसम्भा’ इति प्रत्युदाहरणं हु ४१
महाभाष्ये काशिकायामपि न दृश्यते, केवलं सिद्धान्तकौमुद्याम् । चन्द्रगुप्तसम्भ
तया संभाव्यमानः पुष्यमित्रो वर्तमाने लद्दसूत्रभाष्ये—‘इह पुष्यमित्रं यात्रना
(३।२।१२३) इत्येवं स्मृतोऽपि कुशकाशावलम्बनायितः । नहि देवदत्तेन्द्रवेण
न्द्रपालितप्रायैरुदाहरणे (८।२।८३) केचन नियता व्यक्तिविशेषा भाष्यकारानि
मता भवितुमर्हा इति दिश् ।

अयं किंचिदर्शनान्तरमुपक्षिप्य भूयः प्रकृतप्रधृकफलं दर्शयिष्यते । दर्शनेभ्य
योगितया प्रतियोगितया वा परस्परस्य परस्परं प्रवेशो लक्ष्यते । सोऽयं शब्दः
ऽधंत इति यथोत्तर भूयान् प्रेक्षाविषयः । तद्वीजं तु—‘कालः स्वभावो नियमः
दच्छाभूतानि योनि—’ पृ. ८) इत्येवं जातीया भगवती श्रुतिरेव । १०१५
श्रुतिशपालभ्या, तदनुवर्त्तिप्रमातृणा प्रवृत्तिर्वा, यदेष प्रमेयस्य प्राकृतिको दोष
स्वभावो वा यथायं विचार सहते, तवागल्या तीर्थिकैर्नायित इति । अत्रेदं स्थूल
पर्याटोचनम्—

वैशेषिकं न्यायवेति द्वये दर्शने समानतव्ये तत्र उल्लकापरनामा भद्रातुरि
कणादेन विशेषं पद्मम् पदार्थमेदमधिकृत्य कृतो ग्रन्थो वैशेषिकम् । विशेष
सा श्रद्धम्येनरेम्भो व्यावर्तनाय प्रभवतीति वैशेषिकस्तप्रमाता । तथा चोक्तमौर्द्धर
दर्शने माधवाचार्य—‘‘द्विन्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे । यस
मूर्द्धना वृद्धिन्वं वै वैशेषिक विदु ॥’’ इह भूतात्मपुरस्कारेण पदार्थाना साक्षम
देव वर्णन्नात्मवद्वानात्मित्रेवमपार्थायन्निर्मि परमात्मचिन्ता । अत्र दश अध्याया
मूर्द्धन्वं द्वे अधिकृते । सर्वेमूलाणि ३६६ । इदं न्यायदर्शनत प्राचीनं तत्रेयं तुलना-

विश्वविद्यालय

न्यायद.

दृष्टुं देव चाहेष्यत अस्मनो दि-
प्तिर्वा ३१२ ॥ तिद्युनिकानव दुश्य,
३१३ ॥

उच्छादेपप्रयत्नसुखदुर्यशानान्वा
न्ननो लित्तम् ११११० ॥ निष्ठ ५
घार्दिनिष्ठात् सुखय धारा ८ ॥

१ वादापव्याद् समय ४।३।८ ॥

१०८ अंकुर ने भी उद्घाटन करते हुए श्री. गायत्रीदेवी
का नाम लिया, जिसका उद्घाटन श्री दृष्टि श्री दृष्टि, श्री दृष्टि।

चार— (१२१४५—५०) इत्यादिना पश्चाप्युपदिष्टा । एतेन पूर्वं त्रय एव हैत्याभासा लाक्षित्ता । पथात् पश्चलमुपनीता इति व्यक्तम् । अत्र 'विश्वद्वातिश्वसं-
जिरधननिः काद्यपोऽत्रवीद्' इति वैशेषिक-पदार्थमन्तर्गतकारः प्रशास्त्राद-
चार्योऽपि उचारी । एवं इत्तम् जयनारायण-तत्कपश्चाननोऽपि । तदेनन्महान्महो-
पाप्याद-चन्द्रकान्तनन्दाचार्यं खभाप्यभूमिकादा स्पष्टमुच्चावान् । किंच, न्याय-
सूतापेक्षया वैशेषिकसूत्राणा प्रगदनैलीसारल्घनपि तत्प्राचीनतामवगमवरीति
प्रत्यक्षं परीक्षयाणाम् । एवनपि वश्चाद्यक्षेषाभूमिकादा नहानहोपाप्यादभृत्यामा-
चार्येण विपरीतमुच्चरे तत्त्वं हृदयारोहीति ग्रन्थम् ।

प्रत्यार्थं प्रनेदपरीक्षणं न्यायः, नीदत्ते प्रनेदयसिद्धिरनेनेति वा । एषोऽधर्मशाद-
पत्ताना नहानुनिना गोत्रमेन न्यस्तपि । इत्यान्तरात्मपुरस्कारेण पदार्थंतरदहना-
प्ति प्रेवत्तमार्दनितकी परमात्मचिन्ता । अत्र पश्च अध्यादा । प्रांत्यभाषणाहितदृ-
दम् । सर्वसूत्राणि ५३१ । नगवतो गौतमस्य समये भायुर्वेद इदं मन्द्रपटोऽपि
रक्षप्रलय आर्तीत्, तत एव द्यान्तविधया द्वयोरप्युपादान वैदप्रानाप्यादररे ह
तम्—‘मन्त्राद्युर्वेदप्रानाप्यवच तप्रानाप्यमासप्रामाप्याद् २।१।६८’ इति । सारस्म-
द्विसेषणागमित्या मन्त्रा लक्ष्यन्ते । भागम च—‘भागम दिवदर्शनो गतं च निर्विज्ञुहे ।
मतं धीवाहुदेवस्य तत्त्वादागममरुच्चरे ॥’ इति शब्दार्थसिन्नामर्थं निरस्त्वा ।
कात्यायि-तत्पुरपा पोर-सदोन्नातनानदेपे-रात्र-कर्त्ति शूद्रदक्षिणपर्वते-त्तोऽप्यद-
पानि पश्च । तत्पुरपादिक्षशक्तिपारवा नम्नाखु तैत्तिरीये अत्रपदे दरमन्ना-
टे शूद्रन्वे ॥

सांत्यं योगदेति तत्त्वात्तत्त्वे । तत्र तत्त्वाना रक्षान्ते यत्र ह तत्पुरपान-
रात्रादपरन्नामा न्यायादलदरारेण देवतानिर्वर्तने नहानुनिना वैपिलेनोन्नेति ।
तदं कोऽप्य—‘एतमेव विद्यते एतम् विद्येत् वाविद्यत्वम् । श्रोतुं च तत्त्वे न्याय-
सूत्रप्रामाणिर्विद्यम् ।’ इति भागवते (१२३ ३४, १५ अ० ।) । तदं ह
सदय निर्दारित्यादिरात्रादपि तिरुभूता रात्रादप्यादी हु देवतत्पुरप-
रन्नहुनिना विद्यते । तदं कोऽप्य—‘इत्यत्त्वविद्येते तो विद्ये हु-
दन्म् । एवमध्य यामर्द वर्त्तमैयोऽसु न । विद्ये दर्शनं च ।
श्रुत्युर्वदय रसा । तदे च विद्यते एतम् रात्रादप्यादीह । इति भागव-
ते विद्यतिरुभूते । तदात् प्रहृदेते एतम् प्रहृदेते एतम् प्रहृदेते
प्रहृदेता । एवाति देवता एतम् प्रहृदेता । इत्यत्त्वविद्येते एतम्
दर्शनं तात्पात्त्वाहुर्द इत्य-रस्त ऐते शूद्र रात्रादपरन्नहुनिने । तदं इत्य-
प्राप्य-तत्पुरपा, शूद्र-तत्पुरपा देवतादपि तत्पुरपा रात्रादपि । तदं कोऽप्य—
दर्शनं दर्शनं दर्शनं दर्शनं । इत्यत्त्वविद्येते एतम् प्रहृदेता । एतम् रात्रादपि तत्पुर-
पा, शूद्र-तत्पुरपा दर्शनं दर्शनं । इति रात्रादपि तत्पुरपा दर्शनं दर्शनं ।

नईहुनि । नेत्रिनिमेनद् हिंग पिण्ड भूरिगो भद्रति ॥ द्रव्यादपृथग्भूतो भगति
शुणो निपत्तिनिरप्रसाध । नाराइडटार्चोइडउत्तिरभावधियादव ॥ नितं
किनाशुमेया द्रव्यप्रिमारेण भद्रति भालर्थ । रारर नावा हेधा नसमिन्द्राइरमिन्द
चेति ॥ निमित्ताशुषेष्टपि दहुपु द्रव्येषु चिनगानेतु । एसाशारा उदिर्भवति वत
ना भवेन्तारि ॥” इत्येवं शास्त्रप्रिमाग । एव एवालरारिताणामनिमो जातिगुण-
किप्रव्याणामुन्मेदपत्तेन निमनात् । शब्दोऽयो रसध गुरुय । शब्दो
वाचव , लक्षणिकव्यापान्या प्रागुपस्तानात्; अर्यो वाच्य , लक्षव्यव्याप-
तात्पर्येन्यं प्राग्रमननात्, शुगान्मुरुय इति व्यपदित्यते । रसनु सर्ववादि-
नामादरासदं शुरुय एव । रगादिशब्दस्य रगादिप्रत्यायने संकेताभावाणामिधा-
व्यापार प्रभवति । अत एकाभिप्रेयेन विभिन्नागृहतस्य प्रतीतिराहित्यादक्षणापि
नाश्रमते । अनिपापूर्वेषो हि लक्षणाव्यापार इति । अतएव च “साक्षात्सकेत-
विषयो मुरुय ॥ मुरुपार्थवाप्ते निमित्ते प्रयोजने च नेदामेदाभ्यामारोपितो गौण ।
मुरुपार्थसवद्दत्तत्वेन लक्ष्यमाणो लक्ष्य ॥” इति सूक्ष्यते । अय तात्पर्याद्या
वृत्तिरपि संसर्गनात्रे विरतव्यापारा । इत्यगत्या अभिधादिपथातिशायिनी तुरीया
व्यञ्जनारूपी रसादिवोधने स्फोटायनमतामुगारिभिरालकारिर्हसीकृता । यद्यपि
रसो न केनापि निहोरुं पार्थते तथापि तस्य वोधनव्यापारे वैमत्याद् विकल्पा ।
व्यञ्जनारूपितप्रतिपाद्यो व्यङ्गयो हि वस्त्वलंकाररसादिलक्षणः, स तावत्प्रतीयमान
एव (छा० २३८ पृ०) । अन्येनाप्यन्वयाच्च—‘मुख्यादव्यतिरिच्छः प्रतीयमानो
व्यङ्गो व्यनि ।’ ध्वनति, ध्वन्यते, ध्वननं देति यथायोगमवधातव्यम् । अस्य
व्यतिरेकदिधा, यथा खलु ध्वनिकारेण अद्भुतिता, आलोककारेण पल्लविता;
लोचनकारेण पुष्पिता, तर्थव प्रकाशकारेण फलिता, नान्येन केनापि कोऽपि
विशेषोऽयावधि वस्तुतोऽन्न प्राकाशि ॥

अथ प्रतीयमानो व्यङ्गयो ध्वनिरित्यपि रसादिवेदनभिज्ञमात्रम्, न प्रत्येक-
मर्यान्तरम् । यथा खलु व्यवहारभूमौ वाच्यतात्पर्यायो लक्ष्यो वेति । ‘विभावानु-
भावव्यभिचारिसयोगाद् रसनिष्पत्तिः’ (छा० ७२ पृ०) इति सर्ववादिसमता
भारतीया रसनीवी । एतदुक्तं भवति—कारणादीना विभावादिव्यापारवत्त्वाद्
विभावादिपदाभिधाने व्यष्टान्तमर्यादया विभावादिविभागलाभ । सयोगादिति सौत्र-
पश्यम्या विभावानुभावव्यभिचारिण । समूहालम्बनतया रसं प्रति हेतुता प्रतिपत्ताः ।
तत्र शब्दोपहितस्तपाणा विभावादीना व्यापाराद् उत्पाद्योत्पादक-गम्यगमक-पोष्य-
पोषक-व्यङ्गयव्यञ्जकस्त्वा भावा चादिभिरादता । रसवोधने निरपितदशा अभि-
धातात्पर्ये निरस्ते अपि पुनर्मामासकमतेन लोहलटादिभिरुप्रेक्ष्यमाणोऽभिधाया
दीर्घदीर्घतरो व्यापारो रसस्यानुकार्यगतत्वं च निरस्ते (सा. द. ८९ पृ० २५३
पृ०) “भट्टलोहलटादयस्तु—रसस्य व्यङ्गयत्वमेवाङ्गीकुर्वन्ति” इति विचृतिप्रन्थस्त्व-
पेक्ष्यः (८० पृ०) एव सयोगादिति बुद्धो रसस्य विभावादेव उ० । १५४
मुद्रू निरस्तो मन्तव्य । लक्षणापि निरस्तैव, यत्पुनर्त्तार्किकमन्त्ये अर्थ २१
महिमभृष्टप्रस्तुतिभी रसोऽनुमाप्य इत्यास्थीयते, तदपि तस्यानुरूपृगतत्वेन

स्वात्काव्यागत्वं, न स्पष्टिता ॥ शब्दप्राधान्यमाप्तिल तत्र शान्तं पृथग्निदुः । अर्थेत्त्वेन युक्तं तु वदन्त्याख्यानमेतयो ॥ द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये नव्यवीर्यं भवेत् । अभिधा भावता चान्या तद्गोगीष्ठितिरेव च ॥ अभिधायामता याते शब्दार्थालंकृती तत् । भावनाभाव्य एपोऽपि श्यारादिगणो मतः ॥ तद्गोगीष्ठितिरेपेण व्याप्तरे चिद्विमान्तः । दद्यनानाथवा नोक्ते यात्मज्ञतमियं स्तुटम् ॥” इति । तदित्यमन्यथान्यथा प्रतीयमानो नीत इत्यपि द्रष्टव्यम् । इति शब्दार्थांश्चग्रम् ॥

अथ श्रव्यहृत्यीयस्य शब्दार्थीयस्य च विभावनाद् व्याकरणानिशार्थीवार्थं वाचकलाश्रयणान्मीमासादिसमयातिकान्तस्तोटवादाभ्युपगमान्वाचादिविभवादिव्यञ्जनारोहणाच्च साहित्यमलकारशास्त्रं काव्यानुग्रासनं न कस्याप्यनुयायि पुच्छनन्नं वा भवितुमर्हति, कितु—

‘प्रसत्तेर्यः पात्रं, तिलकमतिैर्यं सूक्तरचना,
य आद्यः साधूनां श्रुतिच्छुलुकलेष्येन मधुना ।
यदात्मानो विद्याः, परिणमति यथार्थवपुपा,
स गुम्फो वाणीनां कविवृपनिपेव्यो विजयते ॥’

इत्येवमादिनिरूपितलिङ्गवलेन प्रधानमङ्गीति सिद्धाति । अत एव नयाप्यवोचि—
‘शब्दार्थयोरुक्तिविशेषसत्त्वे लक्ष्येषु काव्यव्यवहारयोगात् ।
न्यायादिवद् दर्शनकोटिमासं साहित्यमङ्गीति वदन्ति विज्ञाः ॥

साहित्यस्य भामहालकारादयः कतिपये प्रवन्धा. प्रागुक्ताः, (भू० ४४ पृ० १)
टीकाप्रवन्धा मन्मठसमयदर्शने निर्दिष्टाः, अन्येऽपि यत्र तत्र प्रसङ्गादुपात्ता ।
केचिदिह लक्ष्यमूता निरप्यन्ते—

तत्र ध्वनिग्रन्थाः ।

(१) ध्वनिकारिका । (२) आलोकः । (३) लोचनम् । (४) हृदयदर्पण ।
(५) व्यक्तिविवेकः । एते पदाणि कदम्बीरजन्मानोऽत्यन्तप्राणाः ।

वृत्तिग्रकरणानि ।

(१) कदम्बीरवात्तव्यस्य भट्टकल्टसूनोर्मुकुलस्य अभिधावृत्तिमातृका ।
(२) सुप्रतिदराजानक—मन्मठस्य शब्दव्यापारविचारः । (३) दाक्षिणात्यस्य
अप्यर्थक्षितस्य वृत्तिवार्तिकम् ।

अन्यैव शिष्यः प्रवीहारेन्दुराज उद्गतालंकारवृत्तिर्णा, य आत्मानं कौड़गं
ति स.

अलंकारग्रन्थाः ।

- (१) काश्मीरकस्य राजानक—स्वयं(च)कस्य अलंकारस्तवेत्तम् । (२) काश्मीरकस्य राजानक—ज्येष्ठस्य ललकारविमर्शिनी । (३) काश्मीरकस्य भट्टशोभाकर-सिद्धस्य अलंकारलक्षणः । (४) दाक्षिणाल्यस्य अपैदीक्षितस्य चित्रमीमांसात्त्वण्डनम् ।
 (५) दाक्षिणाल्यस्य पण्डितराज—जर्जनायस्य चित्रमीमांसात्त्वण्डनम् ।

नायिकारसप्रकरणानि ।

- (१) सद्गुरस्य बाङ्गारतिलकम् । नैमित्यलस्य भानुदत्तमित्रस्य (२-३) रसमञ्जरी-रसतरधिष्ठौ । (४) शिवरामविपाठिनो रसरत्नहार ।

कातिपयविचारप्रकरणानि ।

- (१) काश्मीरिकस्य राजानक—स्वयकस्य सहदृश्यलीला । (२-४) काश्मीरिक-स्य व्यासदात्तापरनाम्नः क्षेमेन्द्रस्य कविकण्ठाभरणसुवृत्ततिलकौचित्यविचारचर्चा । (५) राजशेखरस्य काव्यनीमांसा । (६) जैनदोररीतिंहामरचन्द्रयोः काँव्यकल्प-लक्ष्मीत्तो । (७) देवेश्वरस्य कविकल्पलता । (८) पर्वतीयस्य विशेश्वरपण्डिते-न्द्रस्य कंवीन्द्रकर्णाभरणम् ।

साहित्यग्रन्थाः ।

- (१) धारापतेभौंजदेवस्य सरस्वतीचण्ठाभरणम् । (२) महामाहेश्वरस्य एकावलीशाल्कम् । (३) दाक्षिणाल्यस्य विद्यानायस्य प्रतापरुद्रीयम् । (४) केशव-

१. अस्येव महापिटतस्य शिष्यो राजानक—महूक—महारुचिरित्येतेन कृतस्य श्रीकण्ठचरितस्य पञ्चविंशत्तांग्द्र व्यक्तम् । २. अयनेव ज्येष्ठस्य आचार्याभिनवघुस्तृतस्य श्रीतन्त्वालोकनहार्पवस्य कण्ठधारो जडे । ३. अयं महानुभावो वेदान्त-कल्पन्तर—परेभलादिकर्ता । उक्तं चानेन—‘कण्ठमक्षपदक्षकपक्षपरिष्करणक्षणतन्त्रादक्ष-गित्तम् । अनिकर्कशतर्कशतबुनितक्षणितक्षणपक्षपक्षमङ्गपदम् ॥ कपिलोक्तिनिराकरणप्रवण कृतपत्तगद्यक्तिपरिष्करणम् । नयमौक्तिकभूषितमहृमत विमलाद्यचित्तुष्टुपदविद्यन् ॥ महानामिनि नान्वत्तम विद्युया विनिवेश्य तुहु (श्रीद्वाराजदीक्षित) दृदि वैश्विनितम् । नयस्तद्विशालिनि कल्पतरौ विवृतश्वरपः प्रथमः प्रथितः ॥’ इत्यादि । ४. अनेनैव स्तिद्वान्कौदुशीव्याख्याया, प्रौढमनोरनाया, सण्डनरूप मनोरमाङ्गुच्छमर्दनं निरमायि । उक्तं च तदारन्मे—‘लह्नीकान्तपदान्मोजमानम्य भेदस्ता पदम् । पण्डितेन्द्रो जगत्तायः सति गर्व तुल्दुहा (भट्टोजिदीक्षितानाम्)’ इत्यादि । ५. काव्यकल्पलना—कविकल्पलवैष्णोकरचनाप्रकारदर्शिके, ६. कवीन्द्रकर्णाभित्त दौद्दल धनेदात्तस्य विद्यग्नुखन्दण-मध्यदिशेते । ७. अस्येकावलीनाम्नोइलंकारशालसोपरि तुप्रतिदाना दोलाचलमहिनाय-स्त्रींगा तत्त्वाल्लना व्याख्या वर्णते । ज्वोदाहरणनायकः कर्त्तिष्ठेश्वरो त्रित्तिहन्तुः । त्रुतिंहवर्णनंसेका लव्रत्याक्षिवनीमात्तादादुशाह्वाः । ८. कोलाचलनहिनाभद्रैरुद्धुनः कुमारतालिनोनपीपिना कृता प्रवापद्वीपस्त रत्तापगाल्या व्याख्या । ज्वोदाहरणनायकः काकदीदकुरुतेत्तत्रो रम्भूतः प्रणिदः ।

मिथ्यस्य अलंकारशेषरः । (५) जैनस्य आचार्यदेवमन्दन्य स्वोपजालंकारं
चूडामणिवृत्तिसहितं काव्यानुशासनम् । (६) जैनम्य वाग्भटन्य काव्यानु-
शासनम् । (७) जैनस्य वाग्भटस्य वाग्भटालंकारः । (८) दाक्षिणात्यस्य
अच्युतराजस्य खोपज्ञसरसामोदसहितः साहित्यमारः । (९) दाक्षिणात्यस्य
कृष्णकवेर्मन्दारमरन्दः ।

रूपकप्रकरणानि ।

धनंजयस्य दशरूपकं धनिककृतालोचनवित्तम् । भारतीयस्य नाट्यशास्त्रम्
अष्टादश एकोनविंशो विश्वथतुल्लिखशशाध्यायाः । अनेके रूपकप्रन्था. सर्वतत्र
स्तवत्रस्य राघवभृष्टपादस्य अभिज्ञानशाकुन्तलार्थयोत्तिकातोऽवधेया इति ।

अथ प्रसङ्गात्साहित्यस्य लक्ष्यभूताः प्राच्योदीच्यप्रतीच्यदाक्षिणात्याः कठिने
कविकर्मणः थव्यदृश्यग्रन्था निरूप्यन्ते—

तत्र काव्यग्रन्थाः ।

(१-३) कालिदासस्य रघुवंश-कुमारसभव-मेघदूतानि । (४) छत्र-भारवं-
किरातार्जुनीयम् । (५) घण्टा-माघस्य शिशुपालवधम् । (६) श्रीहर्षस्य
नैपधीयचरितम् । (काव्यशास्त्रम्) (७) कादनीरिकस्य तालरकाकरस्य हरवि-
जयम् । (८) कादनीरिकस्य विहणस्य विक्रमाङ्कदेवचरितम् । (९) कादनीरिकस्य
जगद्वरस्य लुतिकुचुमाङ्गलि । (१०) शालिवाहनस्य गाँथाससपत्नी (गाहा-
सत्तसई) । (११) प्रवरसेनस्य सेतुवन्धम् (दसमुहवहो) । (१२) वाक्पति-

१०. काव्यानुशासनं काव्यप्रकाशानुमारि । वाग्भटीय काव्यानुशासनं तु प्राचीन-
श्लोकन् । २०. एते हालसाहित्ये समुद्रिते दशरूपकपुस्तके संस्कृताः । ३०. दक्षिणा-
पदे गोदावरीवरे कुन्तलेषु प्रतिष्ठानं नाम नगरमासीद् । यत्वानी हालसात-
वाहनादिनामा शकप्रवर्तकः शालिवाहनः । येन च गाथासप्तशती सकृन्ति ।
इय वाणम्य हर्षचरिते कोपतया लुता । गोवर्धनाचार्यस्य आर्यासप्तशत्या—‘वानी
प्राकृतसमुचितरसा वलेन्व सरकृत नीता । निन्मानुरूपनीरा कहिन्दकन्येव गगननदन्’॥’
इत्येव स्मृता । सरस्वतीकण्ठाभरणे तु द्वितीयपरिच्छेदे ‘केऽभूवन्नाव्यराजन्य राज्ञे
प्राहृतभाषण । काले श्रीसाहस्राङ्कस के न सस्तुतभाषण ॥’ इत्युक्तन् । तत्र
आद्यराजः शालिवाहनः; साहस्राङ्को मिक्रादिल्य इति तद्वैकाङ्क्षनो रलेश्वरनिश्चाः ।
शालिवाहनम्यव ममाया भूतभाषामयवृहत्कथानिर्मातृ-गुणावृ-कालापव्याकरणकर्तृ-
शर्ववर्मनप्रभृतयो भद्राविद्रात्त आसन् । अतः शकप्रवृत्तेरामनवकाले गाथासप्तशती-
सरकृतनकाले भवितुमर्हवीति दिक् । ४. राजतरद्विर्णागणनया एकः प्रवरसेनः
३१८९ कहिगरेऽभूद् । अस्यैव पांत्रो द्वितीयः प्रवरसेन । इत्तत्तमये उज्जिवन्या
५. ना मिक्रादिल्योऽप्यभूद् । उक्तप्रवरसेनयोरन्यनरेण सेतुवन्धापरन्नानभेदे
प्रजीर्णं स्यात् । अकब्दवरजटालीन्द्र (बुद्धमुनफरजलानुदीननहन्द
६) सविवो रामदासभूपनित्य सरकृतसेतुवन्धीकाप्रारम्भे—‘महाराजप्रवरसेननिर्मित्यं

देवस्य गर्जेद्वप्तो (गौडवधम्) ।

आरुयानग्रन्थाः ।

(१) दण्डिनो दशकुमारचरितम् । (२) उपन्धोर्वासवदत्ता । (३-४) वाषमद्वस्य हर्षचरित-कादन्धयौ । (५) विष्णुशर्मणः पञ्चतत्रम् । (६) नारायणस्य हितोपदेशः ।

चम्पूग्रन्थाः ।

(१) चमुनान्निविक्रमस्य दमयन्तीकथा । (२) भोजदेवस्य रामायणचम्पूः ।
(३) अनन्तस्य भारतचम्पूः ।

नाटकग्रन्थाः ।

(१-३) कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तल-विक्रमोदर्शीय-मालविकामि-
सिनानि । (४-६) श्रीहर्षस्य रत्नावली-प्रियदर्शिका-नागानन्दानि । (७-९) भवभूतेर्महावीरचरित-मालतीनाधवोत्तरामचरितानि । (१०-१२) राजशेखरस्य
चालुरामायण-विद्वालभिका-कर्पूरनष्ठर्य । (१३) भट्टनारायणस्य वेणीसंहारम् ।
(१४) सुरारेणरनर्धराघवम् । (१५) विशाखदत्तस्य मुद्राराक्षसम् । (१६) श्रीकृष्ण-
सिंश्रस्य प्रवोधचन्द्रोदयम् ।

एतेष्वनेकान्काव्यसाहित्यग्रन्थान्काव्यमालातुपज्ञादुद्धरद्विरस्तत्तातपादाना उह-
द्विसंहारम्होपाध्यावश्रीदुर्गाप्रसादपण्डितरन्तैः काव्यसंसारं साधूपकृत इति ॥

५। साहित्यदर्पणस्य च किमितिवृत्तम् ? अयं दर्पणो यावदुपयुक्तकाव्यशिक्षा-
वायकत्वात् साहित्यशास्त्रमेति व्यपदित्यताम् । यदयं न सरस्वतीकण्ठाभरणवद्
व्यन्तिप्रयोजनीयविद्यवित्तीर्णो नवीनविचारविकल्प, न काव्यप्रदीपवद् रूपक-
प्रकरणरहितोऽतिस्थगितप्रनेत्रय, न साहित्यसारवद् विद्यसकलैत्तत्पर्यो
दुर्स्वरवन्त्वा । एकदेशीयैः सह तु तुलनावकाश एवास्य नात्ति । सोऽयं कारिका-
वृत्त्युदाहृतिनिष्ठिवा विभज्यते । तत्र कारिका वृत्तव्यथ स्वकीया एव, उदाहृतव्यस्तु
क्षमिदेव स्वकीया । प्रमेयाणामुपपादनशैलीं प्रायेण सर्वत्र प्राङ्गलैव, यत्र क्वापि

मरात्नामिराजविक्रमादिलेनादृतः, कान्दितात्महाशयः सेतुबन्ध विकीर्षुः’ इतनेन
कालिदासस्वेव सेतुबन्धकर्त्तव्यं व्यलिखद् । तत्र तादृशसदन्धदर्शने नूल वृग्यन् ।
विक्रमकान्दितात्मयोः सदन्धस्तु न मिरूध्यते तदोरनेकन्वात् । वाकाटकवश्ये गृहीतजन्मनोः
सित्त्वाच्छ्रस्य चतुर्भू-पञ्चमशतकदोषेवंमानयोः प्रवरत्तेनभूतुनोः सेतुबन्धकर्त्तव्यं तु
दुष्पिणिनः सित्तिकालात्तत्रे पतति । दनो दण्डी काव्यादर्शो सेतुबन्ध सरतीति दिक्.

२. नौटवधे का(क)न्दुन्जपिपर्यशोवर्मणो नहिना लाक्ष्यर्दक्षा नह्या वाक्यविराजे-
नावर्मि अन् १२०९ नाथाः । रामान्दुदयादिनाटकरचिता ल्लितादित्येन पराजितः । ‘कविर्वीक्षनविराजशीनव-
भूलादिसेवितः । विहो चदौ चरोवर्मा तटुन्तुतिवन्दितान् ॥’ इति राजदररदिनों
(४१४४) । अस्य स्नयः त्रिस्ताम्बीनक्षमद्वत्तक्षोदत्तरधन्द्.

गहना सा तावद् विषयस्थभावात्समुद्भूता । शास्त्रकारेण तु सुखावबोधायैव यतितम् । उक्तं च चरमे—‘साहित्यदर्पणमसुं सुधियो विलोक्य साहित्यतत्त्वं नसिलं सुखमेव वित्त ॥’ इति ॥

यत्क्वच ऊत्रनिच्छृङ्खारतरक्षितः प्रस्तावः स चापरिहार्यतया नैतस्य दूषणाय प्रभवति । इति दोपमाशङ्कायैव काव्यालंकारे रुद्रदेनाभ्यधायि—

‘नहि कविना परदारा एषव्या नापि चोपदेष्टव्या ।
कर्तव्यतयान्येपां न च तदुपायोऽभिधातव्यः ॥
किं तु तदीयं वृत्तं काव्याङ्गतया स केवलं चक्ति ।
आराधयितुं विदुपस्तेन न दोपः कवेरन्न ॥’

कि वहृत्या, अद्विनि कामसूत्रेऽप्येवमसिहितम्—‘धर्ममर्यं च कामं च’ इति (द्यो. ११९ पृ०) ।

साहित्यदर्पणकारो विश्वनाथः । अयं दर्पणस्य चतुर्ये परिच्छेदे (२४४ पृ.) अलावदीनं स्मरति । ‘यं कौमारहर—’ इति काव्यप्रकाशोदा हरणपिचारे ग-सज्जकपुस्तकपाठे (सा. द. १७ पृ०) जयन्तं स्मरति । काव्य-प्रसाशस्य दर्पणव्याख्याने ‘यदाहु श्रीकलिङ्गभूमण्डलासण्डलमहाराजाधिराज श्रीनरमेंद्रदेवमभाया धर्मदत्तं स्थगयन्त सकलसहदयगोष्ठोगरिष्ठकविपणिडता न्मविनामहश्रीमन्नारायणदामपादा’ इत्युद्घिरति । तत्र अलावदीनः (अलाउदीन मसऊद) दिलीपरिणृट्, य दीस्ताव्दे १२४६ मारितः । जयन्तः काव्यप्रसाशस्य दीपिकाव्याख्यान्ते सवत् १३५० अर्धात् दिस्ताव्दे १३५०-५-१२९३ मित्रिति । एवमेताभ्यामवस्तनो दर्पणकारो विश्वनाथः दिस्ता-व्यायचतुर्दशगतकस्य पूर्वभागेऽवद्यं भवितुमर्दति । यस्माद्यं कलित्तेवरस्य नर-सिंहदेवम्य समाया स्वपिनामह नारायण निर्दिग्दति । स च नरमिहदेव ‘अस्ति न्मदशोनरद्धाद्यगतकवन्तरे (१२९८) चतुर्दशभुवनाविमलादिविद्वावलीपि-राजमानः श्रीवीरनरसिंहदेवमहीपतिः स्वराज्यसंकरितशल्षेऽसिलिङ्गमाने सिंह-दृश्यमा दोमवारे’ इन्द्रियिदिक्फक्षिकृया दिस्ताव्दे ११६० सिद्धति । उद्दिः १२९३-११६०=१३३ उक्तमित्रान्वदयोरन्तर पुरुषत्रपर्याप्ते किञ्चिदिविक्ष-प्रदीपदेव दृथादि दर्पणे (७८ पृ.) नारायणम्य वृद्धप्रपितामहत्वेन लेखात्मा-न्मदम् । प्रदीपदर्पणे नारायणम्य अन्तं दाम-दीर्घनात्, माहित्यदर्पणे दाम-दीर्घनात् व्यक्तिभेदत्तु नारायणः । पिश्वनाथात्मजम्य अनन्तदासनामो-उद्दिः दिवनामविनामहत्वम्य चण्डीदासन्मापि तथानामनिर्देशाद्य (मा. - १०६ पृ०) । दर्पणे विश्वनाथमित्रा चन्द्रदेखरेण वर्णिनावुमाभानु-र्त्तमित्राद्यन्तेवत्तु नारायणम्य अनन्तदासनामो उद्दिः दृथादि दीर्घनात् ।

१. नृ-इनाद्या प्रनिदा दृथः श्वेताः । नरमिह उक्तमित्रदेवामि वर्द्दिः
२. नृ-मित्राद्यन्तेवत्तु नारायणम्य अनन्तदासनामो उद्दिः दृथादि दीर्घनात्.

विश्वनायस्य नाम साधिविप्रहिक-महापात्र-कविराजेत्युपाविसिर्विष्टितं दद्यते । तत्र साधिविप्रहिक इति राज्याधिकारविशेष । तदानीं विद्याप्रणविनां कलिङ्ग-पार्विनां राज्याधिकारे विश्वनाथस्य पूर्वपुरुषात्तदनुवन्धनं । श्रीधर-राघवानन्द-हृष्णानन्दश्वतद्वात्सन् । अत एतकामापि साधिविप्रहिक-महापात्र-विशेषणान्या भूषितम् । अत्र श्रीधर-राघवानन्दो काव्यप्रकाशस्य टीका-कृतावपि । कृष्णानन्दस्तु वैदर्भीतिप्रधानस्य सहदयानन्दाद्यस्य नलचरित-नहावदस्य रचयिता । राघवानन्दनाम दर्पणस्य प्रथमपरिच्छेदे; सहदयानन्दस्य 'सूर्यासुरेन-'इति पर्यं लक्ष्मपरिच्छेदे वर्तते । साधिविप्रहिक इति संधिविप्रहा-धितः । 'नद्र नियुक्त -' (पा० सू० ४४।६९) इति वृक्ष । एष उपाधी राजतरङ्गिप्यादौ सुप्रतिष्ठ । महापात्रो ग्राहणविशेष इति केचिद, सहेत्यपरे । नतु नहानाम इति सभावनीयम् । कविराज इति नहाकविसनानार्थकम् । नतु लदध (लदोद्या) प्रान्तीयप्रधानहिंदीभाषादा 'भाट' इति प्रतिद्वन्द्वाद्यणजातेर-दग्धमकम् । श्रीनराधपद्मरणारादन्देलादि तु धात्तिक्ष्वादिप्रदर्शनार्थम् । पाव्यप्रराशदर्पणे तु '...तर्गीतिविद्याविद्याधर क्लाविदामालतीमधुकर-विविव-दिदान्तदर्पणाधार...' इति विश्वनायस्य त्रीति विशेषणान्यविधिकानि । वल्लुतोऽयं नहाहृष्णसूतो दहुः दहृष्णयेति । एतत्पर्णीतप्रन्द्यास्त्वेते ह्यादन्ते—(१) रापदपिलात्तनहावाव्यम् (२) उदलदाव्यदरितप्राणतन्त्राकाव्यम् (३) चन्दकरा नाटिका (४) प्रभादत्ती नाटिका (५) दोउरभाषामर्यी प्रनलिरत्नाकली (एतेषां निर्माणोक्तर) (६) चारिलदर्पण (७) नरसिंहप्रियदर्शम् (८) वाव्यप्रकाशदर्पण । इतिपुष्पन्द्रदोखरस्य पुरमाता नाटिका, भाषापेत्र इति प्रन्वद्यो दर्पणतो ददा । तत्र—

'भाषामध्यमरणाणां नाटकोक्तौ विशेषतः ।
नाराराजी त्तौरसेनीन्युक्ता भाषा द्विधा वुर्धेः ॥
ईर्नीर्भाष्या विभाषा स्यात्सा च सप्तविधा स्मृता ।
प्राच्यायन्ती भागधी च शाकारी च तथापरा ॥
चाप्टाती शाकरी चापि तथाऽर्भीर्तिभेदतः ।'

रेत्तु उपर्युक्त अनन्तराज्ञ रेत्तेर भाष्यदर्पणान्तर्भीर्तिते । प्रसन्नि-
रामत्त्वाः देत्तराज्ञ अर्भीर्तिभेदपर्युक्त इति भूलुम्बेदिददः ।

विश्वनायस्युररणां विभास्त्रस्य द्वृढ एव । निः । "उर रचिते"
इति एत्तरेत्तराज्ञे । इति चालकराज्ञविभास्त्रस्य रेत्तदर्पणे 'देत्ती च
रेत्ते द्वृढ' इति एव । एव शिर-एवं देत्तीर्तिभास्त्रस्य रेत्तदर्पण,
एव रेत्तराज्ञ 'देत्तराज्ञविभास्त्र' रेत्तर्दि द्वृढे देत्तरू एव रेत्तरेत्तरेत्तरी
रेत्ते देत्तरू । लालेट देत्तराज्ञविभास्त्र शिर-एवं देत्तरेत्तरेत्तरेत्तरी रेत्तरू

‘धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरासिंहशङ्कु-
वेतालभट्ट-धट्टखर्पर-कालिदासाः ।
स्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥’

इत्येवमादिष्ठोकाः परीक्षापेक्षा । अत्रेयं भ्रान्तिदिक्—वराहमिहिरो हि
‘सप्ताख्यवेदस्त्य शककाल-(४२७)’ इति खसमयं निर्दिदेश । तेन
गमयो व्यमिचरितो द्रष्टव्य । कालफलनानादरे तु—

‘भासो रामिल-सोमिलौ वररुचिः श्रीसाहस्राङ्कः कवि-
र्मांघो भारवि-कालिदास-तरलाः स्कन्धः सुवन्धुश्च यः ।
दण्डी वाणिदिवाकरौ गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः
सिञ्चायस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽप्यमी ॥’
द्येयमादिष्ठोका अदुष्टा इत्यलम् ।

दण्डी ।

थपमाचार्यदण्डी कवि कुत्र चदा वभूवेति विज्ञानं दु शकम् । दण्डीति नाम
चतुर्थाधिगमेन मन्यन्ते कतिपये । कतिपये पुनः काव्यादर्थं वैदर्भीरीतेन्द्रं
प्रायश्च विदर्भजनपदम्यं दाक्षिणात्य कीर्तयन्ते । अथ—

‘व्रयोऽग्नयस्ययो वेदाख्ययो देवाख्ययो गुणाः ।
व्रयो दण्डप्रवन्धाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥’

इन द्वाविनिहाराव ग्रीष्म-राजदेवरमहाकविष्ठोकादिष्ठो ग्रन्थवत्तर्माणं
दृष्टव्यम् । तत्र काव्यादर्थ-दशकुमारचरिते तावदतिरोहिते । तृतीयो ग्रन्थ
र इन गवेषगावाम्—‘छन्दोमिचित्या मकलमत्प्रपत्तो निरूपित’ इति काव्यादर्थं,
‘उद्देश्यित्विनिर्विभागिनीमनाया’ इति सांवन्धवीयवासवदत्ताल्लेपेण ‘छन्दं
मिचित्यिन्द्रियेण’ इति त्रिपाटियिवगमप्रणीतया तत्रीकृत्या च छन्दोविविति
देवेन्द्रेण । उद्दित्वान्तेऽउद्दोदिचित्यित्वद्य यांगिर मन्यन्ते । तथाच विचिति प्रनार इन्द्र
राज्ञि । उद्येष्ट तृतीयं ग्रन्थं ब्रह्मपरिच्छेद कलयन्ते । मल्लिकामासनिर्माणं
दृष्टव्यं तट द्वार्तिति । दण्डिन ममयस्तु प्रवरसेनादवस्ताद् रुद्रदात्
सन्दर्शने ॥

धनिकः ।

— दृष्टव्यं दृष्टव्यं दृष्टव्यं ग्रीष्मद्वर्षी, दृष्टव्यं तु विष्णुतनुजन्मता कृ-
ष्ण इति, उद्देश्यित्विनिर्विभागिनीमनाया । वनग्रन्थ—

— दृष्टव्यं दृष्टव्यं ग्रीष्मद्वर्षी । दृष्टव्यं तिर्त्य, रामवर्णो दृष्टव्यं

— दृष्टव्यं दृष्टव्यं ग्रीष्मद्वर्षी । दृष्टव्यं तिर्त्य, रामवर्णो दृष्टव्यं

विष्णोः सुतेनापि धनञ्जयेन् विघ्नसनोरागनिवन्धहेतुः ।

आविष्कृतं मुञ्चमहीशगोष्ठीचैदन्ध्यभाजा दशस्तपमेतत् ॥'

इत्यनेतात्मानं वादपत्रिराजदेवापरनानो मुञ्जभूमुजः नभायानाख्यतः । न च
युह ११४ खित्ताच्छे लासीदिति हुभापितरकस्त्रोहतो हायते । सयमेव काले
धनिकस्यापि भवितुं द्युम् । धनिनेन काव्यनिर्णयोऽपि निरन्मायीनि दग्धन्पात्तो-
क्तो व्यस्थम् ॥

नवद्वारा ।

दोऽयं कर्त्ततनिर्भितो निदन्व इति नादाववि ज्ञायते । एतन्मतं तु दर्पणम्
पृष्ठस्थितेऽपेक्ष्योक्त ध्रुतं तत्र इलाद्युक्तम् ॥

पुरुषोत्तमः ।

द्वौ पुरोत्तमौ शायेते । एकस्त्रिकाण्डघेषकर्ता, अन्यो विष्णुभक्तिरत्न-
तारचदिता । तत्रादस्य त्रिसाप्टदीपसनात्मा पुरोत्तमदेव इति नाम, द्वितीयम् तु
पुरोत्तम इति । परमादल्मणि पवरचनाया पुरोत्तम इत्येव नामधेय ददयते ।
तथाहि विवरणसंप्रारम्भे 'एव प्रदक्षिण पुरोत्तमस्य' इति । रारावलीनरूपे
'रातादनी दितिना पुरोत्तमेन' इति च । अतो द्वौरोत्तेष्वाता समदति । दददर्शेद
दर्शकस्य नदनपत्तिष्ठेदे 'पुरोत्तमरजार' इत्तरिणा रस्तरहर्त्तै दर्शकवारामद-
त्रिनाददम् दन्तमादग्रन्थं पुरोत्तमगत्ता दददत्त मन्त्रिहासितान्तहृषी तो ति-
भादनीदा ॥

भरतः ।

एतदृष्टिनेत्रं नाम्यसम्भवं दोषे प्रतिष्ठानम् । एतस्य द्विष्टपुलवं उटिनिक्षमेता-
न्नमिर्त्तम् । एकमादिभरतवृहत्प्रभवि नाम्यास्मद्विहाराशुभ्रात दीपो-
लेवात्रो दायते । अन्य भारत, अस्मिन्न-भरत इति द्वेष्ट दीपो द्वृक्षुप्रज्ञेत्तर्वा ।
नाम्य अदिभरत द्वर्ष्टवो गदेत् । इन्द्रेष्ट लादिनोरत्नदात्रयाति भरतवृहत-
वास्तवात्तात्त्वमिद्दीप्ति हि । भरतवृहत् नाम्य अस्मद्वृक्षुप्रज्ञेदर्वे उटिनिक्ष-
मेता आस्मीते द्वायाम य एव अस्मिन्न-भरत दीपो दीपिते ॥

二

व्यासतारी । ता हेशाज रागानीन । गाहानि तु सपरपयोपतिः
नीति प्रन्थान्तरमाद् गेऽपगम्यने । उपर्युक्तिमानगेन भर्तृहरिणा राजदर्श
वज्ञाय वैराग्यमाधितमिति निगम प्रभिः । ता—“गा निन्तयानि—
मयि सा तिरक्ता, गा चान्मित्तुं जन, म जनोऽन्यरक्त, । अलतदर्श
परितुायति राजिदन्या, धिह ता न, । न मदन न, उमा न, मा च॥” इह
तदीय पद्य शिष्टम् । इद-राजो राज्याम्, गाया पुरपालम्य अन्यनाडुं
गमयतीति किवदन्ती । अयमेव भर्तृर्हर्षिरिहरो गायागपिरनिम्य भर्तृहरिनिर्व
स्थनाटकम्य रुद्यानायसो विमाच्चने । तत्र राजो भानुमनी विशुद्धचरितैव, नदु
किवदन्तीगन्वोऽपि । राजो गोगि-गोरक्षनो रोक्षाप्रहृण चेति दिक् ॥

भोजदेवः ।

खरखतीकण्ठाभरणादिनानाविधमदभरचयिता रुतिशकुन्नकल्पतरुर्याराज्य
नायो भूपालरन भोजदेवो विक्रमार्कमवन् १००८ असीन्, तदेनदयो निर्दिष्ट
दानपत्राद्यक्तम् ।

रुद्रस्य कल्पालकारान्परम्पिन् मम्मटम्य रात्र्यप्रकाशात् पूर्वस्मिन् काले नर्व
तीकण्ठाभरणमालकारिणा वस्तुत कण्ठाभरणमेवाभृत् । तत एवाम्य वह्ये
विषया उदाहृतयश्चालकारप्रन्येपुद्रता लभ्यन्ते । अस्य च पद्य परिच्छेदा । वे
प्रथमे परिच्छेदे विस्तरतो दोषगुणविवेचनम् । द्वितीये वाच्यसज्जा शब्दालंकारा
तृतीये आव्यन्तरमज्जा अर्यालसारा, चतुर्ते वाच्यान्यन्तरमज्जा उभयालसारा विव
चिता । पद्यमे तु प्राचीनरीया रमादिदर्शित । यद्यप्यत्र मौलिकविषयाणां
वान्तरमेदा नातिप्रयोजनीयास्त्वयाप्यनेके पदार्था उदाहरणात्मोकाथ साहित्यमाप
कालिकविवेकादर्शभूता अवश्य पर्यालोचनीया ।

एतत् कण्ठाभरण महाराजभीभोजदेवेन अलकारशास्त्र वेन व्यपदिष्टम् । एतम्
प्रारम्भममासी—

“ध्वनिवर्णा, पदं चाक्यमित्यास्पदचतुष्यम् ।

यस्या सूक्ष्मादिभेदेन वाग्देवीं तामुपास्महे ॥”

‘यावन्मूर्धि हिमांशुकन्दलभृति स्वर्वाहिनी धूर्जटे-

र्यावडक्षसि कोस्तुभस्तवकिने लक्ष्मीर्मुरद्वेषिणः ।

यावच्चित्तमुवम्बिलोकविजयप्राणां धनु, कौसुमं

भृयान्तावदिय कृति, कृतधिया कर्णावितंसोत्पलम् ॥”

इन्येवमुप लोकिने ।

तद्वानपत्रस्यापेक्षिनायोऽयम्—

“..... परमभृष्टमहाराजाविराजपरमेवरभी-सीयकदेवपादानुध्यातप-

रकमदाराजाविराजपरमेवरभीवाक्पतिराजदेवपादानुध्यातपरमभट्टारक-

विराजपरमेवरभीसिन्धुराजदेवपादानुध्यातपरमभट्टारकमहाराजाविरा-

जपत्तेश्वरश्रीभोजदेवः कुराली नागहृदयविभूषणकान्तं पातिवीराणके समुपगता-
न्त्समस्तराजपुरुषान्नाह्यणोत्तरान्प्रतिनिवासिपट्टकिलजनपदार्दीश्वर समादिशति—अस्तु
वः संविदितम्, यथा अतीताष्टमसप्तसंधिकसाहस्रिकस्वत्तरे (१०७८) माघाति-
तरुचीयाया रवाबुद्गवनपर्वणि कठिपतहलाना लेख्ये श्रीमद्वारायामवस्थितरस्मानिः
रुक्षा चराचरण्यु भगवन्तं भवानीपर्वति समभ्यर्द्धं ससारस्यासारता दृष्टा

‘वाताभ्विभ्रमिदं च सुधाधिपत्य-

मापात्मान्नमधुरो विपयोपभोगः ।

प्राणास्तु न प्रजलविन्दुसमा नराणां

धर्मः सखा परमहो परलोकयाने ॥

असत्त्वं सारचकाप्रधाराधारमिमां श्रियम् ।

प्राप्य ये न इदस्तेषां पश्चात्तापः परं फलम् ॥

इति जगतो विनश्वर स्वस्त्रमाकल्प्य उपरिलिखितग्रामः स्वसीमातृणागोचर-
यूतिपर्यन्तं सहिरप्यभागभोग सोपरिकर सर्वदायसमेतो व्राण्डणधनपतिभद्राय
भद्रगोविन्दसुताय दातृचाश्वस्यायनशास्याय त्रिप्रवराय वेदावहप्रतिवद्धथीवादादिनि-
र्गतराघटुरसद्गकर्णादाय भातापित्रोरात्मनस्थ पुण्यशोविवृद्धये अदृष्टफलमङ्गीकृत्य
आदन्दार्दीर्णदक्षितिवर्लं यावत्परया भत्तदा शासनेनोदरपूर्वं प्रतिपादित इति मत्ता
दया दीयनाननोगवकरतिरप्यादिवभादाश्रदणविद्येयर्मृला सर्वमर्लं समुपनेतव्यम् ।
सामान्यं चैतत्परल दुखा अन्नदूंसराज्जर्म्मरपि भादिभोक्तुभिरस्त्रप्रदत्तदर्मदादोऽद-
र्मदानन्दव्य पारनीयद्वय .....

इति फामलदलाम्बविन्दुलोलां ध्रियमनुचिन्त्य मनुष्यजीवितं च ।

सफलमिदमुदाहृत च युज्ञा नहि पुरुषः परदीर्तयो विलोप्याः ॥

ਹੈ। ਜਦੋਂ ੧੦੦੮ ਪੰਜਾਬ ੧੪ ਸਥਿਸਤਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰੀ । ਖਟਕੋਡਕੇ
ਥੀ ਸੀਜ਼ਾਰੇਲ ॥

३५४

१० अन्तर्राष्ट्रीय धोपस्थूल राजनीतिमहिनाओं द्वारा उत्तमताएँ अभिनवरुद्ध-
पासात् विविदेयोग्यतालिङ् दर्शनवर्तदर्शकात् रख्यवाक् इति, वर्षाद-
तिर्हं वादसारात्तवे वर्णनेण दम्भू। एतेव महानविग्रह दुर्बलात्मा-
नस् (एव्याप्तिशब्द) विरुद्धादै विर्गितात्मदे विविदितर्हं वर्णति।
विविदस्थानात्मदृ दर्श-विविदस्थानति विधीर्दः सर्वज्ञानात्मदृष्ट्य
इत्येवं विविदते—

‘दोहं अस्ति दिवे देहं शक्तिर्बुद्धिर्ब्रह्मं ॥

काल्पनिक लिङ्ग भासति ता तीव्रा अद्वैत ।

त्वायनानासु बातमारुना नाहनाऽप्पत ।
त्वायनासु । अद्य निषिद्धं देवं चर्वे—देवं चर्वे चर्वे चर्वे चर्वे चर्वे ।

1. यह एक सर्वानुभवी विद्या है। इसके अन्तर्गत विभिन्न विधियाँ होती हैं।

जपरनेवरथ्रीभोजदेवः कुराली नागहृदपथिमपथकान्तं पातिवीराणके समुपगता-
न्तमन्नराजपुरुषान्नाद्यणोत्तरान्प्रनिनिवासिपट्टकिलजनपदादीश्वं समादिशति—अल्लु-
व. संविदितम्, यथा अतीताएससल्यधिकसाहस्रिकचबत्सरे (१०७८) माधाति-
तरुतीयाया खाबुदग्यनपर्वणि कठिपतहलाना लेण्ये श्रीमद्वारायामवस्थितरसमानिः
साक्षा चराचरगुरु भगवन्त भवानीपतिं समन्व्यच्यं ससारस्यासारतां द्वृष्टा

‘वाताभ्रविभ्रममिदं वसुधाधिपत्य-

मापातमात्रमधुरो विषयोपभोगः ।

प्राणास्तुणाग्रजलविन्दुसमा नराणां

धर्मः सखा परमहो परलोकयाने ॥

अमत्संसारचन्नाग्रधाराधारामिमां श्रियम् ।

प्राप्य ये न दुरुतेपां पश्चात्तापः परं फलम् ॥’

इति जगती विनश्वर खस्तपमाकलव्य उपरिलिपितग्राम. खरीमातृणगोचर-
गृतिपर्यन्तं सदिरण्यभागभोग सोपरिकर सर्वदायसमेतो ग्राद्यणपनपतिभद्राय
भट्टोदिन्दसुताय वट्टचाभ्यलायनद्वाराय त्रिप्रवराय चेत्वलप्रतिवद्धीवादादिनि-
र्गत्तरपुरुषन्द्वयार्णांताय मातापित्रोरात्मनथ पुष्पयशोविवृद्धये अत्तपत्तमाईहत्य
लाचन्द्रार्णांदधितिवलं यावत्परया भत्तया शासनेनोदरपूर्वं प्रनिपादित इति मत्ता
नया दायसानभोगवारदिरप्यादिवगामाश्रदणदिष्ठेद्यर्गृहा रादगल्लं सगुपनेतव्यम् ।
सामान्यं द्युतपाल हुद्वा अस्मद्वंशर्जर्न्दरपि भादिगोत्रागिरसातप्रदत्तधर्मदादोऽय-
सुभन्तव्यं पालनीष्यथ ॥..... ॥

इति पामरदलामसुविन्दुलोतां श्रियमनुचिन्त्य मनुष्यजीवितं च ।

सदलभिदसुदात्तं च सुज्ञा नहि पुरुरें परवीर्तयो विटोप्याः ॥

एवं । रद्दत् १०७८ रेत्रहुर् १४ सदमारामदल गटाणी । सद्गोदर्द-
धीगोजदेवत्य ॥

(द्वितीयदृष्टिवेत्रि १५०-५१)

महिमा ।

स्वाक्षरदिप्य गीरत्तदृ रात्रामर्मिमानो दोरत्तरात् अस्तित्वस्तु-
पातात् विदेवोत्तन्तिरूपं परत्तदेवापात् रस्यसाकृ ईत्तिरूपं एवं इ-
तिरूपादारावे एवं इति एव । एवं इति इति रूपात्तरात् अस्तित्व-
स्तु (एवं वेदम्) एवान्द विर्वदावे विवित्तेदेवं वृद्धि ।
वृद्धिरस्यादत्तदृ एवं विवित्तात् । विवित्तः रसात्तरात्तदृ
दृदेवं इति इति ॥

‘दोरं व्यति विदेवेऽनु दयितोऽवितोऽप्यते ।

पात्तमानं लिष्टु मात्तमात्तिना लित्तमात्तिरूपात् ।

इत्तदृपद । इत्तदृपदे—इत्तदृपदे—इत्तदृपदे—इत्तदृपदे—इत्तदृपदे—
इत्तदृपदे—इत्तदृपदे—इत्तदृपदे—इत्तदृपदे—इत्तदृपदे—इत्तदृपदे—

व्याधिनि । तदेव तदा तदा ॥५३॥ एकानि तु सामग्रीमें
नीति प्रसादाभासदाद्यादेव । अपराह्नादामयोन मरुहरिणा साज्जा-
वदाय रैर्यगमाद्यादिति लिपि प्रथमि । ॥५४॥ “या तिरायानि
मयि या तिरका, या नागमि ॥५५॥ तत्र या गोदुग्राम । अल्लह
परितुयनि राजिका, लिपि प्रथमि । या मरार, इमोन, मोन ॥५६॥”
तदीय पथ लिम । उत्तरार्द्धाम ॥५७॥ प्रथमे तु यालम अन्यदर्
गमपर्तीति लिमनी । या नारा राजिका ॥५८॥ या तिराय भर्तुहरिनि
र्यनाटक्य क्वनारसो ॥५९॥ त । ॥५१॥ या भानुती लिशुद्वरिनीर, क
किवदन्तीगम रोडपि । या गोरक्षनो तदा पदा चेति दिल ॥

भोजदेवः ।

खग्नवतीस्ताभरणादिनार्थी गम्भैर्या ॥ १८ ॥ श्रीनारायणहर्षगति
नायो भूपालरत्न भोजदेवो विक्रम च त्रया । १९ ॥ सीरा, नदनदेवो निर्दिष्ट
दानपत्राव्यक्तम् ।

स्वदेशम् कृपालरामा प्रभुनि न ममदेशम् भावप्रसा ॥४॥ पूरभिन् रूले मा
तीकण्ठाभरणमालकारिणी उम्बुत कृष्णनगरमधारा । तत एवाम्य द
विषया उदाहृतव्यालसारग्रन्थेषु १५०८८ । अस्य च पद्म परिच्छेदा । इ
प्रवसे परिच्छेदः विस्तरं गोदाप्रयुग्माप सचितम् । १५०८९ वायुमज्जा शब्दालक्षण
तृतीये आव्यन्तरमसज्जा अवारसारा, चतुर्थे व्यन्तरमसज्जा उभयालसारा विं
चिता । पद्मे तु प्राचीनरीता स्मारिदानम् । दृश्यात् र्मालिकविषयाल
वान्तरमेदा नातिप्रयोजनीयास्त्वाव्यावर पदाम् उदाहरण लोकश्च माहित्यमाद्य
कालिकविवेकादर्शभूता अन्तर्य पथान्तेचनाया ।

एन्ट कण्ठाभग्न महाराज गांधीजींन असाध्य सेवन व्यादिष्टम् । एवं प्रारम्भसमाप्ति—

“धनिर्वर्णा. पदं वास्यमित्यास्पादचतुष्यम् ।
यस्या. सप्तमांशि लेन्द्र एव देवी

‘यावत्तमस्मिन् विषये ॥’

पावनमूर्धि हृषीकेन्द्रलभृति स्वर्वाहिनी धूर्जटे-
र्यावद्वधसि करुन-

यावच्चिन्मुवच्छिलोकविजयं ।

भृयात्तावदिय कलि कलि

इन्द्रियमुप शोकिने ।

तानपत्रस्यापेतिनाशोऽगम-

परमभट्टारकमहाराजापिराजपरमेवरधी सीयकदेवपादानुधात्य
रमभट्टारकमहाराजाविराजपरमेवरावाक्षपतिराजदेवपादानुधातपरमभट्टारक
महाराजाविराजपरमेवरधीसिन्धुराजदेवपादानुधातपरमभट्टारकमहाराजापिरा

जप्तनेश्वरश्रीभोजदेवः कुशली नागरदपविनपयकान्तं पातिवीराणके समुपगता-
न्त्समत्तराजपुस्तपान्नाखणोत्तरान्प्रतिनिवाकिपटकिलजनपदादीश्च समादिशति—अच्छु-
द संविदितम्, यथा अतीताष्टमसप्तलविकच्चाहस्तिक्वचंवत्सरे (१०७८) मावासि-
तपृच्छीदाया खाबुदगच्छनपर्वति कलितहलाना लेख्ये श्रीमद्वारायामवस्थितैरस्तानि:
दला चराचत्त्वार भगवन्त भवानीपति समन्वयच्च ससारस्याभारतां दद्वा

‘वाताभ्रविभ्रममिदं वसुधाधिपत्य-

मापातमात्रमधुरो विषयोपभोगः ।

प्राणास्तृणाप्रजलविन्दुसमा नराणां

धर्मः सखा परमहो परलोकयाने ॥

अभ्रत्संसारचक्राग्रधाराधारमिमां श्रियम् ।

प्राप्य ये न ददुस्तेषां पश्चात्तापः परं फलम् ॥'

इति जगदो विनश्वर स्वरूपमावलम्ब्य उपरितितितप्राम स्वसीमात्राणगोचर-
मूलिपर्वन्त नहिरप्यभागभोग सोपरिकरं सर्वदायसमेतो भ्राद्यणदनपतिभद्राद
महागोनिन्द्रस्तुताय दृच्छाश्वलादनसासाद विप्रवराय वैष्वान्तप्रतिबद्धभीवादादिति-
गंतरामहरन्त्रवर्णादाय भातापित्रोत्तमनक्ष पुष्पदशोदित्यद्ये अट्टपत्तमहीवृत्त
सामन्दर्यार्पणदितितित दावत्परस्या भत्तया शामनेनोदरपूर्वं प्रतिपादित रुति नहा
यथा देवजागनोगवरहिरप्यादिकमादाध्रवपनिधेयंरूपा सर्वसर्वे रहुनेनवद् ।
सामन्दर्यं चैत्यत एस्त्रा अलाद्विग्नंरूपरपि भद्रिमोहुगिरलाप्रदनधर्मशब्दोऽस-
महरन्दव पातनीयथ .....

श्रिति पातनदरामगुविन्दुतोलां प्रियमनुचिन्त्य नमुप्यजीवितं च ।

स्वयलमिदमुदात्त च युश्चा नटि पुरायं परखीर्तयो विलोप्याः ।

हर्म । रद्द १०७८ रेत्तर १४ सप्तमाह नदने रहा । रहुनेनवद-
महोनेनदेवत्त ॥

(इतिहास-विदेशी १०८-११)

महिमा ।

स्वरमतरिष्य अप्यस्त्र रस्तरमन्तिर्देवे देवरस्तर अस्तित्वाद-
पातनदितिदेवत्तन्त्रिर्देवत्तरस्तरप्रस्तर रस्तराद द्वितिर्देवत्तर्देव-
त्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देव-
त्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देव-
त्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देव-
त्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देव-
त्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देव-
त्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देव-

‘दोयं व्यस्तिरितेऽस्तु रपितोरपितोर्देवत्ते ।

स्वाम्यनामांतिर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देव-

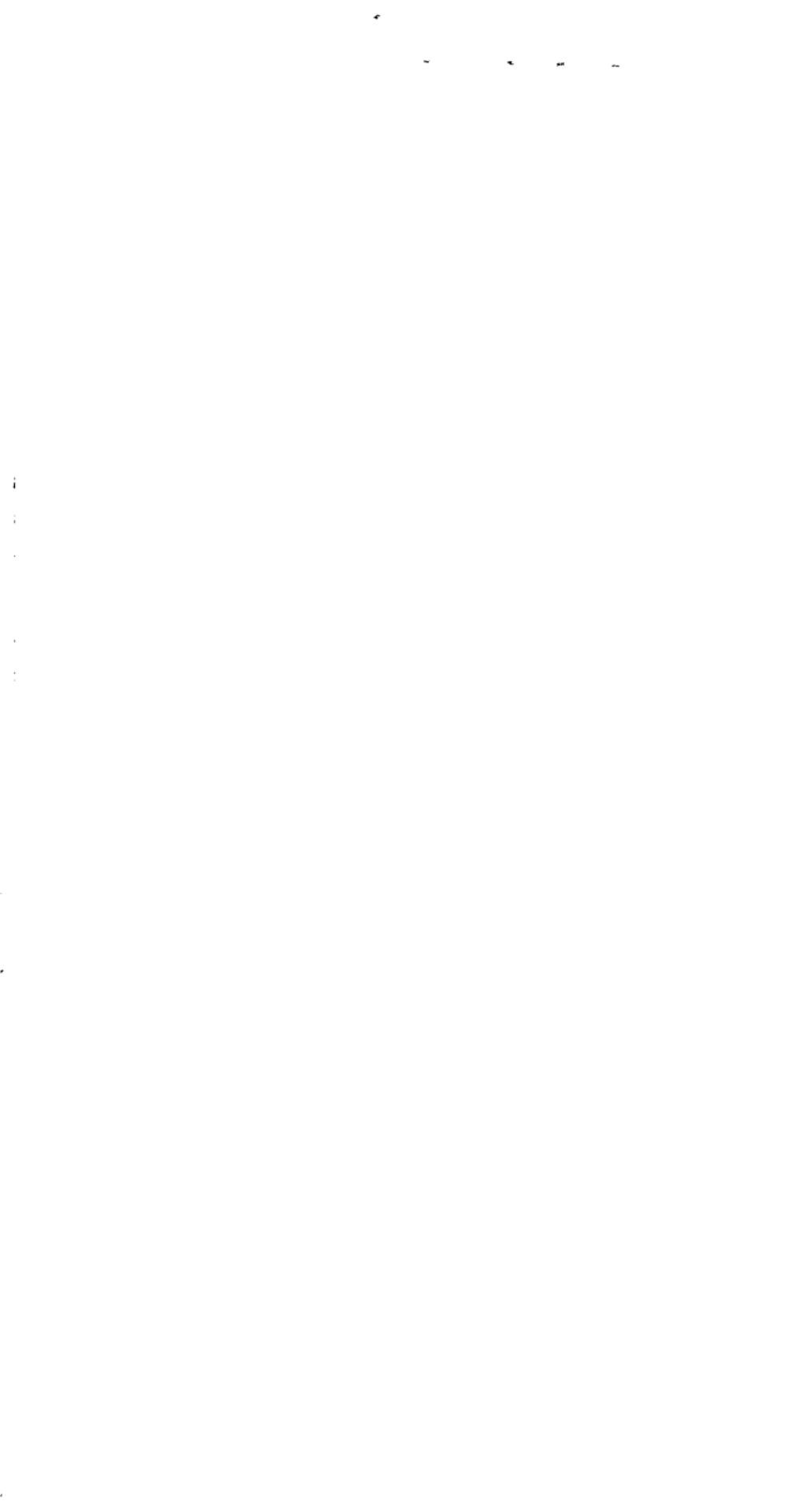
त्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देव-
त्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देव-

त्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देवत्तर्देव-

साहित्यदर्पणे

५४

विवेके प्रथमविमर्शे शब्दानौचिलविचारः । अत्र “विवेयविमर्शः, प्रक्रममेदः, क्रममेदः, पीनरक्तयं, वाच्यावचनम्,” इति पञ्च दोपजातीः पुरस्कृत महाक्रिया वह्यो वह्या परीक्षिताः । दृतीयविमर्शे ध्वन्युदाहरणानामतुमनेऽन्तर्भावदर्शनम् सिति । व्यक्तिविवेकस—

‘अतुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम् ।
व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परां वाचम् ॥’

इत्यारम्भः;

‘अन्यैरुद्गुणितपूर्वमिदं त्रिवाणो
नूनं स्मृतेर्विषयतां विटुपासुपेयाम् ।
हासैककारणगवेषणया नवार्थ-
तत्त्वावमर्शपरितोपसमीहया वा ॥’

इति समाप्तिः ।

ममटः ।

द्वाव्यप्रकाशकर्ता राजानक्षमंशब्दात्मकुलोत्पन्नो मममटाचार्यः कर्मार्थे बभूत् । अयमेव विराय रुद्गान् गण्डुलिकाप्रवाहेण विततान् दोपगुणरीत्यलंगार सर्वत्रिष्य यथाशास्त्रं परिष्फूलं च सोन्मीलिते काव्यप्रकाशे प्रथमं दर्शितवा वविवितपृष्ठान् ध्वनिविषयान् यथायथं संकलय्य परिसंख्याय च यथाव नमामत्रामान्यां मिन्यन्तवान्; पात्यदृष्ट्या कारिकासद्व्याघान् प्रमेयान् नन्देसुदी विभज्यते, तर्वैषप काव्यप्रकाशः शब्दार्थंगुम्परिष्फूतये । स एव द्वारालंकारपर्यन्तो ममटेन तत उवेरितः किञ्चिद अल्लेटेन (अलके द्वयेनदृक्कायां निर्दर्शनाद्यायामुक्तम्—

‘कृतः श्रीममटाचार्यवर्यः परिकरावधिः ।
प्रदन्वः पूरितः दोपो विधायाहृष्टसूरिणा ॥’

एव इति कव्यवचायच्च ‘द्वयेष मार्गो मिदुपा—’ इतनितमष्टोकव्याद निर्देशते । इत्य दोक्ष्मन्त्वात्मत्वे—

(१) नंदेनः	...	...	...	जनमागिमयचन्द्राचार्यः कृतः
(२) द्वाव्यनातुरित्वानो	...	...	सरस्तर्मीर्नार्थः कृता ।	
(३) दीर्घिका	...	...	जयन्तर्मीर्नार्थः कृता ।	
(४) आदर्शं (नंदेनः)	...	...	नोमेवर्मीर्नार्थः कृतः ।	
(५) दर्शन	...	...	विश्वनाथविराजः कृतः ।	
(६) मिदुपांका	...	...	परमानन्दचक्रवर्ति—मध्यव	
(७) निर्देशनम् (द्वयेषवचनः)	...	...	राजानक्षानन्दक्षिणिः कृतः ।	
(८) द्वयेषवचनः	...	...	श्रीविष्णवज्ञानदृष्टव्याचार्यः कृतः ।	

सुचलचापवाणशुल्शचिह्नवन्धगमितैरषभिः लोकैर्वदधारं महाचक्षुत्पयते
तामिर्गताद्—

‘शतानन्दापराख्येन भट्टवामकस्तुना ।

साधितं रुद्रेनेदं सामाजा धीमतां हितम् ॥’

इति श्लोकाज्ञायते । शिशुपालवधादेविलक्षणोऽवं वन्वः कान्न चित्रवति ।
शृङ्गारतिलककर्ता रुद्र इति ननु रुद्रदः । उक्तं च तिलकान्वे स्त्रेण—‘शृङ्गा-
रतिलकविविना पुनरपि रुद्रः प्रसादयति’ इति ।

वक्रोक्तिजीवितकारः ।

वक्रोक्तिजीवितं नाम अलंकारसंदर्भं । यस्य रचयिता आचार्यकुन्तकः ।
अस्त्वै—

‘संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः

सर्वैस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।

इत्याशाद्विरुद्धस्याम्बुदघटावन्धेऽप्यसंरब्धवा-

न्योऽसौ कुत्र चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी ॥’

एति पंयं व्यक्तिविवेके द्वितीयविभर्तो नन्दिना अनेकधा दूसरिता पर्यन्ते—

‘काव्यकाञ्चनकपाभिमानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्षणि ।

यस्य सर्वैनिरवद्यतोदिता श्लोक एष स निर्दिशितो भया ॥’

रत्नुरुद्रम् ॥

वाचस्पतिमिश्रः ।

सर्वेत्प्रस्तुतम्भिर्यिष्ठोऽदम् उद्योतकाराद् लभत्ततः उद्यनाद् लभ-

शूलवन्धो यथा—

नासुपो राज्ञ त्वाद्वृहोष्टुदेवताम् ।

तां हिदावादितां सिद्धाप्यास्तिं हि स्त्रीं स्तुते ॥ ६ ॥

शतिदन्धो यथा—

नाहिपात्रदे रपेत्प्यानु सानु नानेदम्भ हि ।

रिनालद्वादितां एवं यन्मिद्दुरुदम् ॥ ७ ॥

हृलवन्धो यथा—

नात्मानद्विधिनानुना चादं त्वुद्वत् ।

दद्वित्वा लित्तल निशत्तरात्ति रंहता ॥ ८ ॥

रहैः उद्यन्तनिर्देवतानो नारदस्तो निष्ठते । रहैः दिव्यि द्वराते
प्रस्ताति ।

ठस्य काश्मीरिकलमतितरा प्रतिद्वम् । इतथ काश्मीरिक आनन्दकविनिर्दर्शना रम्ये—‘...शिवागमप्रसिद्धपद्मत्रिंशत्त्वदीक्षाक्षपितमलपटलः प्रकटितस्तत्त्वलः श्रिदानन्दघनो राजानकुलतिलको मम्मटनामा दैशिकवरः...’ इति निर्दिशति । अग्निवगुप्तस्य समयस्तेखात् (१०७१) इति संघट सिद्धति । काव्यप्रकाशत संकेताख्यटीकासमयः (१२१६) इति संघट पूर्वमुक्तः । (१२१६-१०७१= १४५ इति समयान्तरम् । एतेन आचार्यमम्मटविषयेऽस्मदनुमानं सावूपपद्यते इति परीक्षणीयम् ॥

रुद्रटः ।

अयं काव्यालंकारप्रणेता महाकविर्वारापतेर्भाजटेवात्प्राचीनः । यतः—

‘किं गौरि मां प्रति रूपा ननु गौरहं किं
कुप्यामि कां प्रति मर्यीत्यनुमानतोऽहम् ।
जानाम्यतस्त्वमनुमानत एव सत्य-
मित्थं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥’

इति काव्यालंकारपद्यं सरखतीकण्ठभरणे द्वितीयपरिच्छेदे उदाहृतम् । रुद्रट नामान्तरं शतानन्दः, जनको चामकभट्टः, वेदः सामेति सर्वं तत्कृतैः तद्देशः

१ वन्धस्त्रिरलभूतस्य वक्ष्यमाणस्य चक्रवन्धस्य स्वरूपस्यात्यै दर्पणीयवन्धप्रकरणं न्यूनतापूर्व्यं च सद्गादिवन्धशोकाः प्रदर्शयन्ते । तत्र

खड्डवन्धो यथा—

मातारिशकरामेभमुखैरसात्तरंहसा ।
सातारावधस्त्वा नित्यं तदर्तिहरणक्षमा ॥ १ ॥
माता नतानां संघटः श्रियां वाधितसंश्रमा ।
मान्याय सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमादिजा ॥ २ ॥

मुसलवन्धो यथा—

मायाविनं महाहावा रसायातं लसद्गुजा ।
जातलीला यथासारवाचं महिष मावधी ॥ ३ ॥

चापवन्धो यथा—

मानमीठा शरण्या मुल्सुदैवास्त्रगदा च धीः ।
धीरा पवित्रा संव्रासाद्वासीषा भातरारम् ॥ ४ ॥

वाणवन्धो यथा—

नाननापद्यं दोक्देवीं सद्रस सम्भ्रम ।
ननसा साद्रं गन्धा सर्वदा दास्यमद्वत्ताम् ॥ ५ ॥

मुसलचापवाणदूर्लशचिह्नवन्धगर्भेतरष्टभिः शोकैर्यदष्टारं महाचक्षुत्पथते
तर्गिर्गताव—

‘शतानन्दापराख्येन भृत्यामकसूनुना ।

साधितं रुद्रेनेदं सामाजा धीमतां हितम् ॥’

इति श्लोकाज्ञायते । शिशुपालवधादिविलक्षणोऽयं वन्धः कान्त चित्रयति ।
शृङ्गारपतिलकर्त्ता रुद्रः इति नहु रुद्रटः । उक्तं च तिलकान्ते रुद्रेण—‘शृङ्गा-
रतिलकविधिना पुनरपि रुद्रः प्रसादयति’ इति ।

वक्रोक्तिजीवितकारः ।

वक्रोक्तिजीवितं नाम अलंकारचंद्रम् । यस्य रचयिता आचार्यकुन्तकः ।
अस्यैव—

‘संरम्भः करिकीटमेघशकलोद्देशेन सिंहस्य यः

सर्वस्यैव स जातिमात्रनियतो हेवाकलेशः किल ।

इत्याशाद्विरद्दक्षयाम्बुद्यद्यावन्धेऽप्यसंरव्धवा-

न्योऽसौ कुञ्च चमत्कृतेरतिशयं यात्वम्बिकाकेसरी ॥’

इति पंयं वक्रिविवेदे द्वितीयविनर्दो नहिन्ना अनेकधा दूषयित्वा पर्यन्ते—

‘काव्यकाञ्चनकपाभिमानिना कुन्तकेन निजकाव्यलक्ष्मणि ।

यस्य सर्वनिरबद्धतोदिता श्लोक एष स निर्दिशितो भवा ॥’

इत्युक्तम् ॥

वाचस्पतिमिश्रः ।

चर्षेत्प्रस्तुतप्रधिपदोऽयम् उद्धोतकाराद् अधत्तनः उद्यनाद् ज्वर-

शूलदन्धो यथा—

नामुपो राजस्त स्वासूर्योदयोदेवताम् ।

तां शिशाशिरां सिद्धाप्तितां हि स्त्रां स्त्रौ ॥ ६ ॥

शृतिदन्धो यथा—

नाहिपारदे रणेन्यासु सालु चानेषमद् हि ।

रिनात्प्राप्तिपदानुं एषं कनिश्चुरुत्तम् ॥ ७ ॥

हृलदन्धो यथा—

नारूपान्दूलिपिनाहुना दादं त्सुपत्तन ।

दृष्टिवा प्रित्तत्त निशालारन्ति रेत्ता ॥ ८ ॥

स्त्रौः रटारेत्तन्निर्देत्तनो न्द्राच्छस्त्रो निष्टर्ते । त्तेत्त दिष्टति द्वन्द्वते
क्रम्बालि ।

दल रामीरि—मतिरा प्रलिप्तम् । इतथ कार्मीरिक आनन्दकविनिर्देश रहने—... गिरामप्रतिक्षयदग्निसत्त्वदीक्षाथपितमलपटलः प्रकटितसत्त्वा गिरामरो रामनकुर्तिलसो मम्मटनामा दैशिकवर... इति निर्दिशा अदिग्निसत्त्वा गम्मटनामा (१०७१) इति सवत् सिद्ध्यति । काव्यप्रकाश अदिग्निसत्त्वा गम्मटनामा (१२१६) इति सवत् पूर्वमुक्तः । (१२१६-१०७१४) इति गम्मटनाम् । एोन आचार्यमम्मटविषयेऽस्मद्नुमानं साधूपपः इति उदिग्निसत्त्वम् ॥

स्फृटः ।

‘राम गम्मटनामा मद्दर्शी गिरामनेमी जदेवात्प्राचीनं । यत—
‘रामीरि माँ प्रति रामा ननु गौरहं किं
रामामि काँ प्रति मधीत्यनुमानतोऽहम् ।

भावतम्यनम्यनुमानत एव सत्य-

मित्यं गिरो गिरिसुवः कुटिला जयन्ति ॥’

‘रामामि नामीच्छाभगे द्वितीयपरिच्छेदे उदाहृतम् । स्फृटम्
स्फृटम्, रामो वामकमट्टः, वेद नामेति गर्वं तत्त्वेन् नैति-

स्फृटवन्यो यथा—

स्फृटवन्यो नमुन्देगम्मटनामा ।

स्फृटवन्यो नित्यं नदीनिरुपयन्नमा ॥ १ ॥

स्फृटवन्यो स्फृट विद्या वाविनमन्नमा ।

स्फृटवन्यो गम्मटनामा श मे दिग्यादुमादित्ता ॥ २ ॥

स्फृटवन्यो यथा—

स्फृटवन्यो गम्मटने लम्बद्वामा ।

स्फृटवन्यो दद्वाद्वं शैष मद्दरी ॥ ३ ॥

स्फृटवन्यो यथा—

स्फृटवन्यो गम्मट दुर्गुडवन्नद्वा श ची ।

स्फृटवन्यो गम्मट दुर्गुडवन्नद्वा श ची ॥ ४ ॥

स्फृटवन्यो यथा—

स्फृटवन्यो दुर्गुडवन्नद्वा श ची ।

‘इतानन्दापरारथेन भृत्यामकद्वन्द्वा ।

साधितं यद्देवनेदं ज्ञामाजा धीमतां तितम् ॥

८३ विकासदात्रे । विष्णुसालयधारिविलक्षणीया एवं याह विद्यया ।
शूद्राननिलक्षणे गद्य इति वहु वद्धटः । उष्ण च विद्यये गोप—'शूद्रा-
गोपर्वा' एवा पुत्रादि च, प्रमादयति' इति ।

दग्धोनिजीवित्वारः ।

द्विप्रियों दाम धर्मसर्व । दम अस्ति । अप्युप्य
तदेव—

‘रसं गमः वार्त्चीद्युग्माद्युपत्तोद्देशं सिद्धय व-

सर्वदंत्य एव जातिगाननियतो देवान् ॥३॥ विष्णु ।

स्वाधीनिक दर्शक अवृद्धि दर्शक वे ३ प्रतिशत भूमि

त्योउसीं हुए उमत तेरपिलां शादपिलां दे रही ।

El resultado final es que el sistema de control es estable.

‘दात्यषावृत्तम् शामिषानिदा हृष्टवेदन् विद्वावाचक्षि ।

तम विद्युत्संकेतिका विज्ञ एवं विद्युति विज्ञान ।

三三

Digitized by srujanika@gmail.com

卷之三

ANSWERING QUESTIONS

卷之三十一

Digitized by srujanika@gmail.com

Actinomycetis sp.

卷之三

卷之三

Section 1: General Information

साहित्यदर्पणे विशेषतोऽवलोकनार्हा विषयाः ।

प्रथमे परिच्छेदे—काव्यफलनिस्पत्तं वसुतो दर्शनार्हम् (३-६ पृ.) । काव्यस्तस्पग्निवेचनावसरे सर्वाणि प्रभाणवचनानि दर्शनार्हाणि (६-२० पृ.) तत्र ‘पददोषां’ इत्यादिकाव्यप्रकाशकारोक्तकाव्यस्तस्पत्त्य रण्डनग्रन्थगताठिष्पष्टो दर्शनार्हः ॥

द्वितीये परिच्छेदे—अभिधा सकेत (३३ पृ.) पदगता टिप्पणी दर्शनार्हा । इत्यग्रन्थविशिष्टं लक्षणानेदाना निस्पत्तं वसुतो नैयायिकानामपि दर्शनार्हम् (३७-५६ पृ.) । यद्यप्यत्र कतिपये मेदास्तत्र तत्र महाकाव्येष्वनवकाशतया मन्दप्रयोजनात्तथापि लक्षणाभेदव्युत्पादनाय लावश्यका एव ॥

तृतीये परिच्छेदे—‘विभावेन’ (७२ पृ.) कारिकागता टिप्पणी निपुणं विभावनीया । इत्यादित्यल्पजिज्ञासुनिर्नेनूलक्षणगतानि प्रायः सर्वाण्येव विशेषणानि निरीक्षणीयानि (९७-१०० पृ.) । पुरा भारतवर्षेऽन्तं पुरसहायाः किंविधाः क्लिप्ता इति तत्त्वजिज्ञासुमिः ‘वामन’ (१०३ पृ.) इत्यार्या समूललक्ष्यलक्षणान्वेषणपूर्वकं समाकलनीया । तत्र किरात-म्लेच्छ-आभीरशब्दगता विशेषा अप्युक्तेया । साधारणक्षीलक्षण (११७ पृ.) निष्पत्ते कलापदार्थाः प्राचीनरहस्यवेदिनिरवरमनुच्छेया । खदारगुह्यधंमनुरागेक्षितानि (१३९ पृ.) दर्शनार्हाणि । तत्र शिल्पिन्यादा लभित्वायाविक्षा भवन्तीति वात्स्यायनसंभर्तिर्दृष्ट्या (१४१ पृ.) । यज्ञारार्हनां खत्पत्तानि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशाद्यपेक्षया स्फीतानि दर्शनार्हाणि ॥

चतुर्थे परिच्छेदे—घनिगुणीभूतव्यङ्गयाख्यकाव्यभेदप्रतिपादनं त्रुप्रतीतमेव । तत्र ‘प्रधान’ (२४८ पृ.) पदनिष्ठा टिप्पणी विलोकनीया ॥

पञ्चमे परिच्छेदे—व्याप्तावृत्तेः स्थापनमितरप्रन्यापेक्षया स्फीतं प्राजलं दर्शनार्हं चाले ॥

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वोऽपि विषयप्रपञ्चो वसुतो दर्शनयोग्यः । किवहुना, यथात्र नाटकारीना दशहृपकाणा नाटिकादीनामष्टादशोपहृपकाणां तद्रूतविशेषजातानामन्येषा चोचावचानां विषयाणां विशदरूपेण निष्पत्तं निपुणतमं प्राप्यते, न तथा दशहृपकादिषु । सांप्रतमुपलभ्यमानेषु नाव्यशाकपुस्तकेषु तु वहुत्र न्यूनता प्रतीयते । यदि किमपि नाटयशाक्षस्याविकलं पुस्तकं लभ्येत तर्हि दर्पणोऽलिखितविषयजातानां परीक्षा मौलिकहृपकाव्यान्वेषणाद विधातुं पार्येत । तति कुञ्जे चित्रमिति न्यायात् । श्रीमता हॉल्साहिवेन दशहृपकेण सह तदुपकारिणो वेऽध्यादाः (१९-२०।३४) मुद्रपितास्तेऽपि नाविकलाः ।

तातपादो रामभजो वापुदेव इति ब्रयी ।
 व्रेतेव सर्वतां चेतो यथा शास्त्रावगाह्यभूः ॥
 गुणदोपानुपङ्क्षेण या प्रीतिः किं तयाधुना ।
 ईशानः सर्वविद्यानां स मे स्वामी प्रसीदतु ॥
 सं ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराह् ।
 स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

जयपुराजघानी }
 वैकमाच्चाः १९७७ }

इत्याशास्ते
 श्रीदुर्गप्रसादद्विवेदः ।

साहिलदर्पणे विशेषतोऽवलोकनार्हा विषयाः ।

प्रथमे परिच्छेदे—काव्यफलनिस्तरं वसुतो दर्शनार्हम् (३-६ पृ.) ।
काव्यस्तरानिमेदनायसरे सर्वाणि प्रभाषणचनानि दर्शनार्हाणि (६-२० पृ.) तत्र
'पददोषां—' इत्यादिकाव्यप्रकाशकारोक्ताव्यस्तराणि राण्डनप्रन्थगताटिष्पन्धो
दर्शनार्हाः ॥

द्वितीये परिच्छेदे—विभिन्ना सर्वेषां (३३ पृ.) पदगता टिष्पणी दर्शनार्हा ।
इत्यस्त्रन्यादिरिटं लक्षणानेदाना निस्तराणं वसुतो नियायिकानामपि दर्शनार्हम्
(३७-५६ पृ.) । यदप्यत्र कतिपये नेदासत्र तत्र महाकाव्येष्वनवकाशतया
नन्दप्रदोजनात्प्रयापि लक्षणाभेदव्युत्पादनाद त्वावश्यका एव ॥

**तृतीये परिच्छेदे—'विभावेन—' (७२ पृ.) कारिकागता टिष्पणी निषुणं
 विभावनीया । उत्तमादिस्तरपजिहासुनिर्नेतृलक्षणगतानि प्रायः सर्वाण्येव विशेषणानि
 निरीक्षणीयाणि (९७-१०० पृ.) । पुरा भारतवर्षेऽन्तःपुरसहायाः किंविधाः
 क्षिलिता इति तत्त्वजिहासुनि 'वामन—' (१०३ पृ.) इत्यार्या समूललक्ष्यलक्षणा-
 न्वेषणपूर्वकं समाकलनीया । तत्र किरात-स्त्वेच्छ-आमीरशब्ददगता विशेषा
 अप्युक्तेया । साधारणतीलक्षण (११७ पृ.) निस्तरे कलापदार्थाः प्राचीनरहस्य-
 वेदिनिरवस्त्रमधुरवेद्या । खदारगुह्यर्थमनुरागेन्नितानि (१३९ पृ.) दर्शनार्हाणि ।
 तत्र शिल्पिन्यादा लनिच्छधायिका भवन्तीति वात्सायनसंभर्तिर्दृष्ट्या (१४१ पृ.) ।
 यदारावीका स्तरपाणि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशादपेक्षया स्फीतानि दर्शनार्हाणि ॥**

चतुर्थे परिच्छेदे—घनिगुणीभूतव्यङ्ग्याद्यकाव्यभेदप्रतिपादनं सुप्रतीतमेव ।
तत्र 'प्रधान—' (२४८ पृ.) पदनिष्ठा टिष्पणी विलोकनीया ॥

**पञ्चमे परिच्छेदे—व्यजनावृत्ते. स्थापननितरग्रन्यापेक्षया स्फीतं प्राज्ञलं
 दर्शनार्हं चात्मे ॥**

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वोऽपि विषयप्रपञ्चो वसुतो दर्शनयोग्यः । किंवहुना,
प्रथमे नाटकादीना दशस्तरकाणा नाटिकादीनामष्टादशोपहपकाणां तद्वत्विशेषजा-
गनामन्येया चोचावचानां विषयाणां विशदरूपेण निस्तरणं निषुणतमं प्राप्यते, न
तथा दशस्तरकादिषु । सांप्रतमुपलभ्यमानेषु नाव्यशात्पुत्रकेषु तु वहन्त्र न्यूनता
प्रतीयते । यदि किमपि नाट्यगान्धस्याविकलं पुत्रकं लभ्येत तर्हि दर्पणोऽहित्वितवि-
षयजातानां परीक्षा मौलिकदृश्यकाव्यान्वेषणाय विवातुं पार्येत । सति कुञ्जे चित्र-
मिति न्यायात् । थोमता हॉल्डसाहिवेन दशस्तरकेण सह तदुपकारिणो चेऽध्यायाः
(१९-२०।३४) सुद्रापितास्तेऽपि नाविक्लाः ।

तातपादो रामभजो वापुदेव इति ग्रथी ।
 ब्रेतेव सर्यतां चेतो यया शाखावगाह्यभूः ॥
 गुणदोपानुपङ्गेण या प्रीतिः किं तयाधुना ।
 ईशानः सर्वविद्यानां स मे स्वामी प्रसीदतु ॥
 सं ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराद् ।
 स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमः ।

जयपुरराजधानी }
 वैकमाव्दाः १९७७ }

इत्याशास्ते
 श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदः

साहित्यदर्पणे विशेषतोऽवलोकनार्हा विषयाः ।

प्रथमे परिच्छेदे—काव्यफलनिहृष्णं वलुतो दर्शनार्हम् (३-६ पृ.) । काव्यस्त्रहपनिवेचनावसरे सर्वाणि प्रभाणवचनानि दर्शनार्हाणि (६-२० पृ.) तत्र ‘वददोपाँ’ इत्यादिकाव्यप्रकाशकारोक्तकाव्यस्त्रहपत्त्वं खण्डनग्रन्थगताष्टिपञ्चो दर्शनार्हाः ॥

द्वितीये परिच्छेदे—अभिधा चंकेत (३३ पृ.) पदगता टिप्पणी दर्शनार्हा । इत्प्रत्यक्षिदिष्टं लक्षणमेदानां निहृष्णं वलुतो नैयायिकानामपि दर्शनार्हम् (३७-५६ पृ.) । यद्यप्यत्र कतिपये मेदास्तत्र तत्र भहाकाव्येष्वनवकाशतया नन्दप्रदोजनात्मयापि लक्षणमेदव्युत्पादनाय तावश्यका एव ॥

तृतीये परिच्छेदे—‘विभावेन’ (७२ पृ.) कारिकागता टिप्पणी निषुर्ण विभावनीया । उत्तमादित्यस्त्रहपजिज्ञासुनिर्भूत्यनगतानि प्रायः सर्वाण्येव विशेषणानि निरीक्षणीयानि (९३-१०० पृ.) । पुरा भारतवर्षेऽन्तःपुरस्हायाः किंविधाः क्षिलिता इति तत्त्वजिज्ञासुनि· ‘वासन’ (१०३ पृ.) इत्यार्या समूललक्षणान्वेष्यपूर्वकं चनाक्तनीया । तत्र किरात-म्लेच्छ-आभीरशब्दगता विशेषा अस्मुद्देया । चाधारपक्षीलक्षण (११७ पृ.) निहृष्णे कलापदार्थाः प्राचीनरहस्य-वेदनिरपदनमुत्तरंक्षेयाः । खदारगुस्यर्थनुरागेन्नितानि (१३९ पृ.) दर्शनार्हाणि । तत्र शिल्पिन्याद्या लक्षितं धायिका भवन्तीति वात्स्यायनं भवतिर्दृष्टव्या (१४१ पृ.) । घारारीना लक्षणानि (१६९ पृ.) काव्यप्रकाशाद्यपेक्षया स्फीतानि दर्शनार्हाणि ॥

चतुर्थे परिच्छेदे—स्वनिषुणीभूतव्यह्याद्यकाव्यमेदप्रतिपादनं सुप्रतीतमेव । तत्र ‘प्रधान’ (२४८ पृ.) पदनिष्ठा टिप्पणी विलोक्नीया ॥

पञ्चमे परिच्छेदे—व्यवनावृत्ते. स्वापननितरप्रत्यक्षितव्या स्तीतं प्राप्तं दर्शनार्हं चाते ॥

षष्ठे परिच्छेदे—सर्वोऽपि विषयप्रपदो वलुतो दर्शनदोग्यः । किंवहना, दधान नाटकार्चिनां दस्त्रहपकाषा नाटिकादीनामद्यादसोपस्त्रकाणां तद्विद्येषज्ञानामन्येयां चौचावचानां विषयाणां विशदस्त्रेण निरुपणं निषुगदमं प्राप्तवे, न दद्या दस्त्रहपकादिपु । सांप्रतनुपलभ्यनानेषु नाट्यशास्त्रपुस्तकेषु तु दहुत्र न्यूनदा प्रतीदवे । यदि किनपि नाट्यशास्त्रसादिकलं पुन्वकं लभ्येत तर्हि दर्शनोहितिवित्तिपद्यजातानां परोहा नौनिकदद्यकाव्यान्वेनाद विषयातुं पायेत । चत्रि दुव्ये वित्तिमिति न्यापाद । श्रीनदा हॉल्ड्जाहिदेन दस्त्रहपेण सह दहुनकर्त्तो देष्ट्यादाः (११-२०।३४) हृदानिवास्त्वेऽपि नादिक्ताः ।

साहित्यदर्पणे

तातपादो रामभजो वापुदेव इति श्यी ।
 ब्रेतेव सर्वतां चेतो यया शाखावगाखभूः ॥
 गुणदोपानुपङ्गेण या प्रीतिः किं तयाधुना ।
 ईशानः सर्वविद्यानां स मे स्वामी प्रसीदतु ॥
 सं ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराद् ।
 स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥

जयपुरराजधानी
वैकमाच्चाः १९७७ } }

इत्याशास्ते
श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदः ।

		प्रष्टस	पत्रौ		प्रष्टस
देव्यम्	...	१४७	१२	भावपदनिरक्षि.	...
श्रेष्ठः	...	१४८	७	रत्समेदा.	...
मदः	...	१४८	१४	तत्र, द्युक्ताः	...
जडता	...	१४९	७	विप्रलम्भ	...
उप्रता	...	१५०	३	सभोग.	...
मोहः	...	१५०	११	विप्रलम्भत्वरूपम्	१५०
विवोध	...	१५१	३	विप्रलम्भमेदाः	१५०
खमः	...	१५१	११	तत्र, पूर्वरागः	१५०
अपल्लारः	...	१५२	८	कामदनाः	१५०
गर्वः	...	१५२	१३	तत्र, मरणे विशेष	१५१
मरणम्	...	१५२	२	कामदशास्तु विशेष	१५१
आलत्यम्	...	१५३	७	पूर्वरागमेदः	१५४
अनर्थ	...	१५४	५	मान	१५४
निदा	...	१५४	११	कोप.	१५४
अवहित्या	...	१५५	२	ईर्प्यामान	१५४
अंत्यक्षम्	...	१५५	८	मानमत्तोपादा.	१५६
उन्नाद	...	१५६	२	प्रवासः	१५७
रहा	...	१५६	२	दरा कामदशा	१५७
स्वति	...	१५७	२	प्रवासमेदा	१५८
मतिः	...	१५७	१०	करणदिप्रलम्भ	१५८
वापि	...	१५८	२	सभोग	१५९
व्राम	...	१५८	८	सभोगमेदा	१५९
भ्रीम	...	१५८	१२	दर्श	१६०
ट्य	...	१५९	५	दर्श....	१६०
असूया	...	१६०	८	दर्शमेदा	१६०
दिशाद	...	१६०	६	दर्श	१६०
ट्रि.	...	१६०	११	दर्शप्रिप्रलम्भदर्शमेदा	१६०
चपलन्	...	१६१	६	दर्शनम्	१६०
इन्हि	...	१६१	१४	दैन... ...	१६०
दिन्हि	...	१६२	८	दैनरात्रिरात्रिमेदादा	१६०
दिन्हि	...	१६२	११	दैन	१६०
संसारिन्	...	१६२	५	दैन... ...	१६०
संविम्ब	...	१६२	६	दैनरात्रि	१६०
संविम्बमेदा:	...	१६२	९	दैनरात्रि	१६०
संविम्बमेदादा:	...	१६२	८	दैनरात्रि	१६०
संविम्बमेदादा:	...	१६२	८	दैनरात्रि	१६०
		१६२	८	दैनरात्रि	१६०
		१६२	८	दैनरात्रि	१६०

		पृष्ठसंख्या	पक्षी		पृष्ठसंख्या	
जीदार्यम्	...	१०७	२	माधुर्यम्	...	१३०
नविकामेदाः	...	१०७	४	प्रगतभत्ता	...	१३०
सत्त्वी...	...	१०७	९	आदार्यम्	...	१३०
सुखा...	...	१०८	३	धैर्यम्...	...	१२१
मध्या...	...	११०	४	लोला...	...	१२१
प्रगतमा	...	१११	३	विलासः	...	१२२
मध्या धीरा	}	११३	७	विच्छिति.	...	१२२
मध्या धीराधीरा				विवोकः	...	१२३
मध्याधीरा				फिलकिचितम्	...	१२३
प्रगतमा धीरा...	...	११४	८	मोद्यायितम्	...	१३४
प्रगतमा धीराधीरा	...	११४	१६	कुट्रमितम्	...	१३५
प्रगतमाधीरा ...	...	११५	४	विश्रमः	...	१३४
नेदास्यानम्	...	११५	७	ललितम्	...	१३५
हुड्डा	...	११६	२	मदः	...	१३५
हूच्चा...	...	११६	११	विहतम्	...	१३६
वेद्वा ..	...	११७	३	तपनम्	...	१३६
नेदास्यानम् ..	...	१२०	२	मौग्यम्	...	१३७
स्याधीनभर्तृका	...	१२०	७	विक्षेपः	...	१३७
चटिना	...	१२०	१०	कुतृहलम्	...	१३७
द्विनिमासिका ...	...	१२०	१३	हसितम्	...	१३८
द्विनिमासिकानेदाः	...	१२१	३	चक्रितम्	...	१३८
द्विनिमास्यानानि	...	१२१	११	केतिः...	...	१३८
कटदन्तनिना	...	१२२	३	सुग्धाकृत्ययोरनुरागेन्द्रितानि	१३९	
दिनदेव्या ...	...	१२२	१०	सर्वासामनुरागेन्द्रितानि	१३९	
द्वेनिमास्युक्ता...	...	१२२	१५	दृश्यः ...	...	१४१
दाढ़दक्षुक्ता	...	१२३	६	दृश्यागुणः	...	१४२
दिनदेव्यक्तिना	...	१२३	१३	प्रतिनायकः	...	१४३
देवदन्तनम् ...	...	१२४	६	दृश्यपनविभावा	...	१४३
दृश्यक्तिना	...	१२४	२	अनुमावा	...	१४३
देव, नन्दः ...	...	१२४	२	सान्दिक्ताः	...	१४४
दृश्य	...	१२४	८	नन्द, मन्मादय	...	१४४
दृश्य	...	१२४	८	दृश्यगद्दना दक्षगानि	१४४	१०
दृश्य	...	१२४	१६	द्विनिमासिक	...	१४५
दृश्य	...	१२४	८	दृश्य, निर्देश	...	१४५
दृश्य	...	१२४	१६	दृश्यगद्दना	...	१४५

		पृष्ठस्य	पत्रौ			पृष्ठस्य	पत्रौ
दैन्यम्	...	१४७	१२	भावपदनिरचि.	...	१६७	६
अमः	...	१४८	७	रसमेदा.	...	१६-	५
मदः	...	१४८	१४	तत्र, शूक्तार....	...	१६९	२
जडता	...	१४९	७	विप्रलभ्म } संभोग.	...	१६९	१५
उप्रता	...	१५०	३				
मोह.	...	१५०	११	विप्रलभ्मलखरूपम्	१७०	२	
विदोधः	...	१५१	३	विप्रलभ्ममेदा:	१७०	४	
खगः	...	१५१	११	तत्र, पूर्वरागः	१७०	६	
अपस्तारः	...	१५२	८	कानदग्नाः	१७१	४	
गर्वः	...	१५२	१३	तत्र, मरणे विशेषः	१७३	२	
मरणम्	...	१५३	३	कानदशासु विशेषः	१७४	६	
आलस्यम्	...	१५३	७	पूर्वरागमेदः	१७४	९	
लेनदेव.	...	१५४	५	मानः } कोपः } <td>१७४</td> <td>१६</td>	१७४	१६	
निना	...	१५४	११				
लवहित्या	...	१५५	२	ईर्ष्यमानः	१७६	८	
जौत्तुक्तम्	...	१५५	८	मानभङ्गोपायाः	१७७	७	
उन्नादः	...	१५६	२	प्रवासः	१७७	१६	
शृष्टा	...	१५७	२	दश कानदग्नाः	१७८	४	
स्मृतिः	...	१५७	१०	प्रवासमेदा	१७८	१७	
भृति	...	१५८	२	कर्त्तव्यविप्रलभ्म	१८०	८	
ब्याधिः	...	१५८	८	संभोग.	१८१	६	
त्रासः	...	१५८	१३	संभोगमेदा:	१८२	४	
ब्रीडा	...	१५९	५	हास्यः	१८३	२	
हृषे	...	१५९	८	हास्यमेदा:	१८३	८	
बसूचा	...	१६०	५	कर्त्तव्यः	१८४	१५	
विपादः	...	१६०	११	कर्त्तव्यविप्रलभ्मात्कर्त्तव्यस्य मे-			
धृति	...	१६१	६	दाख्यानम्	१८५	१३	
चपलता	...	१६१	१४	रैद्रः	१८६	२	
गतिः	...	१६२	८	युद्धवीरात्कर्त्तव्यस्य मेदाख्या-			
चिन्ता	...	१६२	१६	नम्	१८७	२	
वितर्कः	...	१६३	५	वीरः	१८७	४	
तंचारिभावः	...	१६४	५	दानवीरः } धर्मवीरः } <td>१८७</td> <td>१०</td>	१८७	१०	
स्थादिभावः	...	१६४	९				
स्थादिभावमेदा:	...	१६५	२	दुर्द्वीरः } <td></td> <td></td>			
स्थादिभावमेदलक्षणाति	१६५	५	दयावीरः } <td></td> <td></td>				

		पृष्ठस	पद्धौ			पृष्ठस	पद्धौ
जीदार्यम्	...	१०७	२	माखुर्यम्	...	१३०	४
नाविकानेदाः	...	१०७	४	प्रगल्भता	...	१३०	११
सत्री	...	१०७	९	आदार्यम्	...	१३०	१६
सुखा	...	१०८	३	धैर्यम्	...	१३१	१
मध्या	...	११०	४	लीला	...	१३१	११
प्रगल्भा	...	१११	३	विलासः	...	१३२	१
मध्या धीरा	} मध्या धीराधीरा	११३	७	विच्छिति	...	१३२	१०
मध्याधीरा				विव्वोकः	...	१३२	३
प्रगल्भा धीरा	...	११४	८	फिलकिचित्तम्	...	१३३	१
प्रगल्भा धीरावीरा	...	११४	१६	मोद्यायितम्	...	१३४	३
प्रगल्भा धीरा	...	११५	४	कुट्टमितम्	...	१३४	८
नेदास्यानम्	...	११५	७	विश्रमः	...	१३४	११
हुलडा	...	११६	२	ललितम्	...	१३५	१
सन्धा	...	११६	११	मदः	...	१३५	११
वेद्या	...	११७	३	विहृतम्	...	१३६	४
नेदास्यानम्	...	१२०	३	तपनम्	...	१३६	१
स्वावीनभर्तुका	...	१२०	७	मीम्यम्	...	१३७	२
चनिटा	...	१२०	१०	विक्षेप	...	१३७	८
अनिमागिका	...	१२०	१२	कुतूहलम्	...	१३७	११
अनिमागिकानेदाः	...	१२१	३	हसितम्	...	१३८	१
अनिमारस्यानानि	...	१२१	११	चक्रितम्	...	१३८	१
कलदन्तरिता	...	१२२	३	केलि	...	१३८	११
दिन्द्वया	...	१२२	१०	सुग्वासन्ययोरनुरागेद्वितानि	१३९	३	
प्रेतितर्मुत्ता	...	१२२	१५	सर्वामामनुरागेद्वितानि	१३९	१	
दादर्शदा	...	१२३	६	दृश्य	...	१४१	१
दिन्दोष्मिटा	...	१२३	१३	दूरीगुणाः	...	१४२	३
नेदास्यानम्	...	१२४	८	प्रतिनायकः	...	१४३	८
नप्रियलंकारा	...	१२४	२	ददीपनविभावा	...	१४२	११
दृ, दृ	...	१२४	२	अनुमावा	...	१४३	८
दृह	...	१२४	८	सान्विद्धाः	...	१४४	१
दृन	...	१२४	१६	तव, नम्भादय	...	१४४	१
दृन्द	...	१२४	५	नम्भाद्यना लक्षणानि	१४४	१०	
दृन्द	...	१२४	१२	व्यनिचारिग	...	१४५	१
दृन्द	...	१२४	१६	तव, तिवेदः	...	१४६	११
दृन्द	...	१२४	१६	द्वारिगः	...	१४६	३

		पृष्ठस्य	पर्दी			पृष्ठस्य	पर्दी
ओदार्यम्	...	१०७	२	माधुर्यम्	..	१३०	४
नायिकामेदा:	...	१०७	४	प्रगतभता	..	१३०	११
खल्ली	..	१०८	९	ओदार्यम्	..	१३०	१६
सुखा ..	...	१०८	३	धर्यम्	..	१३१	१
मध्या...	.	११०	४	लोला	..	१३१	११
प्रगतभा	...	१११	३	विलास	..	१३२	२
मध्या धीरा		११३	७	विच्छिन्नि	..	१३२	३०
मध्या धीरावीरा				विव्वोक	..	१३३	२
मध्यावीरा				किलकिचित्तम्	..	१३३	१
प्रगतभा धीरा	...	११४	८	मोद्यायिनम्	..	१३४	२
प्रगतभा धीरावीरा	...	११४	१६	कुट्टमेनम्	..	१३४	८
प्रगतभावीरा	..	११५	४	विश्रम	..	१३४	१४
मेदाख्यानम्	.	११५	७	ललितम्		१३५	
कुलटा	..	११६	२	मद	...	१३५	११
कन्या...	...	११६	११	विहनम्		१३६	४
वेश्या ..	..	११८	३	तपनम्		१३६	१
मेदाख्यानम्	.	१२०	२	मौर्यम्		१३७	२
खावीनभर्तृका	.	१२०	७	विक्षेप		१३७	१
खण्डिता	...	१२०	१०	कुतूहलम्		१३७	११
अभिसारिका	.	१२०	१२	हसितम्	..	१३८	
अभिसारिकामेदा	...	१२१	३	चकितम्	..	१३८	
अभिसारस्थानानि	.	१२१	११	केलि	..	१३८	११
कलहान्तरिता	...	१२२	३	सुखाकन्ययोरनुरागेन्द्रितानि	१३९	१	
विग्रहव्यथा	...	१२२	१०	सर्वामामनुरागेन्द्रितानि	१३९	१	
प्रोपितभर्तृका		१२२	१५	दृश्य		१४१	६
वासकसुज्ञा	...	१२३	२	दृश्यगुणा	..	१४२	३
विरहोत्कण्ठिता		१२३	१३	प्रतिनायक	..	१४२	१
मेदाख्यानम्	...	१२४	१	उद्धोपनविभावा		१४२	११
नायिकालकारा	.	१२४	२	अनुभावा		१४३	१
वन, साव	.	१२८	२	मात्तिका		१४४	३
हाव		१२८	८	नत्र, नम्भादय	.	१४४	०
हैला ..		१२८	१६	नम्भादीना लक्षणानि	१४४	१०	
शोभा	..	१२९	५	च्यमिचारिण	...	१४६	३
कान्ति:		१२९	१२	तत्र, लिङ्गेद	..	१४६	१२
रीति.	.	१२९	१६	आवेग	..	१४७	३

पृष्ठसंख्या

पढ़ते

पृष्ठसंख्या

पढ़ते

भावपदनिरक्षिः

रत्ननेदाः

तत्र, वृक्षारः

विप्रलभ्म

समोगः

विप्रलभ्मस्त्वरूपम्

विप्रलभ्मनेदाः

तत्र, पूर्वराग

कामदशा

तत्र, नरणे विशेषः

कामदशासु विशेष

पूर्वरागनेदः

मानः

वीपः

ईर्ष्यमानः

मानभूतोपादा

प्रदाता

दश वानदशा

प्रदातनेशा

वरणप्रतर्भा

स्त्रेण

रमेशनेदः

हस्तः

हस्त

दर्शनाद्वात्स्वरूप्य

दर्शन

हस्तः

दर्शन

दर्शन

दर्शन

दर्शन

पृष्ठसंख्या

पढ़ते

पृष्ठसंख्या

		पृष्ठस्य	पंक्तौ		पृष्ठस्य	पंक्तौ	
ओदार्यम्	...	१०७	२	माधुर्यम्	...	१३०	४
नायिकामेदाः	...	१०७	४	प्रगतभता	...	१३०	११
खब्री	...	१०७	९	ओदार्यम्	...	१३०	१०
सुधा	...	१०८	३	धीर्यम्	...	१३१	१
मध्या	...	११०	४	लीला	..	१३१	११
प्रगल्भा	...	१११	३	विलासः	...	१३२	३
मध्या धीरा	}	११३	७	विच्छिति	...	१३२	१०
मध्या धीरोधीरा				विव्रोकः	...	१३३	२
मध्याधीरा				किलकिचित्तम्	...	१३३	१
प्रगतभा धीरा	...	११४	८	मोद्यायितम्	...	१३४	२
प्रगतभा धीरोधीरा	...	११४	१६	कुट्टमितम्	...	१३४	८
प्रगतभा धीरा	...	११५	४	विश्रमः	..	१३४	१५
मेदाख्यानम्	...	११५	७	ललितम्	..	१३५	-
फुलटा	...	११६	२	मदः	...	१३५	११
कन्या	...	११६	११	विहृतम्	...	१३६	४
वेश्या	...	११७	३	तपनम्	...	१३६	१
मेदाख्यानम्	...	१२०	२	मौग्यम्	..	१३७	२
स्वाधीनभर्तुका	...	१२०	७	विक्षेपः	..	१३७	८
सण्डिता	...	१२०	१०	कुत्तहलम्	...	१३७	११
अभिसारिका	...	१२०	१३	हसितम्	...	१३८	-
अभिसारिकामेदाः	...	१२१	३	चकितम्	...	१३८	१
अभिसारस्थानानि	...	१२१	११	केलिः	..	१३८	११
कलहान्तरिता	...	१२२	३	मुग्धाकन्ययोरनुरागेन्द्रितानि	१३९	१	
विप्रलव्या	...	१२२	१०	सर्वासामनुरागेन्द्रितानि	१३९	१	
प्रोपितभर्तुका	...	१२२	१५	दूल्यः	..	१४१	१
वासकसज्जा	...	१२३	६	दूतीयुणाः	...	१४२	३
विरहोल्कण्ठिता	...	१२३	१३	प्रतिनायकः	...	१४२	८
नेदाख्यानम्	...	१२४	६	ददीपनविभावा	...	१४२	११
नायिकालंकारा	...	१२४	२	अनुमावाः	...	१४३	८
तत्र, माव.	...	१२८	२	सात्त्विका	...	१४४	३
माव.	..	१२८	८	तत्र, नम्मादयः	...	१४४	५
हेला	...	१२८	१६	सम्मादीना लक्षणानि	१४४	१०	
शोभा	...	१२९	५	व्यभिचारिणः	...	१४६	३
द्वान्तिः	...	१२९	१२	तत्र, निर्वेदः	...	१४६	१३
दीन्ति	...	१२९	१६	धावेगः	...	१४७	२

	पुस्तक	पद्धी	पृष्ठम् पाँ
भयानक	१८९	१६	गुणीभूतशङ्कास्थ मेदनि-
वीभत्स	१९०	९	स्वराम् ... २३८ १
अद्भुत	१९१	४	एञ्चमपरिच्छेदे—
शान्त	१९२	४	व्यज्ञनास्थपम् २५१ १
दयावीराच्छान्तस्य मेदा-			अभिनानो व्यज्ञनाया पा-
ख्यानम् ...	१९३	२	र्थंक्ये हेतवं . २५७ १
शान्तस्य रमत्वस्थापनम्	१९३	११	अभिधालक्षणयो रमादिप्रति-
वत्सल	१९४	१४	पादनेऽस्त्रमत्वनिस्तपणम् २६० १
रसाना मिथो विरोधाख्यानम् १९५	१५		रमादिव्यज्ञयास्थयानेऽनुमान-
भाव	१९७	३	स्याक्षमत्वप्रतिपादनम् २६२ १
रसाभासभावाभासौ	१९९	१०	व्यज्ञनोपसहार ... २७१ १
अनौचिल्यदर्शनम्	१९९	१८	पष्टपरिच्छेदे—
भावशान्त्यादि	२०२	१२	काव्यस्य दृश्यथ्रव्यमेदां २७२ १
चतुर्थपरिच्छेदे—			रूपकसङ्गाकारणम् .. २७२ १
काव्यमेदौ	२०६	३	अभिनय ... २७२ १
अभिधामूलध्वनि } लक्षणामूलध्वनि }	२०७	३	रूपकमेदा . २७३ १
लक्षणामूलध्वनेभेदौ	२०८	२	उपरूपकमेदा २७३ १
अभिधामूलध्वनेभेदौ ..	२१०	१२	नाटकलक्षणम् ... २७३ १
सलक्ष्यक्रमव्यज्ञयस्य ध्वने-			अङ्कलक्षणम् २७५ १
त्रैविध्यम्	२११	१०	गर्भाङ्कलक्षणम् ... २७६ १
शब्दशक्तयुद्भवव्यज्ञयस्य			नाटकरचनापरिपाटी.. २७६ १
त्रैविध्यम् ...	२१२	५	पूर्वरक्त २७६ १
अर्थशक्तयुद्भवव्यज्ञयस्य			नान्द्या आवश्यकतम् २७७ १
द्वादशमेदा	२१४	९	नान्दीखस्तपम् २७८ १
शट्टार्थशक्तयुद्भवव्यज्ञयस्यै-			नान्द्यनन्तरेतिकर्तव्यता २८९ १
कविधत्त्वाख्यानम्	२२०	४	भारतीरूपति . २८३ १
ध्वनेरथादशविधत्वनिह-			भारतीवृत्तेरक्षानि २८३ १
पणम्	२२१	३	आमुख (प्रस्तावना) २८३ १
अर्थशक्तयुद्भवध्वने प्रव-			प्रस्तावनामेदा .. २८४ १
न्येऽतिदेशः ...	२२९	७	उद्घात्य(त)क .. २८४ १
शदाशादिष्वसंलक्ष्यक्रमव्यज्ञय-			कथोद्घात .. २८५ १
स्याख्यानम् ...	२३१	१	प्रयोगातिशय .. २८६ १
निमेदाख्यानम् ...	२३३	८	प्रवर्तकम् २८७ १
	२३८	२	अवलगितम् २८७ १
			नस्तुद्वितिनिस्तपणम् २८७ १

	पृष्ठस्य	पद्धतौ		पृष्ठस्य	पद्धतौ
वस्तुनो द्वैविद्याल्यानम्	२८८	६	तत्र, उपक्षेपः	३०१	१८
ग्रासदिक्पवस्तुकीर्तनम्	२८८	११	परिकरः	३०२	६
पताकास्थानम्	२८८	१६	परिन्यासः	३०२	१२
प्रथमं पताकास्थानम्	२८८	१९	विलोभनम्	३०३	५
द्वितीयं पताकास्थानम्	२८९	९	युक्तिः	३०३	११
तृतीयं पताकास्थानम्	२९०	१	प्राप्तिः	३०३	१६
चतुर्थं पताकास्थानम्	२९०	१४	समाधानम्	३०४	१
क्षविशिक्षा	२९१	११	विधानम्	३०४	९
क्षयोपक्षेपकाः	२९२	१६	परिभावना	३०४	१५
विष्टकम्भकः	२९३	१	उद्घेदः	३०४	१९
प्रवेशकः	२९३	८	करणम्	३०५	४
चूलिका	२९३	१३	नेदः	३०५	७
बहुवातारः	२९४	४	प्रतिसुखस्तविमेदा	३०५	११
बहुमुखम्	२९४	९	तत्र, विलासः	३०५	१६
बहुमुखे भत्तमेदः	२९४	१४	परिसर्पः	३०६	२
क्षविशिक्षा	२९५	३	विधुतम्	३०६	७
क्षर्धप्रकृतयः	२९५	१५	तापनम्	३०६	१०
वीजम्	२९५	१९	नमे	३०७	४
विन्दुः	२९६	५	नमेयुक्तिः	३०७	८
पताका (वृत्तम्)	२९६	९	प्रगमनम्	३०७	१४
प्रकरी	२९७	९	विरोधः	३०८	३
कार्यवस्था	२९८	३	पर्युपासनम्	३०८	६
वारम्भः	२९८	६	पुष्टम्	३०८	१०
प्रयत्नः	२९८	९	वज्रम्	३०८	१६
ग्रास्याशा	२९८	१४	उपन्यासः	३०८	२०
नियतासि	२९८	१८	वर्णसंहारः	३०९	७
फलयोग. (फलागमः)	२९९	३	गर्भसंधिनेदा	३१०	२
चंडि	२९९	९	तत्र, अभूताहरणम्	३१०	५
चधिनेदा	२९९	१३	मार्गः	३१०	११
तत्र, सुखम्	२९९	१६	रूपम्	३१०	१५
प्रतिसुखम्	२९९	१९	उदाहरणम्	३१०	१९
गर्भ	३००	५	क्रमः	३११	६
विमर्शः	३००	१६	चप्रहः	३११	११
गिर्वेहणम् (उपचंहतिः)	३०१	६	वनुमानम्	३११	१५
सुखसंधिनेदा	३०१	१४	प्रार्थना	३१२	६

भयानकः	...	...	१८९	१४
वीभत्सः	...	...	१९०	९
अद्भुतः	...	...	१९१	४
शान्तः	...	...	१९२	४
दयावीराच्छान्तस्य मेदा-				
ख्यानम्	...	...	१९३	२
शान्तस्य रमलस्थापनम्	१९३		११	
वत्सल	...	...	१९४	१४
रमाना मियो विरोधाख्यानम्	१९५		१५	
भावः	...	...	१९७	३
रसाभामभावाभासी	१९९		१०	
अर्नीचिलदर्शनम्	१९९		१४	
भावशान्त्यादिः	...	...	२०२	१२

चतुर्थपरिच्छेदे—

काव्यमेदाँ	...	...	२०६	३
अनिधामूलध्वनिः } लक्षणामूलध्वनिः }	...	...	२०७	३
लक्षणामूलध्वनेमेदाँ	...	...	२०८	२
अनिधामूलध्वनेमेदाँ	...	...	२१०	१२
मूलक्षक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वने-				
कैवियम्	...	...	२११	१०
शब्दशास्त्रयुद्धव्यङ्ग्यस्य				
द्वैविध्यम्	...	...	२१२	५
अथेष्टन्त्युद्धव्यङ्ग्यस्य				
द्वादशामेदा.	..	..	२१४	९
शब्दशास्त्रयुद्धव्यङ्ग्यम्-				
कृतिवनास्त्यानम्	२२०		८	
उद्देश्यादग्निवित्तनिह-				
पश्यम्	...	...	२२१	३
उद्देश्याद्युद्धव्यने प्रव-				
न्येष्टन्तिदेश.	...	...	२२९	७
दद्याद्युद्धव्यन्तिदेशमव्यङ्ग्य-				
न्येष्टन्तम्	...	...	२३१	१
उद्देश्याद्युद्धव्यन्तम्	...	...	२३३	८
न्येष्टन्तम्	...	...	२३८	२

गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य मेदानि-				
रूपणम्	...	...	२३८	
पञ्चमपरिच्छेदे—				
व्यञ्जनास्त्रपत्तम्	...	...	२५१	
अभिवातो व्यञ्जनायाः पा-				
र्थक्ये हेतवः	...	...	२५७	
अभिधालक्षणयो रसादिप्रति-				
पादनेऽक्षमलनिरूपणम्	२६०			
रसादिव्यङ्ग्याख्यानेऽनुमान-				
स्याक्षमलप्रतिपादनम्	२६२			
व्यञ्जनोपसहारः	...	...	२७१	
पष्टपरिच्छेदे—				
काव्यस्य दृश्यश्रव्यमेदाँ	२७२			
रूपकसज्जाकारणम्	...	...	२७३	
अभिनयः	...	...	२७२	
रूपकमेदा.	...	...	२७३	
उपरूपकमेदा.	...	...	२७३	
नाटकलक्षणम्	...	...	२७३	
अङ्गलक्षणम्	...	...	२७५	
गर्भाङ्गलक्षणम्	...	...	२७६	
नाटकरचनापरिपाटी...	२७६			
पूर्वरक्षा	...	...	२७६	
नान्या आवश्यकत्वम्	२७७			
नान्दीस्त्रूपम्	...	...	२७८	
नान्यनन्तरैतिकर्तव्यता	२८३			
भारतीयत्वा	...	...	२८३	
भारतीयत्वरक्षणानि	...	...	२८३	
आमुग्र (प्रस्तावना)	...	...	२८३	
प्रस्तावनामेदाः	...	...	२८४	
उद्धात्य(त)क	..	..	२८४	
कथोद्धातः	...	...	२८५	
प्रयोगातिशयः	...	...	२८६	
प्रवर्तेशम्	...	...	२८७	
अद्वलनितम्	...	...	२८७	
नमद्वलनितमिन्द्रपणम्	२८७			

	पृष्ठसं	पद्धौ		पृष्ठसं	पद्धौ
वसुनो हैविद्याल्यानम्	२८८	६	तत्र, उपस्थेपः	३०१	१८
प्रासादिकवसुकीर्तिनम्	२८८	११	परिकरः	३०२	६
पताकास्यानम् ...	२८८	१६	परिन्वासः	३०२	१२
प्रथमं पताकास्यानम् ...	२८८	१९	विलोभनम्	३०३	५
द्वितीयं पताकास्यानम्	२८९	९	दुलिः... ...	३०३	११
तृतीयं पताकास्यानम्	२९०	१	प्राप्तिः... ...	३०३	१६
चतुर्थं पताकास्यानम्	२९०	१४	समाधानम्	३०४	१
कविशिष्ठा	२९१	११	विद्यानम्	३०४	९
अधोपस्थेपकाः	२९२	१६	परिभावना	३०४	१५
विष्टम्भकः	२९३	१	उद्ग्रेदः	३०४	१९
प्रवेशकः	२९३	८	करणम्	३०५	४
चूलिका	२९३	१३	नेदः	३०५	७
वस्त्रावतारः	२९४	४	प्रतिसुखसविनेदाः	३०५	११
वस्त्रुत्तम्	२९४	९	तत्र, विलासः	३०५	१६
वस्त्रुते नतनेदः ...	२९४	१४	परिसर्पः	३०६	२
कविशिष्ठा	२९५	३	विभुतम्	३०६	७
वस्त्रप्रकृतयः	२९५	१५	तापनम्	३०६	१०
वीजम्	२९५	१९	नन्द	३०७	४
विन्दुः... ...	२९६	५	नन्दघुतिः	३०७	८
पताका (वृत्तम्) ...	२९६	९	प्रगमनम्	३०७	१४
प्रकरी... ...	२९७	९	विरोधः	३०८	२
कार्दिकस्या	२९८	३	पर्युपासनम्	३०८	६
वारन्मः	२९८	६	पुष्पम्... ...	३०८	१०
प्रदनः	२९८	९	दज्जम्... ...	३०८	१६
प्राप्ताशा	२९८	१४	उपन्यासः	३०८	२०
निष्ठापाति:	२९८	१८	वर्णसहारः	३०९	७
फलदोगः (फलागम.)	२९९	३	गर्वसविनेदाः	३१०	२
चयिः... ...	२९९	९	तत्र, लभ्यताहरणम्	३१०	५
संधिनेदाः	२९९	१३	मार्गः... ...	३१०	११
तत्र, उपचम्	२९९	१६	रूपम्... ...	३१०	१५
प्रविसुखम्	२९९	१९	उदाहरणम्	३१०	१९
गम्भः... ...	३००	५	कलः... ...	३११	६
विनर्सः	३००	१६	संप्रदः	३११	११
निर्वेहप्तम् (उपसंहतिः)	३०१	६	स्वामनम्	३११	१५
सुखसंधिनेदाः ...	३०१	१४	श्राद्धनः	३१२	६

		पृष्ठस्य	पद्धौ		पृष्ठस्य
भवनिक	...	१८९	१४	गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य मेदनि-	
सीमन्न	...	१९०	९	रूपणम् २३८	
कुडा	...	१९१	४	पञ्चमपरिच्छेदे—	
शारा	...	१९२	४	व्यञ्जनास्वरूपम् ... २५१	
दर्शनिकार्यालय भेदा-				अभिधातो व्यञ्जनाया पा-	
राजम् ...		१९३	२	र्थंये हेतवः ... २५७	
दर्शनिकार्यालयालयम्	१९३	११		अभिधालक्षणयो रसादिप्रति-	
दर्शन	...	१९४	१४	पादनेऽक्षमलनिरूपणम् २६०	
दर्शन विमोक्षालयालयम् १९५		१५		रमादिव्यज्ञाख्यानेऽनुमान-	
भूज .	...	१९७	३	स्याक्षमलप्रतिपादनम् २६२ ।	
दर्शन विमोक्षालयी ...	१९९	१०		व्यञ्जनोपसहारं ... २७१ ।	
दर्शन विमोक्षम् ...	१९९	१८		पष्टपरिच्छेदे—	
दर्शन विमोक्षम् ... २०२		१२		काव्यम्य दर्शनव्यमेदा २७२ ।	
चतुर्थपरिच्छेदे—				हृपकसत्त्वाकारणम् ... २७२ ।	
१ दर्शन २०६		३		अभिनय ... ... २७२ ।	
२ दर्शन सूचिरनि } } ... २०७		३		स्वपक्षमेदा. ... ... २७३ ।	
३ दर्शन सूचिरनि } } ... २०९		३		उपस्वपक्षमेदाः ... २७३ ।	
४ दर्शन सूचिरनि ... २०८		२		नाटकलक्षणम् ... २७३ ।	
५ दर्शन सूचिरनि ... २१०		१२		अद्विदक्षणम् . ... २७५ ।	
६ दर्शन सूचिरनि इत्यत्र				गमांद्विदक्षणम् ... २७६ ।	
७ दर्शन २११		१०		नाटकरचनापरिपाटी... २७६ ।	
८ दर्शन सूचिरनि इत्यत्र				पृथिव्यः ... २७६ ।	
९ दर्शन २१२		८		नान्या आवश्यकत्वम् २७७ ।	
१० दर्शन सूचिरनि				नान्यम्यन्यत्वम् ... २७८ ।	
११ दर्शन सूचिरनि				नान्यनन्तरेतिक्षनेव्यना २८० ।	
१२ दर्शन सूचिरनि				भारतीयृति ... ... २८३ ।	
१३ दर्शन सूचिरनि				भारतीयृतेग्रन्थानि .. २८३ ।	
१४ दर्शन सूचिरनि				आसुर्य (प्रदावना) ... २८३ ।	
१५ दर्शन सूचिरनि				प्रनावनामेदा. ... २८४ ।	
१६ दर्शन सूचिरनि				उदाह(त)र्थ ... २८४ ।	
१७ दर्शन सूचिरनि				क्षयोदय ... ... २८५ ।	
१८ दर्शन सूचिरनि				प्रदोषार्थिदय ... २८५ ।	
१९ दर्शन सूचिरनि				प्रदत्तदय ... ... २८५ ।	
२० दर्शन सूचिरनि				अद्विदिक्षम् ... ... २८५ ।	
२१ दर्शन सूचिरनि				नाटकुद्विदिक्षिरक्षणम् २८५ ।	

	पृष्ठस्य	पद्धौ		पृष्ठस्य	पद्धौ	
वसुनो द्वैविद्याख्यानम्	२८८	६	तत्र, उपक्षेप.	...	३०१	१८
ग्रासक्षिकवसुकीर्तनम्	२८८	११	परिकरः	...	३०२	६
पताकास्थानम् ...	२८८	१६	परिन्यासः	...	३०२	१२
प्रथमं पताकास्थानम् ...	२८८	१९	विलोभनम्	...	३०३	५
द्वितीयं पताकास्थानम्	२८९	९	युक्तिः ...	...	३०३	११
तृतीयं पताकास्थानम्	२९०	१	प्राप्ति... ...	...	३०३	१६
चतुर्थं पताकास्थानम्	२९०	१४	समाधानम्	...	३०४	१
कविशिक्षा	२९१	११	विधानम्	...	३०४	९
वर्धोपक्षेपका	२९२	१६	परिभावना	...	३०४	१५
विष्कम्भकः	२९३	१	उद्ग्रेदः	...	३०४	१९
प्रवेशकः	२९३	८	करणम्	...	३०५	४
चूलिका	२९३	१३	नेदः ...	...	३०५	७
अङ्गावतारः	२९४	४	प्रतिसुखसंविभेदा.	...	३०५	११
अङ्गसुखम्	२९४	९	तत्र, विलास.	...	३०५	१६
अङ्गसुखे नतनेदः ...	२९४	१४	परितर्पः	...	३०६	३
कविशिक्षा	२९५	३	विधुतम्	...	३०६	७
वर्धप्रकृत्य	२९५	१५	तापनम्	...	३०६	१०
चीजम्	२९५	१९	नर्म ...	...	३०७	४
विन्दुः	२९६	५	नर्मद्युतिः	...	३०७	८
पताका (वृत्तम्) ...	२९६	९	प्रगमनम्	...	३०७	१४
प्रकरी	२९७	९	विरोधः	...	३०८	३
कार्यावस्था	२९८	३	पर्युपासनम्	...	३०८	६
बारम्भः	२९८	६	पुष्पम् ...	...	३०८	१०
प्रयतः	२९८	९	वज्रम् ...	...	३०८	१६
ग्रास्याशा	२९८	१४	उपन्यासः	...	३०८	२०
नियतासिः	२९८	१८	वर्णसंहारः	...	३०९	७
फल्योगः (फलागमः)	२९९	३	गर्भसंधिनेदा.	...	३१०	२
चधिः	२९९	९	तत्र, अभूताहरणम्	...	३१०	५
चधिनेदा:	२९९	१३	मार्गः ...	...	३१०	११
तत्र, सुखम्	२९९	१६	हृष्म ...	...	३१०	१५
प्रविसुखम्	२९९	१९	उदाहरणम्	...	३१०	१९
गर्भः	३००	५	क्लः ...	...	३११	६
विमर्दः	३००	१६	चंप्रहः	...	३११	११
निवेहणम् (उपचंहतिः)	३०१	६	वसुनानम्	...	३११	१५
सुखसंधिनेदा.	३०१	१४	प्रायंता	...	३१२	६

	प्राप्ति	प्रदे.	पुस्तक परं
भयानक	१००	१८	गणीभूतव्यानम् भेदेनि-
बीभत्स	११०	१	सामग्री . २३६ ।
अङ्गुत	१११	२	पश्चामपरिच्छेदे—
शान्त	११२	३	शासनामाल्याम् २६१ ।
दयावीरान्दुष्टानम् भेदा-			गमिरां तो शासनाया पा-
व्यानम्	११३	२	गमी हेता २५७ ।
शान्तस्य रमत्वस्यापनम्	११३	११	अभिधात्कर्त्तायां रमादिप्रति-
वत्सल	११४	१८	पाठेन्द्र मननिष्टप्याम् २१० ।
रसाना सियो विरोधान्यानम्	११५	१९	रमादियज्ञानामानेऽनुमान-
भाव	११७	३	स्यादम् प्रतिपादनम् २२३ ।
रसाभामभावाभार्मा	११९	१०	व्याप्तिमहार . २११ ।
अनौचित्यदर्शनम्	११९	१८	पश्चुपरिच्छेदे—
भावशान्त्यादि	२०२	१२	काव्यस्य इयथर्वभेदा २७२ ।
चतुर्थपरिच्छेदे—			स्पृहमधारणम् . २७२ ।
काव्यभेदा	२०६	३	अभिनय .. २७२ ।
अभिधामूलध्वनि } .	२०७	३	स्पृहभेदा . २७३ ।
लक्षणामूलध्वनि } .	२०७	३	उपस्थितभेदा २७३ ।
लक्षणामूलध्वनेभेदा	२०८	२	नाटकलक्षणम् ... २७३ ।
अभिधामूलध्वनेभेदा	२१०	१२	अद्विलक्षणम् २७५ ।
सलक्ष्यक्रमव्यञ्जयस्य ध्वने-			गर्भाद्विलक्षणम् ... २७६ ।
स्त्रैविध्यम् ..	२११	१०	नाटकरचनापरिपाठी २७६ ।
शब्दशक्तयुद्धवव्यञ्जयस्य			पूवरत्त २७६ ।
द्वैविध्यम् ..	२१२	८	नान्या आवश्यक्तम् २७७ ।
अर्थशक्तयुद्धवव्यञ्जयस्य			नान्दीस्वरम् २७८ ।
द्वादशभेदा	२१४	९	नान्यनन्तरेतिकृतव्यना २८२ ।
शब्दार्थशक्तयुद्धवव्यञ्जयस्ये-			भारतीयत्ति २८३ ।
कविधत्वाख्यानम्	२२०	८	भारतीयत्तेरज्ञानि २८३ ।
ध्वनेरषादशविवलनिह-			आमुख (प्रस्तावना) २८३ ।
पणम्	२२१	३	प्रस्तावनाभेदा २८४ ।
अर्थशक्तयुद्धवध्वने प्रव-			उद्धास(त)क २८४ ।
न्धेऽतिदेश ..	२२९	७	कधोद्वात २८५ ।
पदाशादिध्वसलव्यक्रमव्यञ्जय-			प्रयोगातिशय २८५ ।
स्याख्यानम् ..	२३१	१	प्रवर्तकम् . . . २८७ ।
ध्वनिभेदाख्यानम् ..	२३३	८	अवलगितम् . . . २८७ ।
गुणीभूतव्यञ्जयम् ..	२३८	२	नखकुट्टमितनिहपणम् २८७ ।

	पृष्ठस्य	पद्धौ		पृष्ठस्य	पद्धौ
वस्तुतो द्वैविष्यास्थानम्	२८८	६	तत्र, उपक्षेपः	३०१	१८
प्रासादिक्षवस्तुकीर्तनम्	२८८	११	परिक्षरः	३०२	६
पताकास्थानम्	२८८	१६	परिच्छासः	३०२	१२
प्रथमं पताकास्थानम्	२८८	१९	विलोभनम्	३०३	५
द्वितीयं पताकास्थानम्	२८९	९	युक्तिः	३०३	११
तृतीयं पताकास्थानम्	२९०	१	प्राप्तिः	३०३	१६
चतुर्थं पताकास्थानम्	२९०	१४	समाधानम्	३०४	१
कविशिक्षा	२९१	११	विधानम्	३०४	९
अर्थोपक्षेपक्षः	२९२	१६	परिभावना	३०४	१५
विष्णव्याप्तिः	२९३	१	उद्घेदः	३०४	१९
प्रवेशकः	२९३	८	करणम्	३०५	४
चूलिका	२९३	१३	मेदः	३०५	७
अह्मावतारः	२९४	४	प्रतिसुखसंधिनेदाः	३०५	११
अहमुखम्	२९४	९	तत्र, विलासः	३०५	१६
अहमुखे मतनेदः	२९४	१४	परिसर्पः	३०६	३
कविशिक्षा	२९५	३	विधुतम्	३०६	७
अर्थग्रहणयः	२९५	१५	तापनम्	३०६	१०
दीजम्	२९५	१९	नमः	३०७	४
विन्दुः	२९६	५	नन्दियुति	३०७	८
पताका (इत्तम्)	२९६	९	प्रगमनम्	३०७	१४
प्रकर्ती	२९७	९	विरोधः	३०८	३
कार्यावस्था	२९८	३	पर्युपासनम्	३०८	६
आरम्भः	२९८	६	पुष्पम्	३०८	१०
प्रयत्नः	२९८	९	वज्रम्	३०८	१६
प्राप्तिशा	२९८	१४	उपन्यासः	३०८	२०
नियताप्तिः	२९८	१८	वर्णसंहारः	३०९	७
फलयोग. (फलागम.)	२९९	३	गर्भसंधिनेदा.	३१०	२
चेतिः	२९९	९	तत्र, अभूताहरणम्	३१०	५
चंधिनेदाः	२९९	१३	मार्गः	३१०	११
तत्र, सुखम्	२९९	१६	रूपम्	३१०	१५
प्रतिसुखम्	२९९	१९	उदाहरणम्	३१०	१९
गर्भः	३००	५	अन्नः	३११	६
विनर्मः	३००	१६	चंग्रहः	३११	११
पर्वेहणम् (उपसंहारिः)	३०१	६	वसुमनम्	३११	१५
सुखसंधिनेदाः	३०१	१४	प्राप्तिशा	३१२	६

		पुस्तक	पद्धति		पृष्ठासंख्या
गुणीभूतव्यज्ञानम्	मेदनि-	गुणीभूतव्यज्ञानम्	मेदनि-		
स्वरूपम्	... ...	स्वरूपम्	... ...	२३८	
पञ्चमपरिच्छेदे—					
व्यञ्जनामास्तपम्	... २५१	व्यञ्जनामास्तपम्	... २५१		
अभिधातो व्यञ्जनाया पा-		अभिधातो व्यञ्जनाया पा-			
र्थाये हेतवः	... २५७	र्थाये हेतवः	... २५७		
अभिधालक्षण्यार्थादिप्रति-		अभिधालक्षण्यार्थादिप्रति-			
पादनेऽवमतनिम्नाणम्	२६०	पादनेऽवमतनिम्नाणम्	२६०		
रमाधिक्यज्ञानाव्यानेऽनुमान-		रमाधिक्यज्ञानाव्यानेऽनुमान-			
स्थानमलप्रतिपादनम्	२६३	स्थानमलप्रतिपादनम्	२६३		
व्यानोगमहार	... २७१	व्यानोगमहार	... २७१		
पष्टपरिच्छेदे—		पष्टपरिच्छेदे—			
सावध्यव्यवस्थामेदी	२७२	सावध्यव्यवस्थामेदी	२७२		
स्पार्शमहासारणम्	... २७३	स्पार्शमहासारणम्	... २७३		
धनिनय	... २७३	धनिनय	... २७३		
स्पार्शमेदा	... २७३	स्पार्शमेदा	... २७३		
उपश्वसमेदा	.. २७३	उपश्वसमेदा	.. २७३		
नाटकव्यवस्थम्	... २७३	नाटकव्यवस्थम्	... २७३		
अवश्यव्यवस्थम्	... २७५	अवश्यव्यवस्थम्	... २७५		
गम्भीरव्यवस्थम्	... २७६	गम्भीरव्यवस्थम्	... २७६		
नाटकव्यवस्थापरिपादी	... २७६	नाटकव्यवस्थापरिपादी	... २७६		
दृग्गद	.. २७६	दृग्गद	.. २७६		
नन्दा अवश्यव्यवस्थम्	२७७	नन्दा अवश्यव्यवस्थम्	२७७		
नन्दीव्यवस्थम्	... २७८	नन्दीव्यवस्थम्	... २७८		
नन्दीव्यवस्थापरिपादी	२७८	नन्दीव्यवस्थापरिपादी	२७८		
नन्दीव्यवस्थापरिपादी	... २७९	नन्दीव्यवस्थापरिपादी	... २७९		
नन्दीव्यवस्थापरिपादी	... २८०	नन्दीव्यवस्थापरिपादी	... २८०		
नन्दीव्यवस्थापरिपादी	... २८१	नन्दीव्यवस्थापरिपादी	... २८१		
नन्दीव्यवस्थापरिपादी	... २८२	नन्दीव्यवस्थापरिपादी	... २८२		
नन्दीव्यवस्थापरिपादी	... २८३	नन्दीव्यवस्थापरिपादी	... २८३		
नन्दीव्यवस्थापरिपादी	... २८४	नन्दीव्यवस्थापरिपादी	... २८४		
नन्दीव्यवस्थापरिपादी	... २८५	नन्दीव्यवस्थापरिपादी	... २८५		
नन्दीव्यवस्थापरिपादी	... २८६	नन्दीव्यवस्थापरिपादी	... २८६		
नन्दीव्यवस्थापरिपादी	... २८७	नन्दीव्यवस्थापरिपादी	... २८७		
नन्दीव्यवस्थापरिपादी	... २८८	नन्दीव्यवस्थापरिपादी	... २८८		
नन्दीव्यवस्थापरिपादी	... २८९	नन्दीव्यवस्थापरिपादी	... २८९		
नन्दीव्यवस्थापरिपादी	... २९०	नन्दीव्यवस्थापरिपादी	... २९०		

	पृष्ठस्य	पद्मौ		पृष्ठस्य	पद्मौ
क्षिप्तिः ...	३१२	१४	फलनिश्चपणम् ...	३२२	
त्रो (तो) टकम् ...	३१२	१८	अङ्गप्रशंसा	३२२	
अविवलम् ...	३१३	३	रसव्यक्त्यनुरोधेनाज्ञाना		
उद्देगः	३१३	६	संनिवेशहपणम् ...	३२२	१
विद्ववः	३१३	१०	वृत्तयः	३२३	
विमर्शसविभिर्मेदाः ...	३१३	१४	तत्र, कैश्चिकी... ...	३२३	१
तत्र, अपवादः ...	३१३	१७	कैश्चिक्या अज्ञानि	३२३	१
सफेटः	३१४	३	तत्र, नर्म	३२३	१
व्यवसायः	३१४	११	नर्मस्फूर्जः ...	३२४	१
द्रवः	३१४	१५	नर्मस्फोटः ...	३२५	१
द्युतिः	३१५	३	नर्मगर्भः	३२५	१
शक्तिः	३१५	९	सालती	३२५	१
प्रसङ्गः	३१५	१६	सालत्या अज्ञानि...	३२६	१
खेदः	३१६	९	तत्र, उत्थापकः ...	३२६	१
प्रतिपेधः	३१६	१६	सांघालः	३२६	१
विरोवनम् ...	३१७	५	संलापः	३२६	१
प्ररोचना	३१७	११	परिवर्तकः ...	३२७	१
आदानम् ...	३१८	१	आरभटी	३२७	१
छादनम् ...	३१८	८	आरभव्या अज्ञानि ...	३२७	१
निर्वहणसविभिर्मेदाः ...	३१८	१४	तत्र, वस्तूत्थापनम् ...	३२७	१
तत्र, सविः	३१८	१९	सफेटः	३२७	१
विवोधः	३१८	२३	सक्षिप्तिः	३२८	१
प्रयनम्	३१९	७	अवपातनम् ...	३२९	१
निर्णयः	३१९	१२	नाव्योक्तयः	३२९	१
परिभाषणम् ...	३१९	२०	नामकरणम्	३३०	१
कृतिः	३२०	३	नाव्यपरिभाषा ...	३३१	१
प्रसादः	३२०	७	भाषाविभागः... ...	३३२	१
आनन्दः	३२०	९	पद्मिनशालक्षणादीनामा-		
समयः	३२०	१२	ख्यानम् ...	३३४	१
पृष्ठः	३२०	१५	लक्षणानामुद्देशः ...	३३४	१
भाषणम्	३२०	२२	तत्र, भूषणम्... ...	३३५	१
पूर्ववाक्यम्	३२१	३	अक्षरसंघातः ...	३३५	१०
काव्यसहारः ...	३२१	५	शोभा	३३५	१२
प्रशस्ति	३२१	७	उदाहरणम् ...	३३६	१
पुष्टप्रस्त्रोपसंहारः ...	३२१	१८	हेतु	३३६	१

॥ श्रीः ॥

श्रीमहिश्वनाथकविराजप्रणीतः

स्ताहित्यदर्पणः ।

श्रीमद्रामचरणतंकवार्गीनकृतया विवृत्या समेतः ।

प्रथम परिच्छेद ।

इत्यास्मे लिखिते श्रारप्तितपरिनामस्थितिः वाऽत्यधिकृततया
दावदेवतायाः सामुद्रवसाम्—

चित्तुतिः ।

तदीति वाऽत्यधिकृततया दावदेवतायाः सामुद्रवसाम् ।

		पृष्ठस्य	पहलौ			पृष्ठस्य
समम्...	...	५९५	१	समुच्चयः	...	६०७
विचित्रम्	...	५९५	७	समाधिः	...	६०९
अधिकम्	...	५९५	११	प्रत्यनीकम्	...	६०९
अन्योन्यम्	...	५९६	९	प्रतीपम्	...	६०९
विशेष.	...	५९६	१२	भीलितम्	...	६११
व्याघातः	...	५९७	१०	सामान्यम्	...	६११
कारणमाला	...	५९८	७	तद्वृणः	...	६१२
मालादीपकम्...	...	५९८	१२	अतद्वृण.	...	६१२
एकावली	...	५९९	२	सूक्ष्मम्	...	६१३
सार.	...	५९९	१४	व्याजोक्ति-	...	६१४
यथासख्यम्	..	६००	४	स्वभावोक्ति	...	६१५
पर्याय.	...	६०१	१	भाविकम्	...	६१६
परिवृत्तिः	...	६०२	४	उदात्तम्	...	६१८
परिसंख्या	...	६०२	१४	रसवदाद्यलकाराः	...	६१८
उत्तरम्	...	६०४	३	भावोदयाद्यलंकारा.	...	६१९
अर्धापत्तिः	...	६०५	१	सस्थितिसकरालंकारौ	...	६२२
विकल्पः	...	६०५	१३	ग्रन्थालंकारश्लोकौ	...	६३२

अन्य अन्य नावाज्ञतया काव्यकूर्लेव फलवत्त्वमिति काव्य-
फलान्वाट—

चतुर्दशीफलम्रासिः सुखादलयवियामपि ।

स्त्रीवादेव यतनेन तन्वरपुं निस्पृष्टे ॥ २ ॥

‘त्रिवर्गसाधनं नाथ्यम्’ इति च । विष्णुपुराणेऽपि—

‘काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च ।

शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंगा महात्मनः ॥’ इति ॥ ५ ॥

तेन हेतुना तस्य काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते । एतेनाभिधेयं च प्रदर्शितम् । तत्किस्तरूपं तौवत्काव्यमित्यपेक्षायां कथिदर्हा—‘तददोपौ शब्दार्थं

कृतिश्वस्यन्यतरजनक संस्कारविशेष ॥ त्रिवर्गो धर्मार्थकामा । नाथ्यमभिन्नं
प्रधानं नाटकादि ॥ काव्यालापा इति । रसव्यञ्जका. शब्दार्था इत्यर्थ ॥ कारि-
कास्थं ‘तेन’ इत्यादि व्याख्यायते—तेनेत्यादि । एतेन ‘चतुर्वर्गफलप्राप्ति’
इत्यादिश्लोकेन । अभिधेयं चेति । चकारेण प्रयोजनसंबन्धयोर्लभ । सम्बन्ध
धात्र प्रयोजनाभिधेययो कार्यकारणभावहृष्ट ॥ कथिदिति । काव्यप्रकाशशृणु
कारिकाकार इत्यर्थः । तदिति । काव्यमित्यर्थ । शब्दार्थाविति । विनिगमना
मिरहेण उपस्थापकलसंबन्धेनार्थविशिष्ट शब्द । उपस्थायलसंबन्धेन शब्दविशिष्ट-
शार्थं काव्यमित्यर्थ । अंत्र शब्दार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावे व्यञ्जकलाव्यञ्जकलाभ्या
वैचित्र्यविशेषप्रयोजकलाप्रयोजकलाभ्यां प्रधानाप्रवानभावो नियमक ।
न च यत्रोभयोर्व्यञ्जकत्वं वैचित्र्यविशेषावायकत्वं वा तत्र का गतिरिति वाचम् ।
घाहुत्येन व्यञ्जकत्वेन चमत्कारातिशयावायकत्वेन वा तत्र व्यवहारोपपत्ते । न च
तयापि यत्र व्यञ्जकयोर्वैचित्र्यविशेषप्रयोजकयोर्वां तुत्यत्वं तत्र व्यवहारानुपपत्ति

१. स्वरूपमिति । वस्तुनो मन्त्रस्यैव काव्यस्य तदिदा व्यवहारमन्तरेण किञ्च
निरुद्ध लक्ष्या नान्ति । तत् सुन्दोपसुन्दन्यायेन सर्वाणि लक्षणानि सणिडताति भरनि
अन्यकाररपि भहन्त्वा आरम्भ्या यटक्षण स्थिरीकृत तदपि लक्ष्यासंग्राहकत्वेन पैर
सणिडनमेव । तदेनद् यवावसर निरीक्षणीयम् । एव यदयित्वलक्ष्यसंग्राहकं तदे-
रक्षणं व्यवदार्यम् । नादृश शब्दार्थवित्वा । उक्त चाचार्यमन्द्रदेन ‘ननु शब्दोर्धा काव्य-
इन्द्रादि । तत्र शब्दार्थयोः परिप्कारका गुणालकारादयो द्रष्टव्याः । एतदादि पर्य-
नोच्चेव ‘ज्ञविन्नं काव्यमादुनच्छाच्छायां वगादने स्पष्टम् । तावपि लक्ष्याभिमत्ता-
तुम् यास्मन्द्वावः ॥’ इति निपदन् । इह आत्मत्वव्याप्तेशोऽप्यभागस्यैव वास्तीर्ण
स्वरमूलवाद् । कन्यच तु औपचारिक इत्यपि वोद्दत्यम् ॥

२ काव्यप्रसादेनि । वृत्तिकार एव कारिकाकार । तयाहि—‘माला तु पूर्वं
इति रसव्यञ्जकाभ्यामित्यत्रा ‘पूर्ववन्’ इति कथनेन वृत्तिकारकारिकाकारयोर्गत्वं ।
वृत्तिनवदर्शनमात्मप्रभावा ‘पूर्ववन्’ इति दृष्ट ननयोपन्याम् सगच्छने । ‘मालोऽप-
र्ववन् वृत्तिना तु ना दृष्टान्तीरुदेन वृत्तिहृकारिकाहृनोरक्ष्य स्वयमेव रा-
प्तं स्वचिन्नं ॥’ इति सुभासागर भीमसेनदीविना वापि नदन्ति ॥

कृत, ‘र्वन्’ इति घटुन्ते र्वन् = ‘नन्’ इति ‘पुन वापि, इ-
ति दृष्टान्ते र्वन् ३ र्वन् गृह्णन्ते नन्ति २ ‘माल्’ कृत घ-पुन्
‘मत्’ एव देवे— ‘इ’ इति १ र्वन् गृह्णन्ते इत्या दृष्ट पुनरान्तो नन्ति

‘विवर्गसाधनं नाडाप’ इति च । विष्णुप्रसादेऽपि—

‘काव्यालापाश गे कंगिरीतकालयि श्रेणि न ।

गद्यमूर्तिभरस्याते निष्ठोरं गा महात्मनः ॥' इति ।

तेनै देहुना तस्यावाग्य सर्वां निरप्यते । एतेनाग्निरेण न प्रददितम् । तत्किञ्चिद्दृष्टं लोकत्कावित्यपेदाग्या एषि । यौह—‘तद्दोत्ती शब्दावो

कृतिश्वस्यतरजनकं सहस्रपिणीं ॥ प्रिनगों धर्मीं हामा । नाट्यमनिव
प्रधानं नाटकादि ॥ काव्यालापा इति । मगगांजः गच्छार्वी इतरै ॥ चरि
कास्थं 'तेन-' इत्यादि व्याख्यायते—तेनेत्यादि । एतेन 'नगुर्मंगलग्रामि'-
इत्यादिल्लेकेन । अभिधेयं चेति । चक्षारेण प्रयोजनमन्यथोर्लाग । समन
श्वात्र प्रयोजनाभिधेययो कार्यसारणभावस्तु ॥ कक्षिति । कौत्यप्रसारात्
कारिकाकार इत्यर्थः । तदिति । कालमिलर्थ । शब्दार्थाविति । गिनिगमन
विरहेण उपस्थापकलसवन्धेनान्विशिष्ट शब्द । उपस्थायतमनन्देन शब्दनिष
थार्थः काव्यमिलर्थ । अत्र शब्दार्थयोग्यिशेषणांश्चायभावे व्यञ्जकताव्यप्रस्तुतान्मा
वेचित्र्यविशेषप्रसालंकारप्रयोजकताप्रयोजकताभ्या प्रवानाप्रवानभासो नियमक ।
न च यत्रोभयोर्बृजकत्वं वैचित्र्यविशेषावायकत्वं वा तत्र का गतिरिति वाच्यम् ।
धाहुल्येन व्यञ्जकत्वेन चमत्कारातिशयाधायमत्वेन वा तत्र व्यवहारोपपते । न च
तथापि अत्र व्यञ्जकयोर्बैचित्र्यविशेषप्रयोजकस्योर्वा तुत्यत्वं तत्र व्यवहारानुभवति

१. स्वरूपमिति । वस्तुतो मवसेव काव्यस्य तद्दिदा व्यवहारमन्तरेण हिमि
निर्दुष्ट लक्षण नास्ति । ततः सुन्दोपसुन्दन्यायेन सर्वाणि लक्षणानि सणिडतानि भरनि ।
अन्यकारैरपि महत्या आरभत्या यलक्षण स्थिरीकृत तथपि लक्ष्यासग्राहकतेन परे
खणिडतमेव । तदेनद् यथावमर निरीक्षणीयम् । एव यदधिकलक्ष्यसग्राहक तदेव
लक्षण व्यवहार्यम् । ताइकृ शब्दार्थानेव । उक्त चाचार्यग्रदेन ‘ननु शब्दोभो काव्यं’
इत्यादि । तत्र शब्दार्थयो परिप्कारका गुणालकारादयो द्रष्टव्या । एतदशदि पर्या
ल्लोच्येव ‘कपिकर्म काव्यमातुस्तच्छाब्दार्थो वगादते स्पष्टम् । तावपि लक्ष्याभिमतानि
त्युक्त शास्त्रसद्भाव ॥’ इति निवेदन् । इह आत्मस्तवव्याप्यदेशोऽर्थभागस्यैव वास्तविकः ।
सारभूतल्लान् । अन्यस्य तु औपचारिक इत्यपि वोद्धव्यम् ॥

२. काव्यप्रकाशोति । वृत्तिकार एव कारिकाकार । तथादि—‘माला तु पूर्वेवत्’ इति काव्यप्रकाशकारिकाया ‘पूर्वेवत्’ इति कथनेन वृत्तिकारकारिकाकारयोरेकत्वं एव वृत्तिमात्रव्यप्रदर्शितमालेषमाया ‘पूर्वेवत्’ इति दृष्टं न्ततयोपन्यास संगच्छते । ‘मालेषमा १ लक्षिता कारिकाया हु सा दृष्टान्तीकृतेति वृत्तिकृत्कारिकाकृतोरैक्य स्वयमेव राज- देः सचित्तम् ॥’ इति सम्पादने १५ अंके ३३

कर, 'अपि' इति घ-पुस्तके नाति २ 'तेन-' इत्यादि 'पुन कापि, इति'
३ 'ग पुस्तके नाति ३ 'तात्र' ग पुस्तके नाति ४ 'आट' क ख घ-पुस्तके पु
५ 'वत्र शब्दार्थयो-' इत्यादि 'विशेष्यत्वेऽपगमात्' इत्यन्तः पाट पुस्तकान्तरे नाति

आसत्तिर्वृद्ध्यविच्छेदः । बुद्धिविच्छेदेऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चारितस्तदेवंदत्तशब्दस्य दिनान्तरोच्चारितेन गच्छतीति पदेन संगतिः स्यात् । अंत्राकाङ्क्षायोग्यतयोरात्मार्थधर्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात् ।

वाक्योच्चयो महावाक्यम्— योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्त इत्येव ।

‘विमलं जलं, नद्या कच्छे महिपश्चरति’ इत्यत्र नद्या इति पदार्थोपस्थितेजलमिति पदार्थेनान्वयवोधे सति सिद्धे ‘इच्छाविरहात्’ इति न्यायेन ‘कच्छे’ इत्यनेन श्रोतुरन्वयवोधे इच्छाविरह । यदि पुनरुभयान्वयेच्छया प्रयुज्यते तदा ‘नद्या’ इत्यस्य काकाशिंगोलकन्यायादनुपङ्गाद्वा ‘कच्छे’ इत्यनेन सबन्वादृहीतवकृतात्पर्यस्य श्रोतुरुभयान्वयवोधेच्छा संभवतीति ध्येयम् । आसत्तिमाह—आसत्तिरिति । बुद्धे पदार्थोपस्थितेरविच्छेदोऽव्यवधानम् । अंत्यवहितपदार्थोपस्थितिरिति तात्पर्यार्थे । व्यववानं च कालवाहृत्येन प्रकृतानुपयोगिपदार्थोपस्थित्या च सम्भवति । तत्रायमाह—बुद्धीति । वाक्यत्वे वाक्यलस्वीकारे । दिनान्तरेत्यत्यन्तव्यवधानदर्शनाय । प्रहरादिव्यवधानेनाप्यनासन्नत्वं वोध्यम् । संगतिर्वाक्यव्यवहारोपयोगिमेलक । द्वितीयं यथा—‘गिरिर्मुक्तमग्निमान्देवदत्तेन’ इत्यत्र गिरिरम्भिमान्, भुक्तं देवदत्तेनेति वाक्यार्थोधद्वयं प्रकृतम् । तत्र प्रथमानुयोगिन्या भुक्तमिति पदार्थोपस्थित्या, द्वितीयानुयोगिन्या अग्निमानिति पदार्थोपस्थित्या व्यववानम् । प्रैकृतोपयोगिपदार्थोपस्थित्या व्यववानेत्यासत्तिरस्त्येव । तेन ‘अदेव ग्रामं गच्छति’ इत्यादौ ग्रामपदार्थोपस्थितिव्यवधानेऽपि अव्यपदस्य गच्छतीत्यनेनासत्तिरव्याहृतैव । स्वार्थोवसमासलभपि पदोच्चयनिशेषं वोध्यम् । तेन ‘शन्यं वासगृहं’ इत्यादिभागस्य न वाक्यलम् । योग्यताकाङ्क्षयो पदोच्चयधर्मत्वमुपपादयति—आकाङ्क्षाति । आकाङ्क्षाया इच्छारूपत्वाद्विपरीतवृद्ध्यभावरूपयोग्यतायाश्वात्मनिष्ठतयान्वयवोवहेतुवादात्मवृत्तिलमेव । उपचारात्सजननजनकलवृपपरम्परासंबन्धात् । एकपदार्थोग्यापरपदार्थसद्वावस्थयोग्यतायास्तु पदार्थं भवेऽपि स्वाश्रयोपस्थापकलसंबन्धेन पदोच्चयवर्मलमेवावगन्तव्यम् । निरुक्तासत्तेरप्यात्मवर्मलात् तत्राप्येषैव रीतिरनुसर्तव्या । यदि पुन समनिहारविशेष आकाङ्क्षा, अव्यवधानोच्चरितलमासत्ति, तदानयो साक्षादेव पदोच्चयवर्मलमित्यास्ता विस्तर । भवावाक्यमाह—वाक्योच्चय इति । योग्यतायमावे महावाक्यलस्वीकारे ‘चक्रपा

१. उपेनि । उपचारो लक्षणा । तात्पर्यानुपपत्तिश्चोपचारे वीजन् ॥

- १. ‘नैव’ ग. २. ‘पदन्व’ स. ३. ‘उचरितेन’ घ. ४. ‘तत्र’ क. ५. ‘योग्यता—’ इति
- ६. पुनर्देव नानि, य युन्नते तु ‘वाक्योच्चय—’ इत्यस्य प्राप्तव्यते ७. अव्यवहितपदार्थे द्वन्द्विति तात्पर्यं ये’ इति पुनरानन्दे नानि ८. ‘प्रश्नोद— इत्यादि—‘अत्याकैत्र’ इत्यानुवानर्थन्दे न दृश्यते ९. ‘नानृत्यन्देव’ । एकपदार्थ—परपदार्थसद्वावस्थयोग्यताय
- १०. उपचारात्मवर्मलमेवावगन्तव्याय पदोच्चयवर्म
- ११. इन्द्रुपदन्वते माटमेड उपचारन्दे.

प्रथमं प्रनिपद्यते, अनन्तरं च ‘गां वधान’ ‘अश्वमानय’ इत्यादावावापो-
द्वापाभ्यां गोगद्वस्य ‘साक्षादिमानर्थः’ आनयनपदस्य च ‘आहरणमर्थः’
द्वाति सकेतमवनारयति । कचिच्च प्रसिद्धैपदसमभिहारात्, यथा—
‘हैर प्रभिन्नकमलोदरे मधुनि मधुकरः पिवति’ इत्यत्र । कचिदासोप-

दनुर्धर्मः । शुक्लादयो हि गवादिकं सजातीयेन्य. कृष्णगवादिस्यो

नमस्ते गणेशासुपि नियत्वम् । आविभूतविरोभावावेन द्वन्द्वाद्विविषयक्षत्रीविवेद्वा-

वस्तु वर्मो इव नाम दृष्टि । पिण्डोपाधान हेतु लम्बुप पाद चनि—ग्रहकाद्यो हीति ।

१० यामनित्र ग्रन्थादिवर्तने, निर्गम हि ग्रन्थ कामनित्र अद्यति यद्यच्चित्तप्रियम्, निर्गमनित्र न ग्रन्थाद्या पर्वीपाप-विभिन्न हैति । उपराम् ॥३५॥ । ददा हर्षो ददा दीर्घपूर्ण । एवं ददिवेश्वराद् । रथा—शोभाद्यादेहस्तात् । दिवा दृष्टि—दृष्टि
नेति ददा ददिवेश्वराद्यादेहस्तात्माद् । गलेव ग्रन्थादित्वात् प्राप्ति, एवं ददिवेश्वराद्यादेहस्तु दिविश्वरे, यामदादिविषयादेहस्तोगतिवृत्तौ च दिवाम् च दृष्टौ । दिवा
दृष्टिसु न ग्रन्थादिविषये दृष्टि, दिविक् दिविलिप्तमेहैति न ग्रन्थादिविषये दृष्टि
एवं ददिवेश्वरादिविषये दिवाम् च दृष्टौ । एवं ददिवेश्वरादिविषये दिवाम् च
दृष्टौ । एवं ददिवेश्वरादिविषये दिवाम् च दृष्टौ । एवं ददिवेश्वरादिविषये दिवाम् च
दृष्टौ । एवं ददिवेश्वरादिविषये दिवाम् च दृष्टौ ।

१२८
नी भाष्यदेवटे रामरामिशाच तु तु तु तु तु
तु तु तु तु तु तु तु तु तु तु तु तु तु तु
तु तु तु तु तु तु तु तु तु तु तु तु तु तु
तु तु तु तु तु तु तु तु तु तु तु तु तु तु
तु तु तु तु तु तु तु तु तु तु तु तु तु तु

‘क्लिनः साहसिरु’ इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो देशविशेषादिरूपे
नार्येऽनेमन्त्रया यद्यगत्तया सासंयुक्तान्पुरुषादीन्बत्याययति, यथा च
‘गङ्गाता घोपः’ इत्यादौ गङ्गादिशब्दो जलमयादिरूपार्थवाचकत्वाल-
इत्तोऽग्नभन्तम् सामीप्यादिसंवन्धसंवन्धिनं तटादिं वोधयति, सा
दत्तगार्भिणा ग्रामानिकेनरा ईश्वरानुद्वाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम ।
एतत् तेन गृहि प्रमिल्लिरेत् । उत्तरत्र ‘गङ्गातटे घोपः’ इति प्रतिपाद-

१५२ इति प्राणाया 'रामोऽग्नि सर्वं गहे' इति वक्ष्यमाणाया स्वार्थस्त्री दुर्ग-
प्रिया तेज वोगिसाया गमयन्तरलक्षणागामव्याध्याधायकलात् । अत एव
भद्री श्रद्धा- इत्याप्यग्निगमक्षमितपाञ्चलक्षणागूढनेसदाहरणमपि संग-
ते । एवं दिग्बर इत्याशिगदाना पांचक्षत्या रुदलीतादिना अन्वगमलगा-
नन्तर देवा इति कठनादिष्टप्रमुख्यार्थमेव वोधक्षत्येन लक्षणाग्नीकारात् ।
१५३ इति रात्रे व्यन्ते इत्यसु त्रिल कवयः अत्र द्वितीयकाण्डप्रथम
व्याख्यानाग्निगितेन कठोरेवोपस्थापनेऽपि लक्षणा । एवं वा
१५४ इत्य तिद्वारादिपि लक्षणा समाप्ति । शश्यतावच्छेदहृष्टिनिशि-
क्षिक्षिशत्रुग्रह-इत्यानिरिक्षा मीहारात् । यदा 'लासम्भि वस्ति'-
१५५ इति श्रद्धा- । या च शुभिग्रीगम्भा, नमा ज्ञानात् । आ-
१५६ इति श्रद्धा- इति गामन्यत प्रयोजनगानाद्वा । प्रयोजनम्
१५७ इति श्रद्धा- दर्शनन्तरेन भावनीति तम हेतुलमुगानम् । 'प्रयो-
जनम्' इति श्रद्धा- इत्यत्वं । अत्र प्रागृत्योदित्यवकाशित्यागेन विभिन्नोरा-
१५८ इति श्रद्धा- लुग्धुर्मन्त्रिन्याक्षेत्रं प्रत्यर्थेति विज्ञप्त्यागानाय विश-
१५९ इति न त्वया विद्यते । इत्युपराद्य ति लक्षणा । तत्त्वामात्रा
१६० इति श्रद्धा- इति वक्ष्यत्विद्युत्यन्यम् । विद्युत्त्वाम् तमा पा-
१६१ इति श्रद्धा- इति वक्ष्यत्विद्युत्त्वाम् तमा पाम् विद्युत्त्वाम् तमा पा-
१६२ इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा-
१६३ इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा-
१६४ इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा-
१६५ इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा-
१६६ इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा-
१६७ इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा-
१६८ इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा-
१६९ इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा- इति श्रद्धा-

नालभ्यस्य शीतत्वपावनत्वातिग्रयस्य वोधनरूपं प्रयोजनम् । हेतुं विनापि
यस्य कस्यचित्संबन्धिनो लक्षणेऽतिप्रसङ्गः स्यात्, इत्युक्तम्—‘खडे:
प्रयोजनाद्वापि’ इति ।

केचित्तु 'कर्मणि कुशलः' इति खडावुदाहरन्ति । तेषामयमभिप्रायः-
कुशलातीति व्युत्पत्तिलभ्यः कुशग्राहिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृतेऽसंभव-
न्विवेचकत्वादिसाधर्म्यसंवन्धसंवन्धिनं दक्षरूपमर्थं वौधयति । तदन्ये

इति । प्रतिपादयतीति प्रतिपादनं वाक्यम्, तदलभ्यस्य । सुख्यवच्चदधिटिवा-
क्येनाप्रतिपादस्येत्यर्थं । तीरस्य विप्रकृष्टाशगतशीतलायपैक्षया सनिकृष्टाशगतशीत-
लादेराधिक्यमन्त्रातिराय । एवं च ‘अतिशीतेऽप्तिपावने तीरे धोय’ इति व्यज्ञना-
जन्यदोधो लाक्षणिकदश्चदप्रयोगस्य प्रयोजनमिति भाव । ‘कार्थिंत्व लग्नित’
इति लक्षणादा निषेध उक्त । अशक्तितो स्टिप्रयोजनविरहात् । यथा—‘नमुदे
चरणाघातं सुख मुमुक्षि तेऽकरोत्’ । अत्र निर्जितत्वं लक्ष्यते । एषा नेवार्थ-
लक्षणा दोषतदा वक्यते । सा च कविप्रयोगानर्त्तत्वात् प्रकृतलक्षणस्य लक्ष्या
न भद्रतीनि तत्रातिव्याप्तिवारणाद चरमहेतुद्वय न्यत्तम् । तदेव दर्शयति—हेतु-
मिति । राटिप्रयोजनदोरन्यतरमित्सर्थं । संबन्धिनो सुखार्थस्तदनिधिन । ल-
क्षणे लक्षणायाम् । उदाहरन्ति ‘काव्यप्रकाशकारादद्य’ इति वेद । लाति इति ।
व्युत्पत्तिः प्रश्निप्रत्ययदिभागकल्पना, तान्यस्तत्प्रतिपाद । प्रश्नते हैं एवं
वर्मान्वयेऽसंभवन्योश्यतान्वभान । पदार्थस्तान्वभानुपसन्निप्रतिवान्वद्वाग्
लक्षणादानुपसोगित्वमित्यपेक्षेदम् । अन्य इति । सप्तकानिक्रयेण दृश-

१ सदन्य रुनि । नारिरचिरनेत्रू । अति साधनेऽवयवान्ते हरिहर्षा चिर-
पादोग्ने बुद्धवस्त्रम् दद्वारिणि शश्चक्षव्याख्यनेन । चिरं क्षेत्रग्रहार्थं प्रवृत्ति-
निरित्सीष्टते दैत्यस्तदारस्म भूम्पटो दुर्जर । एव चराचनार्थादिकृ-
तेरीणादिके रुणि निष्ठहस्य चन्द्रसरस्म दद्विणि सोऽपाद्या निष्प्रित्यापयन्त्या प्रहृ-
ष्टिहेतु दे प्रत्यरात्रेव लक्ष्मिरूपान्तिरेवदर्शना । एते तात्पात्रादिकृते ही मेरे ।
अत एव लक्ष्मिरूपान्तिरेवदर्शने हरन् । अथावधारावाचिकाम्पेदै ।
तिग्रेव दैत्याहर्वेत्युदये । वृहिद्यात्तर्हर्व इति अनुवादे होता ।
एव चराचनार्थादिके गत्तरात्रादिके लक्ष्मिरूपान्तिरेवदर्शने हरन् ।
तीहृदयेत्पुर्वते देवादूर्धित्वादृशं दावो द्वृद्वृद्वे ।
ही नद्युपाद्य चराचनार्थ । एव दृश्ये दर्शनान्तिरेवदर्शने हरन् ।
प्रवृत्तिरेव । एवि ही एव चराचनार्थादिकृते लक्ष्मिरूपान्तिरेवदर्शने
हरन् । एव चराचनार्थादिकृते । एव चराचनार्थादिकृते लक्ष्मिरूपान्तिरेवदर्शने

रोपा । इयमेव रूपकालंकारस्य वीजम् । रुद्रावुपादानलक्षणा सारोपा
यथा—‘अश्वः श्वेतो धावति’ । अत्र हि श्वेतगुणवानश्वोऽनिगीणत्वं-
रूपः स्वसमवेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते । प्रयोजने यथा—‘एते कु-
न्ताः प्रविगन्ति’ । अत्र सर्वनामा कुन्तधारिपुरुपनिर्देशात्सारोपत्वम् ।
रुद्रौ लक्षणलक्षणा सारोपा यथा—‘कलिङ्गः पुरुषो युध्यते’ । अत्र
पुरुपकलिङ्गगद्योराधाराधेयभावः संवन्धः । प्रयोजने यथा—‘आयु-
र्वृतम्’ । अत्रायुप्कारणमपि वृत्तं कार्यकरणभावसंवन्धसंवन्ध्यायुत्तादा-
त्म्येन प्रतीयते । अन्यवैलक्षण्येनौव्यभिचारेणायुप्करत्वं प्रयोजनम् ।

येथा वा—राजकीये पुम्पे गच्छति ‘राजासौ गच्छति’ इति ।
अत्र स्वामिभावलक्षणः संबन्धः । यथा वा—अंग्रेजात्रेऽवैयवभागे

१२ अप्रेनि । अप्रदल इवायनावेद्विवक्षुप्ते इत्यग्ने लाप्तिः । इत्यव-

१ 'अद्यात्' संग्रह इति गुरुः २ ग्रन्थस्माप्तव्यदातुलक्षणितः ३
 'ग्रन्थस्माप्तव्यदातुलक्षणितः' एवम् ४ अद्यनितेन इति गुरुः तदा ५ 'आद्य
 नितेन! इति संग्रहव्यवस्थास्माप्तव्यदातुलक्षणितः' इति प्रयोगः इति गुरुः ६ 'परम
 अ एव, व्युत्तर्येतु 'व्याप्त' इति ७ व्युत्तर्येतु स. ८ ग्रन्थेण ए 'हस्ताददेशभूमि
 र्युत्तर्येतु 'अनामेति' इति व्युत्तर्येतु

सादृश्येतरसंबन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ॥ ९ ॥
सादृश्यात् मता गौण्यस्तेन पोडग्र भेदिताः ।

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः । सादृश्येतरसंबन्धाः कार्यकारण-
भावादयः । अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्वेत् । खट्टावुपादानलक्षणा सा-
रोपा गौणी यथा—‘एतानि तैलानि हेमन्ते शुखानि’ । अत्र तैल-
जट्टस्तिलभवलेहस्त्रपं सुख्यार्थमुपादायैव सार्पपादिषु लेहेषु वर्तते ।

दिना प्रतीयमानस्य विपश्य निरक्षाध्यवसानविशेष्यम् । पूर्वोदाहरणान्वेति ।
शेतो धावति । कुन्ताः प्रविशन्ति । कलिङ्गः साहस्रिकः । गङ्गायां घोपः प्रतिव-
संतीति । एतानीस्त्रये । एष्वश्वादीना विशेष्याणां शब्दं विनैव प्रतीयमानसाद्
‘गङ्गायाम्’ इत्यादौ तीर विशेष्यम् । तत्र शब्दं विनैव प्रतीयते । पुनरपि टक्क-
णाचा द्वैविश्यमाह—सादृश्येतरेति । सादृश्यसंबन्धहेतुना लक्षणा गौणव
इत्यर्थः । तेन निरक्षद्विश्वेन पूर्वोदाहरणान्वेति । ‘अश्व शेतो धावति’ इत्यादै-
न्वेत्यर्थे । एतानीति । हेमन्ते हि तैलाद्यभावादत्यन्तं दुःखसुत्यते । तदेव
राकरणेन तैलानाभ्युपकारित्वमिति सूचनाय ‘हेमन्ते’ इत्युक्तम् । उपादानव-
स्त्रपरित्यज्यैव । सार्पपादि क्षेत्रेषु वर्तते इति वृत्तादिविलक्षणग्रन्थवलहस्त्रपं वर्णन-
न्येन सर्पपादिक्षेहान्प्रतिपादयतीत्यर्थे । ‘छत्रिणो यान्ति’ इनिवत्तिलक्ष्मेहस्त्रानि

१. गौण्य इति । शुणेन्य आगता गौण्य इति विश्वह । ‘तत आगतः’ इत्य-
‘दित्या-इति दीप् ॥

१ 'तत' ग. २ ग पुनरेत तु 'एव' इत्यम्यनि 'शादृश्येतर-' इत्यादि रदित्या वर्तते, त
द्वये "आदित्रणादिन्द्रार्थी शूदा इन्द्र नादश्यं क्षान्त् । छचिन्दन्नानिमानद् 'रात्रिय उर्मी
राता' इति । वचित्तात्कल्पन्वात् 'अनक्षा नजा' इति । वचिट्टवद्यवायविनामानद् 'क्षमन्तेऽस्त्रदे
हन्तोप्यम्' इति । छचिन्नाहत्यवात् 'छत्रिणो यान्ति' इति । एव यान्यनुदाहरण्यमानि । एव
पठ्यर्था इति वचनात् । शादृश्यसंबन्धात् ना एवाद्या उक्षणा गौण्यो भवन्ति ।" इति पाठान्त्र वर्तते
३ 'नेय प्रयोगमन्तरी' । नां केगदिन्द्रेहस्त्रात् चर्त्यन्तेहादित्यानामेव एव प्रचिद्यता नियमित्वद्
इति ग-पुनरेत्यपिका पाठ ४ 'इति' पुस्तकान्ते नालि ५ उक्षचित् 'एव यमायमेन्द्रा
उपदमध्याहार्यम्' । एनेन लक्ष्मा वावच्छेदेन सारोपात्ववसाधवसानान्वयन्योन्वितं न यहृ
संमनम् । बन्तुनन्तु त्यामन्ति वन्नि पिटुदा कमवादोप्त्र निष्ठनि' इत्यादौ 'उपदिश्यनि क्षमन्तीन्'
इत्यादौ चाच्याहरेणामि सामानविभलितपदासनवात् 'वडी' वडी वरन काम । इत्यादौ 'रात्रेऽस्त्र-
संवेच्छेत्' इत्यादौ च शब्दः अयोनेदानामात्तिन्नगेत्यात्मवत्तानासंबन्धानाट्यनियमन्त्यमित्यार । ५
इत्यात्मप्रसादान्तरेदा 'क्षमेषाना तु यतोर्नि निष्ठानि नियमत्याका । विष्यन्त दृष्टेन्यमित्यात्मत्य-
न्यानि ॥' इति ॥ ज्ञा दृष्टम् । अन्योदानान्वयन्यम् 'क्षमाहस्त्रानिन्नमगरार्थी' इति लक्ष्मेहस्त्र-
व-विश्वात् वर्णन्यानि वर्तते । एनेन उक्षचित्तेन्यैव क्षमेषान्वयन्नमित्यात्मत्य-
न्यमन्तरी । तु तु कामनीना दृष्टानान् । स्व च 'क्षमाय दोप' इत्यादित्यादित्यात्म-
त्यमित्यात्मत्य- ॥' इत्यपिका दृष्टने ।

प्रयोजने यथा—राजकुमारेषु तत्सद्वशेषु च गच्छत्यु ‘एते राजकुमारा
गच्छन्ति’ । रुद्रावापादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा—‘तैलनि
हेमन्ते नुखानि’ । प्रयोजने यथा—‘राजकुमारा गच्छन्ति’ । रुद्रौ
लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा—‘राजा गौडेन्द्रं कण्टकं शोधयति’ ।
प्रयोजने यथा—‘गौर्वाहीकः’ रुद्रौ लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गौणी
यथा—‘राजा कण्टकं शोधयति’ । प्रयोजने यथा—‘र्णुर्जल्पति’ ।

पत्र देचिदाहुः—गोनहचारिणो गुणा जाव्यमान्यादयो लक्ष्यन्ते ।
ते च गोशद्वयं वाहीकार्यागिधाने निमित्तीभवन्ति । कदयुक्तम् ।

हरावनकेऽन्यमोऽनीनि भाव्यम् । नन्येव कवमद्र सुरार्थकाश एति चेत्, सर्व-
परिरोहना तिलभवलागादार । नाम नामिकरणैनान्वयाणुपपत्तेरोद्धरुरार्थ-
पात्तर्पीरागार । न चतुरवायेवदेवेनम्य तिलब्रह्मता तिलभवलागाद्र इत्यन्व-
राणुपपत्तिसिंहि दाव्यम् । लाटारातारालूप्तरातेजसीमारार । नीरि निर्वार्त-
पदित्यग्नशुर्गा इदम्नाम वेगाप्रमत्तेव एति च । एव य त्वं हे रुद्र
त्यग प्रत्यागमने तत्परधेन तैत्पदम्नाम्नाणुपपत्तिरेव हरुरार्थिद । न
ैव राजदा षोष्ठ । इत्यार्थं शर्वैव तत्पुरार्थध्यापनम्ये तिलिपि इत्यज्ञर्हि-
त्युपदित्यग्नशुर्गा इदम्नाम । निर्वार्ता हरुरार्थकाम प्रत्यागम्य
पोषणी विश्व तत्प्रतिपादनार्थपात्तरात्तराजा । एते राज्यान्वारा
एति । ३५ विश्वदित्यग्नशुर्गार्थपात्तरात्तराजा राज्यान्वारा
प्रत्यागम्ये । राज्यान्वारि राज्यान्वार राज्यान्वार इत्येतत्तम् । राज्या
र्गान्वारेन्द्रभिति । ३६ विश्वदित्यग्नशुर्गार्थपात्तरात्तराजा । विश्वदित्यग्नशुर्गा
पात्तरात्तराजा । तत्प्रतिपादनार्थपात्तरात्तराजा विश्वदित्यग्नशुर्गा
पात्तरात्तराजा । विश्वदित्यग्नशुर्गा विश्वदित्यग्नशुर्गा । विश्वदित्यग्नशुर्गा
पात्तरात्तराजा । विश्वदित्यग्नशुर्गा विश्वदित्यग्नशुर्गा । विश्वदित्यग्नशुर्गा

गोगद्वागुर्हीतसंकेतं वाहीकार्थमभिवातुमेवक्षत्वाद् गोगद्वार्थमात्र-
वोधनाच्च । अभिधाया विरतत्वाद् विरतायाश्च पुनरुत्थानाभावाद् ।

अन्ये च पुनर्गोप्यदेन वाहीकार्थोऽनाभिधीयते । किंतु स्वार्थ-
सहचारिण्यमाजात्येन वाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते । तेऽप्यन्ये
न मन्यन्ते । तथाहि—अत्र गोगद्वाद्वाहीकार्थः प्रतीयते, न वा ।
आद्ये गोगद्वादेव वा । लक्षिताद्वा गुणाद् । अविनाभावाद्वा । तत्र, न

गोगद्वार्थमिति तत्त्वाद्यमपि वोपयन्वित्तन आह—गोशद्वार्थमाववोधना-
ध्यति । विरतनात् प्रतीतियोग्यतापिग्निहेण नष्टप्रायलान् । मट्टुबासिदगद्यमा-
मित्ता गुरुदर्शगेवज्ञनलियमादिपनिप्राय । नन्दम्य नियमस्य ऐपादी व्यन्ति-
वाग्दर्शनाम्यद्यतेन पुनरपि प्रतीतियोग्यता कल्पनीयेत्यन आह—विरताया
इति । उन्धानाभावात् प्रतीतिजननोन्मुखीभावप्रिग्नात् । ऐपादी घर्मनिरे गृह्णत
द्युम्बुद्यम्बुद्यन्तर वोधयनु । प्रहृते तु गोन्ये गृहीता वक्तिर्गीत्वाथर्थं वोपयित्व
एडि त—उग्नियोग्येनदानिपर्वत्वं लक्ष्यावैयोधमुभवेन लक्षणेत तार्मान्तिरेति
स्त्रा । स्वार्थेन्ति । स्वार्थो गोचरम् । तत्त्वमानाविस्तरीपत्रे । गुणसाज्ञा
स्त्रैनेति । द्युम्बुद्यगुणात् वक्तिर्गीत्वाम्यद्यन्तवै इति भाव । आद्ये प्रती-
तिर्गीति । न प्रथमा, न गोगद्वाद्यन्यप्रत्यपदव । अम्बंकेतिनवाद् गोगद्वार्थे
विरतत्वाद्यन्यपदव । न तृतीयः, न गिनाभावादन्यप्रत्यपदवः । शाढ्डेऽन्यये-
म्बंकेति इत्युपरिष्यवन्त्यन्यवात् । अत्र हृतुमाह—गार्वीति । एव
द्युम्बुद्यगुणादिना मन्यमित्योन्म्य । ऐपादीद्वाग्नादिना नीमामगनात् मन्य-
मित्युपरिष्यवन्त्यन्यवात् वाक्येऽप्यविद्यक्त्वाद्वाग्नादिनदृष्ट्याम् । अन्यथोत्तिर्गी-
तिर्गीतिर्गीति इत्यन्यवात् । निर्दिश्योऽन्यमवान्म्य लक्षणाया अम्बंनवाद् । न च
प्रतीतिर्गीति इत्यन्यवात् निर्दिश्यनेति वाक्यम् । लक्षणेत्यनिन्दिश्यत्वं विप्रतीतिर्गी-
तिर्गीति इत्यन्यवात् वाक्येऽप्यविद्यक्त्वाद्वाग्नादिनदृष्ट्याम् । गवद्वार्थम
द्युम्बुद्यगुणादिन एव एव एव एव । लक्षणेत्यनिन्दिश्यत्वं उद्दारेऽप्य-
विद्यक्त्वाद्वाग्नादिनदृष्ट्याम् एव एव एव एव । लक्षणेत्यनिन्दिश्यत्वं उद्दारेऽप्य-
विद्यक्त्वाद्वाग्नादिनदृष्ट्याम् एव एव एव एव । लक्षणेत्यनिन्दिश्यत्वं उद्दारेऽप्य-

1. लक्षणेति । लक्षणेत्यनिन्दिश्यत्वं ।

2. लक्षणेति । लक्षणेत्यनिन्दिश्यत्वं ।

प्रथमः । वाहीकार्धस्यासंकेतितत्वात् । न द्वितीयः । गोगवयचन्द्रसु-
सादिगद्वद्वानामवयवप्रसादादिसाम्येऽप्यन्योन्यसाम्यतमगद्वार्थानभि-
धायकत्वात् । न तृतीयः । अविनामावलभ्यस्यार्थस्य शब्देऽन्वये
प्रवेगासंभवात् । शब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते । न द्वितीयः ।
यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्थो न प्रतीयेत्, तदात्य वाहीक-
शब्दस्य च सामानाधिकरण्यमैंसंगतं स्यात् ।

तस्मादत्र गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सहान्वयमल-
भमानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्यसंबन्धाद्वाहीकार्थं लक्षयति । वाहीकस्याज्ञत्वा-
धतिशयवोधनं प्रयोजनम् । इयं चै गुणयोगाङ्गौणीत्युच्यते । पूर्वा
तृपचारामिश्रणाच्छुद्धा । उपचारो हि नामात्यन्तं विशकलितयोः
शब्दयोः साहश्यातिशयमहिन्ना भेदप्रतीतिस्थगैनमात्रम् । यथा—

‘पंदिप्रवर्द्धात्’ इति जैनिनिसूत्रोलं न स्यात् । क्षेत्रपैक्षया लक्षणादा सुखार्थान-
धारित्रित्याननापेक्षत्वेन चित्तम्बाधोंपस्यापकलात् समवारे निरोपेऽविप्रक-
र्पाद्विलम्बाधोंपस्यापकलात् । ‘उत्तिद्वितीया धनता च तिन् वाक्य पदान्वेद तु
चरहतानि । सा प्रनियादा क्यनित्यपैक्षान्यानं “मो दोगदलं चमारदा” ॥’ इति
कात्तिक्षया सूक्ष्मार्थारदा । न द्वितीयः, न प्रतीतिरित्यन्वय । अत्य गोण-
व्यस्य, वारीकराद्यस्येतत्त्वात् चकारो दोन्य । सामानाधिग्रन्थमेजर्यप्रदत्ति-
पादवलम् । सनकभाट—तस्मादेति । तस्मादुपदर्शित्वाद्वै दोषनन्दर् ।
अन्वयनिति । उनेदर्ददन्वेत्यनेत्यारि । अगत्यादीति । विद्विभैरुद्युमि शुभात्मा-
यप्तोरेत्यस्मित्यपेत्येदं निर्देशनम् । अन्यथा दाम्पत्यदम्पोरेत्यपन्त्रजगपदमन्दो
न समवति । प्रयोजननिति । अन्यतार्थानेदशनीति प्रयोजनस्मिन् काव्यमन्द-
कार । इयं चेति । शुभस्य नाधारण्यस्य दोन्याद् त्यनिदयत्यन्देशन्दम्प-
न्दम् । तदुपर्य—‘त्यन्ताल्लुप्तेऽप्यत्येत्या’ ह चैत्यं इति । तद्यन्ताल्लु
प्तेऽप्यारण्यन्देशदुपदर्शित्यस्यन्दर्हत्यर्थाणां । पूर्वा तद्यन्ताल्लुप्तेऽप्य-
न्दम्पत्यन्दना । शज्यत्यस्येददेशोपमेव जेत्युपदानामहु । तद्यन्ताल्लुप्तेऽप्य-
न्दम्पत्यन्दना । इत्याद्यप्तेऽप्यत्येत्यार्थान्देशन्दम्पत्यन्दनार्थान्देश-
न्दम्पत्यन्देशन्दम्पत्यन्देशन्दम्पत्यन्देशन्दम्पत्यन्देशन्दम्पत्यन्देशन्दम्पत्य-
न्दम्पत्यन्देशन्दम्पत्यन्देशन्दम्पत्यन्देशन्दम्पत्यन्देशन्दम्पत्यन्देशन्दम्पत्य-
न्दम्पत्यन्देशन्दम्पत्यन्देशन्दम्पत्यन्देशन्दम्पत्यन्देशन्दम्पत्यन्देशन्दम्पत्य-
न्दम्पत्यन्देशन्दम्पत्यन्देशन्दम्पत्यन्देशन्दम्पत्यन्देशन्दम्पत्यन्देशन्दम्पत्य-

‘निंधश्यामलकान्तिलिपवियतो वेष्टद्वलाका धना
 व्राता; शीकरिणः पयोदमुहृदार्मानन्दककाः कलाः ।
 कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽसि सर्वं सहे
 वेदेही तु कथं भविष्यति हृषा हा देवि धीरा भव ॥’

देवि नमाद—धर्माति । वर्मा लक्ष्य । तद्वृत्तिपदार्थो वर्मे । स्त्रिगंधदयाम्-
लेनि । स्त्रिणि श्रीरामस्योक्तिरियम् । लित्तेति । व्यासेत्यर्थ । वैद्युदलाक्षा सच-
रात्रुका जंगा । पयोदमुहूर्दा मयूरगणानानन्दजनिका आनन्दजनिता वा केका धनय ।

विजनत्वम्, अतः संकेतस्थानमेतदिति क्यापि संनिहितं प्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते । अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपं व्यञ्जयार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजनम् ।

‘मित्रकण्ठध्वनिर्धौरैः काकुरित्यभिधीयते’ इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकरेभ्यो ज्ञातव्याः । एतद्वैशिष्ट्ये यथा—

गुरुपरतच्चतया वत् दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोकिललिते नैष्यति सखि सुरभिसमयेऽसौ ॥’

अत्र नैष्यति, अपि तर्हि एष्यत्येवेति काका व्यञ्जयते ।

चेष्टावैशिष्ट्ये यथा—

‘^३संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विद्गंधया ।

हैसन्नेत्रार्पिताकूत लीलापद्मं निमीलितम् ॥’

अत्र संध्या संकेतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया क्याचिद्वैत्यते ।

सनिधि· सामानाधिकरण्यम्, तस्य प्रच्छन्नकामुकनिरुपितत्वं वैशिष्ट्यम्, उच्यते व्यञ्जयते । अत्रैव अस्मिन्नुदाहरण एव निर्जनत्वातिशयो वैशिष्ट्यं प्रयोजनं तुतीयव्यञ्जनायाः कारणम् ॥ मित्रेति । शोकहर्षभयादिकृतेत्यर्थः । आकरेभ्य उपजीवभरतादिग्रन्थेभ्य ॥ सुरभिसमये वसन्तकाले । अपि तर्हीति । अपि विद्यर्थः ॥ संकेतेति । विटमुपपतिम् । हसत्प्रफुल्म् । नेत्राभ्यामर्पितमाकूतमात्मामित्रायो यत्र तद्यवा स्यात्तया निमीलितमित्यर्थ । यद्वा, हसदिति नेत्रविशेषणम् । एतदेव पद्मनिमीलनस्य नेत्रार्पिताकूतत्वं वैशिष्ट्यम् । चेष्टादिकस्येत्यादिपदाचेष्टाविरहादिग्रह ।

1. उच्यते हृति । व्यञ्जनया प्रतिपादते इत्यर्थः ॥

2. काकुरिति । कायल्यर्णन्तरमिति काकु । यद्वा काकुजिह्वेति पश्पशायां भाष्यकारः । तद्यापारिशेषसवादत्वाच्छोकहर्षभयादिभिर्धर्वनेत्रिकारः काकु । तथा चोकम्-‘वावयमिषेयमानेऽर्थे येनान्य प्रतिपद्यते । मित्रकण्ठध्वनिर्धौरैः स काकुरिते व्यञ्यने ॥’ इति ॥

3. संकेतेति । संकेतकाले मनो यस्य । त निशासुमित्यर्थः । अत एव हसद्या नेत्राभ्यामर्पितं सचितमाकूत रहस्य येन । हसदिति मित्र प्रकुठनित्यर्थकं पद्मिषेयां वा । शेषं व्यक्तम् । हइ नेत्रेद्वितीन लक्षितो गूढाभिप्राय । कामिन्या निशासुनकेन पद्मनिमीलनेन प्रकाशित ॥

एवं वक्तादीनां व्यस्तसमत्वानां वैशिष्ट्ये वोद्धव्यम् ।

त्रैविद्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ॥ १७ ॥

अर्थाना वाच्यलक्ष्यव्यज्ञयत्वेन त्रिखपतया सर्वा अप्यनन्तरोक्ता व्यज्ञनास्त्रिविधाः । तत्र वाच्यार्थस्य व्यज्ञना यथा—‘कालो मधुः—’ इत्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा—‘नि.शेषच्युतचन्दनं—’ इत्यादि । व्य-
ज्ञयार्थस्य यथा—‘उअ णिच्चल—’ इत्यादि । प्रकृतिप्रत्ययादिव्यज्ञ-
कत्वं तु प्रपञ्चयिष्यते ।

शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ।

एकस्य व्यज्ञकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ॥ १८ ॥

यत् शब्दो व्यज्ञकत्वेऽप्यर्थान्तरमपेक्षते, अर्थोऽपि शब्दम्, तदे-
कस्य व्यज्ञकत्वेऽन्यस्य सहकारितावश्यमझीकर्तव्या ।

अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात्रिविधो मतः ।

शब्दोऽपि वाचकत्वाद्वल्लक्षको व्यज्ञकत्वथा ॥ १९ ॥

तद्विषये यथा—‘नादते भूषण दत्तं नाहृता चिरमृच्छति । नृगाधी न क्षिपत्स्त्रिया-
सादर नयि पद्यति ॥’ लक्ष चेष्टाविरहेण कोपो व्यज्यते । तस्य च वान्तापाराधना-
तीकर्त्वं वैशिष्ट्यम् । व्यस्ताना प्रत्येकं समत्वाना द्विव्यादित्रयीर्णालम् ॥ त्रैविद्या-
दिति । त्य व्यज्ञना ॥ प्रपञ्चयिष्यते । ‘अचंलक्ष्यनन्तराद्यन्युराहरणे’ इति
इति ॥ ननु शास्त्र्या व्यस्तानामर्थसार्थानामपि शब्दस्तोपयोगित्वमन्तर्लेप तन्मीद्वा-
मन्दोमेदकारप्रस्तुत आट—शब्दोऽप्य इति । अप्यान्तराश्रयः अर्थान्तरगोप्य-
पद । ‘व्यनक्ति’ इत्युपज्ञते । इत्युपपत्तिर्दीनानन्तरामुखनिमाट—एकस्येति ।
स्तरारिता इत्यपानकारप्रत्यक्षम् । इत्यप्यर्थं च व्यदाहितोऽप्यस्त्रियेन । एव च द्वय
पद्यत्वं व्यज्ञनहितोपवारित्वेन प्रधानत्वं त्वय तत्त्वान्तिप्रयत्नेन्द्र तत्पाद्य व्यन्तरं द्वन्द्वा भाव ।
ननु नाटकादौ पैसात्तिर्द्वयेन्द्रिये व्यद्यन्तेन्द्रिये व्यद्यन्तिर्द्वयेन्द्रिये व्यन्तरं निर्द्वयं ननु इति
द्वे । न । न । यि इत्योपरित्वं व्यद्यन्तेन्द्रिये व्यन्तरात्मनाम् । द्वे निर्द्वयाग्निर्द्वयं द्वे-
द्वेदित्वात्तस्त्रियान्तरामुखनिमाटेन्द्रिये द्वे निर्द्वयांन्तराम्य प्रदर्शनेन्द्र
द्वयप्रस्त्रवर्त्तर । आट द्वय द्वन्द्वा—‘एव द्वेद्वयेन्द्रिये द्वेद्वयेन्द्रिये द्वेद्वयेन्द्रि-
येन्द्रिये । अपदर्शनेन्द्रिये तिर्द्वयं नाट्यं ननु व्यन्तरं व्यन्तर । एव । एविद्य-
दित्वप्रस्त्रं निर्द्वयं नाट्यं व्यन्तरं व्यन्तर—जनिपेति । एव-

अभिधोपाधिको वाचकः । लक्षणोपाधिको लक्षकः । व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः ।

किं च—

तात्पर्यार्थ्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयवोधने ।

तात्पर्यार्थं तदर्थं च वाक्यं तद्रोधकं परे ॥ २० ॥

अभिधाया एँकैकपदार्थवोधनविरमाद्वाक्यार्थेऽपस्य पैदार्थान्वयस्य

विवर्णपार । अभिधाया लक्षणया वा शब्दैः प्रख्येऽसुपस्थापिताना पदार्थानां संनगों-वाक्याद्वासमानस्तात्पर्यार्थ्या वृत्तिमपेक्षत इति प्राचीनन्यायिकमतमाह—किंचेति । मतान्तरसूचनाय ‘आहु.’ इति । ‘परे’ इति परेणान्वय । इयनेवाख्युनिर्देशंसर्गमयांदोच्यते । अभिधाया इति लक्षणाया उपलक्षणम् । अनिहितानामनिधया लक्षणया वा पदोपस्थापितानामन्वयवोधवादिना प्राचीनन्यायिकानामिलवर्ण ।

1. तात्पर्येति । एतदुक्त भवति—ज्ञावात्पदाना पदार्थानावे शक्ति, नत्वन्ननामेऽपि । गौरवादनन्यलभ्यत्वाच । तदशो हि तात्पर्यार्थो वाच्यार्थविलक्षणशरीर आकाशायोग्यतामत्तिवशादपदार्थोऽपि प्रतीयते । न चापदार्थविषयम्यापि शाब्दवोधविषयत्वे कर्मचिदुपस्थितस्य गगनादेरपि तद्विषयत्वापत्तिरिति वाच्यम् । अपदार्थविषयस्य शाब्दोऽपि विषयतावामप्रयोजकत्वात् । इत्यभिटिनान्वयवादिनो नेयाचिक्षणामृतामासक्तः । तेषां मयमभिप्रायः—‘घट करोति’ इत्यादौ घटवृत्तिकर्त्तव्यानुदृग्ग कृतिरित्यर्थो वोधने । तत्र घटपदस्य घटोऽर्थः, अग्रत्ययस्य च कर्मना, वृत्तिना तु न कस्यापि, इत्यपदार्थोऽपि वृत्तिता तात्पर्यवशादनयो । ससर्गविभया भासते । अन्विताभिधायावादिन, प्राभाकराल्लु—‘अन्वयस्य वाक्यार्थोऽपि पदाना शक्ति । व्यवहारेणान्वितस्यैवोपसाधनाचत्रैव शक्तिग्रहात् । तथाहि—‘देवदत्त, गामानय’ इत्युत्तमवृद्धप्रयोगात्तालादिनतीव वर्त्ति मध्यमवृद्धे सचारयति, तच्चेष्या तस्य वादयम्य तदर्थवोधकतामनुमाय पश्चात् ‘गानय, अश्रमानय’ इति प्रयोगे गवापसरणमभावरण च दृष्टान्वयव्यतिरेकान्या किंनापदार्थान्विते कारके कारकपदस्य, कारकपदार्थान्विताया किंवाया च किंवापदस्य शक्तिं वालोऽवधारयति । तत् प्रयोगकाले तस्य प्रथमत एवान्वितवृद्धिर्जायते । न च गौरवेणान्वयाशपरिहार । प्रथमगृहीतान्वयशक्तेऽरुपजीव्यत्वेन तदपरिलागात् । शाब्दवोद्येतु आकाशादिवशाद्वृत्तितादिविशेषपृष्ठप्रमेन भासत इति नापदार्थो वान्यार्थः’ इति वदन्ति । अत्रालचिचीज तु—‘अन्वितत्वेन अक्षावपि अन्वयविशेषपावगमाय आकाशादिक कारणमवश्यमन्नीकार्यम् । एव च विशेषपाकारेण अशक्यस्यैव भानमिति तैरप्यवश्यमन्नुपेयम्’ इति ॥

१. ‘पदार्थानावोधविरमात्पदार्थानामन्वयप्रतिनिरादिका तात्पर्यार्था शक्ति’ ग. ३ ‘पदानाक’
‘स्त्री’

द्वितीयः परिच्छेदः ।

७१

वोधिका तात्पर्यं नाम वृत्तिः । तं दर्थश्च तात्पर्यार्थः । तद्वोधकं च
वाक्यमित्यभिहृतान्वयवादिनां मतम् ॥

इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्त्रूपनित्यपणे नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

अत्र मूलकारिका = २० । पूर्वानि. सह २३ ।

उदाहरणस्त्रैका = ९ । पूर्वः सह १५ ।

द्वितीयनिधानवादिनो नीतासत्कुरुत्वा—‘कियाकारक्योः प्रधनत एवान्व-
दयोयो जायते, तत् गच्छन्ति, पदविशेषसमन्वितारात् विजेपत्त्वतिरिति । कि-
दत्पर्यात्यवृत्तिस्त्रीकारेण’ इत्याहुः ॥

इति श्रीरामचरणतर्कवागीरामद्वाचार्यविरचिताना साहित्यदर्पणविवृतौ
द्वितीय प्रकाश ।

१. अभिहृतेति । अनिटिनाना स्वस्ववृत्त्या पदस्त्रमितानामर्थानामन्वय इति दे-
दरन्ति हेऽनिरितान्वयवादिन इत्यन्वर्यमनिधानम् ॥

२. अन्वितेति । परान्वन्मितानि भूत्यानन्तर निरिदृष्ट्य दोषमन्तीति दे दरन्ति
हेऽनिधानिधानवादिन इत्यन्वर्य नाम ॥

१. ‘दर्द च तालदर्पण’ च

‘रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्चते’ । इत्युक्तप्रकारो वाहा-
मेयविमुखतापादकः कथनान्तरो धर्मः सत्त्वम् । तस्योद्रेको रजस्तमसी
अभिभूय आविर्भावः । तत्र हेतुस्थाविधालैकिककाव्यार्थपरिशीलनम् ।
अखण्ड इत्येक एवायं विभावादिर्त्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः ।
अत्र हेतुं वक्ष्यामः स्वप्रकाशत्वाद्यैषि वक्ष्यमाणरीत्या । चिन्मय इति
त्वरूपार्थं मयद् । चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्यापरपर्यायः ।
तत्प्राणत्वं चासद्वद्वप्रपितामहसहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपणिडत्तमुख्यश्रीम-
नारायणपादैरुक्तम् । तदाह धर्मदत्तः स्वग्रन्थे—

‘रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।
तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यहुतो रसः ।
तत्पादद्वृतमेवाह कृती नारायणो रसम् ॥’ इति ।

चमन्तारगारः । स्वाकारवदिति । यथा स्वस्माद्विवेऽपि देहोऽहं स्थूल इत्यादि-
नेदोऽत्याभावेन प्रतीयते, तथा रमोऽपि ज्ञानृज्ञानमेदोऽत्याभावेनास्यायत इत्यर्थं ।
घटादित्ताने जाते वेदीति यथा ज्ञानृज्ञानमेऽपि प्रतीयते तथात्र नेति भावः । यद्वा
स्वाकारवन्यविषयवद् । परिणामवादिभिर्जनतद्विपययोर्भेदानन्दीकारादिनि भावः ।
कामलोभादिर्विज्ञभूतौ मनोवमो ग्रन्थमसी, तान्यामस्पृष्टं स्वकार्यजननेऽप्संस्पृष्टं
मनो मनोधर्मे । विश्वोनि—इत्युक्त इति । उक्तस्वरूप इत्यर्थं । वाट्यं वहि-
र्भवम् । द्युकिक्षिति यावत् । मेयं वसु । विमुखता ज्ञानानुकूलव्यापाराभाव ।
तत्प्राणादक प्रयोजकः । ज्ञानानुकूलव्यापारात्र द्व्यनोयोगः । अभिभूय स्वस्त्र-
दंश्चन्ते कृत्वा । आविर्भावः प्रतिवन्वकाभावेन स्वकार्यक्षमत्वेनावश्यानम् ।
तत्र नन्वोऽत्रेके । अर्थाक्षिको वः काव्यार्थो विभावादि त्वम्य परिशीलनमत्तनाभि-
त्तिवेदः । प्रकाशः समिद् । ननु मितिता विभावादयो रमस्तकवमस्याग्नितमत
दाह—अत्रेति । अस्यग्रन्थावासित्वर्थं । हेतुमिति । ममृद्वालम्बनज्ञानादान्म्यमेव
हेतुवैश्चते । स्वप्रकाशवाद्यपीड्यादिना मुखादान्म्यपरिप्रह । स्वस्पार्थं
इति । तत्रनमो वद इतिवन्प्राचुर्यार्थं । लोकानीतार्थोऽप्तव्यनेन किमेतदिति
द्यन्परयज्ञनेन विनम्य दीर्घप्रावद्यन्व विनिनारः । दृष्टेतुभ्योऽप्तमित्वानेन
हेतुवैश्चते मनोक्तवाग्मन्त्रव विनिनार इत्यपरे । विस्मयो विम्यवद्योऽप्त
विर्भावे वदन्त्वन्तर वस्य य । यद्वा अपमयवर्णाऽनिव्र । तत्प्राणत्वं
द्यन्परयज्ञन्तम् । नन्व विग्रह । सर्वेव शक्तागदी । चमन्तागमाल्ले

१ 'अन्त विवरण' २ 'दृष्टेव विन्परयज्ञ' ३ 'अन्व' ग. ४ 'दृष्ट' इति
५ 'दृष्टेव विन्परयज्ञ' ६ 'विन्परयज्ञ' विन्परयज्ञ' ७ 'प्राचुर्य'

तृतीयः परिच्छेदः ।

क्षेत्रिकिति प्राकृतपुण्यगालिभिः । वदुलभ्—
विश्वलिं दोगिवद्वमसनवि

कैव्यजिति प्राक्कन्पुण्यगालिभिः । यदुक्तम्—
 ‘पुण्यवत्तं प्रमिष्वनि योगिवद्गमसनतिम् ।’ इति ।
 —र्धमेदादात्मानन्दनमुद्घवः ।’ इत्युप-
 र्धमेदादात्मानन्दनमुद्घवः ।’ इति क-

कैव्यदिति प्राचनपुण्यम् । ३८
 ‘पुणवत्तं प्रसिद्धनि वोगिवद्भसनातम् । ३९
 यथपि ‘ताद काव्यार्थसेदादत्मानन्दनसुहृदः ।’ इन्दुकादिगा-
 रन्साखादानतिरिक्तम्, तथापि ‘रसः साधने’ इनि कालनिक-
 नेऽनुरीक्ष्य कर्मकर्त्तरि दा प्रयोगः । तदुक्तम्—‘रन्साखाननामात्रना-
 रत्वात्साक्षात्कारीरावन्य एव हि रस’ इति । एवमन्त्राप्येवंविध-
 ित्येष्वप्यरेण प्रयोगो ज्ञेय ।

स्वतन्त्र राजा गरीराजनन्य एवं है ।
इलेपुणरेण प्रयोगो है ।
नन्देतादता रसन्नाशेषत्वमुक्त मेवनि । वउत्तराध न निर्मते-
प्रजाद् हृषीरेकवलामतिनम् । ततश्च—

अथ धीरोद्धतः—

मायापरः प्रचण्डश्वपलोऽहंकारदर्पभूयिषुः ।

आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ॥ ३३ ॥

यथा—भीमसेनादिः ।

अथ धीरललितः—

निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः सात् ।

कंला नृत्यादिका । यथा—रत्नावत्यादौ वत्सराजादिः ।

अथ धीरप्रशान्तः—

सामान्यगुणैर्भूयान्द्विजादिको धीरशान्तः सात् ॥ ३४ ॥

यथा—मालतीमाधवादौ माधवादिः ।

एपां च शृङ्गारादिरूपत्वे भेदानाह—

ऐभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु पोडशधा ।

तत्र तेषा धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठत्वेन पोड-
शधाप्रकारो नायकः ।

एषु त्वनेकमैहिलासमरागो दक्षिणः कथितः ॥ ३५ ॥

द्वयोस्थिचतुःप्रभृतिपु नौविकासु तुत्यानुरागो दक्षिणनौवेकः ।

यथा—

स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता, वारोऽङ्गराजस्वसु-

द्यूते रात्रिरियं जिता कमलया, देवी प्रसाद्याद्य च ।

अहंकारः अहृ महानिति ज्ञानविशेष । दर्प शीर्यवीर्याद्यतिशय । मृदुः अप्र-
चण्डचरित ॥ सामान्यगुणैर्नायकसामान्यगुणे । धीरोदात्तादित्रितयमित्रो
नायको धीरप्रशान्त इत्यमित्राय ॥ एपां धीरोदात्ताशीनाम् । पोडशधेति ।
शृङ्गारे पोटशधाप्रकारो नायको भवति रमान्तरे तु चतुष्प्रकार इत्यवधेयम् ॥ स्नाता
क्तुस्नाता । वार सुरतार्थं नियमितदिवम् । जिता जयेनात्मसुरतार्थं प्राप्ता । देवी
हृतामिषेका राजपत्री । देवेन राजा । अप्रतिपत्त्या कर्नव्यानिश्वयेन मूढं व्याकुलम्

1. एभिरिति । दक्षिणवीरोदात्त, दक्षिणवीरोद्धतः, दक्षिणधीरललितः, दक्षिणधीर-
प्रशान्तः, एव धृष्टादिदयोन्नेन पोटशधाप्रकारका नायका इत्यवधेयम् ॥

१ गुरुर्देव उत्तदद्वयाद्या नानि । द गुरुर्देव तु 'वर्ण रत्नादिका' इनि पाठ । २ 'धीरप्रशान्त'
३ 'नौविका' च । ४ 'नौविकाम् इति व पत्ते तानि । ५ 'तायक' इति नानि । गुरुर्देव

इत्यन्तःपुरस्तुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थिरं नाडिंकाः ॥
कृतागा अपि निःशङ्कस्तजिंतोऽपि न लज्जितः ।
दृष्टदोपोऽपि मिथ्यावाकथितो धृष्टनायकः ॥ ३६ ॥

यथा मम—

शोणैः वीक्ष्य मुखं विचुम्बितुमहं यातः समीपं, ततः
पादेन प्रहृतं तया, सपदि तं धृत्वा सहासे मर्यि ।
किंचित्तत्र विधातुमक्षमतया वाप्पं सृजन्त्याः सखे
ध्यातश्वेतसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि वामभ्रुवः ॥

अनुकूल एकनिरतः—

ऐकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः ।

यथा—

असाकं सखि वाससी न रुचिरे, ग्रैवेयकं नोज्जलं,
नो वका गति, रुद्धतं न हसितं, नैवास्ति कथिन्मदः ।
किंत्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियैः नान्यतो
द्वृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुस्थितम् ॥

अप्राप्तिनिश्चयशून्य वा मनो वस्तु तेन ॥ कृतागाः कृतापराध । मिथ्यावाक् भयै-
तत्र कृतमिलयथाधेवचन ॥ तं पादम् । अत्र प्रथमपादेन कारिकाया प्रथमपा-
दोकं द्वितीयपादेन द्वितीयपादोकं लक्षणं वेदितव्यम् ॥ अस्माकमिति । कस्या-
क्षिन्नायिकाया उक्तिरियम् । ग्रैवेयक कण्ठभूपणम् । वका चित्रा । उद्धृतमुत्कटम् ।

1. इतीति । इति अन्तःपुरस्तुन्दरीः प्रति विज्ञाय यन्या यद् वक्तव्य तद्वगम्य मया
विज्ञापिते विविच्य निषेदिते सति । एनदुक्त भवति—मनुकूलांतव तावदनुपेक्षणीया निमुन
कुन्तलमहाराजननया, साधारणोऽपि सनयो दुर्लक्ष्यः निमुनादनायस्तद्वन्माहिनन्या-
यागतक्षमागमनसमय., सामान्येऽपि ज्ये परनवता निमुन कमलाललानकमलाप्रपुक्ते ।
एवमुत्तरोचरापिक्कार्यसपोऽपि महाराजाः प्रसादनं तावल्लवोपरीति रक्षन् ॥

2. नाडिका इति । लक्ष्मनसंयोगे द्वितीया ॥

3. ‘वननवेष्य चुम्बितुन्त’ इति नार्थादान् पाठ ॥

1. ग-हुक्तके तु ‘न्त’ साक्षिणिनहन्तु नहेन्तुदक्षिण कि वक्ष्वरान्तिम्बन्तिरप्योन्त
नोनास्तने । रुद्धे इ नदिदीर्घं रुद्धा नक्षमन्तर्हृ नया चरिता रुद्धेन तद्वन्मयन्तर्हृ व
तद्वन्मयै । इति पर्णीपट्टगहर्यं द्वर्षने २. ‘रक्षा’ इति दृडेण ग-हुक्ते
३. ‘रक्षा’ इति दृडेण व्युक्तरे ।

अर्थचिन्तने सहायमाह—

मंत्री स्यादर्थानां चिन्तायां—

अर्थस्तुत्रावापादयः । यत्वत्र सहायकथनप्रस्तावे—‘मंत्री स्वं चोभयं वापि सखा तस्यार्थचिन्तने’ इति केनचिलक्षणं कृतम्, तदपि राज्ञोऽर्थचिन्तनोपायलक्षणप्रकरणे लक्षितव्यम्, न तु सहायकथनप्रकरणे । ‘नायकस्यार्थचिन्तने मंत्री सहायः, इत्युक्तेऽपि नायकस्यार्थत एव सिद्धत्वात् । यदप्युक्तम्—‘मन्त्रिणा ललितः शेषा मन्त्रिप्वायत्त-सिद्धयः’ इति, तदपि स्वलक्षणकथनेनैव लक्षितस्य धीरललितस्य मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गतार्थम् । न चार्थचिन्तने तस्य मंत्री सहायः । किं तु स्वयमेव सपादकः । तस्यार्थचिन्तनाद्यभावात् ।

शरीरचेष्टाविशेष इत्यर्थ ॥ मंत्रीति । अस्य इति सहायः इति चानुपञ्चते । चिन्तायामुपायनिरूपणे । स्वमण्डले क्रियमाणं कर्म तत्त्वम् । परमण्डले क्रियमाणं कर्म आवाप । आदिना शत्रुनिग्रहादय । यस्त्विति । स्वं चेति चकारो वार्ये । उभयं मन्त्रिसद्वयम् । तस्य नायकस्य । सहायकथनपरत्वे दोपमाह—नायकस्येति । एवं च स्वं चेत्यादि निरर्वकम् । तदनुपादानेऽपि तलाभात् । स्वयं चिन्तापक्षे स्वस्य सहकारितरूपसहायतानुपपत्तेरुभयचिन्ताया कारणान्तरप्रसद्वाचेति भाव । सरिशब्दस्योपायार्थलम्, न तु सहायपरलभित्यवगन्तव्यम् । मन्त्रिणेति । आयत्तसिद्धिरित्यन्वय । ललितो धीरललित । शेषा धीरोदात्तादयः । स्वलक्षणेति । चिन्तन इति । धीरललितलक्षणनिविषेन तस्यार्थचिन्तनाद्यभाव । तेन च मन्त्रिमात्रायत्तार्थसिद्धिकत्वं प्रतीयत इति भाव । तस्य धीरललित-

1. तष्ठेति । तत्त्वण तत्त्वम् । स्वाधीनत्वात्स्वराणे क्रियमाण कर्मापि तत्त्वशब्देनोच्यते । आ समन्ताद् वपन्ति इतिकर्तव्यतावीजमत्रेत्यावापः । ‘दुवप् वीजतन्तुसत्ताने’ ‘हलश्च’ इति घञ् । ‘पर प्रत्यावाप फलति कृतसेकस्तरुरिव’ इति ॥

2. केनचिदिदिति । दशरूपके धनजयेनेत्यर्थ । तत्राय सुगमः सदर्भः—अथ नेतुः कार्यान्तरसहायानाह—‘मंत्रौ स्व वोभय वापि सखा तस्यार्थचिन्तने । तस्य नेतुः अर्थचिन्ताया तत्त्वावापादिलक्षणाया मंत्री वा आत्मा वा उभय वा सहायः । तत्र विभागमाद—‘मन्त्रिणा ललित, शेषा मन्त्रिप्वायत्तसिद्धय ।’ उक्तलक्षणे ललितो नेता मन्त्रायत्तसिद्धि । शेषा धीरोदात्तादय अनियमेन मन्त्रिणा स्वेन वा उभयेन वा अद्वीकृतसिद्धय इति ॥

१. क पुस्तके तथा शुद्धितपुस्तकेपु ‘मंत्री स्यादर्थाना चिन्ताया तद्वदवरोधे ।’ इत्यार्थी
२. ‘मंत्री स्यादर्थचिन्तायामर्थास्त्रावापादय ।’ हत्येभमाष्पस्पत्य मायितम् ‘तथा

जथान्तःपुरस्हायाः—

तद्वदवरोधे ।

वामनशेषणकिरातम्लेच्छाभीराः शकारकुञ्जाद्याः ॥ ४३ ॥

मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्यसंयुक्तः ।

सोऽयमनूढाप्राता राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः ॥ ४४ ॥

जावगद्वान्मूकादयः । तत्र शेषणवामनकिरातकुञ्जादयो यथा
रक्षावत्याम्—

नष्ट वर्षवरैर्भृत्यगणनाभावादपास्य त्रपा-

मन्तःकञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।

पर्यन्ताश्रविभिन्निजस्य सद्वशं नाम्नः किरातैः कृतं

कुञ्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशक्तिन् ॥

शकारो मृच्छकटिकादिपु प्रसिद्धः । अन्येऽपि यथादर्शनं
नातव्या ।

जथ दण्डसहायाः—

दण्डे सुहृत्तुमाराटविकाः सामन्तसैनिकाद्याथ ।

दुष्टनिश्चरो दण्डः । स्तम्भम् ।

ऋत्विक्षुरोधसः स्युर्व्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मे ॥ ४५ ॥

तत्त्व । स्वयमेव न्द्रेव निष्पादन् प्रधानवारणम् ॥ तद्वदिति । वरोधेऽन्त-
एते । वामनादयो नायकस्य सहजा इत्यर्थ । शशदेशतोपस्त्रं हीनो वा । नाय-
कान्—मदेति । मदमूर्खताभ्यामनिमानी वह नहानिति हातवान् । मदा-
दिमदान् दा ॥ नष्टमिति । कन्तरयेषेषान्तुरप्रमिदं यिदूषकमालोक्य भद्रे-
मान्तुरप्रस्ताना पत्तायन्तर्यन्तेष्टम् । नष्टमर्दन्तना प्राप्तम् । वर्षवैरं इर्वै ।
'हैमिदा' 'कुमिदा' इत्यनाम । निर वर्षन्तर्येषेषान्तर्दिति तिर्वत इति नाम । नवा-
चब्रह्मदस्य दृष्टये दोषये वर्षन्तर्येषां प्राप्त इत्यर्थ ॥ तुच्छतिर्वत न्तिर्वतिर्वत ।
लन्दे न्तेच्छान्तेच्छम् । षाटदिव्यं दन्तसात्म ॥ ऋत्विगिति । धर्मे धर्मेन्द्रेति

1. रक्षेति । रामे देवरामर्दिर्वत रक्ष । 'हह रामे' । रक्षे । दृ-
मर्दित्वं रक्षर्वितः । तत्र रक्षारूपस्य रक्षारूपे धनोः रक्ष रक्षर्वितः ।
रक्षे रक्षर्वत्वर्वत्वर्वत्व । 'ते रक्षारूपः रक्षारूपः हौलाद रक्षर्वितः ।
रक्षे रक्षर्वत्वर्वत्वर्वत्व । 'ते रक्षारूपः रक्षारूपः हौलाद रक्षर्वितः ।

2. रक्षेति । रक्षर्वित्वं रक्षर्वत्वे रक्षर्वत्व ॥

अथ विलासः—

धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे ससितं वचः ।
यथा—

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्रयसत्त्वसारा

धीरोद्भूता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।
कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतां दधानो

वीरो रसः किमयमेत्युत दर्पे एव ॥

संक्षीभेष्यप्यनुद्वेगो माधुर्यं परिकीर्तितम् ॥ ५२ ॥

उद्यमुदाहरणम् ।

भीशोकक्रोधहर्पाद्यैर्गम्भीर्यं निर्विकारता ।

यथा—

आहृतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥

व्यवसायादचलनं धैर्यं विभे महत्यापि ॥ ५३ ॥

यथा—

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्हरः प्रसंख्यानपरो वभूव ।

आत्मेश्वराणां नहि जातु विभाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥

अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ ५४ ॥

तादि ॥ तृणीकृतौ तुच्छीकृतौ जगत्रयस्य सत्त्वमुत्साह सारो वलं च यथा सा ।
धीरा मन्थरा । उद्भूता उद्भूटा च । एतेन गतेभित्रत्वं नैकरूपत्वं च । अत्र नाय-
कस्य उत्साहदर्पयोरतिशयसूचनाय वीररसत्वेन दर्पत्वेन चोक्षेत् ॥ ऊद्यमुदाह-
रणमिति । यथा भम रामविलासे—‘तन्निपीय कठु कर्णपदब्या येदमाप न
मनागपि राम । शूलपाणिरिव धोरमुदयं कालकूटपटलं फिल पूर्वम्’^१ तेस्य
श्रीरामस्य । आकारो सुखनेत्रादि तस्य विभ्रमो वैपरीत्यं येन हर्षगोकादयो
लक्ष्यन्ते ॥ व्यवसायात् प्रारब्धकर्मण । अचलनम् अप्रच्यवनम् ॥ प्रसं-
ख्यानपरो योगनिष्ठ । आत्मेश्वराणा मनोनिरोधक्षमाणाम् ॥ अधिक्षेपो

१. असिन्निति । असिन्क्षणे वसन्ताविर्भावसमये ॥

घ. २. ‘तस्य—’ इत्यादि लक्ष्यते’ इत्यन्त पाठो हि ‘मनोनिरोधक्षमाणाम्’ इत्यलादमे

वाग्वेपयोर्मधुरता तद्वच्छृङ्खरचेष्टिं ललितम् ।

दानं सप्रियभाषणमौद्दार्य शत्रुमित्रयोः समता ॥ ५५ ॥

एषामुदाहरणान्यूक्तानि ।

अथ नायिका त्रिंभेदा स्वान्वा साधारणत्वीति ।

नायकसामान्यगुणमिवति यथासंभवैर्युक्ता ॥ ५६ ॥

नैयिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्त्यागादिभिर्यथासमैर्व्युक्ता भवति ।

सा च तत्त्वी अन्यत्री साधारणत्वीति त्रिविद्धा ।

तत्र सर्वी—

विनयार्जवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्त्रीया ।

दया—

लज्जापञ्चपसाहणां हैं परन्ति निष्पिद्धानां ।

अविणजदुम्नेधादं धण्गाण घरे कलचार ॥

ପ୍ରମାଣ—

अवभानिर्भनन्त्यथावेताः पोङ्गमेदिताः ।

मार्गीनभर्तुका तद्वत्खण्डिताथाभिसारिका ॥ ७२ ॥

कलान्तरिणा विप्रलब्धा प्रोपितभर्तुका ।

अन्या नामान्वज्ञा स्थापितोत्कण्ठिता तेथा ॥ ७३ ॥

ପ୍ରତ୍ୟେକ

कौन्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदनिकम् ।

विचित्रविग्रहमामका सा स्वात्म्याधीनभर्तृका ॥ ७४ ॥

यथा—‘अमारं रानि वाससी—’ इत्यादि (१२ पृ.) ।

पार्थमेति प्रियो यस्या अन्यसंयोगचिह्निः ।

गा गण्डितंति कथिना धीरं रीप्याकपायिता ॥ ७५ ॥

दया—‘तदवितथमवादीः—’ द्व्यादि (? १३पृ.)

अदिमार्गते कानं या मन्मथवर्णदा ।

मयं वामिगत्येषा धीरुक्तामियारिका ॥ ७६ ॥

ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ

न च मेत्वगच्छति यथा लघुता, करणां यथा च कुरुते ग मयि ।
निषुग त्वं वनमभिगम्य वैदेशभिदृति कानिदिनि सदिदिशो ॥

‘ਤੁਮਹਿ ਦੇਵ ਕਰਕਿ ਗੁਹਾਵਿਦਾਂ, ਬਢਾ ਵਟਾਂ ਸੇਸਲਾ,

देवं प्रतिपादिता मुम्बयोर्मञ्जीर्योर्मृक्ता ।

आरब्धे रभसान्मवा प्रियसखि कीडाभिसारोत्सवे,
चण्डालस्तिमिरावगुणठनपटक्षेपं विधर्ते विष्वुः ॥'

संलीना स्वेषु गात्रेषु मृकीकृतविभूपणा ।

अवगुणठनसंवीता कुलजाभिसरेघदि ॥ ७७ ॥

विचित्रोऽवलवेपा तु रणन्त्रपुरकङ्कणा ।

प्रमोदसेरवदना स्वादेश्याभिसरेघदि ॥ ७८ ॥

भद्रस्वलितसंलापा विभ्रमोत्फृल्लोचना ।

आविद्वगतिसंचारा स्वात्मेष्याभिसरेघदि ॥ ७९ ॥

तत्राये 'उक्तिसं-'इत्यादि (?२० पृ.) । अनयोन्यमुदाहरणम् ।
प्रसङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते—

क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालयो दृतीगृहं चनम् ।

मार्लापञ्चः ईमशानं च नद्यादीनां तटी तथा ॥ ८० ॥

तम् ऊर्ध्वं चत्तम् । एतेन तयो दद्वद्विरोधः । श्रतिकारिता हना । तिक्तिरेष
अपगुणठनपट आच्चादनदत्तं तत्स व्येषं निराजम् ॥ प्रसङ्गादनिस्त्रम्भनाह—
संलीनेति । गात्रेषु ज्ञेषु । उडुचितनर्वं तीव्रदे । अपगुणठने आच्चादनदत्तं
संवीता स्वरूपेणा । एतद्वलक्षणम् । बहुते गारिनामि संवीता । तदनंदसर्वे नीत-
राम्भुष्टुमवस्थारेगासदीना । व्योरादा चन्दनद्वप्तपीना । इन्द्रेय ददा—'तिन
ददगमविनं दद्युपि नीतचेत्रम्भान्नादा रुग्नदामादा नवदद्वद्य तेविन । वरेष
परिदोषित रुद्धरसाद्या उर्वेनः पर परम्पर्यद् । तेजि च ददित तेवर्णी ।',
'भविष्यादार्द्दरित्य तर्णीर्द्दर्शनद्य । ईम्पल्लो च ददेष्वद्य त्वेष्वद्वन्द्विनि-
त्विन ॥' आपिद्य दद्यादिति ददु रुद्धान्नो चदा । 'इन्द्रिद्वेष्वद्वन्द्वाग' इति
पाठे इन्द्रिद्वादद्वद्य गत्त चदार । ददेष्वद्वन्द्वद्विर्द्य तेवर्ण । ज्ञाये
इन्द्रियानिरप्यदर्श । अनयोन्यमेष्यनिरप्यनिरप्यन्यो । तद तेष्वेष्वद्वन्द्व-
म् । ददा नम्—'ददेष्वद्येष्वद्वन्द्व उर्व ददेष्वन्द्व ददित्यन्दुर्व ददु दद-
देष्वद्व । नम्य ददुरुद्येष्वद्वन्द्वर्ण ददारह स्वद्वक्तित्यन्दुर्व ददि ददन् ।',
'ज्ञाये तेष्वेष्वद्वन्द्व भिन्नं भर्त्युर्द्वर्णनिरप्यन्यम् । इन्द्रियेष्वद्व ददित्यन्दुर्व
ददेष्वद्वन्द्व ददेष्वद्विनि ।' ज्ञाये 'ददेष्वद्व' ददि यद्येष्व ददेष्वद्व ददित्य
' । ज्ञायेष्व । १ । ददु ददी ददनः—ददेष्व दद नदेष्वद्वन्द्व । ददनी ददेष्व-
ददु ददेष्वद्वन्द्वर्णेष्व ददार । नम्य तेष्वेष्वद्व ददेष्वद्व ददेष्व ददेष्व-
ददेष्व । 'ददनः । 'ददेष्व ददी ददी ददेष्वद्व । दद ददनः ददी ददी ।
ददेष्व

‘तव कितव किमाहितैर्वथा नः क्षितिरुपलब्धपुष्पकर्णपूरैः ।
 ननु जनविदितैर्भवद्यलीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम् ॥’
 ‘मुहुरुपहसिताविवालिनादैर्वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम् ।
 वसतिसुपगतेन धान्ति तस्याः शठ कलिरेप महांस्त्वयाद्य दत्तः ॥’
 ‘इति गदितवती रूपा जघान स्फुरितमनोरमपक्षमकेसरेण ।
 श्रवणनियमितेन कान्तमन्या सममसिताम्बुरुहेण चक्षुपा च ॥’
 इथं हि वक्रोक्तया परुपवचनेन कर्णोत्पलताडनेन च धीरमध्यताधी-
 रमध्यताधीरप्रगल्भताभिः संकीर्णा । एवमन्यत्राप्यूखम् ।
 इतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥ ८८ ॥
 ता नायिकाः ।

पिचति पाति वेति व्युत्पत्तिद्वयेन संव विटपा अयमपि विटप इति तुत्योर्योगो
 योग्यो भवतीत्यर्थ । भवद्यलीकैर्भवतोऽप्रियवचनैः । स्फुरितो मनोरमः पक्षमवत्के-
 सरो यस्य तेन । चक्षु पक्षे—पक्षमैव केसरो यस्य तेन । वक्रोक्त्यैति । विटप-
 व्यस्य नानार्थकल्पनाधिचित्रोक्त्येत्यर्थ ॥ इतरा अपि पश्चिनीहस्तिनीप्रनृतय ॥

अमु विद्यान्पातीति विटपं पहवम् । ‘विटपः पहवे पिङ्गे’ इति विश्व । ददस्त प्र-
 यच्छ । ब्रज गच्छ । यतो दानाच्चिराय सदृशोरनुरूपयोर्योगो भवतु । उभयोरपि
 विटपत्वादिति भाव ॥ हे कितव धृतं, वृथा व्यर्थमेवादितैः । तत्कार्यसान्यथा-
 सिद्धत्वादिति भावः । तव सवन्धिभिः क्षितिरुद्धाणा पहवा । पुष्पाणि च तान्येव कर्ण
 पूरयन्तीति कर्णपूरा: कर्णवतसाः । तैर्नोऽस्माक कि तत्साध्यम् । न किंचिदत्ती-
 त्यर्थ । ननु अद्भुता, जनविदितैर्भवद्यलीकैस्त्वाप्रियवचनैः कर्णयुग्म चिरपरिपूरित निल
 पूर्णमेव । अतः पूरितस्य पूरणयोगादलमेभिरिति ॥ अलिनादैमुहुरुपहसिता प्रतारणा-
 येति प्रहस्यमानामिव स्थितामेना कलिका कोरकम्, अतप कलिं कलह च । ‘कलह च
 युगे कलि.’ इति वैजयन्ती । स्त्रीप्रत्ययस्त्वविवक्षितः ऐपे । नः अस्माक किमर्थ वितरनि ।
 हे शठ गूढविप्रियकारिन्, तस्या त्वप्रियाया धान्ति भवने वसति स्थितिसुपगतेन
 त्वया अद्यैव वर्तमानो महान् कलि । कलहो दत्तः । स्वदत्त एव महति कलौ सिते
 कि कर्त्यन्तरेणेत्यर्थः ॥ इति गदितवती उक्तवती अन्या स्त्री रूपा कान्त स्फुरितान्युज्ज्वलानि
 मनोरमाणि च पक्षमाणीव केसराणि । अन्यत्र केसराणीव पक्षमाणि, यस्य तेन श्वरे
 नियमितेन श्रोत्रे निरुद्धेन असिताम्बुरुहेण नीलोत्पलेन चक्षुपा च सम युगपञ्जवान
 ताडयामासेति ॥

1. इतरा इति । तथा चोक्तम्—‘पुनश्च तास्तिथा शेया दिव्यादिव्योभयात्मना ।
 चतुर्था चोद्धतोदात्ता ललिता शान्तिका तथा ॥ अक्षता च क्षता यातायाता यायावरेत्यपि ।

^१ अय श्वेक क-ग-ध पुस्तके नाति, ^२ ‘इतरा-’ इति कारिकार्थं नाति ग पुस्तके.

अथ विव्वोकः—

विव्वोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टप्यनादरः ॥ १०० ॥

यथा—

‘योसा सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा,

याः प्रैणान्वरमर्पयन्ति, न पुनः सपूर्णद्वृष्टिं प्रिये ।

अत्यन्ताभिमतेऽपि वैत्युनि विधिर्यासां निषेधात्मक-

लाल्येलोक्यविलब्धणप्रकृतयो वोभाः प्रसीदन्तु ते ॥’

अथ किलकिञ्चित्तम्—

सिंतशुप्करुदितहसितत्रानकोधथमार्दीनाम् ।

तांकर्यं किलकिञ्चित्तमभीष्टतमसंगमादिजाद्वर्षाद् ॥ १०१ ॥

यथा—

‘पौणिरोधमविरोधितवाङ्छं भर्त्सनाध नधुरल्लितगर्भाः ।

जामिन ल कुरुते करभोल्हर्हारि शुप्करदितं च सुस्तेऽपि ॥’

यास्तामिति । वंचित्यामिनं प्रति न्यूनर्थर्दिव्यनिष्टम् । व्युत्पातं न्यूनर्थे दर्श-
रक्षयने दोषालानमुद्यतिः सद्य पुनः पुनर्दर्शावनम् ॥ तांकर्यं नेतन्म् ॥ पाणि-
रोधं दक्षेष्यादिप्रश्नानायरक्षरप्रतिक्षयम् । हारि न्योहरम् । यस्य तिना निष्टिः

1. प्राणानिति । नामदर्शर वाचार्थार्थां व्युत्पातर एहुः न्यूनर्थर्दिव्यम् ॥

2. वस्तुनीति । एवं न्यूनर्थर्दिव्यम् ॥

3. यास्ता इति । वा देविति । इतेवं वस्तुते इतिप्रश्नानायरक्षरप्रतिक्षयम् ॥

अथ विलासः—

यैनस्थानासनादीनं मुखनेत्रादिकर्मणम् ॥ १९ ॥
विशेषस्तु विलासः सादिष्टसंदर्शनादिना ।

यथा—

‘अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-
वैचित्र्यमुलसितविभ्रममायताद्या: ।
तद्धूरिसात्त्विकविकारमपास्त्वैर्य-
माचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥’

अथ विच्छितिः—

स्तोकाप्याकल्परचना विच्छितिः कान्तिपोपकृत् ।

यथा—

‘स्वच्छाम्भः स्तपनविधौ तमङ्गमोष्ट-
स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।
वासस्तु प्रतनु विविक्तमस्त्वितीया-
नाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः ॥’

जूदो यस्या अस्तीति ॥ अत्रान्तरे नायकसंदर्भनाटिममये । वाग्विभवमतिरूपम्-
तिकम्य स्थितं वैचित्र्यं गमनादिचातुरी यस्मात्तत् । ते प्रसिद्धा भूरिमात्वकपि-
क्षाराः नम्भादयो यस्मात्तत् । आचार्यकमुपाध्यायकर्म । उपदेश इत्यर्थं ॥ स्तोका
अतपा आकर्त्तपरचना वेपविन्यास । प्रतनु अनिसूक्ष्मम् । विविक्तं पिमलम् ॥

नहाकुलोन्पत्रा, कुलं न्वामिकुलममिति निष्कलद्धम् । अय मठश्चणो जनं न लेन थिर,
जीवित च न स्थिरम् । अचिरावस्यादिनः शरीरस्य कृते मातृपितृभर्तृकुलद्धममिति-
तरामनचितमिति भावः ॥

१. इतीति । अवेद्यं स्यान् एवावनेव पित्रामिनीनामाक्षयो नेपथ्यमस्तु ।
निनन्दित्यर्थं । यदि म उम्मेषुगा कामेन शून्यो न भ्याद् । अन्यथा उद्दितितानामिति
बनक्षयानमि भावाद्यत प्रवेति भाव ॥

‘**सोमनाथो विश्वामित्रं पूर्णमोहविद्युतिः ॥**’ एव च । ‘**सोमनाथो विश्वामित्रं**’

१३३ ग. ३ 'कृष्णो गेवत्याहो मोगेवत्येतिवर्त्तीते । अस्य ५८

— ३१ — चंद्रिका द्वादशं ह ॥ इति ग.

अथ विव्वोकः—

विर्व्वोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ॥ १०० ॥

यथा—

‘यासां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोपानुवृत्तिः परा,
याः प्राणान्वरसर्पयन्ति, न पुनः सपूर्णद्वयं प्रिये ।
अत्यन्ताभिमतेऽपि वैत्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मक-
स्तास्त्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते ॥’

अथ किलकिञ्चित्तम्—

सिंतशुप्करुदितहसितव्रासक्रोधथ्रमादीनाम् ।

सांकर्यं किलकिञ्चित्तमभीष्टतमसंगमादिजाद्धर्पात् ॥ १०१ ॥

यथा—

‘पौणिरोधमविरोधितवान्थं भर्त्सनाश्च मधुरसितगर्भाः ।
कामिनः स कुरुते करभोल्हर्हारि शुप्करुदितं च सुखेऽपि ॥’

यासामिति । कंचित्कामिनं प्रति सख्युराशीविचनमिदम् । सद्गुणानामनुसरणे पैर-
द्गावने दोपाणामनुवृत्तिः स्वयं पुनरुद्गावनम् ॥ सांकर्यं मेलनम् ॥ पाणि-
रोधं वल्क्षेपणादिप्रवृत्तनायककरप्रतिवन्धम् । हारि मनोहरम् । कारणं विना रुदितं

1. प्राणामिति । मानप्रहवलत्वात्प्रापार्पणं तावत्तुकरन्, न पुनः सपूर्णद्वयर्पणम् ॥

2. वस्तुनीति । नीवीवस्तुनादिरूपे ॥

3. वामा इति । वामा वेष्यिनः । इष्टेषि वस्तुनि अनिष्टोद्गावन विलक्षणप्रकृतित्वे
दीनम् ।

4. पाणीति । करभोहः स्ती अनिरोधितवान्थभिनिवारिनप्रियमनोरथ यथा का-
मिनः पाणिरोधं नीवीनोक्षणे व्यापृतस्य प्रियपाणीनिवारणं कुरने स । तथा मधुर सित गर्भे
अन्वर्तिं यातु ता मन्दहासमित्रा भर्त्सनास्तर्जनाश्च कुरने स । तथा शुखेऽपि अथर्पीट-

१ ‘र्वमिनानादिएऽपि विष्ठोऽनादरनिष्ठा । तथा वास्त्वायन — ‘हेतुभृष्ट्यानिर्वा यत्रिय-
न्दवधीरन्द । ताटन वावन्देन खल नास्ताय दधनम् ॥ श्रियेऽपात्मि उत्तरानन्दुमात्राद्विग्नं हन्ति ।
दन्तरन्दिनप्रैश्यारोरन्धानेऽपि यन्दिन्द ॥ श्रेष्ठान्दूरांगा रैत्वीष्टदनालके । विष्ठोरात्म
न्दूतो हाव वानश्याविचलै ॥ अभिनवगुरुसन्तरट्टनावनि र्वर्द्देऽनादरन्यता । नरलं निष्ठ्य
वदन (न) ताउननदानिश्यदि विष्ठोऽपि ॥ अवधीरते यथा कृष्णिडास—‘निष्ठिन्द दान्दमार्द्दं
न्नो वाचि भर्त्सनदीर्दीर्णपरा । शैर्वान्दमया सर्वानानाल लास विष्ठदनहेतुकन् ॥’ हन्ति ग
२ ‘दाढा—’ हन्ति श्टोनो जाति ग-एन्दो । ३. ‘पोषाउर्द्दनीन्ददे दंदर रियकिन्द ॥’ हन्ति ग
४ ‘रनिनीडाद्दुते क्षननि हन्दकाय छनदं न्या लव्येऽत्तमा विष्ठेन्द्रन्दार्देन्द ॥’ इन-
भूमहात्मी प्रसिद्धिराश्यार्दर्दन्दिन्देष्टोद्गावन एनर्दनि वि दृष्ट्यान्ददि उन्दन् ॥’ हन्ति ग.

यथा—

‘वृद्धोऽन्धः पतिरेप मन्त्रकगतः, स्थूणावशोपं गृहं,
कालोऽभ्यर्णजलागमः, कुण्डलिनी वत्सस्य वार्तापि नो ।
यत्नात्सचित्तैलविन्दुघटिका भयेति पर्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसा निजवधूं शश्रूश्चिरं रोदिति ॥’

अथ श्रमः—

खेदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमः ।

यथा—

‘सैद्यः पुरीपरिस्तेरेऽपि गिरीपमृद्धी
सीता जवान्निचतुराणि पदानि गत्वा ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्गुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥’

अथ मदः—

संमोहानन्दसंभेदो मंदो मध्योपयोगजः ॥ १४६ ॥

स्थूणा स्तम्भः । अभ्यर्णजलागमो निकटस्थवर्पासमयः । तैलविन्दूना घटिक
क्षुद्रभाजनम् ॥ सद्य इति । वारवार गन्तव्याध्वपरिभाणजिज्ञासया सीताया
खल्पपथलहृनश्रममवधार्य श्रीरामस्य रोदनम् ॥ संमोहानन्दयो सभेदो नेलक

1. वत्सस्येति । वत्सस्य पुत्रस्य ॥

2. निजवधूमिति । निजवधू आत्मसुपाम् ॥

3. श्रम इति । वहुतरशारीरब्यापारजन्मा नि शासाङ्गसमर्दनिद्रादिकारणीभूतं खेद
विशेषः श्रम इति । यदाहु—‘अध्वव्यायामसेवाधैर्विभावैरनुभावकै । गावसवाहनैरा-
स्यसकोचैरङ्गमोटनै ॥ नि शासैर्जृम्भैर्मन्दै पादोत्सैपैः श्रमो मत ॥’ इति । अय च
सत्यपि वले जायते, शारीरब्यापारादेव च जायते न तु ग्लानि । अतो ग्लानि-
श्रमस्य भेदः ॥

4. प्रथमेति । प्रथमावतार पूर्वाविष्करणम् ॥

5. मद इति । मध्याद्युपयोगजन्मा उहासाख्यः शयनहसितादिहेतुश्चित्तवृत्तिनिशेषो

१ ‘श्रम खेदादिकारक रतान्मार्गगमनादेश य खेद स श्रम सेदमद्वानाथुभाजनक ।’
इति ग. २ ‘यथा’ ग-पुस्तके नास्ति ३ ग-पुस्तके तु ‘सद्य’ इति श्लोकस्य स्थाने ‘अइ पिहुल
घेन्त्रूण समागदम्हि रहि तुरिअम् । समसेअसलिलणीसासणीसटा वीसमानि त्वणम् ॥’ इति

४ ‘च’ घ ५ ‘हर्षीत्कारों मद पानात्स्वलदद्वचोगति । मध्यादिपानाद्यो हर्षीत्कारों

६ ‘वचनगत्वा दिस्त्वलनानुभावम् ॥’ इति ग.

अमुना चोक्तमः शेते, मध्यो हसति गायति ।
अधमप्रकृतिश्वापि पुरुषं वक्ति रोदिति ॥ १४७ ॥

वधा—

‘प्रातिमं त्रिसरकेण गतानां वक्तवाक्यरचनारमणीयः ।
गृद्धसूचितरहस्यसहासः सुभुवां प्रवृत्ते परिहासः ॥’

अथ जडता—

अप्रातिपत्तिर्जडता सादिष्टानिष्टदर्शनश्वतिभिः ।

अनिमिपनयननिरीक्षणतूष्णीभावाद्यस्तत्र ॥ १४८ ॥

यथा मम कुवलयाश्वचरिते प्राकृतकाव्ये—

‘णवरिअ तं जुञ्जुञ्जुअलं अण्णोण्णं णिहिदसजलमन्थरदिङ्गि ।

मध्यस्यानवस्थ उपयोगाद् भक्षणाभात । अमुना भद्रेन ॥ प्रातिमं प्राग-
त्यम् । त्रिसरकेण भद्रेन । गृटं सूचितं रहस्य चत्र स चासौ हास्येति ॥ अप्र-
तिपत्तिः वर्तव्यानिध्य । तूष्णीभावो नौनम् । तत्र जडतायाम् ॥ णवरिअ
नद इति । नक्तोचने पुरुषं स्वापेऽनुभावः । भधने हनितगाने । अधने तु रोदनपरयो-
न्यादि । अर्द्धं च भद्रलिपिभिः । तरुणमध्यमाध्यमनेदाद् । अवन्त्लासुगतवाक्यैः सुकुमा-
रस्तस्तद्वाचा च दोऽनिर्नीयते न जाय । मुजाहेपत्त्वानिष्टवूष्णिनादिनिर्व्यनः । गतिम-
इत्यृतिनादाहिकाद्यर्थादिनिर्व्यनः । प्रदीपे तु ‘उच्चमस्त्वं प्रहनति गायत्रे तदृच्च भध्य-
नप्रकृतिः । परम्परचनानिधावी द्वेने रोदित्यपमस्त्वः ॥’ इति व्यत्यासोऽस्ति ॥

१. प्रातिभस्ति । नदाहुनावर्णनलेदन् । वदाणा स्त्रकाशा नमाहारसिसरकं
विनारन्धुपानन् । ‘त्तरक शीघ्रपात्रे न्याच्छीधुपाने च शीधुनि ।’ इति विष्व । तेन
विन्नरकेन । ‘विपान नदानिनूनिः’ इति पानप्रतिष्ठिः । प्रनिनैव प्रातिभ प्रविभाविद्येपः ।
हत्प्रानिभेन गताना विवारस्त्रापाणोक्तमशेष्टप्रागत्यभाजा सुभुवा वनवास्यरचनारम-
णीय वक्त्रोक्तिशोभनः । गृद्धानि पूर्वं वज्ज्या सुवृत्तानि, द्वितीयि स्प्रति भद्रेन प्रका-
रितानि रत्सानि ग्राम्यावदवचेष्टाप्रलिपितानि दसित् स गृद्धचिन्तरहस्यः, स चार्नं
रास्येति निरेपगमनमानः । प्रवृत्ते प्रवृत्तः ॥

२. चढतेति । चिन्नोत्तमानपमिरहेटानिष्टदर्शनः व्यवादित्यावः ददर्श्वार्थप्रति-
क्षेपानविक्षा चिच्छुर्हिर्वट्टा । इदं च नोदात्मूर्तिः परदश जापने । नदाहुः—
‘कार्दविवेलो वट्टा ददमह । दद्वनोऽनि वा । ददिभावाः दिवानिष्टदर्शनश्वो नवा ॥
स्तुभवास्त्वन्नी कूर्मीनदविलभगदः । हा पूर्वं ददतो वा न्यानोरारिति निर्दो
नवन् ॥’ इति ॥

३. पद्वेति । त्वन्दन्दनेदन् । उद्दृपन्—‘त्वन्दन्दनेति त्वन्दिवं दद चहुप्त-

१. ‘क्षम वट्टा’ इति नवि नदुवृहे । २. ‘दद’ इवदिविरुद्ध नवि नदुवृहे ।

ਆਲੇਕਖਾਓਪਿਅਂ ਵਿਅ ਖਣਮੇਤਾਂ ਤਤਥ ਸੰਫ਼ਿਅਂ ਮੁਅਸਣਣਾ ॥੭॥
ਅੰਥੋਗਰਤਾ—

शौर्यापराधादिभवं भवेच्छण्डत्वमुग्रता ।

तत्र स्वेदशिरः कम्पतर्जनाताडनादयैः ॥ १४९ ॥

यथा—

‘प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगते-

र्लितशिरीपपुष्पहनैरपि ताम्यति यत् ।

वपुषि वधाय तत्र तव शख्मुपक्षिपतः

पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥'

अथ मोहः—

मौहो विचित्रताभीतिदुःखावेगानुचितनैः ।

मैच्छनाज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादिकृत् ॥ १५० ॥

यथा—

‘तीव्राभिपद्मप्रभवेण वृत्ति मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।

इति । 'केवलं तद्युवयुगलमन्योन्य निहितसजलमन्थरदृष्टि । आलेख्यार्पितमिव
क्षणमात्रं तत्र संस्थितं मुक्तसङ्गम् ॥' इति सस्कृतम् । णवरिअशब्द केवलार्थं
देशी ॥ चण्टल्लमल्लन्तासहिष्णुलम् । प्रणयिनी या सखी तस्या परिहासरसेनाधि-
गतं प्राप्ते । अकाण्डयमदण्ड इति । अकालयमदण्ड इत्यर्थं । अत्र मालती-
शरीरे शख्खप्रहार कुर्वतोऽधोरघटस्यापराधेन माधवस्य चण्टलमेताद्यशोक्तया
च्यज्यते ॥ चित्तस्य निर्मीलनत्वं विचित्तता । मुपुसिवारणायाह—भीत्रीति ।
आवेग सध्रम । अनुचिन्तनमल्लन्तचिन्ता । अदर्शनमशानम् ॥ अभिप्रङ्गः
न्गास्टकेनार्थं न्याद । तत्तुन्यमग्रिभदल भवति चतुःषष्ठिमात्रकशरीरमिदम् ॥' इति
दानोदारमित्राः ॥

१. उग्रतेनि । अविद्येपापमानादिप्रभवा किमस्य करोमीत्यावाकारा चित्तशुतिष्ठना ।
यदाहु—‘नृगपराधोऽसदोपर्कर्त्तनं चोरधारणम् । विभावाः स्थुरयो वन्धो वधमात् त-
न्तर्मने ॥ एवं उग्रात्मनुभावास्तदीष्य निर्देवतात्मकम् ॥’

२. नोह दनि । नयवियोगादित्योऽजा वलुतन्वानवारिणी चित्तवृत्तिमौः ॥
 ‘अन्वान्वरद्युद्दिना चित्तवृत्तिः’ दनि तु नव्याः ॥

१. 'अपेक्षा' इन नाटकों में २. इसीलिए 'हर्ष' द्वारा वर्णित गया। लगभग इन नाटकों में से एक है। इसीलिए 'हर्ष' द्वारा वर्णित गया। लगभग

तृतीयः परिच्छेदः ।

548

जन्मात्मर्तुवस्त्रा सुहृत्ति कृतोपकारेव रतिर्बन्धूव ॥७॥

अथ विवेधः—

निर्द्रापगमहेतुभ्यो 'विवोधश्चेतनागमः ।

जूमाङ्ग भज्जनयत मीलनाङ्ग वलोक कुरु ॥ १५१ ॥

दया—

चिररेति परिखेदप्रासनिद्रालुभानां
चरमनपि अवित्वा पूर्वमेव प्रवृद्धाः ।
अपरिचलितगत्वा कुर्वते न प्रियाणा-
मशिधिहसुजचक्राशेषमेवं तरप्तः ॥'

अथ तदमः—

स्वप्नो निद्रासुपेतत्वं दिप्यात् त्वं वस्तु यः ।

दोक । उनि निष्पत्तन्यम् । संलग्नसदता प्रतिदृप्त । एवेदुर्वासनं
नोह्य मूर्दिन्म् । व्यसनं निष्पृ "निद्राग्नहेतुको र्वेदविद्यय हेतुको
हात्याते हरत्तर । नयनर्जीरनं रेत्तर ॥" चरनं चरत्तिप्
पथर । पूर्वं लघुष्टदोषप्रद् । अदिपेहेतुको लेत्ते कुहेतुक लघुष्ट
पेष चम चम् । प्रतिपिता-र्ति पटे लिप्तर लुक्तिर्वदं चित् प्रदुष
— 1. विदोप हृदि । विदार्देव चक्र वे लौ लौ । विदार्देव चक्र
सद्य लिप्तर लिप्तर लिप्तर इति ॥ लिप्तर लिप्तर लिप्तर लिप्तर
लिप्तर । लिप्तर लिप्तर लिप्तर लिप्तर ॥ लिप्तर लिप्तर लिप्तर लिप्तर
लिप्तर लिप्तर ॥ लिप्तर लिप्तर लिप्तर लिप्तर ॥

कौपावेगभयग्लानिसुखदःखादिकारकः ॥ १५२ ॥

यथा—

भासौकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्चपदेतो-

र्वेदव्यायामे कथमपि गया समसंदर्शनेन ।

पश्यन्तीना न सलु वहशो न मालीदेवतानां

मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुतेश्चाः पतन्ति ॥

अथापल्यारः—

मैनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यवेशनादिजः ।

भूपातकम्पप्रस्वेदफेनलालादिकारकः ॥ १५३ ॥

‘आश्चिष्टमूर्मि रसितारमुच्चलैलद्वजाकारवृहत्तरङ्गम् ।

फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्तारिणमाशशके ॥”

अथ गर्वः—

गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्त्वलतादिजः ।

ॐ ब्रह्मांस विलासा ब्रह्मना विनया दिकृत् ॥ १५४ ॥

तत्र शौर्यगवो यथा—

‘धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुर्धैः ।

यद्वा न सिद्धमखेण मम तत्केन साध्यताम् ॥'

भुजाक्षेपं कर्तुमर्हतीति । अस्य निद्राभद्रो नोचित इति भाव ॥ मासिति ॥
यधस्य मेघं प्रति प्रियार्थं वाचनिकार्पणमिदम् । मा यक्षम् । कथमपि महता
कष्टेन । मुक्ता इव स्थूला ॥ मनःक्षेप इति । मनसो नाटीविशेषनिवेशेन धूण-
नमित्यर्थं । ग्रहार्थीत्यादिना भूतादिपरिग्रह । मध्यमादिपदेन धातुर्वपन्नादिपरि-
ग्रह ॥ फेनायमानं फेनमुद्भवन्तम् । अर्सा धीकृष्ण । आदशद्वे ज्ञातवान् ॥
मदश्चिराविकारविशेष । रात्र वोशदण्डादिजन्य । प्रताप । प्रभावः । धीकृ-

१. मामिति । मया कथमपि स्वभमदर्शनेन लब्धायाः के तव निर्दयास्थेपटेतोः गात-
रिद्वनार्थन् आकाशप्रणिहितभुज शूद्यापितवाह मा पद्यन्वीना भ्लीदेवताना वनदेवताना

१. 'मात्स्यरथयोगादेरुभावस्य वारणम् । गिट्टाणन्म्यापि विषयव्याप्तिं स्वप्नः ! मात्स्यरथयोगादेरुभावस्य वारणम् । इनि ग. २ 'भूयधासि त्वमसि शयने कण्ठश्चाप्नु पुरा भी-इत्युदाहरणात्वरं ग पुष्टिरेतु । इनि ग. ३ 'आपेक्षी ग्रहदु गर्वरपसारः गुनो उपै । शुभुर्घट्यनिश्चाप्नुतकेनाक्षादोलनादिकृत् ॥' इनि ग. ४. 'लीलद्' य ५ 'बौद्धत्वरुद्दाहाव्याप्तेऽग्नेऽनादिकृत् । प्रभावद्विजन्यो भद्रो गर्व । आदि घट्यद्वाहरणयस्मीनाग्यादि । स चाविनयाद्विमावरेतु ॥' इनि ग. ६. 'वथा' क घ. ७ अन्नादेशी 'अमन्दद्वयाम्' इत्यपि कं ग-पुष्टिके

अथ मरणम्—

शराद्यैर्मरणं जीवत्यागोऽज्ञपतनादिकृत् ।

यथा—

‘राममन्मथशरेण ताडिता हुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्वधिरचन्द्रनोक्षिता जीवितेशवसर्ति जगाम सा ॥’

अथालस्यम्—

आलस्यं श्रमगर्भाद्यैर्जीव्यं जृम्भासितादिकृत् ॥ १५५ ॥

वर्गसप्तति । अबज्ञा परस्मिन् ॥ अन्यैर्मद्वात्युधनित्रे ॥ रामेति । सा निशाचरी ताडिका राधकी, जैव निशाचरी अनिसारिका नायिका । राम एव मन्मथ तस्य शरेण हृदये बक्षति भनति च ताडिता सती जीवितेशो यम एव जीवितेश प्रिय तस्य बनति जगाम । कीदूशी । गन्धवद्वधिरभेव चन्द्रनं तेनोक्षिता लिमा ॥ ‘जाह्यम्’ इत्यन्त्र कापि ‘जह्यम्’ इति पाठ । स न नम्यकृ असरगतार्थापते ।

मुक्तास्थूला अशुलेशा नयनोदयिन्द्रियः तरुकिमरदेषु दहुशः न यहु न पनन्ति । अपि हु पतन्त्येव । एवविध भानवलोक्य बनदेवता अपि स्फन्तीति भावः ॥

1. शरेति । अत्र विशेषमाह रसगङ्गाधरकागः ‘रोगादिजन्या मृद्युर्लुपा मरणप्रागवस्था मरणम् । न चात्र प्रापावियोगात्मक मुख्य मरणसुचिनं प्रहीतुम् । चित्तवृत्त्यात्मकेषु भावेषु तस्याप्रसर्ते । भावेषु च न्वेषु कार्यमहवतितया शरीरप्रापयोगन्य हेतुत्वात् । उदाहरणम्—‘ददितन्य युग्मानुस्तरन्ती शदने स्प्रति या निशेतिनामीद् । अधुना लठ इन सा लुशाङ्गी गिरमर्दीकृत्वे न भासितापि ॥’ प्रियमित्रहेत्र विभावः । वचनप्रितामोऽनुभावः । इन्द्रदम्बावाल्मीत्युपकारण्यादाद्यन्तेऽप्यद भावः पदव्यज्ञनाभावरति । ददितन्य युग्मानुस्तरन्तीन्यनेन व्यञ्जनान चरनावस्थायान्यदि तस्या इन्दित्युल्मिन्द्रिय नाभूगति निप्रलम्भन्य शोभन्य वा चरनमनिवृद्धस्त्वं प्रेषन्द । अपि न भावः स्वरूपकामदोत्तरदीर्तिना वाल्मीयन्य स्वरूपदीर्तेन नादिर्देः प्रतुर्वैवनदर्दन्ते निप्रलम्भते, अन्यथा तु करमन्य प्रेषक इति विचेषणः । एवदः इन्द्रसु प्राप्त्यन्येन न वर्णयन्ति । लम्बल्लाप्रायत्वं ॥’ इति । प्रश्नोद्देश्यम्—‘जीवन्योदयनाम्यन्ये भगवान्परेतीतिवद् । समोहेनिप्रस्तरन्तिनित्यादिहेत्यन्यदिहृद ॥’ इति ॥

2. आलस्यमिति । लितुमित्यादिगम्यादिगम्यादिहेत्यन्यः त्रित्युल्मिन्द्रियन्य । अत्र च नामानुसर्त्यन्य । नामि याद्यन्याद्युल्मिन्य । नेत्र याद्यकरमन्यस्तस्यानुनादन्य तुल्यत्वेऽपि गतान्येऽत्यन्यादाम्य नेत्रः ॥

१. पद्ममरणम् ॥ दूषि नामि यहुत्ते ॥ २. भगवान्युल्मिन्द्रिय इन्द्रिय तस्य नेत्रेष्टे ॥ दृष्टि च
३. दद्य—‘दद्य’ इन्द्रिय नामि यहुत्ते ॥ ४. दद्य वाल्मीय ॥ ५. इत्येतदेव याद्यन्याद्य
तुल्यत्वेऽपि गतान्येऽत्यन्यादाम्य नेत्रः ॥

अथ मतिः—

नीतिमार्गानुसृत्यादेरर्थनिर्धारणं मतिः ।

सेरता धृतिसंतोषौ बहुमानश्च तज्ज्वाः ॥ १६३ ॥

यथा—

‘असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलापि मे मनः ।

सता हि संदेहपदेषु वस्तुपु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥’

अथ व्याधिः—

द्याविर्जरादिर्वाताद्यैर्भूमीच्छोत्कम्पनादिकृत् ।

तत्र दाहमयत्वे भूमीच्छादयः । शैत्यमयत्वे उत्कम्पनादयः । सं-
एमुदाहरणम् ।

अथ ग्रासः—

निर्वीतविद्युदुलकाद्यस्त्रासः कम्पादिकारकः ॥ १६४ ॥

उन मित्रवुक्त वदनं स्मरामीत्यर्थ ॥ नीतिमार्गो नीतिशास्त्रं तस्यानुग्रहि
र्गम । आदिना अनुमानदेवप्रहणम् । निर्धारणं निश्चय ॥ असंशय
निति । शुन्तल्यामालोक्य दुष्प्रन्तम्यानुमानमिदम् । क्षत्रपरिग्रहक्षमा क्षरित्रिवि
क्षत्रिनिता । ‘इवम्’ इति शेष । अस्या शुन्तल्यायाम् । गमवेयति—साता
मिति । प्रमाणं निश्चययीजम् । अन्त करणस्य मनग प्रकृतय गुरुत्वादय ॥ वा
ताद्यग्निति । आद्यपठेन पित्रेष्वग्नोप्रहणम् । भूमीच्छा भूमिपतनेच्छा ।
तत्र व्यावाहुदाहरणं वदा मम—‘प्रियजनपरिष्ठादेष्वप्यानां शुश्रावीं इष्टिनिर्विति
निर्वित्तमन्तरे निर्विभव ॥’ निर्वीत इति । ‘यदाननदिक्षे वलवन्मासो मासा

१. नीतिर्विति । शुश्रावीं यदाननदिक्षे निर्वित्तमो मीरिः परमादेः । तत्र नि शह
न्ति निर्वित्तमो निर्विभव रोप्तनुमासः ॥

२. व्यावाहुदाहरणं । गेष्व रात्रिप्रसो मनस्तो व्यावाहुदाहरणं । वात्रविद्युदुलकाद्य
स्त्रासः । व्यावाहुदाहरणं इति इत्येवा वा व्यावाहुदाहरणं । इति इत्येवा
व्यावाहुदाहरणं । इति व्यावाहुदाहरणं । इति व्यावाहुदाहरणं । इति व्यावाहुदाहरणं ।

व्यावाहुदाहरणं । इति व्यावाहुदाहरणं । इति व्यावाहुदाहरणं । इति व्यावाहुदाहरणं ।
व्यावाहुदाहरणं । इति व्यावाहुदाहरणं । इति व्यावाहुदाहरणं । इति व्यावाहुदाहरणं ।
व्यावाहुदाहरणं । इति व्यावाहुदाहरणं । इति व्यावाहुदाहरणं । इति व्यावाहुदाहरणं ।

३. व्यावाहुदाहरणं । इति व्यावाहुदाहरणं । इति व्यावाहुदाहरणं । इति व्यावाहुदाहरणं ।
व्यावाहुदाहरणं । इति व्यावाहुदाहरणं । इति व्यावाहुदाहरणं । इति व्यावाहुदाहरणं ।

यथा—

‘परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः सुराङ्गनाश्चासविलोलदृष्टयः ।
उपाययुः कम्पितपणिपङ्कवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥’

अथ त्रीडा—

धैर्यभावो ब्रीडा वदनानमनादिकृदुराचारात् ।

यथा—‘मैयि सकपटं’ इत्यादि (१५७ पृ.) ।

अथ हर्षः—

हर्पस्त्वेषावासेमनःप्रसादोऽशुगद्दादिकरः ॥ १६५ ॥

हृत् । पतत्वध स निर्धार्तो जायते वायुसभव ॥' इत्युक्तलक्षणो निर्पात । 'दृ-
च्छिखा च सूक्ष्माग्रा रक्तनीलशिखोज्बला । पौरुषी च प्रभापेन उन्वा नानारिया
सृता ॥' इत्युक्तलक्षणा चोल्का । आयपटेन भूकम्पादेर्घणम् । अत्र 'मन धोभ'
देति पूरणीयम् ॥ परिस्फुरदिति । जलविहारवर्णननिदम् । लपिना नायन्व

१. परीति । परितः सुरन्निविवर्तमानैर्मनैविद्युता उरबो दान ताः ७८ एव
ग्रामपिलोहदृष्टयः कम्पितपाणिपहवाश्च मुरादना मस्तीजनस्त्वापि दिलोकर्नीषताहृषानुः ।
प्रिमुत प्रियजनसेति भाव ॥

२. धीरेति । र्णामा पुरप्रमुखावलोकनादेः पुना च प्रतिशाभ-सर्वान्वदेश-रन्वे
वेवर्द्यापेषु स्वयारिकार्पीभूतश्चित्तषुक्तिनिरेषो शील । केऽन्निन्—‘वेनेन्निन्नं त्रीटा
व्यद्वागस्त्वारिभिः ।’ इलाहुः । व्यर् वैटन् ॥

३. एवं इति । रघुसारिज्ञा दुर्लभेऽपे एवः । नुह—दिवमन्तुरमात्रं प्रमादः प्रियत्वगम् । मनोस्थादिस्त्राप्तकलोत्तम्भन्नः ॥ न्योदितिष्ठ इतादेमिन्नो दश लादते । नेत्रदशप्रमादश प्रियोहिः कुलदेहनः ॥ बहुस्त्रेशस्त्रक्षाहुर्गता दर्द दक्षादिष्टेदु ।' इति ॥

१ गुरुवे ८ छठे रवि वासिनी देवी शशीलक्ष्मी देवी द्वादशी देवी
पार्वती देवी देवी। नैनी देवी देवी कृष्णा देवी ८ हुरारात्रि देवी द्वादशी
देवी। देवी देवी देवी देवी। ८ इन ४ गुरुवे तु इन्होंने देवी देवी देवी
देवी देवी देवी देवी। देवी देवी देवी देवी। देवी देवी देवी देवी। देवी
देवी देवी देवी। देवी देवी देवी। देवी देवी देवी। देवी देवी।

तंत्र भर्त्सनपारुप्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥ १६९ ॥

यथा—

‘अन्यासु तावदुपर्मदेसहासु भृत्

‘लोल विनोदय मनः सुमनोलतासु ।

मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले

व्यर्थ कदर्थयसि किं नैवमालिकायाः ॥’

अथ ग्लानिः—

रैत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसंभवा ।

ग्लानिर्निष्ठाणताकम्पकौश्यानुत्साहतादिकृत् ॥ १७० ॥

यथा—

‘किसैलयमिव मुग्धं वन्धनाद्विप्रलङ्घनं
हृदयकुसुमशोपी दारुणो दीर्घशोकः ।

ग्लपयति परिपाण्डुक्षाममस्याः शरीरं

शरदिज इव धर्मः केतकीर्गर्भपत्रम् ॥’

अथ चिन्ता—

ध्यानं चिन्ता हितानास्तेः शून्यताथासतापकृत् ।

मुम्बिकीं परलोकभवा । नीवारस्तृणधान्यम्, कृते निमित्तम् । साप्रतं वार्धके । अत्र तत्त्वज्ञानेन नि स्पृहत्वम् ॥ अन्यास्त्विति । मधुपानकालीनश्वरणप्रहारादेवपर्मदः । पक्षे सभोगकालीनश्वनालिङ्गनादि । लोलं सतृष्णम् । मुग्धा कोमला सुरतमूढां च । रज पराग आर्तव च । अकाले मकरन्दाभावदशाया वाल्ये च । अत्रोपभोक्तरि वालाया अस्यैर्य परुपवचनेन प्रतीयते ॥ निष्ठाणता असामर्थ्यम् ॥ वन्धनात् उत्पत्तिस्थनात् । निष्ठाणत्वानौजस्यसत्त्वसक्षयाणा वलहानिरूपत्वेऽपि

1. नवेति । सप्तलायाः ‘सप्तला नवमालिका’ इत्यमर । ‘नवमष्टिकायाः’ इति पाठे तु मुग्धेत्यादिनैव नवत्वलामे पुनर्मष्टिकाया नवत्वनिशेषण व्यर्थम् । नवा सुलामाला अस्या ।, कप् । इति भानुजिदीक्षिताः ॥

2. चिन्तेति । इष्टाप्रास्यनिष्ठाप्रास्यादिजनिता ध्यानापरपर्याया वैवर्यमूलेसनाधोमुद्देत्वादिदेवुक्तिवृत्तिविशेषश्चिन्ता । यदाहु—‘विभावा यत्र दारिद्र्यमैश्वर्यमत्रशर्न तथा ।

‘उद्गेगास्त्वितिपैरस्यममुग्नैरववृच्छते ।’ इति ग २ ‘नवमष्टिकायाः’ इति क. ३ ‘रत्यायाम्’ निनिष्ठाणता नना । अनुन्याहाददीर्घिल्यस्येदार्थैर्व्यंक्तिमेति सा ॥’ ग. ४ ‘कार्य’ ध. ‘उत्तिनयनतारा ध्यानपत्रेदुविन्वा रजनय इव निद्राणाननीलोन्यनात्म । निभिरमित्र दधाना’ केशवाशननिपतिगृहेन्यो यान्वमूर्द्वरवन्न ॥’ इति ग.

तद्देदानाह—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विसयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ १७५ ॥

तत्र

रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।

वागादिवैकृतैश्चेतोविकासो हास इप्यते ॥ १७६ ॥

इष्टनाशादिभिर्वैतोवैकृव्यं शोकशब्दभाक् ।

प्रैतिकूलेषु तैष्ण्यस्याववोधः क्रोध इप्यते ॥ १७७ ॥

कार्यारम्भेषु संरम्भः स्येयानुत्साह उच्यते ।

रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकृव्यदं भयम् ॥ १७८ ॥

त्वेन स्वन्धी । तैर्भवैः पुष्पते रसहस्रता नीता प्रवृद्धं कियते ॥ तद्देदान् स्यायिभावान् । अस्यां भावा स्यायिभावा । शमोऽपि च । स्यायिभाव इत्यर्थः ॥ रतिरिति । मनसोऽनुकूले प्रिये वल्लुनि प्रवणायितम् । प्रेमार्दं मनो रतिरित्यर्थः । तचोक्त्वावेश एव पर्यवसाति । स चानुराग एव नोऽपि प्रकृते भुरतेच्छाल्पय एव । केवितु—“स चानुराग एव सोऽपीष्टसावनताज्ञानवाराल्पः, अनिलापहेतुत्वेनोक्तात्” इत्याहु । तत्र । भुरतेच्छाया आलन्वनप्रास्यनिलायं प्रति हेतुत्वंभवेन लक्षणाया अवोगात् । चेतोविकास उपहसनीयत्वेन ज्ञानमुखविकासहपहास्य-हेतुः । चेतोवैकृव्यं दुःखम् । तैष्ण्यस्य अपचिन्तीर्पया अववोध उत्कटस्थम् । कार्यारम्भेषु चनिष्ठकार्येषु संरम्भ उत्कट आवेद्यः । केवितु—‘सरम्भः सहर्प्रवृत्तिः’ इत्याहुः । तत्र । आद्यप्रवृत्तिल्पस्यारम्भस्य प्रवृत्त्यसभवात्, वीररसे उत्कटावेशस्यैव स्यायित्वेनासाध्यमानत्वाच । रौद्रशक्त्येति । शात्रवाटेरनिष्ठदर्श-

1. रतिरिति । रत्तादीना विशदत्वर लक्षणमनिहित रसगङ्गाधरे—‘सीपुंज्योरन्योन्यादन्वनः प्रेमारम्भिर्वैचृत्यिविद्येषो रतिः । उन्देवनापुत्राधारालन्वनल्लु व्यनिचारी । वागङ्गादिविकारर्दर्शनन्वना विकान्तात्यो हासः । पुत्रादिवियोगमरपादिजन्वना वैष्टुवालन्विचित्रतिविद्येष, शोकः । उन्देवन्दुवधादिपरमापराधजन्वना प्रज्वलनाल्यः क्रोधः । अर्थं च परविनाशादिरेत्युः । कुद्रपराधजन्वना तु परपवचनालभापनादिरेत्युः । प्रथमेवामर्पारदो व्यनिचारीति विद्येषः । परपराक्रमदानादिलृतिजन्वना औन्नत्वात्य उत्साहः । व्याप-दर्शनादिजन्वना परमार्थत्विमद्यो वैष्टुवाल्यः च भयम् । परमानर्थविनिष्ठवाजाते तु त एव वासो व्यनिचारी । अन्ते तु—आंत्मादिमन्दसासुः, सापराधोर्थं भवति नेदनाहुः । कर्दद्वतुविलोकनन्वना विचिन्तास्यद्विद्युत्यिविद्येषो जुगुप्सा । अङ्गै-विकल्पुदर्शनादिजन्वना लाक्षण्यात्यो विस्तयः ॥

१. ‘वैष्टुवाल’ द्व. २. ‘प्रातिष्ठाया न चित्तविद्येषो द्वेष दन्देषो’ इति ग. ३. ‘अन्नदा-नामिना कुद्रस्त्वाहोऽप्यवदायिता । अरिष्टार्द्देवं भीतिरत्वंदर्शनादिनिः’ इति ग.

वाचा । ह्रामः पुनरुत्पयमानो व्यभिचार्येव । व्यभिचारिलक्षणात् । तदुक्तम्—

‘रसावस्तः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते ।’ इति ।

तरुणस्य आगिनः कस्मिन्रसे रांचारित्वमित्याह—

श्रुताग्नीग्नोहर्षिमो वीरे क्रोधस्तथा मतः ॥ १७२ ॥

शान्ते जग्रामा कथिता व्यभिचारितया पुनः ।

इत्यावन्यत्ममुद्देश्यं तथा भावितव्यद्विभिः ॥ १७३ ॥

अथ सावित्री.—

अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिगोथातुमश्माः ।

आप्यादाहरकन्दोऽमी भावः च्यायीति संमतः ॥ १७४

यद्यनाम—

‘द्रग्गुत्रवृत्त्या भावनामन्येषामनुगामकः ।

न निर्गोप्तीयते भ्यायी देहमौ पृथ्वते परम् ॥' हृति ।

५८ दुर्लभम् ॥ परमिति । अपश्यति-वर्ते ॥ अथमा हति । 'गाम
देव देव । दद्यो दद्यम् ॥ स्वक्षयुवत्त्वाय स्वप्नन्यायेन । अनुगामहः प्राप्त-

तद्वेदानाह—

रतिर्हासश्च शोकथ क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विसयश्चेत्यमर्थैः प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥ १७५ ॥

तत्र

रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।

वागादिवैकृतैश्चेतोविकासो हास इप्यते ॥ १७६ ॥

इष्टनाशादिभिश्चेतोवैकृत्यं शोकशब्दभाक् ।

प्रतिकूलेषु तैह्ण्यस्याववोधः क्रोध इप्यते ॥ १७७ ॥

कार्यारम्भेषु संरम्भः स्येयानुत्साह उच्यते ।

रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकृत्यदं भयम् ॥ १७८ ॥

त्वेन सद्बन्धी । तेभावे पुष्पते रसरूपता नीला प्रशस्त किंवते ॥ तद्वेदान् स्यादिभावान् । अर्थं भावा स्यादिभावा । शमोऽपि च । स्यादिभाव इत्यर्थं ॥

रतिरिति । मनसोऽनुकूले प्रिये वसुनि प्रवणायितम् । प्रेमादं ननो रात्रिरेत्यर्थं ।

तचोत्साहेण एव पर्यवस्थति । न चानुराग एव नोऽपि प्रहृते सुरतेन्द्रात्मर एव ।

केचित्तु—“स चानुराग एव सोऽपीष्टसाधनताहानधारास्य, लभित्वप्तेत्यत्येनो-

क्ताद्” इत्याहु । तत्र । द्वुरतेच्छाया आलभ्ननप्राप्यनिलाप प्रति हेतुत्वमनेन

लक्षणाया अदोगाद् । चेतोविकास उपरक्षर्नायत्वेन हान्मुसनिन्नरप्त्य-

हेतुः । चेतोवैकृत्यं दुर्योगम् । तैह्ण्यस्य अपचिनीर्यादा अदोध उद्दद्यम् ।

कार्यारम्भेषु चनिकृत्वावैषु संरम्भ उपद क्षेये । केचित्तु—‘सत्त्वमः

सहप्रपृतिः’ इत्याहु । तस्म । अपप्रपृतिसम्भासम्भूत्य इत्यसुंकेन्द्रिय-

उत्तदावेशस्य स्यादिवेनासाधनसाम्य । रौद्रशक्त्येति । लभित्वप्तेत्यत्य-

१. रतिरिति । रत्नार्थना दिशद्वलर लक्षणनिर्देश रसग्राहपरे—‘र्मुकुम्भेन्द्री-

स्यादम्भः प्रेमारप्तिस्तुत्तिप्रियेषो रति । द्वारद्वलातुशाधालभ्नन्तु च्यन्ति चारी ।

यात्तरीरितिरत्नारप्तेन्द्रियना विभास्यते इति । इत्यर्थनिर्देशलभ्नन्तु च्यन्ति

रप्तिरप्तिरितिरेषः शोकः । द्वरक्षरप्तिस्तुत्तिप्रसाधनन्तु च्यन्ति चारी । अद-

य प्रसादिनाशादिरेतु । इत्यपरामधन्ना दुर्योगम् इत्यर्थितः । अदेवार्थादेवे

रप्तिरप्तिरिति विदेव । प्रसादिनाशादिरित्याद्य इत्यर्थ इत्याहुः । वर्तम-

दर्शनार्थना प्रसादिनाशादिरित्याद्य इत्याहुः च नपद् । प्रसादिनाशादिरित्याद्य इत्य-

स एव अन्य एवमितरी । अदेव इत्यर्थितिरप्तिस्तुत्तिप्रसादिनाशादिरित्याद्य इत्य-

विदेवाहुः । प्रसादिनाशादिरित्याद्य विभित्तिरप्तिरितिरेषु इत्युप्त्य । अदेव-

विदेवाहुः इत्यर्थितिरप्तिरितिरेषु इत्युप्त्य ॥

१. अदेवार्थादेव २. अदेवार्थादेवाप्तिरप्तिरिति इत्यर्थ इत्याहुः ३. अदेव-

विदेवाहुः इत्यर्थितिरप्तिरितिरेषु । अदेवार्थादेवाप्तिरप्तिरिति इत्युप्त्य ॥

तत्र

यैत्र तु रतिः प्रकृष्टा नामीषमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।
अभीष्टं नायकं नायिकां वा ।

सें च पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकश्रुधी स्थात् ॥१८७॥

तत्र

अवणादर्शनाद्वापि मिथः संखदरागयोः ।

अहणम् ॥ तद्देदौ शङ्खारमेदौ ॥ तत्र तयोर्मध्ये । विप्रलम्भमाह—यत्र
त्विति । तुशब्दधार्थः । तत्र रसे प्रकृष्टा प्रकरणादिना प्रधानत्वं प्राप्ता रति
रस्ति । नायिका नायको वा अभीष्टं नायकं नायिका वा नोपैति नोपमुद्देश्यै
विप्रलम्भ इत्यर्थः । तथा चोपभोगभावसवलितप्रकृष्टरतिविषयो रसो विप्रलम्भ
इत्यर्थः । करुणादौ शोकोदीपनतया रतिसत्त्वेन तत्रातिव्यासिवारणाय प्रकृष्टेति ।
सभोदतिव्यासिवारणाय उपभोगभावेति । विप्रलम्भसमानविषयके ज्ञानान्तरे
संस्कारे वा अतिव्यासिवारणाय रस इति । अन्ये तु—‘यत्र दु संस्वलितलादतिने
प्रकृष्टा अभीष्टमुर्पति विषयीकरोति म विप्रलम्भ.’ इति व्याकुर्वन्ति । तत्र । कर्णे
दतिव्यासे । यदि च ‘यत्र’ इत्यस्य ‘शङ्खारे’ इति व्याकारात्करुणे नातिव्यासिरे
त्युच्यते तदा ‘अभीष्टमुर्पति’ इत्यस्यानर्थमयम् । अभीष्टविषयरतेरेव शङ्खारत्वेन
परिणामात् । थपरे तु—‘नायिकादिमिरभीष्ट नोपैति न सगच्छते । तथा चाभीष्ट
विच्छेदसवलिता रतिर्यत्र स विप्रलम्भ’ इत्याहु । तत्र । प्रणयमानादावभीष्ट
विच्छेदभावेनाव्यासे । केचित्नु—“सयोग मुगसमित्रो विप्रलम्भस्तु दु गमुरु
रनिन्तयो प्रकर्प स्यादाविक्ष्यात्मुगदु गमयो ॥” इति दर्शनाद् दुःसंवलितरतिव्या-
विभावको रमो विप्रलम्भ ” इत्याहु । तत्र । प्रणयमाने दु सायोगादव्यासे ॥ स च
विप्रलम्भ चतुर्धा द्वीदसुपलवणम् । विरहोऽपि वेदितत्र । स च गुर्वादिपरतत्त्वा
त्वात् । सुगमप्रतिरोधो यथा—‘कि रुद्ध प्रियया-’ इत्यादि (१२४ पृ.) । अन्यथा

व्यावे प्रथमः । वियोगकालावच्छिन्नवे द्वितीयः । सयोगश्च न दप्त्यो । सामानायिरा-
प्यन् । एकनाययवनेऽप्यार्थादिसङ्गाने विप्रलम्भस्यैव वर्णनाद् । एव वियोगोऽपि न
वेदविकल्पन् । दोषव्योम्न्यात् । तत्त्वादारिमी सदोगविशेषात्म्याकृत्त-करणवृद्धिर्विद्य-
योगी । वन्मुन्मो मित्रम्यात्मान्तरे दी । तत्रादो यथा—‘शविता सर्विष्ठृदर्शनीष्ठ-
नम्’ इत्युन्मी ननोर्यात् । इत्यना इत्यननाम्युन इत्याद्वयनः निराकरणे ॥’ इति ।

‘ते दद्यात्—‘मत्तो न दद्यात् दद्यात्मन्त्र रात्रयतार तन दर्शनिरामात्म्यात्’
‘दद्यात् दद्यात् । निरामात्म्यात् दद्यात् दद्यात् दद्यात् दद्यात् दद्यात् दद्यात् ।’ इति ।
‘दद्यात् दद्यात् दद्यात् दद्यात् ।’ इति । निरामात्म्यात् दद्यात् दद्यात् ।

इति तत्त्वं गुप्तेः ॥ तत्त्वं विवरण दद्यात् दद्यात् दद्यात् ॥ ५३ ॥
- इति तत्त्वं गुप्तेः ॥ ५३ ॥

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः सं उच्यते ॥ १८८ ॥

अवर्णं तु भवेत्तत्र दूतवन्दिसखीमुखात् ।

इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वमे च दर्शनम् ॥ १८९ ॥

अभिलापथिन्तास्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापात् ।

उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशात्र कामदशाः ॥ १९० ॥

अभिलापः स्पृहा चिन्ता प्राप्तुपायादिचिन्तनम् ।

उन्मादश्चापरिच्छेदश्वेतनाचेतनेष्वपि ॥ १९१ ॥

अलस्यवाक्प्रलापः स्वाचेतसो अमणाङ्गशम् ।

व्याधिस्तु दीर्घनिःश्वासपाण्डुताकृशतादयः ॥ १९२ ॥

जडता हीनचेष्ट्वमङ्गानां मनसस्तथा ।

शेषं स्पष्टम् ।

कमेणोदाहरणानि—

‘प्रेमाद्र्द्र्मः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-

स्तास्ता मुग्धदशो निसर्गमधुराश्वेषा भवेयुर्मयि ।

तस्य निरुक्तप्रकारचतुष्यानन्तर्भावात्स्यताभावेन तत्र सामान्यलक्षणस्यातिव्याप्तिप्रसङ्गात् । तत्र पूर्वरागादिषु । मिथ इति । अन्योन्यमित्यर्थ । दशाविशेषोऽवस्थासेदः । अप्राप्तौ परत्सरासने । चन्द्रिनः सुतिपाठ्वाः । दशाविशेषोऽनाद—अभिलाप इति । दशा प्रकारा । अत्र पूर्वरागे । कामकृता रतिजन्या दशा । कामदशा । स्पृहा अभीष्टप्राप्तीच्छा । अपरिच्छेदो निशेषनिर्धारणाभाव । अलस्यवाक् निर्विषयं च । दोष स्फूर्त्यादिकम् ॥ १९३ ॥ प्रेमाद्र्द्र्म इति । प्रेम्या आद्र्मा निर्दितस्पृक्ता । प्रेमनिव्युक्तिका इति वाक्तव् । प्रणयं द्रुतं लेदं स्फुरन्ति जन्मन्ति । परिचयान्तर्हृष्टुर्दर्शनात् । उद्गात उत्कटो यो राग मुरुर्वेच्छा तस्योदयो याम्बुद्धा । मुग्धदशो नारस्ता । चेष्टा नेत्रविक्षेपादिस्याः

1. स्तुतीत्यादि । ‘देषो दशाम्बद्धादेषु तदेषान च नानन्दम् । शान्तेषोर्यैशाति चेषात्ताः स्तुतिरच्चते ।’, ‘नैनरदरक्षिनारात्मैर्नान्दम् च नान्दमे तु ता । इति वार्ता भवेद् यत्र नृक्त तुष्टिर्वेन्नन् ।’, ‘दक्षिण्यमन्तर्यं दा न च हर्षं य लादने । प्रेषम् प्राप्तिहर्त्तेऽनि = द्वैतोऽनिर्धिते ।’, ‘शान्तेषोर्यैर्नान्दम् च नानन्दमे तदैर्नान्दमि । न्यासातो लादने दक्ष च त्वादो निरूप्तने ।’

द्वयोः प्रणयमानः स्यात्मसोदे सुमहत्यपि ॥ १९८ ॥

प्रेम्णः कुटिलगामित्वात्कोपो यः कारणं विना ।

द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोश्च प्रणयमानो वर्णनीयः ।

देहाहरणम् । तत्र नायकस्य यथा—

‘अलीअपसुच्चअणिमीलिअच्छ देसु सुहअ मज्ज ओआसं ।

गण्डपरिउम्बणापुलइअज्ञ ण पुणो चिराइस्तं ॥’

नायिकाया यथा कुमारसभवे संध्यावर्णनावसरे ।

उभयोर्यथा—

पणअकुविआँ दोह वि अलिअसुचाँ माणइल्लाँ ।

णिच्चलणिरुद्धणीसासदिण्णअण्णाँ को मह्नो ॥’

अनुनयपर्यन्तासहत्वे त्वस्य न विप्रलम्भमेदता, किंतु संभोगसंचार्यात्यभावत्वम् ।

यथा—

‘अैमझे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठसुद्वीक्षते

रुद्धायानपि वाचि सल्लितमिदं द्रग्धाननं जायते ।

प्रेम्ण । ननु प्रसोदे ननि दोष एव न भवनि, क्यं तत्र मानदक्षपत्राविरित्वत
क्षार—प्रेमण इति । सुटिलगालिलात् कुटिलनायकादिरूपितिलात् । कारणनन-
रायादि । कुटिलम्ब विनापि वारपं तन्त्रभावनया कोपो मन्दीति भाव । यद्या
कुटिलगालिलाद् दुरदगमत्सनाकतात् ॥ अलिल्ल इति । ‘अलीअपसुच्चलिन्न-
पित्तक्ष पेरि सुनग मदनवकशम् । गल्डपरिउम्बनुहरिनात् न पुनर्दिग्दि-
प्यानि ॥ इति चत्तुरम् । मन विलन्दे तप श्रोयो जात इति चत्तुरे । पुनर्देव
दित्तम् न करियान्नीति भाव । लन्त्रनीवसते न्यून्य वैटिलम् ॥ पपाज-
कुवि इति । ‘प्रणदुपित्तक्षेवोरप्यरेत्यर्थोक्तसदोर्नालयिदो (दनो) । गिर्धटन्न-
दान्नेश्वानसवर्त्तयो को मन् ॥’ इति चत्तुरम् । मनो मन्नन्नहम्बदे ।
प्रियदर्शनदिसरनन्न दुरदगमत्सनाकतात् ॥ अनुनयः न्यून्यमहये । तं पिन्द
भहुतये चेत्यदः । अत्य ग्रामनन्नस्य । इस्पां लग्नमूला, तम्य इत्यविद्य-
त्तरेन र्वैदृष्टद ॥ चूनम् इति । ननोरेत्यैर्वां प्रति नदिरूप र्वै-

तत्र भावी यथा सम—

‘यामः सुन्दरि, याहि पान्थ, दयिते शोकं वृथा मा कृथाः,
शोकस्ते गमने कुतो मम, ततो वाप्यं कथं मुञ्चसि ।
शीघ्रं न व्रजसीति. मां गमयितुं कलादिवं ते त्वरा,
भूयानस्य सह त्वया जिगमिषोर्जीवस्य ने संब्रमः ॥’

भवन्यधा—

प्रेस्यानं वलयैः कृतं, प्रियसखैरसैरजलं गतं,
धृत्या न क्षणमासितं, व्यदसितं चिरेन गन्तुं पुरः ।
यातुं निधितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्तिना
गन्तव्ये सति जीवितप्रियमुहूर्तार्थः विनु लभ्यते ॥

निर्विकामानसाद् । एवं च मित्रदेवगमनस्य उत्तमाभासा गतिरूपः । विद्युते
पर्वतानन्तरम् । निष्ठांशु धूलम् । लक्षणोद्धु उत्तमान्तर्देशाद्यभूतिर्विद्या-
नेद ॥ याम इति । दर्शनात्मानीप्ये एव । गमनस्य उत्तमानेद तद यद्
'तन्त्र' इति उद्योगत तत्त्वात्मानस्य अनामानधूलम् । तदपात्र इतिरूपे
'द्वितीय' रूपत्वे उद्योगम् । तत शोहरात्मारूपे हैतोर्विद्यां द्वारा जर्द
जन्मदम्प प्राणानाम् स्थानस्तु । एव दर्शनस्य उत्तमान्तर्देशाद्यभूतिर्विद्या-
नाशम् ॥ प्रस्थाननिति । दर्शनप्रबन्धे विद्युते लक्षणीये प्रवृत्ति विद्युता
रत्नस्याद् । भी रूपित, विषयस्यादे एव तद अन्तर्विद्या नाशम् । एव च
विद्यादे कर्त्ता विद्युतरूपेति इति उद्या च विद्युतरूपेति एव एवं
परम्परे । तर्तुराद्य एवं गमनस्याद् । विद्युतादि एव एवं रूपेति एव
भविष्यत्विति । इतिरूपे एव दर्शनस्याद्य विद्युते इति रूपार्थे इति
विद्युतरूपे । प्रस्थानात्—प्रस्थाननिति । एवेतद् । रूपरूपस्याद्
एव एव एवं रूपार्थे रूपरूपे । एव एवुत्तिरूपे विद्युतिरूपे एव एवुत्तरूपम् ।
एव एव विद्युतरूपे रूपरूपे विद्युतरूपे । विद्युते एव एवुत्तिरूपे विद्युत-
रूपे एव एवुत्तरूपे विद्युतरूपे । एव एवुत्तिरूपे विद्युतरूपे एव एवुत्तरूपे
विद्युतरूपे विद्युतरूपे । एव एवुत्तिरूपे विद्युतरूपे एव एवुत्तरूपे विद्युत-
रूपे एव एवुत्तरूपे विद्युतरूपे । एव एवुत्तिरूपे विद्युतरूपे एव एवुत्तरूपे
विद्युतरूपे विद्युतरूपे । एव एवुत्तिरूपे विद्युतरूपे एव एवुत्तरूपे विद्युत-
रूपे एव एवुत्तरूपे विद्युतरूपे । एव एवुत्तिरूपे विद्युतरूपे एव एवुत्तरूपे
विद्युतरूपे विद्युतरूपे । एव एवुत्तिरूपे विद्युतरूपे एव एवुत्तरूपे विद्युत-

१०८ विजयनाथ नायक का अवतार एवं उसकी विवरणीय विवरणीय

भूतो यथा—‘चिन्ताभिः स्तिमितम्’ इत्यादि (१७८)
शापाद्यथा—‘तां जानीयाः’ इत्यादि (१२३ पृ.)^१ संब्रेमो वि
मानुपनिर्धारोत्पातादिजः । यथा—विक्रमोर्वश्यामुर्वशीपुरुषवसोः ।

अैत्र पूर्वरागोक्तानामभिलापादीनामत्रोक्तानां चाङ्गासौष्ठवादीना
दशानामुभयेषामप्युभयत्र संभवेऽपि चिरंतनप्रसिद्धा विविच्य ।
पादनम् ।

अथ करुणविप्रलम्भः—

यूनोरेकतरसिन्गतवति लोकान्तरं पुनरलभ्ये ।

विमनायते यदैकस्तदा भवेत्करुणविप्रलम्भमाख्यः ॥२०

यथा कादम्बर्यो पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते ।

पुनरलभ्ये ग्रीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः ।

अत्यन्तस्थित्यमित्यत्र पृथक् प्रियस्थित्वोपादानम् । प्रियतमगमने गन्तुमार्ण
वलयादय । सस्थोचित कर्म कुर्वन्ति । लमपि प्रियस्य सुहङ्गवसीति तवापि गमने
न्याय्यमिल्याह—गन्तव्ये सतीति । अत्रेयमुक्तिरनुभाव । अथेष्टुभानहत्तापव्यहरे
विवादो व्यमिचारिभाव । प्रियमत आलम्बनम् । नायिकाया रतिहे सामाजिके
रसोत्पत्ति ॥ तां जानीया इति प्रोपितभर्तुकाया नायिकाया उदाहरणमिदम् ।
दिव्यो विद्युदुक्तकादि । मानुषो मर्त्यलोकभवो भूकम्पादि । निर्धारत इति
नामसोपलक्षणम् । उत्पातोऽनिष्टमूचको देवहृत प्रकृतिपर्याम । आदिता
दन्मादादिपरिप्रहः । उवेशीपुरुषवसोरिति । उवेशी हि पुरा सिंगारमण्या
पान्मनुप्यलोक प्राप्य पुनरवसो गृहे ‘यदि भवन्त मुरतमयातिरक्षममये नमं
पद्यामि तदा तामह लक्ष्यामि, मम मेषद्वय भवता गतर्णीयम्’ इति नियम हृत
स्थिता । तदनन्तर देवैरन्वतमसे मेषद्वयमपहतम् । तच्छुत्ता पुनरसा सर्वश्रमेन
वद्वमपस्थियावैव खद्गपाणिमेयापहर्तु पद्माद्वापिति । एतस्मिन्नन्तरे प्रियुद्धिर्वं
नममवलोक्योवेशी स्वर्गं गतेति प्रन्थम्य वर्तुलायै । थत्र देवहृतमेयापद्मरम्भ
दिव्योत्पातेन पुरुषवसः सुध्रम, तेनोवेश्या नियमेणगृतिवम् ॥ उभयत्र पूर्णां
प्रवासं च ॥ कदम्बविप्रलम्भमाह—यूनोरिति । विमनायते शोक्यादुलचिनद्व
पिलादं हृतते । पुनरलभ्य इति । रतेनायाद उद्गटशोक्यमवाय कदम्बस्थे

१. स्त्रेन इवादिद्विग्रामा नायिकाभ्रमो न कांडः ।

१. म-पुरुषे हु 'दिग्गेत वैराग्या न र्वित्वा त्वयैविद्या । इद्युद्धिन्द्रिये वैराग्ये इव' न प्रदर्शन दर्पद लभ्यत्वरह । २. 'मनस्त्रिदद्वितीये । इन्द्रियाः पाण्डो वैराग्ये इव-पुरुषे । ३. 'भ्रमः इवाद्य दर्पदागतुमः 'प्राप्ताद्या इव ॥ २०६ ॥
इति कृत्यादेद्यते । ४. 'प्रियम् इव' का पुरुषकोर्णिति

किंचात्राकाशसरस्तीभाषानन्तरमेव शृङ्गारः, संगमप्रत्याँश्या रतेसु-
द्भवात् । प्रथमं तु करुण एव, इत्यभियुक्ता मन्यन्ते । यच्चात्र ‘संगम-
प्रत्याशानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रवासाल्यो भेद एव’ इति
केचिदाहुः, तदन्ये ‘मरणस्तपविशेषसंभवाच्छिन्नमेव’ इति मन्यन्ते ।

अथ सभोगः—

दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ ।

यत्रानुरक्तावन्योन्यं संभोगोऽयमुदाहृतः ॥ २१० ॥

आदिशब्दादन्योन्याधरपानचुम्बनादयः । यथा—‘शून्यं वासगृ-
हम्’ (२३ पृ.) इत्यादौ ।

‘संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिम्भणादिवहुभेदात् ।

अयमेक एव धरैः कथितः संभोगशृङ्गारः ॥ २११ ॥

तत्र साद्युपद्धुं चन्द्रादित्यौ तथोदयास्तमयः ।

जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः ॥ २१२ ॥

अनुलेपनभूपाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च ।

रस , न पुनर्विप्रलम्भ इति भाव । अत्र विगेपमाह—किं चेति । निषेवेते
कुरुत । एकतन्यानुरागभावे शृङ्गारभाव इति तद्वारपाय—अन्योन्यमिति ॥
२१३ ॥ शून्यमिति । वाच्यातनेतत्प्राक् (२३ पृ) एक एकप्रकार । सभोगोदीपनवि-
भावानाट—तत्रेति । सभोग इत्यर्थ । स्याद् उपद्युक्त भवति । वाच्यं सभो-
गोदीपकतया दर्शनीयम् । शुचि मेध्यमसन्त निर्मलम् । सन्यद्यन्यादि । सखातुं

1. अन्नेनि । एव कादम्बां चन्द्रार्पीट प्रति स्प्रेदन उप्टरीवस्तेवृत्त दर्शन्न
नरादेतासा दान्देचित्यर्थ । ग्नीषुलदोदिशों जीवित्वानददण्डा वैटव्यसोदितादा
र्नेत्रेव प्राप्तन्यादिप्रलम्भ । वैट्य तु सचारिमात्रम् । शून्यदानदण्डादा तु निषेवि-
त्य वैट्यस्तेव प्राप्तन्यमिति दर्शन एव । दश तु निषेवि शून्यदानेदेवनाप्रलम्भादिति
शुना दीदनदान दपचिन्प्रत्यक्षभालभिन्ननिर्गमनवाचित्प्रवान इद विप्र-
लम्भ एव । त न दात्त इति नव्याः ॥

2. देवितिनि । ‘शून्यं ह प्रथम दा०, दायादानाम्भर्त्यन्तादृष्टं प्रपात-
स्तार एतेवै इत्यादार्थधनिदेवै ॥

3 दिवात्तिनायिनि । दिवायिनी च निर्मली च दिवायिनायिनेवेदेवै ॥

४ ‘शून्यं’ एव २. उप्टेवै ५ ‘अदि नाम्भर्त्य’ एव ६ ‘कृष्णोदीदृष्ट-
प्रिति’ ग ५. कृष्णोदीदृष्टप्रिति नाम्भर्त्य एवै इति ८. देवनाप्रलम्भ-
र्त्यनिर्गमन इति ग ॥

तथा च भरतः—‘यत्किञ्चिलोके शुचि मेध्यमुज्ज्वलं दर्शः
वा तत्सर्वं शृङ्गारेणोपभीयते (उपयुज्यते च)’ इति ।
कि च ।

कथितश्चतुर्विंधोऽसावानन्तर्यात् पूर्वरागादेः ॥ २१३
यदुक्तम्—

‘न विना विप्रलभ्मेन सभोगः पुष्टिमश्चुते ।

कपायिते हि वस्त्रादौ भूयान्नागो विवर्धते ॥’ इति ।

तत्र पूर्वरागानन्तरं सभोगो यथा कुमारसभवे पार्वतीपरमेश्वरगे
प्रवासानन्तर सभोगो यथा मम तातपादानाम्—

‘क्षेमं ते ननु पश्चमलक्ष्मि-किमअ खेम महङ्ग दिदं,

एतादवृश्यता कुन-तुह पुणो पुडु सरीरं जदो ।

केनाह पृथुल् प्रिये-पणदणीदेहस्स समेलगान्,

त्वन् सुश्रु न कापि मे-जट द्रुं खेम कुदो पुच्छमि ।

एवमन्यवाप्युदयम् ।

शक्या य सभागमेदानानात् —कि चेति । एनदसेदरात्मितापत्तया पदान्
सुन्वन्तम् । आठिना माततप्रवागमस्तुश्चाप्यप्रलभ्माना प्रत्ययम् ॥ अश्रुते प्राप्ता
स्तेतत् पूर्वरागादिकं पितापि सभाग मनवान्ति सुनितम् । १५० । प्रत्यग्यप्र
स्तेतत् सभागो द्वितीय । प्रत्यग्यप्रसानन्तर सभाग प्रहृष्ट । १५१ । प्रदमा
स्तेतत् चतुर्थ । नामुपगमनाद्यप्रहृष्ट इति काठनन् ॥ श्रेम ते इति । १५२
स्तावद्वय प्रव, प्राप्ततन नारिक वा उन्नम राग इति सभाग ॥ १५३ । १५४
स्तेतत् दूर वस्त्रम् ॥ दृढ़ दृष्टि राग । १५४१ ॥ वारा ॥ १५५
स्तावद्वय स्तावद्वय । दृढ़ दृष्टि राग उन्नम ॥ वारा वारा सभा—॥ १५६
स्तेतत् दृढ़ दृष्टि राग उन्नम ॥ दृढ़ दृष्टि राग उन्नम ॥ वारा वारा सभा—॥ १५७
स्तेतत् दृढ़ दृष्टि राग उन्नम ॥ दृढ़ दृष्टि राग उन्नम ॥ वारा वारा सभा—॥ १५८

अथ हास्यः—

विकृताकारवाग्वेपचेष्टादेः कुहकाभ्वेत् ।

हासो हासस्यायिभावः श्वेतः प्रमधदैवतः ॥ २१४ ॥

विकृताकारवाकेष्टं यमालोक्य हसेज्जनः ।

तमत्रालम्बनं प्राहुत्स्वेष्टोदीपनं मतम् ॥ २१५ ॥

अँगुभावोऽक्षिसंकोचवदनसेरतादयः ।

निद्रालसावहित्यादा अत्र स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २१६ ॥

ज्येष्ठानां सितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च ।

नीचानामपहसितं तथातिहसितं तदेष पैद्भेदः ॥ २१७ ॥

ईष्टिकासिनयनं सितं सात्स्पन्दिताधरम् ।

मालिङ्ग भास्म । इत्याकर्षं निमीलितार्धनयनं सेर घैराननं सोहास वदनम्बुजं
मृगद्वा ल्लेर तुच्छ्वे प्रिय ॥' हास्यरम्भाह—विकृतेति । विकृता आशारा-
दयो यस्य तत्त्वात्तुकार् नर्तकार् । एतदुपलभ्यम् । निहताकारादिपद्यक-
श्रव्यक्षाव्यादपि । 'हुरुकार्' इति पाठे विकृताकारादिजन्मात्रैतुकादिल्यये ।
अत्र हास्यरसे । तज्येष्टा विकृताकारादिपुरपचेष्टा । हास्यरनस्यायिभावस्य
हास्यत्वं नेदानाह—ज्येष्ठानामिति । उत्तमानानिलर्थं । तदिति । हास्यने-
दादिलर्थं । एष हास्यरस । स्तिरादीना लःपनाह—ईष्टिति । तत्र हास्येषु

1. हास्य इति । एन्स्यायिभावको निहताकारादिपद्यको दृष्ट्यादीनितो अहुरु-
रुमादित् श्वादिस्यचारितो एस्य इति लिङ्गित्वाद् । अवाह—अहम्भास् दस्त-
नादेलभ्य नेद्यद्य नन्द् । आम्भसो ग्रुप्तद्वानो विनयेद्यामावत् । हन्तमरर इदा
सिभाद्योरज्ञादने । चोट्ठो एस्यरम्भाहर एस्य दर्शनितः ॥ अहुनाना नन्द-
ना नीचानामप्यनं ॥ देव । एस्य दर्शन दर्शने दर्शन चास्ते ॥ लिंगं च
रवित् श्रोलक्षुरमे दुरपे हेषः । भद्रेष्टिते नेदत्तित् रात्मे नन्ते ॥ शदेष्टित्विनं
नात्मित् दर्शनी च । अहुरुदयेनान्या दद्यादेष्टित्वहर्त्वा ॥ । अहुरुददनो
एनो रुद्धः लिङ्गास्ते । दर्शनेष्टिते अहुरुदेष्टित्वहर्त्वितः । अहुरुदित्वद्वन्द्व-
दद्व एतित्वे दते । हर्त्व नहुर दद्वात् दद्व रात्मद् ॥ अहुतित्वादि लक्ष्य च निहु-
दित्वेष्ट दुष्टः । अहुतित्वादि लिङ्गित्वेष्ट ॥ ॥ अहुतित्वादि एनी
दद्वेष्टित्वे नन्द् । एस्य दर्शनः अहुतित्वादित्वहर्त्वहर्त्वः । शास्त्रेष्टेन नदिनी
दद्वेष्टित्वहर्त्वः ॥ ॥ अहुतित्वादि लिङ्गित्वेष्टः । चोट्ठार्थ एनो
इत्वेष्टित्वहर्त्वः ॥ नन्द् ॥ इति ॥

अंतुभावा दैवनिन्दाभूपातकन्दितादयः ।

दैवण्योच्छासनिःश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ॥ २२४ ॥

निर्वेदमोहापसारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः ।

विपादजडतोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥ २२५ ॥

ओच्यं विनष्टवन्धुपभृति ।

यैथा नम राघवविलैसे—

‘विपिने क जटानिवन्धनं तत्र धेदं क मनोहरं वपुः ।

अनयोर्धटनाविधेः स्फुटं ननु खङ्गेन गिरीषकर्तनम् ॥’

अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्तस्य दशरथस्य दैवनिन्दा । एवं वन्धुविद्योगविभवनाशादावप्युदाहार्यम् । परिपोषत्तु महाभारते सीपर्वणि द्रष्टव्य ।

अस्य करुणविप्रलभ्माद्देवमाह—

शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलभ्मादयं रसः ।

विप्रलभ्मे रतिः स्थायी पुनः संभोगहेतुकः ॥ २२६ ॥

इत्नादश उपार्थेविच्छेदो न्मण च वित्तादेवन्दित्य ॥ अनयोर्जटाधारपर्वतामसारेत्तो घटना दोलना । खङ्गेन गिरीषकर्तनसिवेल्यथ । अत्र प्रवरणाद्वाद्यो नायको लम्बत इति । निष्ठोति—अत्रेति । अलुविताचरप्रभेव दैवन्ध निन्दा सेवदुन्नाद । वन्धुविद्योगो वन्धुमरणम् । तत्र यथा—‘शृहिष्ठी नविव नही मित्य । प्रियपित्या लक्षिते यत्ताविधौ । करपादिसुखेन चृत्यना हरता ता वद त्रि न मे तनम् ॥’ अश्वेन्दुनतीमरणनितशोकार्तस्याजस्य चूलुनिन्दा । नितनामो यथा—‘प्रातर्भेदात्मे चतुर्थादिपचकवतीं स्तोऽहं प्रजाते निपिने लटिलनमत्ती । यदिनिन्दनं तरिह दूरतर प्रपाति यदेतना न गमित तरिहान्धुर्विति ॥’ अत्र नदराजस रामस परिरेषनम् ॥ स्थायीभाव इति येष । पुनः चन्दोनो हेतुर्द्दणे

1. यदेति । यथा दा ना—‘रामन्धमनी पठन्ति भन्त दृग्मदा द्योगिन्द्रो-
ज्ञात्मो लेयान्तर द्युम्’ ए नवे हुः हीवि । लेये दुर्मन्त्रानि निष्ठा-
वैदर्यनात्मके दिवसात्त न्तोऽपि निष्ठारदा न्तुतर तेवान् । हीवि ।

१. ‘स्तुतेर्षु’ २. ‘रमन्दाद्य’ ३. ‘रिष्ट’ ४. ‘पूर्वोदयेर्षु’ ५. ‘द्युम्’ ६. ‘द्यु-
मन्त्र’ ७. ‘हुर्विति’ ८. ‘प्रेत्येति’ ९. ‘दृग्मद्’ १०. ‘दृग्मद्’ ११. ‘दृ-
ग्मद्’ १२. ‘दृग्मद्’ १३. ‘दृग्मद्’ १४. ‘दृग्मद्’ १५. ‘दृग्मद्’ १६. ‘दृ-
ग्मद्’ १७. ‘दृग्मद्’ १८. ‘दृग्मद्’ १९. ‘दृग्मद्’ २०. ‘दृग्मद्’ २१. ‘दृग्मद्’ २२. ‘दृ-

अथ रौद्रः—

रौद्रः क्रोधस्याविभावो रक्तो रुद्राविदैवतः ।
 आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोहीपनं मतम् ॥ २२७ ॥
 मुष्टिप्रहारपातनविकृतच्छेदावदारणेश्वैव ।
 संग्रामसंभ्रमाद्यैरस्योहीसिर्भवेत्प्रौढा ॥ २२८ ॥
 श्रूविभङ्गौष्टुनिर्देशवाहुस्फोटनतर्जनाः ।
 आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ॥ २२९ ॥
 उग्रतावेगरोमाञ्चखेदवेपथवो मदः ।
 अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसंदर्शनादयः ॥ २३० ॥
 मोहामर्पादयस्तत्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः ।

यथा—

‘कृतमनुमत दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातक
 मनुजपश्चभिर्निर्मर्यादैर्भवद्विरुद्युवैः ।
 नरकरिषुणा सार्वं तेषा सभीमकिरीटिना-
 मयमहमसृज्जेऽमासै. करोमि दिशा वलिम् ॥’

यस्य स ॥ रौद्रसमाह—रौद्र इति । तच्चेष्टा रिपुचेष्टा । ता पिण्डिपाठ
 मुष्टीति । विघ्नविरुद्धाचरणम् । छेदः सङ्गादिना । अवदारणं शूलादिन
 अस्य रौद्रस्य । ‘अवदान वर्मनम्’ इत्यमर ॥ कृतमिति । द्रोणशिरस्तेऽ
 कुद्रस्यावत्याक्षोऽर्जुन प्रति सुवोऽयोक्तिरियम् । इदं मतिष्ठृशिरस्तेऽर्थं गुरुपा-
 तत्कारण कर्म यैरुद्यतायुर्वर्मर्यादागृन्वरत एव मनुजपश्चभिर्मवद्वि छन्मनुर
 दृष्टं वा, नरकरिषुणा कृष्णेन मार्वं भीमकिरीटिमहिनाना तेषा मेऽमासैर्वयः
 दिग्बस्थितभूताना वलिं करोमीलवै । अयमेतत्क्षणवर्तेव । अत्रावन्ध-
 ि । तदकार्यमुदीपनम् । तादृशगर्जनमनुभाव ॥

१. रौद्र इति । नोपन्नाविभावको द्विष्ठारम्भनक्तव्यपाठाः ।
 नो गर्वादिमचारितो रौद्र इति ॥

२. कृतमिति । इदं रौद्रसमव्यवनश्चमा वृत्तिनांन्ति, अते ‘नग्नान्तर्गतयावनम्
 रेणवेद्वरे मधीयतुम्यासुरु गत्विनावस वृथति । अय पन्तु निदय दात्तदद्दृ-
 द्दृक्त्वा द्विरक्षणे नम परथवो भेरव ॥’ इदमुदाशयन् । प्या च गत्वाद्
 परद्युगमन्वोन्ति । अत्र मदोऽन्ता वृत्ती गीद्रम्य परमोनन्तिता परिपुण्याति ॥

१. ‘आनन्दत विरोद्दी स्ताद्’ ग २. ‘हृष्टनिर्देशस्त्रायरस्मागाद्युनामूर्द् । सोऽन्दाद्
 द्दृक्त्वनिरक्षणद्’ इति ग

लख दुर्जनीराहेदमाह—

रक्तास्तनेत्रता चाद्र मेदिनी युद्धर्वतः ॥ २३६॥
अथ वारं—

उत्तसप्रकृतिर्विर उन्नाहस्याग्रिभावकः ।

महेन्द्रदेवतो हैमवर्णोऽयं चमदाहनः ॥ ३३२ ॥

आलस्वन्धिभावास्तु विजेतव्यादयो मत्तः ।

दिष्टेपञ्चादिष्टेष्टान्तोर्दीपन्तरपिणः

अस्तु भावास्तु तत्र च्यः सहाय्यात्वे याइयः ॥ ३३ ॥

ॐ तत् त्वं ॥ ३३२ ॥

सं च वीर्ये द्वावत्त्वे प्रसारिष्ये लक्षणे क्वा समेवि इत्यनुभवः ।

तु त्रिवैषम्यारो दधा प्रवृग्नम् —

LAWRENCE, JR.

$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial \mathcal{L}}{\partial \dot{x}_i} \right) = \frac{d}{dt} \left(\frac{\partial \mathcal{L}}{\partial x_i} \right)$

पुष्टिन्तु महागारनादौ इष्टव्यौ ।

निरहंकाररूपत्वादयार्दीरादिरेप नो ॥ २४९ ॥

दयावीरगदौ हि नागानन्दादौ जीमूतवैहनादेरन्तरा मलयवत्याद्य-
नुगागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवार्तिल्वर्धासैर्दर्शनादहकारोपगमो न हृ-
यते । शान्तनु सर्वाकरणाहकारपगमैकरुपत्वात् तंत्रान्तर्भावम-
भैति । ततश्च नागानन्दादेः शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु

‘न यत्र दुःखं न दुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।
रसः स शान्तः कथितो सुनीन्दैः सर्वेषु भावेषु सैमप्रमाणः ॥’

इत्येवत्पत्त्व शान्तत्व मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां
भावात्तत्र सचार्यादीनामभावात्कथं रसत्वमित्युच्यते—

युक्तवियुक्तदद्यायामवस्थितो यः शमः सं एव यतः ।

रसतामेति तदस्मिन्संचार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥५०॥

‘वीजीहृत—’ इति पाठेऽपि दीज वासना तच्छृन्यीकृतेत्यर्थं । करट काक ॥
उ नान्ते दयाद्यतिशयसभवेन दयावीरादिरेवायमित्यत आह—निरहंकाररू-
चादिति । आदिना वर्जीनीरदेवतातिपगरतिपश्चीना ग्रहणम् । एष शान्त-
ता चाहकारसवित्तो दयादिरेन दयावीरादेवंटक । तदित शान्तरस
विग्रेप । तत्तदेव्यविग्रेपावदारण च । नागानन्दे दयावीरादिप्रवाने ग्रन्थ-
शेषे ॥ न यत्रेति । द्वेषो रिपृणामपचिनीपां । राग मुहुदामुपचिनीपां । इच्छा
यित्तमुखतदुपावेच्छा । भावेषु पंडवेषु लोष्टकीयनादिभावादिषु रात्मु रंग-
राहित्येन नमस्विष्पमं ग्रसाण प्रतीतिर्थेन । ‘शमप्रवान’ इति पाठल्लु न मनो-
, अर्थात् सगते । तादृगदगाया व्यनिच्चरिभावादीनामसभवात् । शम एव
अयितया प्रधानं यत्र स । उत्तमस्वरूपापत्तिलक्षणाया परमात्मस्वरूपलप्राप्ति-
गायाम् ॥ युक्तवियुक्तेति । विषयेभ्य प्रत्याहृत्य राक्षात्कर्तव्ये वस्तुनि मनो-
वाय वर्तमानविन्नासतानवान् तुक्त । यस्य योगजवर्ममहरूतेन भनसा जिक्रा-
तवस्तुसालाकारो जायते । यथ भूतेन्द्रियज्ञः ३ अणिमाया कामसिद्धीदूरथव-
द्याश्वेन्द्रियसिद्धीरामादितवान् नमाध्यमि ४ ग । यस्य च योगजवर्मस-

१. स एवेति । तादृशशब्दं एव स्यां

१ 'पुष्टि'—इति पक्षिका नासि न पुस्तके
पुस्तके ३ 'नागानन्दादौ' इति नासि
द्वो नासि कष पुस्तकयो ६ 'पंडव
घ ९ 'शमप्रवान' कर्त्तव्य १
गलि पुस्तकात्तरे १२ 'राम' इत्य
साहिं १७

भत रत्वर्य ।

‘दे सकाशादेदमाह’ इत्यधिकं
‘वाहनादौ’ क-व्य ५ आदिं
सभवितुमर्त्तिं ६ ग ८ 'नन्दे'
प्रान्तरे ११ 'लोष्टकाचनादि'
आठो नास्ति पुस्तकान्तरे

द्रावपर्यस्तकपालसंपुटमिलद्वामाण्डभाण्डोदर-

आम्यतिपिण्डितचण्डिमा कथमहो नागापि विश्राम्यति ॥

अथ शान्तः—

शान्तः शमस्यायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मनः ॥ २४५ ॥

कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनागयणदेवतः ।

अनित्यत्वादिनांगेपवम्तुनिःमारना तु या ॥ २४६ ॥

परमात्मम्बर्स्तपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ।

पुण्यात्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः ॥ २४७ ॥

महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योदीपनस्तपिणः ।

रोमाञ्चाद्याद्वातुभावान्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥ २४८ ॥

निर्वेदहर्षसरणमतिभूतदयादयः ।

यथा—

‘रथ्यान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्थालवस्याऽवगै

सत्रास च सकौतुक च सदय दृष्ट्य तैर्नागरैः ।

निर्व्याजीकृतचित्मुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे

निःशङ्क. करट कदा करपुर्टीभिक्षा विनुष्ठिष्यति ॥’

पर्यस्त उत्क्षिप्त कपालसपुट पि ग्रनपात्रासारवद्वाण्डोपरिभाग तेन द्राम् जटिन्
मिलत्सगच्छमान व्रद्याण्ड एव भाण्ड भुद्य न तस्योदरे श्राम्यन् अतए
पिण्डितो वहुलीकृतश्चण्डिमा महत्य यस्य । प्रापि इदानीमपि । ग्रामाच्छवु
सस्थालीमध्ये जायमान शब्दो वहुलो भवनीचमित्र गेणदम् । अन लक्षणस्य
विसमयो धनुष्ठकारालम्बनेन तस्यातिदीर्घलगुणोदापनन एनाद्युक्त्या अनुभानेन
व्यक्त आश्वर्यरसतामापद्यते ॥ शान्तरसमाह—शान्त इति । अत्र निर्वेद
स्थायिभाव । एतत्पक्षे अवमाननीयत्वमेवालम्बनम् । निर्वेदस्य व्यभिचारित्वेन
स्थायित्वायोगात्, शमस्य स्थायित्वेनानुभूयमानत्वाच्च ग्रन्थकृता तदुपेक्षितम् ।
रोमाञ्चाद्या इत्याद्यपदेन दयादीनामपि ग्रहणम् ॥ रथ्यान्तरिति । रसचिक्षा
तनिर्वेदस्योक्तिस्त्रियम् । रथ्या गृहममीपदेश, तन्मन्त्रे चरनो मिळार्य ब्रह्मतः ।
अध्वगैर्नार्गरथ वीभत्सवेपदर्शनेन त्रास, अनुपादियकृन्यावधारणेन सातुर्म
दीनत्वेन दया । निर्व्याजीकृत कामादिनाशेन निष्प्रतिवन्यकीरुतो यविसुधादा
ज्ञानामृतस्य रस आखादस्तस्य मुदा तज्जन्यानन्देन निद्रायमाणस्य मुद्रितनेत्रसा ।

१ उपेक्षितमिति । अत्र यद्यक्तव्य तत् ‘शनो निरीदावस्थायाम्’ इत्यनामि
हितम् (१६६ प.) ॥

पुष्टिनु नहाभारतादै ड्रष्टवौ ।

लिगदंकाररूपत्वादयादीगदिरेप तो ॥ २४९ ॥

दयावीरगदौ हि नागानन्ददत्तौ जीमूतवौहनादेरन्तरा मलयवत्यांद्य-
नुगगादेरन्ते च विगावरत्कवातिंत्वर्थासैर्दर्जनाद्वकारोपगमो न वृ-
द्यते । शान्तनु सर्वाङ्गरेणाहंकारप्रभमैकल्पत्वात् तंत्रान्तर्भावम-
र्हति । ततश्च नागानन्ददत्तौ शान्तरसप्रवानत्वमयालम् । ननु

‘न यत्र दुखं न चुम्बं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा ।

रम् ल शान्त् किंतो सुनीन्दैः सर्वेषु भावेषु संमप्रमाणः ॥’

इत्येवंलपत्वं शान्तन्य नोक्तवस्यायानेवात्मस्वरूपपतिलक्षणायां
प्रादुर्भावात्तत्र सचावीर्दीनन्मावात्कथं रसत्वमित्युच्चते—

युक्तवियुक्तदयायामस्तितो यः गमः से एव यतः ।

रसतामेति तदसिन्तंचार्यादैः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥५०॥

‘निर्वाजीहृत— इति पाठेऽपि वीज वासना तच्छृङ्खीठवेत्यर्थं । करट काक ॥
ननु शार्चे दयावतिगवद्भमेन दक्षावीरादिरेदायमित्यत याह—निरहंकारस्त-
पत्वादिति । रामिन दन्तीरेवतानियपत्तिपश्चीना प्रहणम् । एष शान्त-
रम् । तदा चाहंकान्तरान्तिनो दयादिरेन दक्षावीरादेवेष्टक । तदित शान्तरस
रमि पिण्डे । ततदेवगविजेयायारात्र । नागानन्दे दक्षावीरादिप्रवाने प्रन्य-
मिण्डे ॥ न यज्ञेति । द्वेषो गिष्ठालभन्तीर्या । गग सुहडामुपचिन्तीर्या । इच्छा
दैपिण्डमुहुर्मुहुर्मित्युच्छा । भनेतु पंचर्देषु लोक्योक्तवादिविभावादिषु नस्तु रोग-
द्वेषराहितेन नक्षमनिष्ट ग्रन्थान् प्रक्षीनिर्वेन । ‘गमप्रधान’ इति पाठ्यु न भनो-
रम् अर्थात्तर्गते । तदृग्गवान्या व्यनिच रिभावादीनामस्तभवान् । गन एव
स्मादिन्द्रा प्रधानं दत्र न । उगत्यस्तपापतिलक्षणाया परमान्मस्वरूपत्वश्रासि-
रपायम् ॥ युक्तवियुक्तेति । विद्येभ्य प्रत्याहूल साक्षात्कर्तव्ये दस्तुति भनो
निवाद वर्तमानश्चिन्ताचतानवान् युक्त । दस्य योगजवर्मस्तहृतेन भनसा जिना-
नितवल्लुमालात्मारो ज्याते । यथ भूतेन्द्रियजयी लाग्निमाया कामनिर्दीर्घव्रव-
पायानेन्द्रियनिर्दीर्घनादिनदान् नमाध्यनिवौ वियुक्त । दस्य च योगजवर्मस-

१. स एवेति । तादृशम एव न्यायिभावो रसना लभत इत्यर्थ ।

१ ‘हृषि—’ इति परिक्ता नहि न इत्यर्थे २ ‘अन्य दक्षावीरादे ननु शान्तेदनाह’ इत्यर्थकं
न नुस्ते ३ ‘न नन्ददत्तौ’ इति नान्ति च दृष्टुलक्ष्यो ४ ‘काश्मादौ’ च दृष्टु ५ आदि-
श्वर्यो—हि क दृष्टुलक्ष्यो ६ ‘मर्दम भि’ च ७. ‘तद च दमविकुन्हर्ति’ ग ८. ‘नदे’
दृष्टु ९ ‘इन्द्रप्रसान’ क दृष्टु १० ‘पदार्थेषु’ नान्ति पुस्तकलरे ११ ‘लोक्यादनादि’
नहि इत्यर्थे १२ ‘रा—’ इत्यादि ‘—नमाध्यमाद्’ इत्यत पात्रो नान्ति पुस्तकलरे

द्रावणीमाकुला अमीत्युपि लुक्ष्मा भावो देह ॥

साधारिति । नविना कथमनो नावाणि विश्वामिति ॥

अथ शान्तिः—

जानः गमाग्निशा उनमप्रश्निर्मितः ॥ २४५ ॥

कुलेन्द्रुकुलेन्द्रशः शीनागवण्डेततः ।

अनिन्दनादिनांगेनाम्तुनिःगाम्ना तु या ॥ २४६ ॥

परमान्ममस्यं रा नमालमानभिभ्यते ।

पुण्याथमहरितीर्थगम्यानादयः ॥ २४७ ॥

महापुरुषमहायाम्नोदीपनस्तपिणः ।

गेमाद्यावावानुभावानथा म्युच्चेभिकामिणः ॥ २४८ ॥

निर्वेदर्थमग्नमनिभूतदयादयः ।

यथा—

‘रथ्यान्तश्चानन्तमया चुतामहत्यालवस्या’ तो

मनाम च मर्त्तुरु च मदय हष्टुष्ट तेनाग्ने ।

निर्वाजीहृताचत्युवाग्ममुदा निद्रायमाणस्य मे

निःशक्त कर्त कदा कम्पुद्वाभित्वा तिलुष्टिष्ट्यति ॥

पर्यम उक्षित रुपालमगुड पि गानगावासाग्निग्नां शापानाम तेन द्राघू अदिवे
मिलन्यगच्छमान वदाप्त एव नाम चुड्यते । आम्बरे श्रामन् जाप
पिण्डितो वद्युत्याहृत्याहृत्याम सद्वर्त यम । गाप इदानीमपि । गरांच्छवु
गाथ्यालामध्ये जायमान शब्दो वदुला भवता गतिप्रणादम् । ए लक्षणद्व
सिलयो वगुष्टकारालम्बनेन तमानिर्दीर्घलयुणोद्वापनन एताच्युक्ता अनुभावनेत
व्यक्त आर्थर्याननामापयते ॥ शान्तरगमार्थ—शान्त दृति । आ निवेद
स्थायिभाव । एतत्पक्षे अनमाननीयतमेवालम्बनम् । गादम वगिचारिनो
स्थायित्वायोगान्, गमस्य स्थायित्वेनानुभयमानलाच ग्रन्थहृता तदुपेतितम् ।
रोमाद्याया इत्याद्यपदेन दयादीनामपि ग्रहणम् ॥ रथ्यान्तरिति । इसपित्त
तनिवेदसोक्तिस्थियम् । रथ्या गुहनग्नीपदेश, तन्म ते चातो निर्वार्थ भ्रमतः
अध्वर्णीर्णार्थ वाभत्सनेपदर्शनेन व्राग, अगुपाद्यकन्वाभारणेन कातुरम्
दीनत्वेन दया । निर्वाजीहृत कामादिनाशेन भृप्रतिवन्वस्तुतो यनिसुधाः
ज्ञानागृहतस्य ररा आख्यादस्तस्य मुदा तजन्यानन्देन निद्रायमाणस्य मुद्रिततेऽल ।

1. उपेक्षितमिति । अन यदक्षत्य तत् ‘समो निरीदावसाग्न’ इत्यानि

पुष्टित्तु महाभारतादौ द्रष्टव्यौ ।

निरहंकारस्त्वाद्यादीरादिरेप नो ॥ २४९ ॥

दयावीरादौ हि नागानन्दादौ जीमूतवॉहनादेरन्तरा मलयवत्याद्य-
नुरागादेरन्ते च विद्यधरचक्रवार्तिल्लद्यासर्दर्शनादहंकारोपगमो न ह-
श्वते । गान्तत्तु सर्वकारेणाहंकारप्रश्नैकल्पत्वात् तंत्रान्तर्भावम-
हृति । ततश्च नागानन्दादेः गान्तरसप्रधानत्वमपात्म । ननु

‘न यत्र दुःखं न दुखं न चिन्ता न द्वेपरागौ न च काचिदिच्छा ।
रसः स गान्त. कथितो तुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु संमप्रभाणः ॥’

इत्येवंस्त्वस्य गान्तत्वं नोक्तावस्यायानेवात्मत्वल्पापचिलक्षणायां
गान्तर्भावात्तत्र संचार्यादित्तननावाक्तथं रसत्वमित्युच्यते—

युक्तविभुक्तदद्यायामनस्तितो यः गमः से एव यतः ।

रसतामेति तदल्लित्यंचार्यादेः स्थितिश्च न विस्त्रदा ॥५०॥

निर्वाजीहृत-’ इति पाठेऽपि वीज वासना तच्छृङ्खीहृतेलये । कर्ट. काक ॥
ननु गान्ते दयाविन्दसभवेन दयावीरादिरेदादिसिलत आह—निरहंकारस्त-
पत्वादिति । अदिना वर्नीरेवताविद्यवरतिप्रवृत्तीना प्रहणम् । एष गान्त-
रस । तथा चाहंकारचवल्लितो दयादिरेत दयावीरादेवंटक । तदितरः शान्तरस
इति मिद्येप । तत्तदेवाविगेषावदान्पद्म । नागानन्दे दयावीरादिप्रधाने ग्रन्थ-
मिगेषे ॥ न यज्ञेति । द्वे त्रिष्णगमनविकीर्णा । राग सुहृदासुपविकीर्णा । इच्छा
वैष्णविन्दुसतहुपायेच्छा । भावेतु पंदर्येषु लोटकांचनादिभादादिषु नत्सु रौग-
द्वेष्टरहितेन नन्तरविषमं प्रकाश प्रतीतिरैत । ‘गमप्रधान’ इति पाठत्तु न ननो-
रस , अर्धाच्छगतेः । ताद्यदग्नाया व्यनिच रिखादीनानन्दभवान् । गम एव
म्यायितवा प्रधानं दब्रं न । आत्मस्तरपापत्तिलक्षणया परमाभ्यस्तरपत्तिलक्षण-
स्तरपादम् ॥ युक्तविभुक्तेति । विद्येन्द्र्यं प्रलयात्म नाक्षात्तर्निव्ये वलुति ननो
निधाव वर्तनानविन्दास्तास्तानवान् युक्त । यत्य दोगजवर्नमद्वृतेन ननाना ग्निन-
तिनद्वुक्तालिङ्करो जात्वते । यत्वं भूतेन्द्रियज्ञी अतिमाया दमतिर्दीर्घत्रिव-
पायायेन्द्रियनिर्दीर्घानादितत्तन् ननाभ्यन्दितो निदुर्ग । यत्वं च दोगजवर्नम-

1. स एवेति । नागानन्द एव च गिर्भादे रसना नभत इत्यर्थ ।

१ उत्ति-’ इति एवं तदै नहृते = ‘एवं दसर्वरोगे चर्मादेशम् इत्यर्थ
नहृते इ ‘नागानन्दादेः’ इति एवं तदै नहृते = ‘नागानन्दैः’ एव अ गिर्भ-
रस्यो नहृते तदै नहृते = तदै नहृते च २ ‘नदै वेन्द्रियन्दिति’ च ३ ‘नदै वेन्द्रियन्दिति’ च ४ ‘नदै
कर्ष ९ इन्द्रियान्’ इत्यर्थ १० ‘नदै युक्ते’ नहृते नहृते = ११ ‘निदुर्गन्दिति’
नहृते नहृते = १२ ‘नागानन्दैः’ नहृते नहृते = १३ ‘निदुर्गन्दिति’
साहिं १७

उहुहमात्रस्यायिभावे यथा—

‘हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुरागिः ।

उमासुखे विन्वफलाधरोष्टे व्यापारयामास विलोचनानि ॥’

अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः ।

ननूक्त प्रपाणकरसवद्विभावादीनामेकोऽत्राभासो रस इति (८८४०)

तत्र संचारिणः पार्थक्ष्याभावात्कर्थं प्राधान्येनाभिव्यक्तिरित्युच्यते—

यथा मरिचखण्डादेरेकीभावे प्रपाणके ॥ २६१ ॥

उद्रेकः कस्यचित्कापि तथा संचारिणो रसे ।

अथ रसाभासभावाभासौ—

अनौचित्यप्रवृत्तत्वं आभासो रसभावयोः ॥ २६२ ॥

अनौचित्य चात्र रसाना भरतादिप्रणीतलक्षणाना सामग्रीरहितत्वे एकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं वोध्यम् । तच्च वालव्युत्तरत्वे एकदेशतो दर्श्यते—

उपनायकसंस्यायां मुनिगुरुर्पर्णीगतायां च ।

बहुनायकविषयायां रतौ तथानुभवनिष्ठायाम् ॥ २६३ ॥

दर्शितत्वात् ॥ हरस्त्वति । परिवृत्तेन उपसेलर्थं । अद्रेति । उमासुखावलोकनस्तानुभवनात्रेण व्यक्ता रतिरहीनपनिभावादिकृतपरिपोरपराहिलेन रसता नापयत इति भावव्यपन्ने एकात्मोचित इति भाव ॥ अनौचित्यत्वेति । रक्तभावदोर्नौचित्येन प्रदृशत्वे वर्तमानन्वे सति रसाभासो भावाभानशेलर्थं ॥ अत्र रसानामौचित्यनाद—अनौचित्यत्वस्तिति । अनौचित्यपदमित्यर्थं । सामग्रीरहितत्वे विभावादिरसनावन्नामत्वे । एकदेशयोगित्वं यक्षिचित्क्षणस्तदन्य , तदुपलक्षात्तरत्वोपलक्ष्यन्वयम् । तच्च अनौचित्य च उपनायकेति । श्यारे ‘दिव्यादाद नायना’ ददुर्लभम् (१६९ षट्) नायकलक्षणे (१७ षट्) ‘हुनीन’ इत्यनेन मन्त्रकल्पनात्तम । ‘हुलिवान् इत्यनेन सहृत्तन्वं च नायकम्य लम्बते । ‘नायकमाम्बुर्जिन्निन्दनि योगुचर्वुड्ला (१०७ षट्) इत्यनेन नायिकादाक्षं सहृत्तन्वं तम्बते । नायकम्य निपिद्योगिन्निन्दने नायिकायाद निपिद्युस्तरस्तगमे सहृत्तन्वं न भवतीति नायिकादादाक्षं तपोर्लायनायनायने तेरनोगितम् । निपिद्युगेमिन उक्ता वृक्षारतिलक्षे—‘देवनिन्दने रद्विजराजहीनवर्णविभावा प्रभवा न गम्या । व्यादरन्तय, प्रदर्जित निनिन्दनप्राक्षं धर्मदिव्यनोभवते ॥’ इति । एवं योगितामपि सुदन्वदादव उत्तमात्मिता । एवं च सुनिश्चुरुत्तर्णीगताया चेति चक्षरेण सुदन्वदामिषवदो दोषः । उपनायकसंस्याय निलन्त्र चुदन्वदादन्यनम उपनायको दोषः । अन्यज्ञ ‘ददुर्लभ—क्षिप्तपापाम्’ इति ‘प्रदिव्याच्च निष्टन्ते’ इत्यन्योरग्राहतं वर्द्धत्वा । ददुर्लभ-

रौद्राभासो यथा—

‘रक्तोत्फुलविशाललोलनयनः कम्पोत्तराङ्गो मुहु-
मुक्त्वा कर्णमपेतभीर्धृतधनुर्वाणो हरेः पश्यतः ।

आध्मातः कदुकोक्तिभिः समसकृद्विर्विकमं कीर्तय-
न्नं सास्फोटपद्मुष्ठिरमसौ हन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः ॥’

भयानकाभासो यथा—

अग्रकुवन्सोद्गुमधीरलोचनः सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।
प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय विभ्यदिवसानि कौशिकः ॥’
स्त्रीनीचविपयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एवमन्यत्र ।

भावाभासो लज्जादिके तु वेश्यादिविपये स्थात् ॥ २६६ ॥
स्पष्टम् ।

भावस्य शान्ताषुदये संविमिश्रितयोः क्रमात् ।

भावस्य शान्तिरुदयः संविः शब्दलता भता ॥ २६७ ॥

रक्तोत्फुलेति । कर्णं सूतपुत्रं प्रतिशरम् । ‘हरे’ इत्यनादरे पृष्ठी । पदम्
दृष्ट्यमनाद्येत्यर्थं । आध्मातो दग्ध । ‘कदुकोक्तिभिः’ इत्यत्र ‘आनन्दे’ ईं
रपक अद्यवम् । चं नवीन्यं स्कन्द्यस्य करेणाघातोऽसास्फोटस्त्रव पटुः । तस्य
गीत्यर्थं । अत्र ज्येष्ठश्रान्तिं गुरुं दोषोऽनुचित ॥ अशकुवद्विति । यस्य गा-
णम् । कौशिक इन्द्र । इन्द्रं पेचकश्च । अत्रानौचित्य दर्शयति—र्दीप्ति ।
भावाभासम् इति । प्रथमादिपदेन चिन्तादीना द्वितीयादिपदेनानुरागिष्यादीन
वद्यगम् । ववा—‘गैकामुद्याकरमुर्या तरलायताक्षी मा म्यंगर्याऽनवतगितिर्तीत्रि-

1. भावन्येति । भावस्य शान्तिनांशः । म चोत्पतिकाग्रविद्धिः ॥ २६८ ॥
उच्चिः । मविरन्देश्वानभिन्नत्वोरन्देश्वाभिनाभतयोग्ययो मामानाभिराम्य, ॥
एवेश्वरैर्विमिश्रित्यर्थाद्वित्यवलम्ब् । शशरता वाव्यवाधज्ञापादानामुदा भिर-
वा भावन् व्यान्त्याम् । एकत्वमनुत्तित्वान्तरान्गोपर्वतिः । यापद् ॥ २६९ ॥ रु-
द्धामहात् ॥

2. रांक्तिः । ईं उद्धित शब्दस्येति शार्मिणा ‘अन्ति’ ईं देव । तदृश्य
प्रदेशेन्द्रियद्वाराद् ॥ ईं देव शराभाद उभावगमि । तदा मृत्यैव दिव-
त्याद—विदेव देव ॥ २६१ ॥ अत भीतादिवेद भीतो वृक्षं क्षेत्रो देव ॥ २६२ ॥ गोवीर्वेद
देवो न विद्युत्यत इन्द्रः ॥ २६३ ॥ तदा भूमि मृत्युविनेत्रम् ॥ २६४ ॥ उठितीः ॥ अ-
द्यत वृक्षे वृक्षेभूमे अनुपाते देवुः ॥ २६५ ॥ प्रद इन्द्राद्य उभावगम ॥ २६६ ॥
स्वद्वन्दित्याभावम् उद्गत्वाद्यादिगृहीत्याभावः ॥ २६७ ॥ उद्गतिः शार्मिणीद्वाराद्यादिगृहीत्याभावः ॥

क्रमेण यथा—

‘सुत्तनु जहिहि कोर्यं पद्धय पादानतं मां
न खलु तव कदाचित्कोय एवंविधोऽभृत् ।

इति निगदति नामे 'तिवेगानीलिताद्या
नवनजलमनल्पं सुक्ष्मुक्तं न किञ्चित् ॥'

अत्र वाष्पमोक्षनेष्यात्मसंचारिभवन्ति अम् ।

चरणपतलप्रत्याख्यानालम्बादपराज्ञुखे
निर्भंतकितव्यन्तर्वेत्कला रूपा पद्मीकृते।

तत्त्वादिनां च रसुन्तरा इति १८।

नवदन्तलिङ्गजा हृषि सखीय निवेदित ॥

अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह—

अर्थान्तरं संक्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिद्वैविच्यमृच्छति ॥ ३ ॥

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेषं पेऽर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषस्त्वपार्थान्तरसंक्रमित्वादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

कदली कदली, करभ. करभः, करिगजकर करिराजकरः ।

मुवनत्रितयेऽपि विभर्ति तुलामिदमूख्युगं न चमूखदग ॥

अत्र द्वितीयकदत्यादिशब्दा पौनरुत्तयभिया मामान्वकदत्यादि मुख्यार्थे वाधिता जाङ्घादिगुणविशिष्टकदत्यादिल्पमर्थे वोवर्या जाङ्घाद्यतिग्रयश्च व्यक्तय ।

अविवक्षितवाच्यन्येन ध्वनेन्द्रिये शेष । यत्रेति । प्रहृतान्वये' इति शेष । मुख्यतावच्छेदकर्त्त्वेण व्यविशेषव्यये व्यक्तियमुख्यतावच्छेदकव्याच्यव्यये परां विशेषतया भासते । अर्थान्तरे सुक्रमितवाद् विजग्ननया भासुनानतात् ॥ १ ॥ मुख्यार्थेन्म सुख्यतावच्छेदकर्त्त्वेण प्रहृतान्वयानुभवोग्निव्य वाधन्तम्यव विशेषरूपेण वोव इतीयमुपादानलक्षणेन्मिति भूत्विनम् ॥ कठलीति । 'मार्गिवन्यादाद् व्यव्य करभो वहि' इत्यन्म । चमूखदग्निय । जाङ्घादिति । जाङ्घ शेष व्यव्यपि शैलं पयम्ब्रेव तयापि तम्य परम्परया कदत्यादिनिवमवगननम् । आं हन्त्वत्त्वक्त्वयत्वयोग्निहगम् । न च ईलादेनामन्दत्रापि भत्वान्क्त्व कदत्यादिनिव्य वाच्यन् । ईलादिविशेषपर्वताव विशिनदान् । जाङ्घाद्यतिर श्वेति । व्यहयो उक्तप्रयोजनयोधविषय मर्वेत्व मुख्यार्थेन्मानेद तदन् एवं च कदत्यविशिता अभोग्निहन्त्व विशेषप्रयोजनेऽनिर्देश इति हेतोद इत्यादिनादिग्नूख्युगं भुवनत्रितयेऽपि तु त्रा भास्य न विभन्नात्यव्यये । यत्र तु लादौ साङ्घर्षे कुनाव्यते तदतिर्थादिनपृष्ठवसिति मुत्तरा भुवनत्रिते नार्तनि भासः । यत्र व्यतिरेकालंद्वारो व्यहय । यत्र मुनरिति व्यह दति शेष

१. अर्थान्वरेति । अर्थान्वरेति उक्तयोजनि उक्तप्रयोजनेऽनिर्देश हेतोद व्यव्य तद दादृशः ॥

२. अन्तनेति । अन्तनेति उक्तप्रयोजनेऽनिर्देश हेतोद व्यव्य तद दादृशः ॥

यत्र पुनः स्वार्थ सर्वेषां परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्या-
र्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् ।

यथा—

^१निःश्वासान्ध इवादर्थधन्द्रमा न प्रकाशते ।

अत्रान्वयद्वो मुख्यर्थे वाचितेऽप्रकाशस्त्वमर्थं वोधयति । अदला-
शतिशयद्व व्यज्ञनः । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविगेदभावावा-
कार्धीन्तरसकमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

भम धम्मिअ वीनत्थो. सो सुणओ अज्ज मारिजो देल ।
गोलाणइकच्छुकडूवासिणा दंरिबसीरेण ॥

सर्वप्रेति । शुरुप्रतादन्तेरदमन्तेव ल्यगो न्तु शुरुदस्य, एवं दूर्मोहिनि नद ।
अर्थान्तरे शुरुवार्दिनि । पर्वतानि लक्षणाः सर्वते । शतदलानिरुद्धारान्
सर्वजा चाप्यलात् ॥ निःश्वासान्ध इति । मिश्वात्मानं इव वा इति ॥ २५
पैखलर्थ । शुरुप्रे चार्हीनस्ये प्रवासप्रयचन्द्र तदृति । एव चार्हीनस्य
तर्हप्यभवेदरथं शुरुप्रत्यवर्द्य तदन्ध । ज्ञामान्वयिदेषान्वाचान्वाचिति ।
शुरुप्रतादन्तेरदमन्तेरदमो चामान्वयवर्द्य एव एव एव
स्थाद शर्वा । यतो—ज्ञानान्वदित्य इत्यते । तदेव तद्विकर्त्त्वं हिंस्य इति
य शापवर्द्या । अहरस्मोऽप्यवस्थाप्रवर्तते रक्ष रक्षत्यति । एव इत्यप्यव-
र्द्यारदन्तेरदम्ये । एव एव शुरुप्रत्यवर्द्य एव एव एव एव
सप्रणीयतेरदम्ये एव एव एव एव एव एव एव एव एव । एव एव एव
एव एव एव एव एव । एव एव एव एव । एव एव एव । एव एव
एव एव । एव एव ।

1. शिलालेख । २. विद्युत विभाग का अधिकारी ।

अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह—

अर्थान्तरं संक्रमिते वाच्येऽन्त्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिंद्रियमृच्छति ॥ ३ ॥

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्त्वा च्यथ्वेति द्विविधः । यत्र सब्दमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः तविशेषं पैर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य सविगेषपद्मपार्थान्तरसंकरित्वादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

कदली कदली, करभ. करभः, करिगजकर करिराजकरः ।

भुवनत्रितयेऽपि विभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुद्युगः ॥

अत्र द्वितीयकदल्यादिगद्वा पौनरुत्तयभिया सामान्यदल्यादिः मुख्यार्थे वाधिता जाङ्घादिगुणविगिष्ठकदल्यादिरूपमर्थे वोववन्ति । जाङ्घादिगित्यश्च अन्तर्भूतः ।

अविवक्षितवाच्यस्येति ध्वनीरति शेष । यत्रेति । प्रकृतान्वये' इति शेष । एवं मुख्यतावच्छेदकरूपेण स्वविशेषपर्ये स्वच्छेदकव्याप्यधर्मे परं लक्ष्यं विशेष्यतया भासते । अर्थान्तरे सुक्रमितत्वाद् विग्रहनया भासमानत्वात् । एवं मुख्यार्थस्य मुख्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतान्वयानुपयोगित्वं वावत्तस्येव विशेषपर्ये रूपेण वोव इतीयमुपादानलक्षणेति सूचितम् ॥ कदलीति । 'मणिवन्वादाङ्घादिः' करस्य करभो वहि' इत्यमर । चमूरुमूरुगविग्रहः । जाङ्घादिःति । जाङ्घं शैलम् । यद्यपि शैल्य परम्येव तयापि तस्य परम्परया कदल्यादिनत्वमवगन्तव्यम् । आदिन हस्तलकर्कशत्वयोर्ग्रहणम् । न च शैलादिनामन्यत्रापि मत्त्वात्कथ कदलीसादित्या प्यत्त्वमिति वाच्यम् । शैलादिविशेषपर्यवात्र विवक्षितत्वात् । जाङ्घादिगित्यश्चेति । व्यङ्ग्यो लक्षणप्रयोजनवोवविषय मर्यवेव मुख्यार्थस्यामेद चक्ष्य । एवं च कदल्यतिशीता करभोऽतिहस्त करिराजकरोऽतिकर्कश इति हेतोदूर्ध्वशा इदमीदशमूरुयुगं भुवनत्रितयेऽपि तुला सादृश्य न विभर्तालयं । यत्र तु कर्त्त्वादौ सादृश्यं सभाव्यते तदतिशैलादिनाप्रकृष्टत्वमिति मुतरा भुवनत्रिते हुच्च नासीति भावः । अत्र व्यतिरेकालकारो व्यङ्ग्य । यत्र पुनरिति गच्छ इति शेषः ।

1. अर्थान्तरेति । अर्थान्तरे उपयोगिनि लक्ष्यतावच्छेदके सक्रमितमाश्रयत्वेन परं वाच्यं यत्र ताङ्घयः ॥

2. अन्त्यतेति । अत्यन्ततिरस्कृत न केनापि रूपेणान्यवप्रविष्ट वाच्यं यत्र ताङ्घयः ॥

* १. 'अविवक्षित-' इलादिः 'तिरस्त्वत्वाज्जट्ट्वादौ ।' इन्द्रन पाठो ग-पुस्तके नविं

यत्र पुनः स्वार्थं सवेदा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्या-
र्थस्यात्यन्ततिरस्तृतलादलन्ततिरस्तृतवाच्यत्वम् ।

यथा—

निःश्वासान्धं इदार्द्यश्वन्द्रमा न प्रकाशते ।

अत्रान्धशब्दो मुख्यार्थे वावितेऽप्रकाशलपर्थ वोधनति । अप्रज्ञ-
गतिग्राह्यश्च व्यक्तः । जन्धस्याप्रकाशत्वयोः सामान्यविभेदग्राहणा-
न्नार्थान्तरसक्रमितवाच्यत्वम् ।

यथा—

भम धम्मिअ वीसत्थो, सो सुणओ अज्ज मारिजो देण ।
गोलणहकच्छकुड्डवासिणा दंरिजसीरेण ॥

सर्वयेति । शुरुताकर्त्तेऽपर्याप्तव्य लागो न्तु शुरुत्तम, एष त्रूपोर्मित्त एव ।
अर्थान्तरे शुरुतार्थमिति परिणमति तद्दलन्तव्यत्वम् । इत्यन्ततिरस्तृतवाच्य-
तर्थस्या दाख्यत्वात् ॥ निःश्वासान्धं इति । निःश्वासान्धेऽप्रकाशलपर्थ इदं
त्वेतदर्थ । शुरुत्तार्थे इत्यान्धस्ये प्रकाशत्वादवचक्षत्वम् । इत्यन्धस्यात्यन्तति-
रस्तृतव्यपर्याप्तव्य शुरुत्तरस्यो तद्वाच्य । सामान्यविशेषानामादादिति ।
शुरुत्ताकर्त्तेऽपर्याप्तव्य लाकर्त्तेऽपर्यो सामान्यत्वान्तेऽपर्याप्तव्य इत्य-
स्यादभद्रति । यथा—‘त तत्त्वं दत्तेत्— इत्यत् । तद्वाच्यत्वं इत्यत् इत्यत्
द शाचरात्या । इत्यपर्योऽपर्याप्तव्य इत्यत् इत्यत्तिर्मिति ।’ इत्यत् इत्यत्तिर्मि-
ति इत्यत्तिर्मिति इत्यत् इत्यत्तिर्मिति । इत्यत् इत्यत्तिर्मिति इत्यत्तिर्मिति ।
सामान्यत्वान्तेऽपर्याप्तव्य इत्यत्तिर्मिति इत्यत्तिर्मिति इत्यत्तिर्मिति ।
योपरात्यदिनिरेष्यत्तिर्मिति इत्यत्तिर्मिति । इत्यत् इत्यत्तिर्मिति इत्यत्तिर्मि-
ति इत्यत्तिर्मिति इत्यत्तिर्मिति । इत्यत् इत्यत्तिर्मिति इत्यत्तिर्मिति । इत्यत्
इत्यत्तिर्मिति इत्यत्तिर्मिति । इत्यत् इत्यत्तिर्मिति । इत्यत् इत्यत्तिर्मिति ।

अत्र 'अम धार्मिक-' इत्यतो अमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपुरुषं न तया अमणनिषेद्वे पर्यवस्थतीति विपरीतलक्षणाशक्ता न कार्या । खलु विधिनिषेधावृत्पत्स्यमानावेव निषेधविव्योः पर्यवस्थतस्तत्रैव वसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्भिर्वा अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव ।

तदुक्तम्—

'कचिद्द्वाध्यतया ख्यातिः कचित्ख्यातस्य वावनम् ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिवैव तु ॥'

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सक्रमणं प्रवेश , न तु तिरोमाः अत एवात्राजहत्सार्था लक्षणा । द्वितीये तु सार्थस्यान्त्यन्तं तिरः त्वाज्जहत्सार्था ।

विवक्षिताभिषेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यज्ञो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ४ ॥

विवैक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरेसलक्ष्यक्रमव्यज्ञयः सलक्षणं व्यज्ञयश्चेति द्विविधः ।

गोदावरीकच्छकुञ्जवासिना दृप्तिसिंहेन ॥' इति सस्कृतम् । आथमस्थाया कुलद्वयं गोदावरीकुञ्जस्तपे सकेतस्याने प्रल्पट पुष्पावचयेन कृतसकेतभज्ज स्वप्रेरितुद्दुर्गं द्रवेणाप्यनिवृत्त वामिक प्रति तस्या एव दिनान्तरे उक्तिरियम् । गोदा गोदावरी । यो दिनान्तरे लामुद्रेजयति स वा गोदावरीतीरनिकुञ्जवासिना दृप्तिसिंहेन मार्ति इत्यन्वय । प्रकृते तात्पर्यविषयीभूतस्वैरविहारे । उत्पत्स्यमानौ उत्पत्स्यमाना नवयवोधौ । अन्वयवोधात्प्रागित्यधं । तदवसरो विपरीतलक्षणावसर । एव चात्र लक्षणामूलध्वनेरवसरो नास्तीत्यर्थ । ध्वनित्वमभियामूलध्वनित्वम् ॥ वाच्य तया विपरीतार्थे पर्यवसन्नतया ख्यातिरन्वयवोव । ख्यातस्यान्वयवोयतिर्य यीभूतस्य वाधनं वाधोदयाद्विपरीतार्थपर्यवसानम् । लक्षणा लक्षणामूलो षड्जिति । अभिधा अभिधामूलो ध्वनि । अत्र लक्षणामूलध्वनौ । आद्येऽर्थान्तरक्रमसिद्धं च्ये । द्वितीयेऽलक्ष्यतिरस्कृतवाच्ये जहत्सार्था लक्षणेत्यनुपज्यते ॥ प्रथममिति । पथ्यादस्यापरे भेदा वक्तव्या इति भाव । यत्र ध्वनौ । लक्ष्यक्रम इति । व्यज्ञ-

1. असंलक्ष्येति । सन्यह न लक्षयितु शक्य क्रमः पौर्वाप्यं यस तादृशो व्यज्ञयसिन्सः । स्फुटे प्रकरणे ज्ञातिति प्रतीतेषु भिमावानुभावव्यभिचारिषु सहृदयभुत्ते-

१. 'क्रमव्यक्ष्य' ग. २. 'लक्ष्यन्यक्ष्यक्रमः पर' ग. ३. ग पुस्तके तु 'प्रिक्षित-' इति ।
‘द्विविध’ इत्यन्तं पाठो नाति

अत्र 'अम धार्मिक-' इत्यतो अमणस्य विधिः नश्तेऽनुपश्च
नतया अमणनिषेधे पर्यवस्थतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या ।
खलु विधिनिषेधावृत्पत्स्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्थतस्तत्रैव
वसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्निषेध
अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव ।

तदुक्तम्—

‘कचिद्दायतया रव्यातिः कचित्तव्यातस्य वाधनम् ।

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिवैव तु ॥'

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थन्तरे सक्रमणं प्रवेशः, न तु तिरोभावं
अत एवाचाजहत्यार्था लक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थस्यान्त्यन्तं तिरोभावं
त्वाजहत्यार्था ।

विवक्षिनामिथेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यज्ञो लक्ष्यक्रमतथा ॥ ४ ॥

विवैक्षिनान्यपरम्पराच्योऽपि वनिरसलद्यक्रमव्यक्तयः सलद्यक्तयः व्यक्तयश्चेति द्विविव. ।

गोदावरीकुन्तवानिना असमिहेन ॥” इनि समृतम् । आथमम्याया इह
गोदावरीकुन्तपे सकेतप्याने प्रत्यह पुष्पावचयेन हृतमकेतभग्ग स्वप्रेतिइह
इवेणाप्यनिरूप वामः प्रति नम्या एव दिनान्तरे उर्क्षिरियम् । गोदा गोदारी
यो दिनान्तरे लासुद्रजयनि स चा गादापगतानकृत्तरामिना असमिहेन कामा
द्वन्द्वव्य । प्रकृते ता पर्याप्यर्थाभूतस्यंप्रिधार । उत्पन्न्यमातो नामस्त
न्वद्यतोर्थी । अन्वययोधात्प्रागित्यवे । तदवसरो दिपर्गितलक्षणात् । “
कात्र लक्षणामूर्त्यवनेष्वगता नामा इव । अचनिवयमनिगममूर्त्यनिवद् ॥ वाप
तया दिपर्गितार्थं पदवमन्तया स्थानिग्नवयाव । स्थानस्यान्वर्तेऽपि
र्यभूतस्य वासने वयोदयादिपर्गितवर्त्यस्यंवगानम् । लक्षणगा लक्षणमूर्तो अर्थं
असिद्धा अनिवमूर्त्य चात । अव उत्तमामूर्त्यनी । आप्यत्यानमूर्त्यं
चै । दिनीयेऽप्यन्तर्मूर्त्यव्य उत्तमायं उत्तर्मूर्त्यनुपर्य ॥ प्रथमनिर्दि
पद्धत्यव्यपरे मेदा वस्त्रव्य इति नव । यत्र दने । लक्षणम् इति ।

1. अस्यलक्षणेति । निर्वाचन एवं विभिन्न विधिः सम विनाशः । अस्य इति विभिन्न विधिः । अस्य इति विभिन्न विधिः । अस्य इति विभिन्न विधिः ।

22

अत्र 'अम धार्मिक-' इत्यतो अमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुपुरु
नतया अमणनिषेधे पर्यवस्थतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्या ।
खलु विधिनिषेधावुत्पत्स्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्थतत्त्वैव
वसरः । यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोऽपि
अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव ।

तदुक्तम्—

'कच्चिद्वाध्यतया स्वातिः कच्चित्स्यातस्य वाधनम् ।

पूर्वेत्र लक्षणैव स्यादुच्चरत्राभिधैव तु ॥'

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सक्तमणं प्रवेश , न तु तिरोम
अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा । द्वितीये तु सार्थस्यान्त्यन्तं ति
त्वाज्जहत्स्वार्था ।

विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ ४ ॥

विवैक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः सल्लौ
व्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः ।

गोदावरीकच्छुभुवासिना दृससिंहेन ॥' इति सस्कृतम् । आथमस्याया कुं
गोदावरीकुञ्जरूपे सकेतस्थाने प्रत्यह पुष्पावचयेन कृतसकेतभज्ज स्प्रेरितुः
द्रवेणाप्यनिवृत्त धार्मिक प्रति तस्या एव दिनान्तरे उक्तिरियम् । गोदा गोदा
यो दिनान्तरे लामुद्रेजयति स वा गोदावरीतारनिकुञ्जवासिना दृससिंहेन ।
इत्यन्वय । प्रकृते तात्पर्यविपरीभूतस्वैरविहारे । उत्पत्स्यमानो जलस्य
न्वययोधौ । अन्वययोधात्प्रागित्यये । तदवसरो विपरीतलक्षणावसर
चात्र लक्षणामूलध्वनेरवसरो नास्तीत्यर्थ । ध्वनिलमभिवामूलध्वनिलम् ॥ व
तया विपरीतार्थे पर्यवसन्नतया ख्यातिरन्वययोव । ख्यातस्यान्वययोः
यीभूतस्य वाधनं वाधोदयाद्विपरीतार्थपर्यवसानम् । लक्षणा लक्षणामूलो ध
अभिधा अभिवामूलो ध्वनि । अत्र लक्षणामूलध्वनौ । आद्यार्थान्तरसद्वर्ती
च्ये । द्वितीयेऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये जहत्स्वार्था लक्षणेत्यनुपज्ञते ॥ प्रथममि
पथादस्यापरे मेदा वक्तव्या इति भाव । यत्र ध्वनौ । लक्ष्यक्रम इति ।

1. असंलक्ष्येति । सम्बद्ध न लक्षयितु शक्य क्रमः पौर्वापर्य यस्य तादृशो
यस्तिन्सः । सुरुटे प्रकरणे ज्ञयिति प्रतीतेषु पिभावानुभावव्यभिचारिषु नहृदयु

१. 'क्रमव्यद्ध' ग २. 'लक्ष्यव्यद्धयक्रमः पर' ग. ३. ग पुस्तके तु 'प्रिगदिन-'
'द्विविध' इत्यन्त पाठो नाति

अंलंकारशब्दस्य पृथगुपादानादनलंकारं वस्तुमात्रं गृह्णते । तत्र
उल्पशब्दशक्तिश्च व्यज्ञयो यथा—

ਪਨਿਆ ਣ ਏਤੁ ਸਤਥਰਮਤਿ ਮਣੰ ਪਥਰਤਥਲੇ ਗਾਮੇ ।

ਤੁਣਾ ਪਾਹਰੰ ਪੇਕਿਖੜਣ ਜਡ ਵਸਾਈ ਤਾ ਵਸੜ੍ਹ ॥

ॐ सत्थरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्त्वेति वसु
ज्यते ।

ह अलंकाररूपो यथा—‘दर्गालहितविद्युहः’ इस्यादौ (६२ प.) ।

अत्र प्राकरणिकस्योमानाममहादेवीवल्लभमानुदेवनामनृपतेर्वर्णने द्वि-

१. अप्रेति । प्रस्तराणा ददेवाप्यविनाशनौं ॥ एवं स्वेच्छेष्व नमेऽप्य इति
व इत्याप्यत्येकः । यदा च वर इति विदिव विद्वा, ये तु च विद्य ।
परिविज्ञिविदिविरहति । इत्युपाप्यत्येकं विदेषं च इत्य
द्विनोपलोडी च या लास्त्रे ॥ २५ ॥ इत्यनेत्र इत्यविद्यति च च च इत्यविद्यति
एष इत्याप्यत्येकं विद्यति । इत्यनेत्र इत्यविद्यति विद्यति ॥

१०८ अनुवाद संस्कृत में लिखा गया है।

कैमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यज्ञयस्तस्य गद्यनव्याप्तिः
अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविष्वात्सलङ्घः
ज्ञयनाम्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविष्यम् ।

तत्र

वस्त्वलंकाररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।

ध्वनिः । तस्य खलु जनकीभूतशब्दोत्तरजायमानलक्षणक्रमो लक्ष्यते ॥
तत्त्वात्मेव्यज्ञये सतीलयं । क्रमस्य व्यज्ञयप्रतीतिर्पार्वार्पयस्य लक्ष्यत्वात्
प्रतीयमानलात् । अनुरणनरूपः प्रतिध्वनितुत्त्वः । वस्त्वलंकारः ॥

शब्दारब्यभिचारी विसयाख्यो भाव. नाक्षादिरोधालक्षारथं प्रतिभासत इति मैं
यानुग्राहिण शेषस्याय विषयः । न त्वनुस्तानोपमव्यज्ञयस्य ध्वनेः । यत्र तु एव
सदलकारान्तर शब्दशक्त्या प्रकाशते स सर्वं एव ध्वनेविषयः । यथा हर्षचरिते—
लुम्बुमसमययुगमुपस्तरन्नजृम्भत ग्रीष्माभियानः सफुटमछिकाधवलाद्वाहामो नहा
अत्र अतुवर्णनप्रस्तावनियन्त्रिता अभिधाशक्त्यः । अत एव ‘अवयवप्रभिद्वे’ ॥
‘द्विलीयमी’ इति न्यायमपाकुर्वन्तो महाकालप्रभृतयः शब्दा एकमेवार्थमन्तिः
कृत्या । तदनन्तरमर्थावगति. शब्दशक्तिमूलाद् ध्वननव्यापारादेव । तत्र कैवल्यम्
यत एतेषा शब्दाना पूर्वमर्थान्तरेऽभियान्तर इष्ट तत्स्तभाविषेऽर्थान्तरे इष्टर्दान् ॥
रेव प्रतिपत्तुनियन्त्रिताभियागक्तिकेभ्य एतेभ्य. प्रतिपत्तिर्वननव्यापारादेवेति ॥
मूलस्थ व्यज्ञात्मत्वं चेत्यविरुद्धम् । अन्ये तु—साभिष्यैव द्वितीयार्थमामव्य ग्राम्य
पणेवताविशेषमाद्वयात्मक महाकारिवेन यतोऽवलम्बते ततो व्यननव्यापाराद् ॥
इति । एके तु शब्दशेषे तावद्देवेद मनि शब्दार्थेषेऽपि शक्तिमेदाच्छब्दमेद इति
द्वितीयः शब्दस्त्रानीयते । स च कदाचिदभियाव्यापाराद् यथोभयोत्तरदानाम् अत्र
वति—अलम्बुसाना याता’ इति प्रश्नोत्तराद्वौ । वा तत्र शब्दान्तरवलादिं वर्तम्
प्रतिपत्तं प्रतीयमानमूलत्वात्प्रतीयमानमेव युक्तमिति । इतरे तु—सुखुमित्रिग्राम
लाद्वाहामोऽस्येति व्यारत्यानाश्रयणे तदर्थसामर्थ्यं तेन द्वितीयाभिष्यैव प्रतिपत्त्यन्ते । दृढ़ं
वीयोऽर्थोऽभिवीयत एव न धन्वन्ते । तदनन्तर तु तस्य द्वितीयार्थश्च प्रतिपत्तस्त ॥
प्राक्करणिकेन साकं या रूपणा तावद्वालेव न चान्यतः शब्दादिति सा ध्वननव्यापा
तत्राभिधायक्तेः कन्वादिदप्यनाशद्वानीयत्वात् । तस्या च द्वितीया शब्दशक्तिमूलाद्
विना तस्या रूपणादा अनुग्राहानात् । अत एवालकारव्यनिरयनिति युक्तम् ॥
शब्दशक्त्या प्रकाशमाने नत्प्राक्करणिकेऽर्थान्तरे वानव्य ॥ अभियाप्ति ॥
हीनदिलप्राक्करणिकप्राक्करणिकर्त्तुति प्रवर्तनेषु यमावः कर्त्तपयित्रव्यः ना ॥
शेषो न शब्दोपार्थः इति ॥ २०. दृढ़स्त्रामप्रकाराद्वान् ग. ३. गुप्तदेव तु ‘प्रिमीति’ इति

—
—

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापहुत्यलंकारेण भविष्यद्राक्षसशीकित
रूपं वस्तु व्यज्यते ।

‘धन्मिले नवमलिकासमुदयो हस्ते सिताम्भोरुहं
हारः कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः ।
एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक त्वल्कीर्तिराशिर्ययौ
नानामण्डनतां पुरंदरपुरीवामभ्रुवां विग्रहे ॥’

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालंकारेण भूमिष्ठोऽपि र्गाता
सुपकारं करोपीति विभावनालकारो व्यज्यते ।

‘गिखरिणि क नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोतपः ।
सुमुखि येन तवाधरपाटलं दैशति विम्बफलं शुकशावकः ॥’

अत्रानेन कविनिवद्धस्य कस्यचित्कामिनः प्रौढोक्तिसिद्धेन पद्म-
तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते ।

‘सुभगे कोटिसख्यत्वमुपेत्य मदनाश्चुगैः ।
वसन्ते पञ्चता त्वक्ता पञ्चतासीद्वियोगिनाम् ॥’

प्रकृतानामथुविन्दूना स्थापनमपहुति । अत्र राक्षसयोऽथुविन्दूमन्तर्क्षे
कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धलम् ॥ कविप्रौढोक्तिसिद्धालंकारव्यञ्जयमलंकारमाह—वामिद
इति । ‘धन्मिला सयता कचा’ इत्यमर । समुदयः समूह । श्रीखण्डलेपयद
नप्रलेपः । विग्रहे देहे । अत्र कीर्तिरागेर्धावल्यहृपसाद्वयमप्रसिद्धम् पि कविप्रतित
मावतिद्वमिति तन्मूलकरूपकस्यापि तथासमिति भाव । स्वर्गस्थानामुपकारे तद्दं
स्थितिरेव कारण ता विनापि भवतीति विभावना । उपकारथ यज्ञादिद्वारारेण ॥ इदैव
वद्प्रौढोक्तिसिद्धवस्तुव्यञ्जयं वस्त्वाह—शिखरिणीति । अधरवत्पाटलं रक्तं शुरु
कस्य तपधरणं प्रौढोक्तिमात्रसिद्धम् । यत्साद्वयेष्वोक्तव्यं वस्तु पुण्यं विना न तद्दं
तस्य शुतरामेव पुण्यातिशयलभ्यतमिति भाव ॥ कविनिवद्ववस्तुव्यञ्जयम्
माह—सुभगे इति । पञ्चता पवसत्योपयोगित्वं मरणं च ॥ कविनिवद्व-

1. त्रिकेनि । त्रिकेन देशभूपग्नम् ॥

देशनीति । देश आन्वाद्यते । अनन्तित्रप्रसन्धतया न त्वैश्चित्त
त्रि तु रम्भोऽत्र तत्वातिनिरेन रम्भताप्यस्य तपःप्रभावादेति । शुकशारात्
चित्त । अनोष्ठि कठ दप्तस्य प्लेति सदृदधा ॥

* क. २ ‘र्गविभिन्नीमात्रविक्षिद्धम्’ इति पुम्भान्तरेनान्ति.

अत्र कविनिवद्धवकृप्रादोक्तिसिद्धेन कामवगणा कोटिसहस्र-
प्राप्त्या निश्चिलविद्योगिमरणेन वैलुना गराणां पञ्चना अगन्वितुच्च-
विद्योगिनः श्रितेदेत्युत्पेक्षालकारो व्यज्ञते ।

‘મલિકામુકુલે ચણિડ ભાતિ ગુડ્રન્મથુવ્રત’ ।

प्रयाणे पञ्चवाणस्य अद्भुतापृथक्निव ॥

अत्र कविनिवद्ववकृपौदोक्तिसिद्धेनोन्प्रेक्षालकारेण शामन्यायमु-
न्मादकः कालः प्राप्तमत्कर्थं मानिनि मानं च सुधर्मनि रथु-
व्यज्यते ।

‘महिलानहस्सभरिए तुह हिअए सुहज मा जमाइनी ।

अणुदिणमणणकम्मा अह तणुअं पि नणुग्रह ॥१०॥

खत्रामाखन्तीति कविनिवद्वकृप्रादोक्तिमिद्देन दान्तमिद्दान्तं परेण तनोखलनूकरणेऽपि तव हृदये न दर्तन् हृति तिर्तियोऽप्यन्ताग्नी वज्ज्यते ।

न सनु क्वेः कविनिवदत्स्येव रागायाप्तिता अन् दक्षिणाद-
दक्षप्रैषोक्तिः कविप्रैषोत्तेरधिकं भट्टदयबन्धवाम्बारिष्ठीति एव च
प्रियिन्द्रसारम्भः दर्शात्—सहित्वेति । प्रियिन्द्रः रामहेतुर्वै । वाम्भवी
गणम् इतीरिष । उन्मादव, श्रीभैरवान्दददददद । अन्तम् इति दद
यस्यान्दाएदर्थ । उप्रेष्ठर्थ दद्य दाम्भराम्भ विद्याद्युपाम्भव इति दद
प्रियिन्द्र ॥ ३८ ॥ तेषां तेषां तेषां तेषां तेषां तेषां तेषां तेषां
‘भारिगाम्भारितेष्यत्तरीद्युम्भ लवद्यै । उप्रियिन्द्रम् ॥ ३९ ॥ उप्रियिन्द्र
ताच्चिति ॥’ ददि रसाम्भ । उद्य इविन्द्रः इवाम्भम् । वाम्भवी वाम्भ
वाम्भप्रदुद । विद्य वाम्भ वाम्भ वाम्भत्ते । इवाम्भवाम्भ इव वाम्भ
प्रियिन्द्रे इव वाम्भवाम्भ । उप्रियिन्द्रम् ॥ ३९ ॥ उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र
वाम्भवाम्भ ॥ । उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र
इति वाम्भ । उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र
उप्रियिन्द्र । उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र
उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र ॥ ४० ॥ उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र
उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र ॥ ४० ॥ उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र
उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र ॥ ४० ॥ उप्रियिन्द्र उप्रियिन्द्र

तिपादिता॑ । एपु चालंकृतिव्यञ्जनस्थले रूपणोऽपेक्षणव्यतिरेचना॑
मात्रस्य प्राधान्यं सहृदयसंवेच्चम्, न तु रूप्यादीनामित्यन्ते॑
मुख्यत्वम् ।

एकः शब्दार्थगत्युत्त्वे—

ॐ यगकत्युद्धवे व्यहर्ये एको ध्वनेभूः ।

यथा—

‘हिममुक्तचन्द्ररुचिरं सपद्मं को
मठयन्धिजाङ्गनिनमीनकेतनं ।
अभवत्प्रमादितयुगे महोत्मवः
प्रमदाजनस्य म चिगय माववः ॥’

नात । ननु यत्रालक्षणम् व्याकुचमुक्त तत्रालक्षणम् वस्तुनोऽपि व्याकुच
वेति विमलसाम्य पूर्वगुणादानमत आ—पापु चेति । प्राणुक्तद्वादशगुण
मत्वे इत्येवं । अलक्षणित्यव्याकुचम् व्याकुचम् व्याकुचम् । स्थानादानमति
विना उपलक्षणप्रव्यन्तरम् ॥ एवम् प्रणाम मुरायन्वयमिति । अत एव
व्यरुद्ध इति ॥ हिमसुकृति । हिमसुकृति । मथा व्यवह गद्वर्ती
स्वप्नादि । प्रसन्नत्यद्वे—हिमसुकृतिर्भास्त्रा शीर्षा शीर्षमान । पश्च एव
स्वप्नादि । पद्म—पद्मुक्त । द्रवान् प्रश्नान्, द्रविद्याद्व । जिह्वा
द्वे—जिह्वासुकृति जिह्वा । द्रवान् प्रश्नान् ताहता सुगद्वेत्ता गेत ।
प्रसादित्वा विमलसाम्य व्याकुचम् व्याकुचम् व्याकुचम् । विमल
व्याकुचम् व्याकुचम् ॥ ५८ ॥ ५८ ॥ तत्रात्—प्रसादार्थम् व्या-

1. *Streptomyces* *luteus* *var.* *luteus* *subsp.* *luteus*
2. *Streptomyces* *luteus* *var.* *luteus* *subsp.* *luteus*
3. *Streptomyces* *luteus* *var.* *luteus* *subsp.* *luteus*

अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इवेत्युपमालंकारो व्यञ्जयः ।
एवं च व्यञ्जयभेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः ।

तदष्टादशधा ध्वनिः ॥ ९ ॥

अविवक्षितवाच्यः, अर्धान्तरसक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति
द्विविधः । विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असलक्ष्यकमव्यञ्जयत्वेनैकः । सल-
क्ष्यकमव्यञ्जयत्वेन च शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पैच्छदशेत्यष्टादशभेदो
ध्वनिः । एपु च—

वाक्ये शब्दार्थशत्युत्थस्तदन्ये पदचाक्ययोः ।

तैत्रार्धान्तरसक्रमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो वथा—

‘धन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च ।

युवजनमोहनविद्या भवितेय यन्य समुखे सुमुखी ॥’

वजनने वनन्तर्यव नामधर्ममित्यथप्रतिनिधानमहत्ततेन नाधवपदेन वनन्त एव
व्यञ्जते न तर्पान्तरम् । तस्य तत्र नामधर्माभावात् । न चात्र शब्दार्थोभयश्चेद-
स्त्वैतोभयशक्तिव्यञ्जयेति वाच्यम् । तथा ननि दुर्गालक्षित-^३ (६३ पृ०)
इत्यन्तस्मुख्यश्चेदपन्त्वैतोभयशक्तिव्यञ्जयन्व स्यात् । यहीतगरिमेलवर्तेपस्यापि तत्र
सत्त्वात् । नक्षकमेतेषु व्यञ्जयन्यव भेदो दर्शित । तत्र प्रहृतानुशयुक्तमत आट—
एवं चेति । तदिति । उक्तक्रमादित्यर्द ॥ ८८ इशालमुपपदयनि—अविव-
क्षितेति ॥ वाच्ये वश्य एव । तदन्ये उन्नदशन्तुन्य दन्ये ॥ धन्य इति ।

1. उपमेति । नैदृश्यात्याद्यत्र रादिशब्दाना रस्त्वृक्षमरिषुना दिम्हन्ते—
याना रस्त्वैषुन्या रस्यन्ये निप्रथमेते व्यञ्जयादुभयशक्तिस्त्रृत्य । यत्र वा
ननि—राज्ञोदिमेतारी रस्त्विन्द्रात् । न दि नेत्रे रस्त्वैतो दिम्हन्ते—
नाम् ॥’ शुद्ध रस्यन् ।

2. पददर्शति । दस्य राज्ञोरस व रस्त्वैतो दिम्हन्ते, नेत्रान्तो
गरहनिः रस्यान्तदशिसूत ८३., इति पदार्थान् रस्त्वैतो दिम्हन्ते—
नेत्रदेव रस्त्वैतो ॥

3. तदन्ये इति । रस्त्वैतो दिम्हन्ते—रस्त्वैतो दिम्हन्ते च भवति—
ल०५ । नैदृश्य—दर्शकर्त्तव्य रस्य रस्त्वैतो दिम्हन्ते दिम्हन्ते व्यञ्जयन्वय पदो
रस्य देव । दैत्य रस्य रस्य दिम्हन्ते तु नन्दगदन्यनिति

१. नैदृश्य—रुद्राद्याद्य रस्य रस्त्वैतो दिम्हन्ते च व्यञ्जयन्वय
रस्य रस्य । २. रस्त्वैतो दिम्हन्ते रस्य रस्य रस्य रस्य रस्य
रस्य रस्य । ३. रस्य रस्य रस्य रस्य रस्य रस्य रस्य । ४.
रस्य रस्य ।

संकरेण त्रिस्तपेण संस्थाप्य चैकस्तपया ।

वेदखाग्निशराः (५३०४) शुद्धैरिपुनाणाग्निसायकाः (५३५५) ॥१२॥

शादादुरोपेनकपवानात्त्वमेव दर्शितम् । संकरेणेति । अलंकारपरिच्छेदे वस्त्रमा-
गरीत्या त्रिस्तपेत्यर्थः । यथा—‘अज्ञानित्वेऽलकृतोना तद्वदेकाश्रयस्थितौ । संदि-
धत्वे च भवति सक्षरतिविषयं पुनः ॥’ इत्यलंकारसकरस्य त्रैविष्यमुक्तं तदनुसारेण
सकरत्रैविष्यं बोध्यम् । लक्र ‘एकाश्रयस्थितौ’ इत्यस्य एकव्यञ्जकानुप्रवेश इत्यर्थः ।
संदिधत्वे ‘अयं धनि. स धनिर्बा’ इति संशयेऽत्माज्ञिभावापन्नोऽनेकव्यञ्जकानु-
प्रविष्टः । असदिधयो धनिसमुदायः सदृष्टिः । क्षनेकधेति यदुक्त तदेवाह—
वेदेति । वेदाध्यत्वारां खं शून्यम्, अप्यवस्थय, शरा पञ्च । सजातीयानेक
चत्वारक्षत्वात्पै ‘अशाना वानतो गति’ इत्याक्षिदा नियमेन चतुरत्तरशतत्रयाविक-
पदसहस्राणीत्यर्थः । ननु कथमेतदेव पदाग्रतथतुर्गुणेन चतुरधिकशतद्वयमेव भव-
तीति चेत्, न । यत प्रथमस्य सजातीयैनकेन विजातीर्यैः पदाग्रता च संस्थावेक-
पदाग्रत्वम् । एवं द्वितीयस्य सजातीयैनकेन विजातीर्यैरनपदाग्रता च संस्थां
पदाग्रत्वम् । तृतीयस्य सजातीयैनकेन विजातीर्यैरस्त्रवलारिंशता च संस्थावून-
पदाग्रत्वं भवति । चतुर्थस्य सजातीयैनकेन विजातीर्यै सप्तचत्वारिंशता च
संस्थावृष्टचत्वारिंशत्वम् । एवमन्येपानेकैवहासेन सप्तचत्वारिंशदादिकम् ।
चतुर्मात्र सजातीयैनकेन संस्थावेकविषयत्वमेवेति मिलित्वा पद्मिश्वालयिकन्नयोद-
यग्रातत्वं धनिरुद्धेष्टः । एवं करेण लक्ष्यसप्तस्तुतरनवशताविकविसहस्रत्वं त्रिविष-
धनिरुद्धरस्य । मिलित्वा ‘वेदखाग्नि’ इत्यादिसख्याया उपपत्तिः । न चैकपद्मा-
दारधनिः, (३१) प्रदन्धानविविष्टोदोक्षिनिर्दार्थशक्तिमूलोऽन्कारेणालंकारधनिः,
(३२) प्रदन्धानकविष्टोदोक्षिनिर्दार्थशक्तिमूलोऽन्कारेण वस्तुधनिः, (३३) पद-
न्धनविनिदद्वल्प्रौदोक्षिनिर्दार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुधनिः, (३४) पद-
न्धनविनिदद्वल्प्रौदोक्षिनिर्दार्थशक्तिमूलोऽन्कारेणालंकारधनिः, (३५) पदन्धनविनि-
दद्वल्प्रौदोक्षिनिर्दार्थशक्तिमूलोऽन्कारेणालंकारधनिः, (३६) पदन्धनविनिदद्वल्पल्प-
प्रौदोक्षिनिर्दार्थशक्तिमूलोऽन्कारेण वस्तुधनिः, (३७) वाक्यग्रनथविनिदद्वल्प्रौदोक्षिनि-
र्दार्थशक्तिमूलो वस्तुना वस्तुधनिः, (३८) वाक्यग्रनथविनिदद्वल्प्रौदोक्षिनिर्दार्थ-
शक्तिमूलो वस्तुनालंकारधनिः, (३९) वाक्यग्रनथविनिदद्वल्प्रौदोक्षिनिर्दार्थशक्ति-
मूलोऽन्कारेणालंकारधनिः: (४०) वाक्यग्रनथविनिदद्वल्प्रौदोक्षिनिर्दार्थशक्तिमूलो-
इन्कारेण वस्तुधनिः, (४१) प्रदन्धग्रनथविनिदद्वल्प्रौदोक्षिनिर्दार्थशक्तिमूलो वस्तुना
वस्तुधनिः, (४२) प्रदन्धग्रनथविनिदद्वल्प्रौदोक्षिनिर्दार्थशक्तिमूलो वस्तुनालंकार-
धनिः, (४३) प्रदन्धग्रनथविनिदद्वल्प्रौदोक्षिनिर्दार्थशक्तिमूलोऽन्कारेणालंकारधनिः,
(४४) प्रदन्धग्रनथविनिदद्वल्प्रौदोक्षिनिर्दार्थशक्तिमूलोऽन्कारेण वस्तुधनिः, (४५)
प्रदन्धग्रनथविनिदद्वल्प्रौदोक्षिनिर्दार्थशक्तिमूलो रन्नादिधनिः, (४६) वाक्यग्रनथसंहस्यनवद्यक्षमयै रन्नादि-
धनिः, (४७) प्रदन्धग्रनथविनिदद्वल्प्रौदोक्षिनिर्दार्थशक्तिमूलो रन्नादिधनिः, (४८) पर्वदेशग्रनथसंहस्य-
नवद्यक्षमयै रन्नादिधनिः, (४९) रन्नादिधनिसंहस्यनवद्यक्षमयै रन्नादिधनिः, (५०)
दण्डग्रनथसंहस्यनवद्यक्षमयै रन्नादिधनिः, (५१) वाक्यग्रनथविनिदद्वल्प्रौदोक्षिनिर्दार्थ-

पुंकरेण त्रिस्तपेण संसृष्टदा चैकस्तपया ।

वेदखामिशराः (५३०४) शुद्धरिपुवाणामिसायकाः (५३५५) ॥१२॥

शादानुरोधेनकपञ्चादात्त्वमेव दग्धिनम् । संकरेणेति । अलक्षारपरिच्छेदे वक्ष्यमा-
गरीत्या विस्तैषेलवर्थ । वथा—‘शशान्तिवेऽलङ्कनीना तद्वेकाश्रयस्थितौ । स्मृ-
ण्यन्वे च भवति सकरसिविधं पुनः ॥’ इत्यलंकारसम्भवस्य वैविध्यमुखं तदसुभासेण
सकर्विध्य वोध्यम् । अत्र ‘एवाश्रयस्थितौ’ इत्यस्य एवव्यष्टिकानुप्रवेग इत्यर्थ ।
सदिग्धत्वे ‘अयं धनि न धनिर्बा’ इति समयेऽप्नाग्निभावापमोऽनेकव्यष्टिगत्यु-
प्रविष्ट । असदिग्धो धनिममुदायः सद्युष्टि । अनेकधेनि यदुल्ल नगेवाह—
वैदेति । वेदाधत्त्वार, सं शून्यम्, अप्यस्त्वय, शरा पद । गजार्त्तार्त्तार्त्तक
सहस्राप्रस्तावे ‘अद्वाना वासतो गति’ इत्यइविदा नियमेन चतुरत्तरात्तरात्तिक-
पद्यसहस्राणीत्यर्थ । ननु कथमेतदेकपदाग्रात्तथतुर्गुणेन चतुरग्निभावान्दृच्छमेन भा-
र्त्ताति चेत्, न । यत प्रथमस्य सजार्त्तार्त्तेनके विजार्त्तार्त्त्यं पदाग्रात्ता न सहस्रायेष-
पदादात्त्वम् । एवं द्विनीयस्य गजार्त्तार्त्तेनके विजार्त्तार्त्त्यस्त्रनपदाग्रात्ता न सहस्र-
पदाग्रात्त्वम् । तृतीयस्य सजार्त्तार्त्तेनके विजार्त्तार्त्त्यरात्तचत्त्वारित्यात्ता च सहस्रावृ-
पदाग्रात्त्व भवति । चतुर्थस्य सजार्त्तार्त्तेनके विजार्त्तार्त्त्यं नप्रत्यन्वर्त्तिता न
नस्यादृच्छत्वारित्यर्थम् । एवमन्येषांवृक्षामेन सप्तचत्तरिण्याग्निभ्य ।
नरस्य सजार्त्तार्त्तेनके न सहस्रायेषविषयत्वमेवाति मित्ता पद्मित्तविषयोऽ-
न्वाग्रात्त्वं पद्मित्तस्तु । एव नगेण धृष्टनस्तुतरूपान्विषयविन्द्यम् विदित-
पद्मित्तस्य । मित्ता ‘वेदरात्तिन्’ इत्यादन्तरपादा रप्तविनि । न देवतापाद-

संकरेण त्रिस्तपेण संसृष्टया चैकस्तपया ।

वैदखाग्निशराः (५३०४) शुद्धैरिपुवाणाग्निसायकाः (५३५५) ॥१२॥

शयानुरोधेनकपश्चाशत्वमेव दर्शितम् । संकरेणोति । अलकारपरिच्छेदे वद्यमाग्नीत्वा त्रिस्तपेणस्यथः । यथा—‘अज्ञानित्वेऽलंकृतीना तद्वदेकाश्रयस्थितौ । सदिष्ठत्वे च भवति संकरत्विष्यः पुन ॥’ इत्यलंकारसकरस्य त्रैविष्यमुक्तं तदनुसारेण उक्तवैष्यविष्यं वोध्यम् । अत्र ‘एकाश्रयस्थितौ’ इत्यस्य एकव्यष्टकानुप्रवेश इत्यर्थः । तदिष्ठत्वे ‘धर्यं ध्वनिं स ध्वनिर्वा’ इति संशयेऽज्ञानिभावापन्नोऽनेकव्यष्टकानुप्रविष्ट । असदिष्ठो ध्वनिसमुदायः सद्याति । अनेकधेति यदुक्त तदेवाह—वैदेति । वैदादत्त्वार, खं शून्यम्, अप्रयक्षय, शरा पञ्च । सजातीयानेकसंख्याप्रस्तावे ‘अद्वाना वानितो गति’ इत्यहृविदा नियमेन चतुरुत्तरशतत्रयाविकपद्मसहस्राणीत्यर्थः । ननु कथमेतदेकपश्चाश्रयतत्त्वतुर्गुणेन चतुरधिकशतद्वयमेव भवतीति चेत्, न । यत् प्रथमस्य सजातीयैर्नेनकेन विजातीर्थः पश्चागता च सन्दृष्टवेकपश्चाशत्त्वम् । एवं द्वितीयस्य सजातीयैर्नेनकेन विजातीर्थैर्हनपश्चाश्रयता च सन्दृष्टौ पश्चाशत्त्वम् । तृतीयस्य सजातीयैर्नेनकेन विजातीर्थैरप्रत्यक्षार्थिता च सन्दृष्टावूनपश्चाशत्त्व भवति । चतुर्थस्य सजातीयैर्नेनकेन विजातीर्थै सप्तचत्वारिंशता च सन्दृष्टावष्टचत्वारिंशत्त्वम् । एवमन्येपामेकैकहासेन सप्तचत्वारिंशदादिकम् । चतुर्मस्य सजातीयैर्नेनकेन सन्दृष्टवेकपिपयत्वमेवेति मिलिता पर्वित्वात्यधिकत्रयोददायतत्वं ध्वनिरुद्धर्षे । एव क्रमेण अष्टसप्तुत्तरनवशताविकविश्वसहस्रत्वं त्रिविष्यध्वनिसक्तरस्य । मिलिता ‘वैदखाग्नि—’ इत्यादिसूख्याया उपपत्ति । न चैकपश्चान्तरध्वनिः, (३१) प्रदन्धगतकविप्रोटोक्तिमिदार्थशक्तिमूलोऽलकारेणालकारध्वनिः, (३२) प्रदन्धगतकविप्रोटोक्तिमिदार्थशक्तिमूलोऽलकारेण वस्तुध्वनि, (३३) प्रदन्धगतकविप्रोटोक्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालकारध्वनि, (३४) प्रदन्धगतकविप्रोटोक्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालकारध्वनि., (३५) प्रदगतकविनिदद्वक्तृप्रौटोक्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालकारध्वनिः, (३६) प्रदगतकविनिदद्वक्तृप्रौटोक्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालकारध्वनिः, (३७) वाक्यगतकविनिदद्वक्तृप्रौटोक्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालकारध्वनि, (३८) वाक्यगतकविनिदद्वक्तृप्रौटोक्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालकारध्वनि, (३९) वाक्यगतकविनिदद्वक्तृप्रौटोक्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालकारध्वनिः, (४०) वाक्यगतकविनिदद्वक्तृप्रौटोक्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालकारध्वनिः, (४१) प्रदन्धगतकविनिदद्वक्तृप्रौटोक्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालकारध्वनिः, (४२) प्रदन्धगतकविनिदद्वक्तृप्रौटोक्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालकारध्वनिः, (४३) प्रदन्धगतकविनिदद्वक्तृप्रौटोक्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालकारध्वनिः, (४४) प्रदन्धगतकविनिदद्वक्तृप्रौटोक्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालकारध्वनिः, (४५) प्रदन्धगतकविनिदद्वक्तृप्रौटोक्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालकारध्वनिः, (४६) प्रदन्धगतकविनिदद्वक्तृप्रौटोक्तिमिदार्थशक्तिमूलो वस्तुनालकारध्वनिः, (४७) प्रदगताचलस्यनव्यक्तयो रसादिध्वनिः, (४८) प्रदगताचलस्यनव्यक्तयो रसादिध्वनिः, (४९) रसानागताचलस्यनव्यक्तयो रसादिध्वनिः, (५०) दर्णगताचलस्यनव्यक्तयो रसादिध्वनिः, (५१) वाक्यातोनव्यक्तिमूलो ध्वनिरति ॥

संकरेण त्रिस्तपेण संसृष्टया चैकल्पया ।

वेदसामिश्राः (५३०४) शुद्धेरिषुवाणामिश्रायकाः (५३५५) ॥१२॥

शास्त्रोधेनकपशाशत्वमेव दर्शितम् । संकरेणेति । अलकारपरिच्छेदे वद्यमा-
गरीता त्रिस्तपेणस्तथा । यथा—‘अज्ञानित्वेऽलंकृतीना तदृढेकाश्रयस्थितौ । सदि-
धत्वं च भवति सकर्त्रिविधं पुनः ॥’ इत्यलंकारसकरस्य प्रविध्यमुखं तदत्तुनारेण
सकर्त्रविध्यं वोध्यम् । अत्र ‘एकाश्रयस्थितौ’ इत्यस्य एकव्यञ्जकानुप्रवेश इत्यर्थ ।

सदिग्धत्वे ‘अय धनि. स धनिवी’ इति संग्रहेऽज्ञानिभावापमोऽनेकब्लशकानु-
प्रविष्ट । असदिग्धो धनिसमुदायः संसृष्टिः । अनेकधेनि बदुल्ल तदेवाह—

वेदेति । वेदाख्यतार, यं शत्यम्, अभ्यस्तय, शग पद्य । नजातीयानेन
सरयोप्रस्तावे ‘अद्वाना बाभतो गति’ इत्यइविदा नियमेन चतुरस्तरात्मन्यामिक-
पद्यसहस्राणीत्यर्थ । ननु कथमेतदेकपशाशतथतुर्गुणेन चतुरपित्रमनहृदयमेय भा-

नीति चेत्, न । यत प्रथमस्य सजातीयैर्नेकेन विजातीर्य । पशाशता च मन्त्रानेन-
पशाशत्वम् । एवं द्वितीयस्य सजातीयैर्नेकेन विजातीर्यरूपनपशाशता च सर्वार्था-
पशाशत्वम् । तृतीयस्य सजातीयैर्नेकेन विजातीर्यरूपनपशाशता च समाप्तात्म-
पशाशत्वं भवति । चतुर्थस्य सजातीयैर्नेकेन विजातीर्य नमस्तत्वास्तिता च

नमस्तावद्यत्वास्तित्वास्तिदास्तिगम । एवमन्येपानेवैक्षणेन नमस्तत्वास्तिदास्तिगम ।
नमस्य नजातीयैर्नेकेन सख्यावैषयिपयत्वमेवेति निर्मिता दिल्लिगलभित्तिनोद-

शाशतत्व धनिसमृद्धे । एव कमेण पाठ्यनस्त्रुतरनदगताधिकविनाशय निर्मि-
त्वनिस्वरस्य । मित्तिता ‘देवताग्नि-’ इत्यादनरदादा उपराति । न चेदप्या-
यात्मनि, (११) प्रदन्धगत्याक्षिप्रोटीनित्तर्यदिन्दिन्दूतेऽन्द्रास्तान्द्रार्यनि,

(१२) प्रदन्धगत्याक्षिप्रोटीनित्तिर्याधर्यदिन्दिन्दूतेऽन्द्रास्तिर्याधर्यनि, (१३) एव-
गायविदिवद्यस्त्रेतोत्तिर्य दर्यदिन्दिन्दूतेऽन्द्रास्तिर्याधर्यनि, (१४) एव-
गायविदिवद्यस्त्रेतोत्तिर्य दर्यदिन्दिन्दूतेऽन्द्रास्तिर्याधर्यनि,, (१५) एव-
गायविदिवद्यस्त्रेतोत्तिर्य दर्यदिन्दिन्दूतेऽन्द्रास्तिर्याधर्यनि, (१६) एव-
गायविदिवद्यस्त्रेतोत्तिर्य दर्यदिन्दिन्दूतेऽन्द्रास्तिर्याधर्यनि, (१७) एव-
गायविदिवद्यस्त्रेतोत्तिर्य दर्यदिन्दिन्दूतेऽन्द्रास्तिर्याधर्यनि, (१८) एव-
गायविदिवद्यस्त्रेतोत्तिर्य दर्यदिन्दिन्दूतेऽन्द्रास्तिर्याधर्यनि, (१९) एव-
गायविदिवद्यस्त्रेतोत्तिर्य दर्यदिन्दिन्दूतेऽन्द्रास्तिर्याधर्यनि, (२०) एव-
गायविदिवद्यस्त्रेतोत्तिर्य दर्यदिन्दिन्दूतेऽन्द्रास्तिर्याधर्यनि, (२१) एव-
गायविदिवद्यस्त्रेतोत्तिर्य दर्यदिन्दिन्दूतेऽन्द्रास्तिर्याधर्यनि, (२२) एव-
गायविदिवद्यस्त्रेतोत्तिर्य दर्यदिन्दिन्दूतेऽन्द्रास्तिर्याधर्यनि, (२३) एव-
गायविदिवद्यस्त्रेतोत्तिर्य दर्यदिन्दिन्दूतेऽन्द्रास्तिर्याधर्यनि, (२४) एव-
गायविदिवद्यस्त्रेतोत्तिर्य दर्यदिन्दिन्दूतेऽन्द्रास्तिर्याधर्यनि, (२५) एव-
गायविदिवद्यस्त्रेतोत्तिर्य दर्यदिन्दिन्दूतेऽन्द्रास्तिर्याधर्यनि, (२६) एव-
गायविदिवद्यस्त्रेतोत्तिर्य दर्यदिन्दिन्दूतेऽन्द्रास्तिर्याधर्यनि, (२७) एव-
गायविदिवद्यस्त्रेतोत्तिर्य दर्यदिन्दिन्दूतेऽन्द्रास्तिर्याधर्यनि, (२८) एव-
गायविदिवद्यस्त्रेतोत्तिर्य दर्यदिन्दिन्दूतेऽन्द्रास्तिर्याधर्यनि, (२९) एव-
गायविदिवद्यस्त्रेतोत्तिर्य दर्यदिन्दिन्दूतेऽन्द्रास्तिर्याधर्यनि, (३०) एव-

चतुर्थः परिच्छेदः ।

इतरस्य रसादेवज्ञं रसादिव्यज्ञम् ।

यथा—

‘अयं स रसनोत्कर्षीं पीनस्तनविमर्द्दनः।

नाभ्यूरुजधनस्पर्शी नीवीविसंसनः करः ॥

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् ।

‘मानोन्नतां प्रणविनीमनुनेत्रुकाम-

स्त्रियसैन्यसागरवोद्भूतकर्णितापः ।

हा हा कथं नु भवतो रिपुराजधानी-

प्रांसादसत्तिषु तिष्ठति कामिलोकः ॥

इत्यनेदेन तस्य गुणाभूतव्यक्षयस्य रसाज्ञं रमस्तपव्यक्षयम् । उदाहरति—अय-
मिति । भूरिश्रवस समरपतिं हस्त विलोक्य तत्पत्न्या रोदनमिदम् । वायमी-
द्यग्वस्य स तत्त्वमिणि मुहुरलुभूत । तत्तत्कर्माह—रसनेति । रसना मम
क्षुद्रघण्टिकासुत्कर्षयितु मार्जनादिना उत्कृष्टीकरुमाकरुं वा शीलमस्य स । नीव्या
द्यवदन्धस्य विलंसनो मोक्षणकर । अत्रालम्बनविच्छेदेन रतेरसाश्रयतत्त्वा
न्धर्यमाणाना तदङ्गाना शोकोदीपकस्त्रात्करणानुकूलतेति शृङ्गारस्य कस्थात्तत्त्वम् ।
वत् एव प्राक्करणिकत्वेन प्रवानस्य करुणस्य व्यउकं वाक्यार्थमपेक्ष्य तदानीमप्राप्त-
रसभावस्य शृङ्गारस्य न्यूनत्वमचमत्कारित्वम् । न तु तदानी शृङ्गारस्य रसत्वाप्राप्त्या
कथमस्य रसाज्ञरसोदाहरणत्वं स्त्रगच्छतामिणि चेत्, न । तदानी शृङ्गाररमस्य
पृष्ठंरसत्वाभावेऽपि खण्डरसत्वस्य सत्त्वात् । तच दोषपरिच्छेदे निर्मेयते । शृङ्गा-
रस्य न्यूनविश्वद्वत्वेऽपि स्त्रृतिविपर्यत्वेन गुणत्वमेव, न तु दोषत्वम् ॥ भावां
रसव्यक्ष्यसुदाहरति—मानोन्नतामिति । रात्रं लुनित्यिम् । मानोन्नतामुद्रतमा-

१. प्रासादेनि । प्रालाङ्गण-नसीप ॥

अथ गुणीभूतव्यज्ञयम्—

अपरं तु गुणीभूतव्यज्ञयं वाच्यादनुत्तमे व्यज्ञये ।

अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्बवति ।

तत्र स्यादितेराज्ञं काकाक्षिसं च वाच्यसिद्ध्यज्ञम् ॥ १३ ॥

संदिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगृदम् ।

व्यज्ञयमसुन्दरमेवं भेदात्तस्योदिता अष्टौ ॥ १४ ॥

भूतव्यज्ञयं निरूपयति—अथेति । अपरं धनिभितम् । तत्र गुणीभूतव्यम् । इतरस्य रसादेवा वाक्यार्थस्य वा अज्ञम् । रसादि अनुरणनरूपं वा व्यज्ञयते न्वयं । एवमन्यत्रापि । काकाक्षिसं काकुचशात् शटिति वाच्यवत्प्रतीयमानम् । वाच्यस्यान्वयवोधवीजं वाच्यसिद्ध्यज्ञम्, आपाततः प्रतीतस्य वाच्यस्य प्रतीत-
धानानुपपत्तिनिरासकम् । अस्फुटं सहृदयैरपि शटित्यप्रतीयमानम् । अगृदं
स्फुटम्, तथा वाच्यायमानम् । असुन्दरं चमत्काराप्रत्यासनम् एव निरुद्ध-

1. गुणीभूतेति । वाच्यापेक्षया अन्वमत्कारित्वेनेत व्यज्ञयस्य गुणीभाव । चन्द्रिः
णाप्यभिहितम्—‘प्रकारोऽन्यो गुणीभूतव्यज्ञय काव्यस्य दृश्यते । यत्र व्यज्ञयान्वेत वा
च्यचारुत्वं स्यात्प्रकर्षवत् ॥’ इति । ‘प्रतीयमान पुनरन्वदेव वस्त्वस्ति वाणीपु महारूपं
नाम् । यत्तप्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥’ इत्युक्तरूपे व्यज्ञय-
यः प्रतीपादितस्य प्राधान्ये धनिरित्यासात्मात् । तस्यैव गुणीभावेन वाच्यार्थचारुत्वप्रमाणे
गुणीभूतव्यज्ञयो नामापरं काव्यभेदं इति तदाशय ॥

2. काकेति । काका हठेनोपस्थापितमिति वा ॥

3. संदिग्धेति । सदिग्ध वाच्यकृत व्यज्ञयकृत वेत्यनिश्चित प्राधान्य यस्य यत् ॥
१५ । यदा सदिग्ध चमत्कृतिजनने वाच्यव्यज्ञययोः सशयास्पद प्राधान्य यत् तत् ॥

4. तुल्येति । तुल्य वाच्यसमान प्राधान्य यत्र तत् । चमत्कारोत्पादने वाच्यव्यज्ञय-
योरपि क्षमत्वेन तुल्यत्वमवधेयम् ॥

5. अगृदमिति । अगृदं चासहृदयैरपि वेदम् । तादृशं वाच्यायमानतया न तत्
चमत्करोति यथा कामिनीकुचकलशबद्गुटम् । तदुक्तम्—‘नान्धीपयोधर इवातितरा
प्रकाशो नो शुर्जीस्तन इवातितरा निगृद् । अर्थो गिरामपिहित पिहितश्च कथित्वैभा
ग्यमेति मरहृष्वधृकुचाभ ॥’ इति । एव च कामिनीकुचकलशन्यायेन सहृदयैरपेत्वा
व्यज्ञय व्यनित्वमुपयाति । सहृदयैरपि दुरसवेद्यमसहृदयैरपि वेद्य वेत्युभयमपि गुणी-
भूतव्यज्ञयमेवेति वोध्यम् । एवमन्येष्वपि भेदवनुभव एव साक्षीति प्रदीपादौ व्यक्तम् ॥

‘नामाचारिणीकाव भास्तु एव न अनि ।

या इति गात्रिणी गापणे न इत्यरागम् ॥’ इति,

तस्मैपुरि ‘अद्युदिक्षमिणा विष्व वायागमात्’ उति वैहं
रेत पातनीयो इति ।

एत इति गात्रिणी गापणा युक्तम् । शीर्षीति गमिनायापात्

काच्याय वाचपिता वाच वन्निति वैस्य योग भाव । तात्पर्येति । एव
दामना । सन्दर्भेनापकृत्य वाचायाम कम । एवमो वैष्णवा नाम । एव
तात्पर्येति वैस्य वैकल्पिक । वाचवद वायागमावसारद । एवमो वैस्य
आद—यात्रदिति । गापणे इति गापणात्यावाप्त वाच तु याहुं वस्तु
मात्रोवस्त्रेति । यावत्याप्त यव । एव वायागमागमिति एतत् एव

कथ वाचव “प्रभुमुखात् एव वस्त्रे वायागमात् यावत् । तुल्य
शीर्षीति विनियोगे वैस्य वैकल्पिक वैस्य वायागमावस्त्रा । वैकल्पिक
मत वाच्याय तु यवे इति । यो न व्याख्याना योजन महत् व्याख्या
कथाव । एव यावत् एव वैस्य वैकल्पिक वैस्य वैकल्पिक, योजना
द्वय । तेऽस्यो वैकल्पिक वैस्य वैकल्पिक वैकल्पिक वैकल्पिक योजना
न वाच्य वैस्यान्तर्यु ना यो वैकल्पिक वैकल्पिक वैकल्पिक वैकल्पिक
भाव्यनिति वाच्यम् । नामनामियासारामन्त्रम हातु । यावत् इति, या चान्तर्यु
स्त्वव्यव्यव्याप्तिरेकान्यामह त्यागमात् । तुल्य— नामनियमन्त्रभावू भवत्
स्त्रामितान् । यमारामात्मा न य वाच न व्ययोक्ताम् ॥’ इति । कर्तुल्य
तमवन्येन्य परम्य व्याच्य वैकल्पिक वैकल्पिक वैकल्पिक वैकल्पिक
व्याख्यनिता भूतचेष्टादिप्रतिपादकग्रन्थतत्त्वा वायान्वयोन्नत नामध्यानावादित्यर्थ ॥

1. शब्देति । वाचकम्य लक्षणिकम्य वायाद्यम्य भनिया लक्षणया वा न्यौ
उद्घोषमुत्पाय पुनरभिया लक्षणया वायान्वयोन्नत नामध्यानावादित्यर्थ ॥

2. किमितीति । यदि भवन्ते ताद्यानिधाव्यागारणेव व्यञ्जार्थोऽप्युपर्यते,^१
किम्यं लक्षणा चीक्रियते । ल७नावन्यापि नमकालेपतानिधाव्यापरेषैव वैषाद् । एव
किम्यं र्मामासादराने भगवता नामनिना ‘क्षुतिर्ज्ञानयप्रकरणस्मानसमात्वाना लक्ष्य
पारदौर्ध्यमर्थविप्रकपाद् ३।३।७’ इति युत्रण वृत्यादिषु पूर्णपूर्ववलीयस्त्वं तिरादि
उत्तिस्त्वल इव लिङ्गादिस्त्वेऽपि शब्दव्यवणानन्तरं प्रतायमानानामर्याना दीर्घीर्धीर्धतरानि
व्यापारेणैव प्रतीतो लिङ्गादीना वायन्ये चीनाभावात् । निरपेक्षो रप्त श्रुतिः । वर्धमिदेत्
काशनसामर्थ्यं लिङ्गम् । परस्पराकाह्वावशात्कच्छेकसिनयें पर्यवसितानि ५८८

१. ‘इति नामिति धूपुराके २. ‘विरम्यव्याप्तागमावगमादिति’ का

नदर्धकोधसिद्धेः । किंमिति च ‘ब्राह्मण, पुत्रस्ते जातः । कन्या ते अर्भिणी’ इत्यादावपि हर्षश्चोकादीनामपि न वाच्यत्वम् ।

२४ वैसुनरकं “पौरुषेयमपौरुषेयं च वाक्यं सर्वमेव कार्यपरम्, अतत्प्रत्येऽनुपादेयत्वादुन्मत्तवाक्यवत् । ततश्च काव्यगदानां निर-
त्वेण लक्षाद्वयतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्त्यौपयिकप्र-

एवं चेति । अनिधयैव व्यज्ञयदोधस्तीकारे चेत्यर्थ । तदर्थेति । लक्षणाम्-
लर्थं । लक्षणाजन्यदोधानन्तरमपि व्यज्ञयदोधायानिधासत्त्वस्तीकारे लक्षणासत्त्व-
स्तीकारस्त्वाक्षित्वरत्वादिति भाव । लक्षणाया अस्तीकारे इष्टपत्तेऽप्यान्तरमाह—
किमिति चेति । न वाच्यलभिलन्वयः । कन्या अदत्पुत्री । प्रतिपाद्यस्य मुद्य-
प्रसादादिनिरुमितानामपि हर्षशोकार्दीनां शन्दानन्तरप्रतीतयैन वाच्यलाप-
त्तिरिति भाव । रसार्दीना तात्पर्यग्राशस्तमनुमानेन साथयता नतमाह—यत्पु-
नरिति । पौरुषेयं पुस्तपनिष्ठन्नं लौकिक मन्वादिशास्तरस्पर्शं च । अपौरुषेयं
वैदत्तरस्पर्शम् । सर्वमेवेति व्यापकताप्रहाय । यथदुपादेय वाक्यं तत्त्वार्थपरम् । यथा
'घटमानव' इति लौकिकं वाक्यं उलाहरणस्तपकार्दितत्परम् । यथा वा 'विश्विना-
यजेत' इति वैदिकं वाक्यं सर्वग्रपकार्दितत्परमिलन्दव्यासिरद्रावदेचा । व्याप्तिरेण-
व्याप्तिं दर्शयति—अतत्परत्वे इति । यद्यन वार्यदत्तपर तदनुगादेयकानन्म,
यथा उन्नतादिवाक्यम्, इति । अनुमित्तिं दर्शयति—ततश्चेति । प्रतिपाद्यस्य
धोतु, काव्यधदणे प्रटृति, प्रतिपादक्य वक्तु काव्यपादे प्रटृतिः, तदोर्हाप-
यिकं कारणीभूतफलेच्छादिपको वस्त्रयोजनान्वर चतुर्वर्णादि, तम्बानुपलब्धेः
शब्देनानुपस्थानात् । अवधार्यते तात्पर्येण प्रतिज्ञायते । ननु कार्यान्वयवद्यादिस-
वाक्यम् । व्यवदाव्यवावना पादान्वरादेशान्वादावदान्वरेन सदन्य आदहृदान्व-
प्रकरणम् । स्यामं ग्रन्थं । एतमान्वेष्टात्तात्त्वस्त लौकिकिरेणादान्वर् । समारपा-
दोत्तरम् । क्षमादेवा समवादे एतश्चेत्प्रतिपक्षे तेषां न्यदे दसरेण्डग दारर न्ददेण्डग
हर्षवल्लर् । एत् । अर्थप्रियर्द्दर्शकं पूर्वादेशदा निर्विवेच्छाद्यन्वयवादिति नदधः ।
अस्य उपर्युपादेय वाक्यं वैदेयः ॥

१. विनियति देति । रसायन चल चलन्ते; प्रत्यये दाति इत्यन्तर्मित्य
प्रत्यय इति विनियमन्ते । एवंतोऽपि इति विनियति च वाच्यरत्नेर दृष्ट्याकृतः । १४
त्वे दैर्दणीयस्त्रियस्त्रिये च एवंतोऽपि इति विनियति लक्षिति भासः । अते
दशभूते द्वारा एवंतोऽपि रस चलन्ते, न ह विनियतः । न ह एवंतोऽपि दैर्द-
णीयस्त्रियस्त्रिये दैर्दणीयस्त्रिये इति विनियतः ॥

२. यदिनि । 'अस्मिन् विषये विद्यते'

- दः । पूर्वपश्चाद्ग्रावेन च कालमेदः । शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशत-
र्थवर्णसंघटनाश्रयत्वेन चाश्रयमेदः ।
- ‘कस्त व य होइ रोसो दहूण पिजाएँ सबण अहरं ।
सभमरपडमग्घाइणि वारिअबामे सहसु एहिं ॥’
- इति सर्वात्तल्कान्तविपयत्वेन विपयमेदः । तस्मान्नाभिधेय एव
नक्षाः ।

मुपपादनति—पूर्वेति । वाच्यार्थव्याख्यायेदो. प्रतीतिपौर्वपदेष वालमेद. ।
श्रवनेदमुपपादनति—शब्देति । वाच्यस शब्दाश्रयत्वेन शब्दनाश्रयवन्धित्वेन व्यवस्थ शब्दादित्ववन्धित्वेन तयोराश्रयनेदः । तदेकदेशेति । शब्द-
देशेत्यर्थः । न च प्रकृतिप्रत्ययोपचर्गादित्वः । तदर्थेति । शब्दार्थेत्यर्थः ।
रेप्यनेदमुपपादनति—कस्त वेति । ‘कस्य वा न भवति रोपं पद्यते
अव्यादा सत्वपनधरम् । सत्रमरपद्माग्राविणि वारितवामे सहस्रेदानीम् ॥’ इति
स्तुतम् । उपनादवद्यवरा पक्षी तर्जयन्तं वान्तं प्रतारयन्त्सा. मत्वा उक्ति-
त्वम् । सम्भ्रमरेति । सत्रमरपद्माग्राविणे निवारितापि तत्त्वार्तिः, तत्त्वदो-
ग्ने । तथा सहस्र पत्तुत्तर्जना भ्रमरदंशनजन्यव्रपवेदना च । अत्र वाच्या-
र्थोपेच चक्षी उद्देश्या, भ्रमरेणास्या अवरो दृष्टो न पुन उत्पान्तरेणेति
क्षयार्थोपेच वान्त उद्देश्य इति विपयनेद । मत्वा वान्तेन चोभवदोष-
वैभवतीति न वोद्धनेद । उपचहरनि—तस्मादिति । तैव व्यव्य इत्य-
त्वय ॥ व्यप्यान्तरवोष्ठे यथा तथाल्लु रमादिनोष्ठलु व्यञ्जनाशृद्धकारनन्तरेण

1. कस्त वेति । कस्य वेति अनीर्धालेऽनि । सत्रमरपद्माग्राविणे । क्षील हि क्षं-
विश्विनि वाग्पितु न शक्यम् । महसेदानीन् । उपाहन्मप्यरम्भानित्यर्थः । अन्तर्म भावः—
उपक्षिदविनीता हृष्टिविश्विभास्ते भर्तुर्ते तम्भवागेऽन्यग्रन्थेव
दम्भविदित्वमन्त्यसा न्द्राच्यतान्तरात्मेवत्तुर्प्यते । महसेदानीक्षेति दम्भवित्यवर्ती-
प्रित्यन्त् । भर्तुर्मित्य तु लभरामो नानीक्षेत्वमान व्यव्यम् । कस्या च नित्यनेन
गत्युपाहन्मप्यमानसा दम्भवित्वमित्यविभित्वमेवत्तिम यानित्यवर्तीनेन ग्रन्थ-
दन्तं व्यव्यम् । उपाहन्म्या च न्तु उपाहन्मदित्यप्रकृष्टामा नैन्यादित्यान्तर्म दित्य-
प्रकृष्टा इति रम्भदम्भर्तुर्ति भर्तुर्मित्यं भर्तुर्म । महसीमध्ये इदं उपाहन्मीति उप-
दम्भान्ति भर्तुर्म न उन्नद्, भर्तुर्म उपाहन्म, उपाह उपाहन्मीति भर्तुर्मित्य
मैन्याप्यरम्भान्यप्रकृष्टम् । उपेदे दद न्युर्द्वाहार्ति उपाहन्मीत्य रक्षिता इनः
उपाहन्मदम्भवित्येति त्वित्ये इति न्युर्द्वाहुत्वित्यमदेष्यं रक्षिता इनः
उपाहन्मदम्भवित्येति त्वित्ये इति न्युर्द्वाहुत्वित्यमदेष्यं रक्षिता । इति न्युर्द्वा-
हुत्वित्येति त्वित्ये इति न्युर्द्वाहुत्वित्यमदेष्यं रक्षिता होचनकालः ॥

नानुमानं रसादीनां व्यञ्जयानां वोधनक्षमम् ।

आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिर्न च रसादिधीः ॥ ४ ॥

व्यक्तिविवेककारेण हि—‘यापि विभावादिभ्यो रसादीनां श्री
सानुमान एवान्तर्भवितुमर्हति । विभावानुभावव्यभिचारिष्टां
रसादिप्रतीतेः साधानमिष्यते’ ते हि रत्यादीना भावाना कारा
सहकारिभूतास्ताननुमापयन्त एव रसादीनिष्पादयन्ति, त एव
संचेदनं प्रत्यक्षम्, ज्ञातता प्रकृत्या, इति । भट्टते—नीलादौ ज्ञाते हि
तारूप एको धर्म उत्पयते । अनुव्यवसाय इति । नैयायिकमते—
ज्ञाने जाते ‘नीलमह जानामि’ इति ज्ञानप्रत्यक्षरूपोऽनुव्यवसायो जावत् ।
फलफलिनोर्भेद एव दृश्यते । भवन्मते तयोरभेदापत्ति । एतदुपलक्षणम् ।
पदात्प्रतीयमानस्य पावनत्वादेत्तीरे वैशिष्ट्यासुभवोऽपि द्रष्टव्य । यदि उन्हें
पेक्षया सभीपतीरे पावनत्वाद्यतिशय सभवति स एव गज्जापदेनप्रत्याप्यन् ।
संभाव्यते तदा नाय दोष । अत एव तीरस्य मुख्यार्थत्वं वाधितत्वं ।
इत्यत्र यन्यकृता ‘पावनत्वाद्यतिशयेन लक्षणीयेन सबन्धश्च’ इत्यापत्ति काम
काशोक्तापि नोक्ता । ततो सबन्धसत्त्वेनापत्त्ययोगात् ॥ नाथ्ये रामत्वेनाहास्ये
नविषये नठे, काव्ये तु राम एव विभावादिभी रत्याद्यनुमानं तततदुमानं
तथा सामाजिकाना वासनारूपप्रत्यासत्त्वा साक्षात्कृतो रामादिरत्यादी रस
श्रीशङ्करामतानुयायिना व्यक्तिविवेककारादीना मत दूषयति—नानुमानमिति
अनुमानं व्याप्तिप्रक्षधर्मताज्ञानम् । आभासत्वेन व्यभिचारादिदोषप्रत्यक्षं
रसादिबुद्धे स्तकारजन्यज्ञानत्वेन स्मृतित्वं साधयता मत दूषयति—रस्मा
रिति । अत्रापि प्रागुक्तहेतोरन्वय । तन्मत दूषयितु परिष्करोति—व्याप्ता
वेककारेण हीति । ‘यदुक्तम्’ इत्यग्रेणान्वितम् । यापीति । अनुमाने
अनुमितावेव । एवकारेण परानुमतव्यज्ञनाजन्यवोधव्यवच्छेद । अत्र कारणमाह
विभावानुभावेति । हिशब्दो हेतौ । ननु विभावादिप्रतीतेव्याप्तिशानतानाम्,
तज्जन्यरसादिप्रतीतेरुमितिलम्, अतो विभावादीना व्याप्त्यसुपपादयति
इति । विभावाद्यो हीत्यर्थ । धूमादिकारणमादेन्द्रियनादि यथा धूमादिव्याप्त
वहयादिकार्य धूमादि वहयादिव्याप्तम्, तथा रत्यादे कारण विभाव, कर्त्ता
उभावश्च रत्यादिव्याप्त्य इति भाव । तान्त्ररत्यादीन् अनुमापयन्त इति । स
यक्वाप्तिप्रक्षधर्मताज्ञानेन वोधयन्त इत्यर्थ । रसादि प्रति विभावादीना

1. व्यक्तीति । व्यक्तिविवेककारेण महिमभट्टेनेत्यर्थ । एतेन सपरिकरस धर्मेन
मितावन्तर्भाव कर्तुं व्यक्तिविवेको निरमायि । तथा चोक्तम्—‘अनुमानेऽन्तर्भावं
लस्यैव ध्वने. प्रकाशितुम् । व्यक्तिविवेक कुरुते प्रणम्य महिमा परा वाचन’ ॥

* गुलके तु ‘व्यक्ति’ इत्यादि ‘—लिहिनो ज्ञानम्’ इत्यन्त सदर्भो नाति

— नाना आत्मादपद्वीं गत्ताः सन्तो रसा उच्चन्त इति. अवब्यंसावी
— स्त्रीतिक्षु केवलनाशुभावितयासौ न लक्ष्यते, यतोऽयमधाप्यभि-
— गत्तिगत्तिः” इति यदुक्तम्. तत्र प्रष्टव्यन्— किं शङ्काभिनवसमपित-
— देनावादिप्रत्ययानुनितरामादिगतरागादिज्ञानमेव रसत्वेनाभिन्नं भवतः;
— इत्यन्या भावद्वैर्भावनान्. स्तप्तवाशानन्दो वा । जाये न विवादः ।
— एतु ‘शनादिगतरागादिज्ञानं रससंज्ञया नोच्यते ल्लाभिः’ इत्येव
— वेशेषः । द्वितीयत्र व्याहित्रहणाभावद्वेतोरभासतयासिद्ध एव ।
— त्वोक्तं तैनैव—‘यत्र यत्रैवंविद्यानां विभावानुभावसात्त्विक्षुत्तंचारिणा-
— भिद्याननभिन्यो वा तत्र तत्र शृङ्गागदिरसाविर्मावः’ इति सुव्रहैव
— नासि. वैक्षण्डता च ।

— वृद्धप्रदद्यते—त एवेति । विभावाद्य एवेतर्य । आत्मादपद्वीं प्रस्तविति-
— यत्तम् । तथा च पद्वो व्याह्यन्तद्वेगेन दिविचं प्रामुख्यम् चारणसुच्यवे तथा
— वेतावद्योऽप्यन्तिनीवनान्तरसादियोगेन रसादिहपता प्रामुख्यो रसादेः चारण-
— सुच्यन्त इति भावः । नन्वेतावद्यन्तिनीवचारणभावस्तीकारे रसादेत्तुलव्यक्तव्य-
— इत्यं व्यसुप्रसन्नत लह—अवद्यंभावीति । तसां विभावादिप्रदीतिव्या-
— सिप्रस्तुतन्तामहरन्दाद्यनुलेखात्माद्यगतां प्रदीवेना क्रमः फौर्वार्थ्यम् । आशु-
— भावितया वैप्रेतत्तद्वय । असौ च । तथा चासा व्यवप्रवचतिनेदक्त-
— चत्त्वेऽपि सूक्ष्मकारत्वा स न लक्ष्यत इति भावः । ननु भवदाभिनविकं चत्त-
— त्वेऽपि लह—यत इति । अयनीव्या, अद्यापि रसादेवेष्टतस्तीकारेऽपि,
— असिव्यक्तिन्दृश्यनन्ददोषः । यथा नवतौ प्रथमं विभावाद्युपस्थितिः, ततो
— रसादिव्यक्तम्, तदेः साधारण्यानिनानः, तनो रसाद्युत्तिः, इति व्यन्त्वेऽ-
— क्षुकाविद्यया रसादेत्तुलव्यक्तस्तुपत्ते तथास्ताक्षमपीति भावः । शङ्काभिन-
— नयेति । वृद्धप्रदव्यक्तव्यस्तुतानिप्राप्येष । समपितेति । जनिवेतर्य । भव-
— तत्त्वव । तस्मावन्या विभावादिवेष्ट । भावकैः सामविदैः । भाव्यमान
— लस्त्वादनादः द्वेष्ट लात्मनं प्रक्षयो दद्य स । ‘रसत्वेनान्तिन्’ इति छिन-
— चस्तपेत्तन्यवः । अतिद्वौ नहुनिनिपद्य । श्रोत्रियजन्तीनं चकारीनां विभा-
— वादेऽस्तपत्तवेऽपि लव्यक्तव्यनन्दाद्यन्तिर्दर्शनदद्य हेतुर्विचारीति व्याप्ति-

1. व्याहितिरिति । यत्र यत्र धूमस्त्र नव दहितेरिते स्ताहर्वन्तिनः । नाद्याना-
— वृद्धतित्वेत्तर्यः ॥

2. पद्वेति । व्याप्त्य (दूनदेः) चर्वन्देवृचित्तम् ॥

* लोकेष्टव्याद्य च । अनिष्टव्याद्य । २. इन्द्रेऽपि इवादि चारिणी उद्धृ-
— त्तम् इन्द्रेऽपि इवेष्ट । ३. देवेऽपि इवादि चारिणी उद्धृत्तम्.

इत्यादौ न स्पकालंकाराद्योऽनुमेया एव । तथाहि— जु
नाम पक्षसत्त्वसपश्चसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वविगिष्ठालिङ्गिनो न
तैतश्च वाच्यादसब्दोऽर्थमाध्यन् प्रतीयते । अन्यथातिप्रसन्नः ॥
इति वौध्यवोधकयोरर्थयोः कश्चित्संबन्धोऽस्त्वेव । ततश्च वैभवे
लिङ्गम्, वौध्यश्च लिङ्गी, वौवक्ष्य चार्थस्य पक्षसत्त्वं निवद्धमेव ।
क्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वे अनिवद्वे अपि सामर्थ्याद्वसेवे । तलादेः
च्यार्थालिङ्गल्पालिङ्गिनो व्यज्ञार्थम्यावगमन्दनुमान एव पर्यवर्त्ति
इति । तेन । तथा यत्र “भम धम्मिअ—” इत्यादौ गृहे खण्डित
विहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंहोपलठ्ठेरअमणमनुमापयति” ।

चन्द्रवुज्या रात्रिशानेन पिपटनम्, पिहिते मति चन्द्रानुपलच्छ्या परम्परा
तयोर्धटनम् । तयोर्भ्रान्त्या सुहुर्वियोगस्योगदर्शनेन कौतुकमिति भाव ॥
कावदने नन्दतागोपणेन स्पकालंकार । अनुमेया एव, न तु व्यत्या ॥
मानवमुपपादयति—तथाहीति । सदिग्धसाध्यक, विपाविपापिरत्
सिद्धभाववान् वा पैदेष । निश्चितसाध्यवान् सैषक्ष ॥ साध्याभाववान् विनिः
तथावृत्तत्वं तदरूपित्वम् । इय व्याप्ति लिङ्गात्माध्यनात् । लिङ्गि साध्यम् ॥
तावद्यक्ष्य प्रतीयत इति वाच्यार्थस्य लिङ्गलमनिप्रेत्व तत्र व्यत्यादिवाद्
दयति—ततश्चेति । अन्यथा असवदप्रनीतिस्वीकारेऽतिप्रसन्न स्वाद् ॥
“धम्मिअ—” इत्यादौ भ्रमणभावसेव घटाभावादेरपि वौव म्यात् ।
चन्द्र इव प्रकृते वैपरीत्यस्प, सवन्ध, स एव व्यापकतापृष्ठक इति नव
ततश्च सवन्धस्यावद्य सत्त्वाच धपसत्त्वादिगानस्यैवोपयोगित्वात् । तदुपभासने
पक्षसत्त्वमिति । निवद्ध शब्देनोपस्थितम् । सामर्थ्यात्सम्भावलाभ ॥
सेये प्रत्येतव्ये । महावाक्यार्थ निवृपयति—तस्मादिति । दूसयनि—तन्नेति
गृहे यहसमीपे चलरादौ श्वनिवृत्त्या कुरुरमणप्रदर्शनेन विहितं विवि
“अथ्रमणमनुमापयति” इत्यनेनान्वितम् । अत्र श्वनिवृत्तिविवीर्यमानपृष्ठमनोऽपि ॥

1. अनुमापयतीति । ‘गोदावरीतीर भीरन्नमणायोग्य निवृत्त्याव, यत्तेव तद्वाद
यथा गृहम्’ इति भ्रमणभावानुमितिः ॥
2. पक्ष इति । यथा धूमवर्त्ते हेतो पर्वत ॥
3. सुपक्ष इति । यथा तसिन्द्रेव हेतौ महानसन् ॥
4. विपक्ष इति । यथा पूर्वांक एव हेतो जलाशयः ॥

१. ‘वाच्यादसवद्गो व्यज्ञार्थो न प्रतीयते । तथावैऽनिप्रसन्नात् । तनश्च व्यज्ञाप्यवधुर्भूमेन
वन्धेन नवतीति व्यात्पेन नियन्तर्धमिनिष्टत्वेन विस्पाहिङ्गालिङ्गिनो ज्ञानमनुनान दग्धद्वे दर्शन
ग ३. ‘अनुमेये’ का ३ ‘ता’ इति नाति गुल्मके

यथा वैष्णाम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति ‘युधिष्ठिरः—दुरात्मन्, गोधनहतक—’ इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्यार्थे प्रशुज्यते ।

यथा मम चन्द्रकलावाम्—‘राजा—प्रिये,

‘अज्ञानि खेदवसि किं शिरीपकुमुभपरिपेलवानि मुधा ।

(अत्मान निर्दिश्य ।)

अयमीहितकुमुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः ॥’

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तैव—

‘नेत्रे खड्डनगड्डने सरसिजप्रत्यर्थि—’ इत्यादि (११० पृ.) ।

स लेशो भण्यते वाक्यं यत्साहश्यपुरःसरम् ।

यथा वैष्णाम्—‘राजा—

हते जरति गाङ्गेये पुरस्त्वत्य शिखण्डिनम् ।

या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवासाकं भविष्यति ॥’

मनोरथस्त्वभिप्रायसोक्तिर्भज्जन्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

यथा—

‘रतिकेलिकल. किंचिदेष नमधमन्धर ।

पद्य सुम्भु समालन्भात्कादन्वश्चुम्बति प्रियाम् ॥’

विशेषार्थोहविल्लारोऽनुक्तसिद्धिर्दीर्घते ।

तात्पर्यनितप्रभावत् । ‘इत्यूभूतस्य’ एति पाटे नावदयदन्तमूर्त्य व्रजनिषयस्त्वेतर्थ ॥
संक्षेपाद् उपर्योपाद् । अन्यार्थे वर्धान्वरस्याने । प्रशुज्यते निर्दिश्यते ॥ अप-
म्भिति । उपर्यनिष्टन्ने अन्ना अन्नो देति न विमेषप्रस्पन्नम् । अन् एवार्थन्न-
स्याने अन्नत् प्रदेश ॥ त्वाहृदयपुरःतरं नावदयन्वर्दन्नम् ॥ गाङ्गेये नाङ्गे ।
सैवेति तत्त्वत् तापया त्वर्दन्नम् । यद्य इदन्न चोन् एव दुरुहा न्या । अन्न-
न्म्भिदि वारर्त्तिकान्ने इन्निन्नोद्युमिर्हन्ने इत्येतत्त्वति भव ॥ उक्तिर्भ-
पन्नम् । भज्जन्तरेण न उदर्दिति रिता ॥ रतिकेलि वहस्यति स । रता रूपे
उक्तिर्भ दस्यति । तमालन्भानादगदिष्टद् । दादन्धः वर्त्त । अन्न
क्रियदै वर्दन्वस्य विष्टुन्नते उक्तिर्भ न्यान्ने स्वयं विष्टुन्नदर्शन्नि-
दूचित ॥ विशेषेति । रत्नवस्य विष्टुन्नते विष्टुन्न त्वम् प्रदेशन्ने इत्येतत् ॥

यथा वेष्याम्—द्रोणोऽध्यत्थामानं राज्येऽभिपेक्षुमिच्छताति
यन्तं कर्ण प्रति 'राजा—साधु अज्ञराज, साधु । कथमन्यथा
दत्त्वाभयं सोऽतिरथो वध्यमानं किरीटिना ।
सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा ॥'

दूषणोद्घोषणायां तु भर्त्सना गर्हणं तु तद् ।
यथा तत्रैव—कर्ण प्रति 'अध्यत्थामा—
निर्विर्यं गुरुशापभाषितवशात्कि मे तवेवायुधं
संप्रत्येव भयाद्विहाय समरं प्राप्तोऽस्मि किं त्वं यथा ।
जातोऽहं सुतिवंशकीर्तनविदा किं सारथीनां कुले
क्षुद्रारातिकृताप्रिय प्रतिकरोम्यस्तेण नाश्वेण यत् ॥'

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छार्यान्वेषणं मता ॥ १९० ॥
यथा तत्रैव—'सुन्दरकः—अज्ञा, अवि णाम सारथी
दिष्टो हुक्षेहि महाराओ दुर्योधणो ण वेत्ति ।'

प्रसिद्धिलोकसिद्धार्थस्त्वक्षैरर्थसाधनम् ।
यथा विक्रमोर्वश्याम्—'राजा—

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।
ख्य कृत पतिद्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ॥'
सारुप्यमनुरूपस्य सारुप्यात्क्षोभवैर्धनम् ॥ १९१ ॥

अर्थापत्तिरिति ॥ अज्ञराज इति कर्णसबोधनम् । कथमन्यथेति । भा
वक्तव्यम् । इति शेष ॥ स द्रोण । सिन्धुराजं जयदयम् । एवं उत्तमिनि
मिप्राय । अन्यथा प्रकारान्तरेण । अत्र सिन्धुराजोपेक्षाहृपार्यान्तरोक्त्वा द्वे
उत्तमिनेकामिप्राय प्रतीयते ॥ दूषणोद्घोषणायामिति कृतायामिति केवल
अभ्यर्थनापरैः सविनयै ॥ अज्ञा इति । 'आर्या, अपि नाम यारथी
हयो युमामिमेहाराजो दुर्योधनो न वेत्ति' । इति समृतम् ॥ लोकनिदिव्यं
लोकद्व्यातवस्तुभि । अर्थसाधनं पदावैपरिचय ॥ सूर्याचन्द्रमसामिति
वत्र सूर्यादिभि प्रभिद्वाव दुष्टरम परिचय ॥ अनुरूपस्य मद्यम सु

1. स्तुनिवंशेति । स्तुनिवश्यो गीतन विद्विन ये तेषा मारथीना सुन्दर
2. अमेणेनि । अमेणा नदनान्ममा ॥

* 'लानिमूल्य' कन्न-ग-द.   > 'नैनं' च

वथा वेष्यान्—दुयोंधनभ्रान्त्या भीम प्रति ‘युधिष्ठिरः—दुरात्मन्,
धनहतक—’ इत्यादि ।

संक्षेपो यंतु संक्षेपादात्मान्यर्थे प्रयुज्यते ।

वथा मम चन्द्रकलायाम्—‘राजा—प्रिये,

‘अज्ञानि खेदयसि किं गिरीपकुमपरिपेलवानि मुधा ।

(जात्मनानं निर्दिश्य ।)

अयमीहितकुस्तुमानां संपादयिता तवान्ति दासजनः ॥'

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

रथा तत्रैव—

‘नेत्रे खड्डनगङ्गने सरसिजप्रत्यर्थि—’ इत्यादि (११० पृ.) ।

स लेयो भण्यते वाक्यं यत्साहृदयपुरःसरम् ।

यथा वैज्ञानि—‘राजा—

हते जरति गाहेये पुरस्कल्य शिखण्डनम् ।

या श्वाधा पाण्डुपुत्राणां सैवाल्लाकं भविष्यति ॥

मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भद्रवन्तरेण वत् ॥ १९३ ॥

यथा—

‘रतिकेलिऊल झिचिदेय नन्त्यन्धमन्थर ।

पद्य मुम्ब्र सैमालन्भात्कादन्वश्चति प्रियाम् ॥

विशेषार्थोहवित्तरोऽनुकूसिद्धिरुद्धर्यने ।

सादृश्यजनितक्रमात् । 'अनुभूतम्य' इति पाठे सादृश्यवद्बहुभूतस्य व्रनविपदस्येलयं ॥
संक्षेपात् अविभेदात् । अन्वायेऽर्थान्तरस्याते । प्रयुज्यते निर्दिश्यते ॥ अय-
स्मिति । जग्रायलिखन्ने अन्मा अन्दो वेति न मिहेयस्यनम् । इति एवार्थान्तर-
स्याते अन्नन् प्रयोग ॥ सादृश्यपुरस्तरं मादृश्यतान्तर्दर्शनम् ॥ गाङ्गेये भीष्मे ।
सैवेति तत्त्वस्याद्याता तात्पर्यन् । यथा दृश्य दृश्य अभावद्वृत्ता तथा वल्ल-
वनपि वालवर्त्तकात्मने अनिमयोर्महार्द्धुनिर्देशे भवति चर्दति भाव ॥ उक्तिर्द-
र्शनम् । भङ्गयन्तरेण चक्र वर्णनरिता ॥ रतिक्वेलि वर्तयति च । चक्र रम्य
केनिकल वस्तु च । तत्त्वालभ्यादादवस्थित्यह । कादृश्य अन्तर्म । दात्र
प्रियदै वद्वन्स्य प्रियात्मनं दर्शनं नदेत्वा तत्त्वं प्रियात्मनं निरापदः
स्मृतिः ॥ विदेषेति । दात्रतत्त्वप्रतिदृशदात्रं प्रियेः तत्सं प्रदोऽन्तर्मितेऽन्तर्म

तथा वेष्याम्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीम प्रति ‘युधिष्ठिरः—दुरस्तन् धनहृतक—’ इत्यादि ।

संक्षेपो यत्तु संक्षेपादात्मान्वर्थे प्रयुज्यने ।

वथा मम चन्द्रकलायाम्—‘राजा—प्रिये.

‘अज्ञानि खेदयसि किं गिरीषकुमपरिषेकवानि सुधा ।
 (आनंदान निदित्य ।)

अयमीहितकुमाना संपादयिता तवाम्नि दासजनः ॥१०॥

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ ११२ ॥

यथा तत्रैव—

‘नेवे खड्गनगद्धने सरमिजप्रव्यर्थि—’ इत्यादि (२६० प.)।

न लेण्ठो भण्यते वावयं यत्सादृशपुरः नरम् ।

यथा वैप्याम्—‘राजा—

६८ जरति गान्धे पुस्तक्य गिर्जपिन्द ।

या शाष्ठा पाण्डुमुत्राणा सेवान्माक रादि-रनि ॥१४॥

मनोरथम्यमिप्रायस्तोत्तिर्भवन्तरेण यदु ॥ १९३ ॥

४५

‘रतिपेतिपल विचिदेष कन्दपाला ।

दस्य उम्मि संनाहन्तु वन्द्युति विषये ।

विग्रेपायोहदिलागोऽनुस्तुतिं द्विरक्षयते ।

तथा वेष्यास्—दुर्योधनभ्रान्त्या भीम प्रति 'युधिष्ठिरः—दुरात्मन्,
धनहतक—' इत्यादि ।

संक्षेपो यंतु संक्षेपादात्मान्यर्थे प्रयुज्यते ।

वथा मम चन्द्रकलायाम्—‘राजा—प्रिये,

‘अज्ञानि खेदयसि किं गिरीपकुसुमपरिपेलवानि मुधा ।

(जात्मान निर्दिश्य ।)

अयमीहितकुसुमानां संपादयिता तवास्ति दासजनः ॥”

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥ १९२ ॥

यथा तत्रैव—

‘नेत्रे खज्जनगज्जने सरसिजप्रत्यर्थि—’ इत्यादि (११० पृ.) ।

स लेयो भण्यते वाक्यं यत्सादृश्यपुरः सरम् ।

यथा वैष्णवान्—‘राजा—

हते जरति गान्धे पुरस्कृत्य शिखण्डनम् ।

या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति ॥

मनोरथस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भङ्गन्तरेण यत् ॥ १९३ ॥

युधा—

‘रतिकेलिकल. किंचिदेष भन्नधमन्थर. ।

पश्य लुभ्न सैमालन्मात्कादन्वश्चुम्बति प्रियाम् ॥

विशेषाधोहविलारोऽनुक्तसिद्धिर्दीर्घते ।

सादृश्यनित्यनाम् । 'अमुमूलस' इति पाठे सादृश्यप्रमुक्तस्य व्रमनिपदस्येतर्थं ॥
संस्कैपात् एविषेपात् । अन्याध्यं वर्पन्तरस्याते । प्रयुज्यते लिङ्गिवर्ते ॥ अय-
स्मिति । अग्रदणित्यनेन इत्या लम्बो देति न विशेषप्रथमम् । एत एतार्थमन्ना-
स्याते आम्बन प्रयोग ॥ सादृश्यपुरुत्सरं सादृश्यतापर्यन्तम् ॥ गाङ्गेये नामे ।
त्वैवेति ततुत्प्राप्तात्याश्रया तत्परम् । एष उद्भव उत्तरे अनादृश्यहृता हयः इत्य-
प्रसामि वात्तरस्त्वंकर्त्त्वे इत्यनिर्देविदुनिर्देवे इत्यनिर्देवि भूम् ॥ उक्तिर्दे-
भम् । भूमपन्तरेष नद्यार्द्धरिता ॥ रतिकेलि वन्धनि न । इति न
उक्तिर्देव यस्य न । समालन्नादादर्शदिग्दात् । काढन्द । चाहुं । अय-
स्मित्यैव वदन्त्य विष्णुन्नामे दर्शना नामान्तरं नव्य विष्णुन्नामनिष्टु-
प्तिः । विशेषेति । उद्भवत्प्रयुज्यहृता विशेषः त्वं विष्णुन्नामेविष्टु-
प्तिः ।

यथा वेष्याम्—द्रोणोऽश्वत्थामानं राज्येऽभिपेक्षुमिच्छार्तां
यन्तं कर्णं प्रति 'राजा—साधु अहराज, साधु । कथमन्यथा

दत्त्वाभय सोऽतिग्न्यो वध्यमानं किरीटिना ।

सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा ॥'

दूषणोदोषणायां तु भत्सेना गर्हणं तु तद् ।

यथा तत्रैव—कर्णं प्रति 'अश्वत्थामा—

निर्वार्यं गुरुग्नापभापितवशात्किं मे तवेवायुधं

सप्रत्येव भयाद्विहाय समर प्राप्तोऽसि किं तं या ।

जातोऽहं सुतिवशकार्तनविदा किं सारथीनां कुले

कुद्रारातिकृताप्रियं प्रतिकरोम्यस्तेण नाशेण यत् ॥'

अभ्यर्थनापर्वाक्यैः पृच्छार्थान्वेषणं मता ॥ १९० ॥

यथा तत्रैव—'सुन्दरकः—अज्ञा, अवि णाम सारथीं
दिष्टो तुष्टेहि महाराओ दुयोधिणो ण वेत्ति ।'

प्रसिद्धिर्लोकसिद्धार्थस्त्वैरर्थसाधनम् ।

यथा विक्रमोर्बद्ध्याम्—'राजा—

सूर्याचन्द्रमसाँ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं कृतं पतिर्द्वायामुर्वद्या च मुवा च यः ॥'

सारुप्यमनुरूपस्य मारुप्यातद्दोभवर्धनम् ॥ १९१ ॥

अर्थापत्तिरिति ॥ अहराज इति कणसवोवनम् । कथमन्ययेति । भवत्त्वयम् । इति शेष ॥ स द्रोण । सिन्धुराजं जयदद्यम् । एवं उक्तं
मिप्राय । अन्यथा प्रकारान्तरेण । अत्र सिन्धुराजोपेक्षार्थार्थान्वरोद्गमं
उत्त्राभिपेक्षाप्रियं प्रतीयते ॥ दूषणोदोषणायामिति कृतावासिति अभ्यर्थनापरं
समिन्यैः ॥ अज्ञा इति । 'आर्या, ऋषि नाम एवं
द्वयो बुध्मामिमंहागजो दुयोवनो न वेत्ति' । इति सस्फृतम् ॥ लोकसिद्धिर्लोकवद्यातवस्तुभिः । अर्थमाध्यनं पदावंपरिचय ॥ सूर्याचन्द्रमसार्थिनि
अत्र मृद्यादिभिः प्रसिद्धाद्य पुच्छवम परिचय ॥ अनुरूपत्वं गटगम

1. स्तुतिप्रयोगिति । त्वुतिप्रयोगे नैनन भित्तिं वे तेषा मार्घीन ॥

2. अव्ययेति । अव्यय नदन, नदा ॥

प्रतिजाध्यवसायकः ।

यथा मम प्रभावत्याम् ‘वज्रनाभः—

अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मश्य गदयानवा ।

लीलयोन्मूलयान्येषु भुवनद्वयमध्य व. ॥’

विसर्पो यत्तममारब्धं कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥ २०४ ॥

यथा वैण्याम्—

‘एकस्यैवाविपाकोऽयम्—’ इत्यादि (३१२ पृ.) ।

कार्यदर्शनमुह्लेषः—

यथा शाकुन्तले—राजानं प्रति ‘तापनौ—समिदाहरणात् प्रदिव-
दावाम् । इह चास्तद्वारो साधिदैवत इव शत्रुन्तरवानुग्रहिनीतीर्थ-
मो दृश्यते । न चेदन्य(था) कार्यातिपात् , प्रदिव्य शूद्रनाम्भिर्भिर-
त्कारः’ इति ।

उच्चेजनमितीष्यते ।

स्वकार्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवार् ॥ २०५ ॥

यथा—

‘न्द्रजित्यपर्दीयोऽन्ति चाईद वहवान्ति ।

पितिवप्रदृहस्तपेण तु-ऽसैऽलज्जाहृत् ॥’

यगा—

‘प्राणप्रयाणदः नार्ति उक्तवानस्म्यनश्चरम् ।

तद्यामना तिभो, कि न गुरीवस्ते ममपितः ॥'

अवर्धीरितस्त्वयक्यनं तु निवेदनम् ॥ २१० ॥

यथा राघवाभ्युदये—‘लक्ष्मणः—आर्य, समुद्राभ्युपगम
घतोसि । ततिक्षेतन् ।’

प्रवर्तनं तु कार्यस्य यन्स्यात्साधुप्रवर्तनम् ।

यथा वैष्णाम्—‘राजा—कवुकिन्, देवस्य देवकीनन्दनं^३
मानाहृत्सस्य भीमसेनस्य विजयमद्दलाय प्रवर्तन्तां तत्रोचित्^४
रम्भाः।’

आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिर्—

यथा तत्रैव—

‘देव. मोऽयमरातिशोणितजलैर्यन्निहृदाः पूरिताः’ इत्यादि।

युक्तिरथवारणम् ॥ २११ ॥

यथा तन्नैव—

‘यदि सनरमपास्य नानि मृत्यो-

भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रश्नात्म ।

अथ मरगमवद्यसेव जन्तोः

किमिति मुथा मलिनं यगः क्रुरुच्चन् ॥'

॥ प्राणेति । विभो श्रीराम ॥ अवधीरितेति । अवधारणे
प्रयोजनस्य अवधारणं कर्तव्यतिथ्यः ॥ इनः समरात् । उत च

१. देश इनि । पादनम तु—‘श्रवादेव तथाविधः परिभवनात्म्य केननहै ॥५॥
वाहिनयन्त्रपरमरगुह्यम्बाणि नाम्निं मे वद्रमेष हृत तदेव हुरो ग्रीष्मे
क्रोधन् ॥६॥ इनि ॥

१०. उपचिन्ता व

प्रहर्षः प्रेमदाधिक्यं—

— यथा शाकुन्तले—‘राजा—तस्मिन्मिदानीमात्मानं पूर्णमनोरथं
— अभिनन्दामि ।’

शिक्षा सादुपदेशनम् ।

— यथा तत्रैव—‘सहि, ए जुर्चं अस्समवासिणो जणस्स अकिदस-
गरं उदिधिविसेत्तं उज्जिभ सच्छन्ददो गमनम् ।’

एषां च लक्षणं नाट्यालंकाराणां सामान्यत एकत्रपत्वेऽपि भेदेन
यपदेशो गंडुलिकाप्रवाहेण । एषु च केपाचिद्गुणालंकारभावसंध्यज्ञ-
वेशेषान्तभविऽपि नाटके प्रयत्नतः कर्तव्यत्वात्तद्विशेषोक्तिः ।

एतानि च—

‘पञ्चसधि चतुर्वृत्ति चतुःपट्टज्ञसंयुतम् ।

षड्ङिगल्पक्षणोपेतमैलंकारोपशोभितम् ॥

महारसं महाभौगमुदात्तरैचनान्वितम् ।

महापुरुषसेत्कारं साध्वाचारं जनप्रियम् ॥

कर्तव्य एवेत्यर्थावधारणम् ॥ सहि इति । ‘सहि, न युक्तमाभ्रमवानिनो जनस्या-
कृतसत्त्वारमतिविक्षेपसुनित्यत्वा सच्छन्दतो गमनम्’ इति चत्वरम् । अत्र शकु-
न्तला प्रति तत्त्वाद्य उपदेशोल्लिस्यम् ॥ ननु भूपणार्दीनि दानि लक्षणान्युक्तानि
तानि नाट्यभूपणहेतुत्रूपमान्यवदन्दोगेन नाट्यालंकारमध्य एवान्तर्भवितुर्मर्त्तिनि,
तदेषा निष्ठेनोपादानमनन्तिप्रयोजननिलक्षणादेषाह—एषां चेति । गंडुलि-
काप्रवाहेष गंडुलिकाच्चेन । ननु भूपणस दयादय शुष्णेऽलंकारे च,
शोभाच्च श्वेषे निष्ठेपरत्त्वं निष्ठेपोत्सवरारे, इवान्तर्भासिन्यालंकारान्मार्गर-
दलंकारेषु, एवं दुर्ददार्दीना दुर्ददार्दीच्छेषु चान्तर्भविते निष्ठे दुर्ददार्दीन्याद-
निष्ठेत आट—एषु चेति । लक्षणाद्य लग्नरूपित्वर्थ । एतानि लक्षणार्दीनि
‘नाटकेऽददयंकर्तव्याति’ इत्येषान्वय । भोगो भावतारे नहादो वा । रसनाद
उदात्ततं पित्तान्तर्यामिद्युक्तम् । महापुरुषस्य दीरोदात्तन्दरम्भ स्वकाले

1. प्रसवेनि । प्रसवन लक्षणम् लक्षणित्वं न रसनावस्था ॥

१. ‘उत्तिल इति उदिता रस ॥ २. ‘उत्तिलर्त्तिल’ इति लक्षणम् लक्षण
३. ‘रक्त’ इति नाट्यमास्त्रम् रस ॥ ४. ‘चूचाद’ इति नाट्यमास्त्रम् रस ॥

जय वीरी—

वीथ्यामेको भवेदङ्कः कथिदेकोऽत्र कल्पते ।

आकाशभाष्टैरुक्तविनां प्रत्युक्तिमात्रितः ॥ २५३ ॥

सूचयेद्वारि शुद्धारं किंचिदन्यात्र सान्प्रति ।

मुखनिर्वहणे संधी अर्धप्रकृतयोजिताः ॥ २५४ ॥

कश्चिदुत्तमो नध्यमोऽध्यमो वा । शृजारवहुलत्वाचास्याः केणि-
रेवृत्तिवहुलत्वम् ।

अस्मात्वयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मर्नपिणः ।

उदात्य(त)कावलगिने प्रपञ्चस्थिगतं छलम् ॥ २५५ ॥

वाकेल्यधिवले गण्डमवस्थनिदत्तनालिके ।

असत्त्वलापव्याहारमृद् (मार्द) वानि च तानि तु ॥ २५६ ॥

तत्रोद्यात्य(त)कादलगिते प्रलादनाप्रलावे सोदाहरणं लक्षिते ।

मिथो वाक्यमनहृतं प्रपञ्चो हस्तहृतमः ।

देख विक्रमोद्दयम्— दत्तभीस्यदिव्यपक्षे देवोरन्वेन्यवचनम् ।

विश्वतं स्वादनेष्वर्थयोजनं श्रद्धिवास्त्वकः ॥ ३६७ ॥

यथा त्रैव—राजा—

तर्वरीहितिरुद्रा लाल, दृष्टि नवीनकल्पिती ।

राजा रम्ये दत्तान्तेऽहिन्दु दिश्विन लदा ॥

कृते तदेद्य इतिहास । यज्ञा—वर्द्ध विवेदो ।

स्वर्ग दर्शनी है। इस च १८८८ मा राजा—दीप्तिनिति। यह उत्तरी
है। एक रुपी देव। इसके दीप्ति रहे। अर्थमध्यनो
लक्षण सर। लक्षण दिल। राजार—निर इति। राजानीति।
लक्ष्मी किलकलाकृष्ण राजी रुपी दीप्ति दीप्तिनिति। दीप्ति—
दीप्तिनिति। यह उत्तरी च १८८८ है। इसके दीप्ति
दीप्ति। राजार इति। यह उत्तरी च १८८८ है। इसके दीप्ति

1. देवी 120 : देवी 120 : देवी 120 : देवी 120 :

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । ‘नदादित्रित्यविषयमेवं
दृष्टि केन्द्रित् ।

प्रियामैरप्रियं वर्वा क्यं विलोभ्य च्छुलना छलम् ।

यथा वैष्णवाम्—भीमार्जुनो—

कर्ता द्यूतच्छुलानां, जनुमयशरणोदीपनः, सोऽग्निमानी

राजा दुःआसनादेगुरुस्त्रनुजगतस्यान्नराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः, पाण्डवा यम्य दासाः

कास्ते दुर्योधिनोऽसौ कथयत, न सुपा द्रष्टुमन्यागतौ सः ॥

अन्ये त्वाद्वृद्धुलं किंचिन्कार्यमुहित्य कस्यचित् ॥ २५८ ॥

उदीर्यते यद्वचनं वश्चनादास्यरोपकृत् ।

वाक्मुलिहास्यसंबन्धो द्वित्रिप्रन्युक्तितो भवेत् ॥ २५९ ॥

द्वित्रीत्युपलक्षणम् । यथा—

‘गिक्षो मांमनिषेवणं प्रकुरुपे, किं तेन मय विना
मय चापि तव प्रियं, प्रियमहो वारान्ननागिः सह ।

वैश्याप्यर्थरुचिः कुनमन्व धनं, यृतेन चार्यण वा

चार्यगृतपरियहोऽपि गवतो, नष्टम्य कान्या गतिः ॥

केचित्—‘प्रकान्तवासयम्य माकाङ्गम्येव निवृत्तिर्वाक्षेपिः’ इत्यादु ।

‘अन्ये च ‘अनेकम्य प्रश्नम्य रुमुतरम् ।

अन्योन्यवाक्याभिक्योक्तिः रपर्वयाविवरं मतम् ।

‘तया गिरिना गया द्वया’ इत्युत्तरम् ॥ विवराप्यऽव्युत्पन्निमाह—नदादीति
धारिना नर्ताप्रतिनिष्ठगोर्ध्वंष्टम् । इदं विगाम ॥ छलमाद—प्रियामर्गीति ।
प्रियगुरु—प्रियर्थे । छलना वर्गना ॥ जनुमयशरणोदीपन रुपाद्वय
अद्वाराजम्य रण्य । कृष्णा द्वारा तम्या वानरीयगोपरूपेण पड़ । द्व
भासाद । ‘वाराम’ इति धेष ॥ राममाह—वारुलिरिति । इति राम
द्राघुण्यस्मान्य । यमायप्रायनामिति य वारुल उप्रायागाद । अविराम
कमुकमिति वारुलित्वा द्राघुण्य ॥ असित्यमाह—अन्योन्येति ।

१. विविःति । ‘वारुल’ इति धेष— ॥ २. वारुलित्वा विविःति ॥
३. विविःति इति धेष ॥ ४. विविःति इति ॥

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोचरत्वेन योजितम् । 'नटादिवितयविषयं
इति केचित् ।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यविलोभ्य छलना छलम् ।

यथा वेण्याम्—भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलानां, जतुमयग्रणोदीपनः, सोऽभिमानी
राजा दु शासनादेर्गुरुरनुजश्चतस्याङ्गराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपद्मः, पाण्डवा यन्य दासाः

क्वास्ते दुर्योधनोसौ कथयत, न रूपा द्रष्टुमभ्यागतौ त ॥

अन्ये त्वाहुङ्छलं किंचित्कार्यमुदित्य कसचिद् ॥ २५८ ॥

उदीर्यते यद्वचनं वश्वनाहासरोपकृत् ।

वाकेलिहाससंचन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥ २५९ ॥

द्वित्रीत्युपलक्षणम् । यथा—

•भिक्षो मामनिपेवणं प्रकुरुणे, किं तेन मद्यं विना

मद्यं चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराङ्गनामिः सह ।

वेश्याप्यर्धरुचिः कुतस्तव धनं, द्यूतेन चौर्येण वा

चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो, नष्टम्य कान्या गतिः ॥'

केचित्—'प्रकान्तवाक्यस्य साकाङ्गस्वेव निवृत्तिर्वादिलि!' इत्यादि ।

अन्ये च 'अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम् ।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्धयाधिवलं मतम् ।

'तथा प्रिहिता नया दृश्या' इन्द्रुत्तरम् ॥ त्रिगतपदव्युपनिनाह—नटादिविति
आदिना नटीप्रतिनिदयोर्प्रदृशम् । इदं त्रिगतम् ॥ छलमाह—प्रियमनिविति
प्रियतुच्चिन्तयते । छलना वशना ॥ जतुमयग्रणोदीपनः उत्तरम् ॥ अङ्गराजस्य
अङ्गराजस्य दर्शन्य । कृष्णा द्रौपदी तस्या केशोनगेयवीगरदंगो दृश्य ।
भवाव । 'वावाम्' इति शेष ॥ वादेत्तिमाह—वाकेलिरिति । द्वे द्वे द्वे
प्रश्नुन्नवन्नान्य । नमानप्रश्नवानामनित्वनाऽन्न उप्रत्यवाभाव । उन्नेत्तिमाह
वमुन्नगमिति वाकेत्तिरित्याद्विद्यन्वय ॥ अधिवलमाह—अन्योन्येति ।

1. द्विविति । नया चार इश्वरपदहर—'हृतेनान्वादनेनादेनेन इति
नटादिवित्यादादः पूर्वद्वे नदिपूर्वं ॥' इति ॥

वथा मम ग्रभावत्याम्—‘वज्रनाभः—

(अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मल्य गदयानया ।

लीलयोन्मूलयाम्येप भुवनद्वयमध्य वः ॥)

प्रद्युम्नः—अरेरे असुरापसद, अलमसुना वहुप्रलोपेन । मम खलु
अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमार्पितोरु-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

आस्ता समस्तदितिजक्षतजोक्षितेयं

क्षोणिः क्षणेन पिशिताग्नलोभनीया ॥’

गण्डं प्रस्तुतसंबन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥ २६० ॥

वथा वेण्याम्—‘राजा—

अध्यासितु तव चिराज्जघनस्यलस्य

पर्यासमेव करभोरु ममोत्पुग्मम् ॥’

अनन्तरम् ‘(प्रविद्य) कञ्चुकी—देव, भग्न भग्नं’ इत्यादि ।

अत्र रथकेतनभग्नार्थं वचनमूरुभग्नार्थं सत्वन्ये सत्वद्वन् ।

व्याख्यानं स्वग्नोक्तसान्यथावसन्दितं भवेत् ।

वथा छलितरामे—‘सीता—जाद, दाह क्षु उभाज्ञाएण
गन्तव्यम्, तर्हि सो राजा विणएण पणयिदव्वो । लवः—ज्वध किना-
दाभ्या राजोपजीविभ्या भवितव्यम् । सीता—जाद. सो क्षु तुक्षाणं
पिता । लवः—किनाक्षो रुपति. पिता । सीता—(रुक्षम् ।) ना
अणधा सक्षम् । ए व्यु तुक्षाणम्, सञ्चाराए ज्वेव पुहर्वीएति ।

पितरेन पापयातिरिपेनोर्ति । अस्य प्रद्युम्न । दो देवनाम् ॥ न्यून्द—
प्रस्तुतददर्थं प्रस्तुतपैदपद्मम् ॥ पर्यासं दम्पत्तम् ॥ दम्पत्ते प्रस्तुते ॥ दम्प-
त्तिनाम्—व्याख्याननिति । दम्पत्तेऽन्यं ‘दम्पत्तम्’ इति देव । जाद
इति । ‘हन, रुद्यं रट् इत्यर्थदेव रुक्षम्, त्रिव रट् दिवेन रुक्षमि-
त्व ।’ (इति रुक्षम् ।) ‘हन, रुद्यं रट् इत्यर्थं विन ।’ इति रुक्षम् ।
‘न रुक्षम् रुक्षम् । न रट् रुक्षम् । न रुक्षम् इति इत्यिति इति ।’ इति
रुक्षम् । राज दीक्षा दुष्योर्जन्म । रुक्षम् इत्यिति इति दम्पत्तम् । ‘दम्पत्तम्

1. क्षम्यातिरिपेनोर्ति । न्यून्द—वेदान्तम् दम्पत्तम् रुक्षम् रुक्षम्
रुक्षम् हेत्यन्तराग्नेत्वा ।’ इति ।

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । 'नटादित्रितयविषयमेवेति
इति केचित् ।

प्रियामैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य छलना छलम् ।

यथा वेण्याम्—भीमार्जुनौ—

कर्ता द्यूतच्छलानां, जतुमयशरणोदीपनः, सोऽभिमानी

राजा दुःशासनादेरुरुरनुजशतसाङ्गराजस्य मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपदुः, पाण्डवा यस्य दासाः

कास्ते दुर्योधनोसौ कथयत, न रूपा द्रष्टुमभ्यागतौ सः ॥

अन्ये त्वाहुश्छलं किंचित्कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् ॥ २५८ ॥

उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोपकृत् ।

वाकेलिर्हास्यसंवन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥ २५९ ॥

द्वित्रीत्युपलक्षणम् । यथा—

'भिक्षो मांसनिषेवणं प्रकुरुपे, किं तेन मद्यं विना
मद्यं चापि तव प्रियं, प्रियमहो वाराङ्गनाभिः सह ।

वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनं, द्यूतेन चौर्येण वा

चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतो, नष्टस्य कान्वा गतिः ॥

केचित्—'प्रकान्तवाक्यस्य साकाङ्गस्यैव निवृत्तिर्वाक्तिः' इतादृ

अन्ये च 'अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम् ।

अन्योन्यवाक्याविक्योक्तिः स्पर्धयाधिवलं मतम् ।

'लया विरहिता मया द्यग्ना' इत्युत्तरम् ॥ त्रिगतपदव्युत्पन्नमाह—नटार्दीप्ति
आदिना नटीप्रतिनिदयोर्ग्रहणम् । इदं त्रिगतम् ॥ छलमाह—प्रियामैरिति
प्रियतुर्विक्षयते । छलना वशना ॥ जतुमयशरणोदीपनः जतुमयशरणोदीपनः
अङ्गराजस्य कर्णस्य । कृष्णा द्रौपदी तस्या केशोत्तरीयोर्गर्वं पदुः । मं
भवाव । 'वावाम' इति शेष ॥ वाकेलिमाह—वाकेलिरिति । द्वे च एव
प्रश्नुक्तयनाभ्य । नमागप्रत्ययानामनिल्यलादत्र उप्रत्ययामाद । अनेकरात्
न्मुन्मिति वाकेलिरित्याहुर्व्यन्वय ॥ अधिवलमाह—अन्योन्येति ।

1. विक्षिप्तिः । तदा चादृशलपकृत्—'दुर्मास्याददेहादेवैवनिर्दिति'
न दृष्टिप्रदायातः पूर्वं तदिष्यते ॥' इति ॥

यथा मम प्रभावत्याम्—‘वज्रनाभः—

(अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मित्य गदयानया ।

लीलयोन्मूलयाम्बेप सुवनद्वयमध्य वः ॥)

प्रद्युम्नः—अरेरे अखुरापसद, अलममुना वहुप्रलापेन । मम खलु
अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

आस्ता समस्तदितिजक्षतजोक्षितेयं

क्षोणिः क्षणेन पिशिताग्नलोभनीया ॥’

गण्डं प्रस्तुतसंबन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥ २६० ॥

यथा वेण्याम्—‘राजा—

अध्यासितुं तव चिरज्जघनस्यलस्य

पर्यासमेव करभोरु ममोरुम्यम् ॥’

अनन्तरम् (प्रविद्य) कञ्जुकी—देव, भम्भं भम्भं— इत्यादि ।

अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थं सवन्धे सवद्धम् ।

व्याख्यानं स्वरसोक्तसान्वधावसन्दितं भवेत् ।

यथा छलितराने—‘सीता—जाढ, कालं क्षु उभाज्ञाएण
गन्तव्यम्, तर्हि सो राजा विणएण पणयिदव्वो । लवः—जथ किना-
वाभ्या राजोपजीविभ्या भवितव्यम् । सीता—जाढः. सो क्षु तुशार्ण
पिदा । लवः—किनावयो रुपतिः पिता । सीता—(साराद्द ।) ना
खण्डा तकदम् । ए क्षु तुशाणम्, सअलाए ज्वेव पुहर्वाणति ।

पिन्देन दापयातिरदेनोहि ॥ अस्य प्रद्युम्नः । दो देवान्म् ॥ गण्डमार—
प्रस्तुतसमन्यि प्रलुकार्पद्यदम् ॥ पर्यासं हमर्यम् ॥ स्वन्दे प्रलुवे ॥ ल-म्य-
न्दितमार—व्याख्याननिति । ल-स्तोर्ल-स्तं ‘दक्षस्त’ इति इति ॥ ॥ जाढः
इति । ‘पुत्र, दल रट उपर्याहेन गन्तव्यम्, तज्जन राजा भिन्देन दक्षति-
त्वं ।’ (इति संस्टुतम् ।) ‘हा, च रट दुप्तार्दं नित्र ।’ इति संस्टुतम् ।
‘न लन्दया रहपद् । न रट दुप्तार्द् । सर्वलया इति दृष्टिव्या इति ।’ इति
संस्टुतम् । लग्न दीक्षया दुप्तयोर्नदः धीराम इति निपदेनोहि वग्यम् । ‘रठरः’

1. सप्तानिर्वनिति । र-दूर्म-ट—होनादूर्म्य दूर्म्य दूर्म्य दूर्म्य
राते नन दोस्तान्तव्य । इति ।

कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति वध्यते ।

आर्यावक्रापवक्राणां छन्दसा येन केनचित् ॥ ३३५ ॥

अन्यापदेशेनाधासमुखे भाव्यर्थस्मृत्यनम् ।

यथा—हर्षचरितादिः ।

‘अपि त्वनियमो दृष्टत्राप्यन्यैरुदीरणात् ।’ इति दण्डाचार्यवच्चनात्केचित् ‘आख्यायिका नायकेनैव निवद्यता’ इत्याहुः, तद्बुक्तम् । आख्यानादयश्च कथाख्यायिकयोरेवान्तर्भावान् पृथगुक्ताः । यदुक्तं दण्डिणैव—

‘अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति शेषाधाख्यानजातयः ।’ इति ।

एषामुदाहरणम्—पञ्चतत्त्वादि ।

अथ गद्यपद्यमयानि—

गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिर्धायते ॥ ३३६ ॥

यथा—देशराजचरितम् ।

गद्यपद्यमयी राजस्तुतिविश्वसुच्यते ।

यथा—विरद्भणिमाला ।

करम्भकं तु भाषाभिविधानिविनिमितम् ॥ ३३७ ॥

यथा मम—पोष्टनामपनदी प्रदग्निरजावली ।

वर्णम् ॥ दण्डाचार्यवच्चनादिति हेतुं ‘तदुक्तम् इत्यन्तर्भविति । परामात्मद दिवार्द्धम् ॥ गद्यपद्यमये चम्पूरित्यभिर्धय । नेत्राः चक्रवर्तिरितेषु । उद्देश्यनामप्रियलङ्घनमन्तर्भविते रसायाम । तथा च हेतुं वर्द्धमितम्, च हेतुं तदिभाव ।’

इति ॥ रसायामप्रियलङ्घनमन्तर्भविते चक्रवर्तिरितेषु

स्त्र इति ।

१. अर्द्धाद्वेति । २. चक्रवर्तिरितेषु

३. देतेति । ४. ५. ६. चक्रवर्तिरितेषु चक्रवर्तिरितेषु । ७. ८. ९. १०. चक्रवर्तिरितेषु चक्रवर्तिरितेषु । ११. १२. १३. चक्रवर्तिरितेषु चक्रवर्तिरितेषु ।

अस्यार्थः प्रागेव म्फुटीकृतः ।

तद्विशेषानाह—

ते पुनः पञ्चधा मताः ।

पदे तदंशे वाक्येऽर्थं संभवन्ति रसेऽपि यत् ॥ १ ॥
संष्टम् ।

तत्र

दुःथ्रविविधाश्लीलानुचितार्थप्रयुक्तताः ।
 ग्राम्याप्रतीतसंदिग्धनेयार्थनिहतार्थताः ॥ २ ॥
 अवाचकत्वं क्लिष्टत्वं विरुद्धमतिकारिता ।
 अविमृष्टविधेयांशभावश्च पदवाक्ययोः ॥ ३ ॥
 दोपाः केन्द्रिज्ञवन्त्येषु पदांशेऽपि पदे पैरे ।
 निरर्थकाममर्थन्वे च्युतसंस्कारता तथा ॥ ४ ॥
 परुपवर्णतया श्रुतिदःखावहत्वं दुःथ्रवत्वम् ।

यथा-

‘कार्त्तिष्यं यातु तन्वङ्गी कदानन्दवशंवदा ॥’

अस्यार्थं इति । प्रागेव प्रथमपरिच्छेद एव । श्रुतिदुष्टत्वादे शब्दार्थपर्याप्त
रसापकपंखसिनि नाच्चासिरिति भाव ॥ तद्विशेषान् दोषविभागान् । ते देव
तदये पदान् ॥ दोषविशेषात्रिदिग्मति—दुःखव इति । अयं मनस
निर्देश । दुःखविशेषाश्चालेति समस्तपाठे भावप्रलयस्य मनसात्
एषूक्तांप्रेषु ॥ उद्देश्यकर्मण दुःखत्वादिलक्षण सोदाहरणमाह—पद्येति । वे
चित्प्रस्त्रादुदाहरणस्यव दर्शनम् । ‘श्रुतिपनितमात्रं चर्द्वरम्बनवहति त्वम्’ सं
देयमिति प्रथम तदुपन्याम् । इत्यन्ये । पश्यवर्णना वर्णना पाद्यम् उपर्युक्त
गीर्वाण्यमिति । श्रोतृणा श्रोत्रावच्छेदेन दुःखजननत्वं श्रुतिदुःखवहन् । श्रु
तित मह नावह श्रुतिदु यावहम्, तत्वं वा । कार्त्तार्थमिति । अत र
रेक्षयोर्योग्यं नावहम् । ननप्रयुक्त पदम्य दुःखत्वं लापयपदमनिवर्तनं इ
मनस्य शूद्धारमस्य प्रस्तुप्रतीतिं प्रतिभागाति । इत्येव ‘श्रुतिरुद्ध’ इन्द्रियान्
नन्देनन्पदानपादम्यमेव न तु पदपादम्यमिति चेत् । न । वानयन्दृद्विन्

१. कार्त्तिक्यमिति । 'अन्तस्त्रवृद्धयुद्धापाहभत्तिनरहितेः । आत्महितः स द्वा दांश्च दद्वे बहु ॥' इति प्रसादोदाटापानवस्त्रम् ॥

१. 'दहन' प-उत्तरी भाषा, २. 'मास' ह ३. 'मास' ह-उत्तरी

अैश्लीलत्वं व्रीडाजुगुप्सामङ्गलव्यज्ञकत्वान्विधिंम् ।
क्रमेणोदाहरणम्—

‘द्वारिविजये राजन्साधनं सुमहत्त्व ॥’

‘प्रससार अनैवार्युर्विनाशे तन्वि ते तदा ॥’

अंत्र साधन-वायु-विनाश-गदा अश्लीलः ।

‘दूरा अमरता यान्ति पशुभूता रणाध्वरे ॥

अत्र पशुपदं कातर्यमभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थत्वम् ।

पारप्यप्रयुक्तवाक्यदु श्रवत्ववत्पदपटवद्विवादिवर्णपारप्यप्रयुक्तमदु रथनम्ब नी-
कारात् । अैश्लीलार्यान्तरव्यं रमश्लीलं तस्य भादनना । पदार्थाद्वारा त्वं
तु लसम्यस्यान्तेतुलमेव । जुगुप्सा षट्ळा । अमङ्गलमनगलसदा । व्यसम्-
लमित उनमत्तमेव ॥ अत्रेति । सन्ये प्रयुक्त नाथनरच्चो मेऽवद्युक्तदा
ध्रोतुर्लज्जननेन राजविषयतनिभावस, नमीरपे प्रदुस्तो काषुरच्च एतुवास-
द्युक्तया ध्रोतुर्द्युगुप्ताज्जननेन, पदर्गने प्रदुस्तो निनामच्चद्य रुदुवद्युक्तदा
सम रामद्युक्तमेन, दृष्टारत्य प्रवर्द्धश्रतिदन्तव ॥ अनुचितार्थत्वं इविद्वा-
स्यार्थदोपप्रविपादरत्तेन, द्विदर्पासमवेन, द्विदर्पासमर्थवदेन । तत्राप्यन्त-
दूरा इति । पशुभूतान्तेदस्त्ररपा । अत्र वाच्चार्थस्त्र दृष्टस्त्र वर्णं देव ।

1. अश्लीलावनिति । यिद्य रामदर्मचरणाद्विनाशीति । ‘उत्तोऽहमेव’

अप्रयुक्तन्वं तथाप्रभिद्वावपि कविभिरनादृतत्वम् । यथा—
 ‘भानि पद्म मरोवरे ॥’

अत्र पञ्चशब्दः पुलिनः ।

ग्राम्यत्वं यथा—

‘कटिम्ने हरते मन. ॥’

अत्र कृष्णदो ग्रामः ।

अप्रतीतत्वमेकदेशमात्रप्रभिद्वन्वम् । यथा—

‘योगेन दलिताशय ॥’

अत्र योग्यान्त्र एव वासनार्थं आशयशद् ।

तस्य व्यञ्जकत्वात्पशुपदस्यानुचिनार्थं तम् । द्वितीय वधा—‘प्रज्वलदृष्टि’
पतन्ति शरान्तव ।’ अत्र प्रज्वलदिति पदमनुचिनार्थं तम् । तृतीय वधा—‘कृत्ति’
रादक्षनि यो गुहामु लीनं दिवाभीनभिवान्धकान्म् । क्षुद्रेऽपि तत् गृहं इति
ममलमुचै शिरमामनीव ॥’ अत्रामद्भूतस्यान्वकारभवस्य ममर्थं द्वितीय
नितार्थम् । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥ तथाप्रनिदावपि तेन ह्येण प्रतिदित्तं गृहीत
पुंलिङ्गं इति । ‘अप्रुक्त’ इति शेष ॥ हालिकसाधारणप्रतिदित्तं
ग्राम्यः । कटिरिति । अत्र शृङ्गारस्य गृहन्वृतचारत्वाभावान्वकर्त्तव्यं द्वितीय
रोध ॥ योगेन प्रकृतिपुरुषयोभेदचिन्तनेन दलित खण्डित आनन्दे इति
यस्य स । आशयशब्दोऽप्रतीत इति शेष । अत्र योगाश्रामानुशासनं
पदार्थानभिज्ञाना योगिपिप्रभाववोधविलन्वकरत्वमनप्रतीतवम् ॥ प्रत्यरप्त्य

१ पश्चेति । 'वा पुनि पश्चम्' इत्यनेनाम्नानोपि पुस्तिः पश्चमद् कर्तिनिं ह
प्रयुक्त । अत्र दृष्टकर्तावीन् तु नादशक्तिमन्यत्वं तत्प्रयोजनामुच्चारणम् तु तात्प
र्ति । यमकादिप्रयोजनमत्त्वे तु नाय दोष , अन्यत्रासु उच्चारणम् ति सर्व
भि. प्रयोगम्य इत्यनेन व्यग्रनाभावादिति ॥

२ कटीति । अव्रेद तत्त्वम्—शोर्णानितम्बादिकनेव विद्यन्ते प्रयुज्ञते, दृष्टिं दृष्टिं
दध्मात्रप्रयोज्यनिति ग्राम्यन् । पद विविधम्—ग्राम्य नागरसुपनागर च । विद्यन्ते
प्रनिद्ध नागरन्, ग्राम्यकक्षातिकान्तमप्राप्तनागरभावसुपनागरन्, नागरेतत्त्वं दृष्टिं
ग्राम्यशब्दप्रयोगादसुरवैदग्ध्योत्रयनेनात्र दीप्तिः । अन एव विद्यपकादावधेन वक्तः
दोपत्वन्, तस्य तथेवाचित्येन वरम्बाभावात् ॥ लक्रमेत्यस्मिन्द्वयं
‘राकाविभावर्तीकान्तस्कान्तधृति ते सुखन् । नपूर्णीयद्विलाजेभा कृतिश्च हरते नन् ॥

३. योगशास्त्र इनि । 'देशकर्नेतिपाकाश्चयैरपरावृष्टः पुरुषमित्रेष ईश्वरं पातञ्जलस्मृते (११२४) वास्तवार्थक आश्चयशब्दः प्रतुक्त । वास्तवा चावद् निदानं विद्याशास्त्रानन्वयः सस्कारनिवैषः । दूषकनारीज तु तच्छास्त्राननिवैषः ।

‘आशीःपरम्परां वन्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥’

अत्र वैन्यामिति किं वन्दीभूतायामुत वन्दनीयायामिति संदेहः ।
नेर्यार्थत्वं रुद्धिप्रयोजनाभावादगक्षिकृतं लक्ष्यार्थप्रकाशनम् ।

यथा—

‘कमले चरणाघातं मुखं सुसुग्नि तेऽक्रोत् ।

अत्र चरणघातेन निर्जितत्वं लक्ष्यम् ।

२ देवदत्तस्मिन् । एवं अनादिं विद्युतं द्वयं इति वा ॥
३ देवदत्तस्मिन् । एवं अनादिं विद्युतं द्वयं इति वा ॥

यथा—

‘नवजलधरः संनद्दोऽयं न वसनिगाचरः ॥’

उक्तोदाहरणे तुं तत्पुरुषसमासे गुणीभावे नज. पर्युदासत्त्वा निषेधन्त्व विधेयतयानवगमः । यदाहः—

कुचिदनुपातयोर्द्योरपि सामर्थ्यादवगमः । यथा—

‘न मे गमयिता कोऽपि भारस्येत्युर्विं मा शुचः ॥

नन्दस्य भवने कोऽपि वालोऽस्त्वद्गुतपौल्यः ॥’

अत्र योऽस्मि, स ते भारस्य गमयितेति बुध्यते ।

‘यद्यद्विरहदुःखं मे तत्को वापहरिष्यति ॥’

इत्यैत्रैको यच्छब्दः साकाङ्ग इति न वाच्यम् । तथाहि—
त्यनेन केनचिद्ग्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्तु विवक्षितम् । तथानुज्ञानं
तच्छब्देन परामर्शः । एवमन्येपामपि वाक्यगतत्वेनोऽहरसं केन्द्रं ।

पदांशे दुःश्रवत्वं यथा—

‘तद्बच्छ सिद्धै कुरु देवकार्यम् ॥’

‘धातुमत्तां गिरिर्धिते ॥’

शारीय इति ॥ द्वयोर्यत्तपदयोः । सामर्थ्यादाकाङ्गात् ॥ नु दत्र इति इत्यनेन
यत्पदद्वयं तत्र कथमेकतत्पदेन निराकाङ्गस्यप्रतीति । तत्र तत्पदद्वयं इति नु
योग्यत्वात् । यथा—‘य यं कामयते कामं तं तमाप्नोति लोल्या’ इति नु । इति नु
आह—यद्यदिति । एक इति । उत्तरवाक्ये एकतत्पदप्रयोगोऽहं इति नु । इति नु
सर्वात्मकमिति । विरहदु खत्वेन सामान्येन मवं विरहदु खनिलयं ॥ इति
भूतस्य विरहदु खत्वावच्छिन्नस्य । तथा च वीम्बाया वकृतान्वयनेव निराकाङ्गः
सामान्यहपेण उपस्थापने वकृतात्पर्यं सति न तत्पदे वीप्सा । तत्पदेन न इति नु
उपस्थापने तात्पर्यं मनि तत्पदे वीप्सा । क्वचित्तु तत्पदे एव वीम्बा, न इति नु
यत्पदे । यथा—‘ते ते सत्पुरुषा परार्थघटका स्वार्थस्य वाधेन वे ॥’ एवमिति
अन्येपामनुचितावेत्वादीनाम् । तत्र मया दर्थितमेव ॥ ‘दोषाः केनद्वयन्यम्’

1. यद्यदिति । परमार्थस्तु यद्यदिति न पद्वद्वयम् । किंतु ‘निलवीन्नो’ इति दत्र
या यदो द्वित्वाप्नोऽप्नादेशः । एव चादेशिन्नेन वत्वदेन तत्पदेन न इति नु
रूपेण दुःखपरामर्शः । आदेशन्तु सावत्पदेनान्वये तात्पर्यन्नाटक इति दत्र
न सवन्धभानोपपत्तिः न तत्पदेऽपि वीम्बायोन्नो द्वित्वापद आदेशः । दत्र इति
तत्पदेऽपि वीप्सा तत्र न यत्पदेऽप्यादेशः । किं तृभान्या रूपदेन न इति नु
तत्पदेन ॥

2. सिद्धै इति । अत्र ‘सिद्धै’ इति चतुर्थ्यन्तर्पदकदेशः इति इति ॥ अत्र ‘सिद्धै’
मर्थान्तरलन्य एव । अपेक्षते प्रत्ययमङ्गन्दद्यै वीजाङ्ग ग्राहुद्यादिवान्म ॥’ इति
वक्षिष्या पादवयी ॥

अत्र मत्ताशब्दः क्षीवार्थे निहतः ।

‘वर्णते किं महासेनो विजेयो यस्य तारकः ॥’

अत्र विजेयं इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः ।

‘पाणिः पल्लवपेलवः ॥’

पैलवशब्दस्याद्याक्षरे अश्लीले ।

‘संग्रामे निहताः शूरा वचोवाणत्वमागताः ॥’

अत्र वचःशब्दस्य गीःशब्दवाचकत्वे नेयार्थत्वम् । तथा तत्रैव वाण-
ाने शरेति पाठे । अत्र पदद्वयमपि न परिवृत्तिसहम् । जलध्यादौ

शशेऽपि पदे परे’ इति यदुकम्, तदुदाहरणमाह—तद्वच्छेति ॥ अश्लीले
ति । ग्रीडाव्यञ्जके ॥ जुगुप्साव्यञ्जकं यथा—‘पूयते’ इति । अत्र पूयशब्द ।
भग्नलव्यञ्जकं यथा—‘वनिप्रेत’ इति । अत्र प्रेतशब्द ॥ वचोवाणत्वं
वीर्वाणत्वम् । गीःशब्दवाचकत्वे इति । लक्षणया गी शब्दप्रतिपादकत्वे
सर्व । तथा नेयार्थत्वम् । तत्रैव गीर्वाणशब्द एव । परिवृत्तिसहं श्रुतश-

1. अत्र धातुमनो भावो धातुमत्तेति पैदैकदेशेन क्षीवार्थेन मत्ताशब्देन मतुदयो
एन्यते । अत्र ‘पश्चाप्तरोविभ्रममण्डनाना संपादयत्री दिसरोविनन्ति । दलाहकच्छेद-
भक्तरागामकालसध्यामिव धातुमत्तान् ॥’ इति तनूकृतम् ॥

2. विजेय इति । ‘अहं कृत्यरुचक्ष’ इति दत्तेनार्थार्थे ‘जचो दद’ इति दत्तेन
इतिः दत्तसदो दत्तप्रसदो भूतत्वरूपे च्चप्रसदार्थेऽवाचकः ॥ अत्र ‘चापाचार्वेलिपुर-
ज्ञदी वार्तिकेयो विजेयः दशून्यस्त । ददनमुदधिर्नृर्येण एन्तकार । अस्तेवैतत्र
‘मु इतवदा लेलाकण्टदाधा ददरप्यत्वद एव ददुना ददने चन्द्रहासः ॥’
लक्ष्मीव्यन् ॥

3. पैलवेति । ‘पैल’ इति दर्शद्वय लाटभाषादा वृषभन्त्वद्वाटप्रत्यादकनदा ग्रीडा-
र्दीनि प्रकाशव्याख्यातारः ॥ अत्र ‘अतिदैलव्यमदिवरिनिवर्णं दमुदग्नुदाहरति भट ।
र्जार्पतः स्तहसं वरति पुनः काहूद्वयटिनिव ॥’ इति प्रकाशोदाहरणं दर्शन् ॥

4. जलध्यादाविति । यथा चोहन्तरिमिहेन—‘जन्मादिष्ट पूर्वजदे नरोऽहुर्वेषु
प्रोत्तरेषु । ददसैहेषु चोमप्रदेषु पर्यादसैवृति ॥’ इति परिवृत्तिसहा वै दोगाचे
तित्वाः शधा । पैलव्यहरा वै तु लिङ्गा गीर्वाणनुत्ताने ॥’ दोग्न्तर्मन्त्रो
वीर्वाणदिलेप्रसदमः पैलव्यहरा वै तु लिङ्गा गीर्वाणनुत्ताने ॥’ जन वचोवागेन्द्रुदात्तरान् ‘गी-
र्वाणदेऽस्य भूषणनौनिनालानरानोः । यदुर्वर्त्म वचोनान्नेत्रो दस्य दिनाल्पते ॥’
पैलव्यहरा । वचोवागा गीर्वाणतः वदयोरनेदात् ॥

अतिविस्तुतिरङ्गस्य प्रकृतीनां विषयः ।

अर्थानौचित्यमन्यच्च दोषा रसगता मताः ।

रसस्य लशब्दो रसशब्दः शृङ्गारादिगद्धश्च । क्रमेण यथा—

‘तामुद्विष्ट्य कुरुज्ञाक्षीं रसो नः कोऽप्यजायत ॥’

‘चन्द्रमण्डलमालोक्य शृङ्गारे सभमन्तरम् ॥’

सायिभावस्य संशब्दवाच्यं यथा—

‘जायत रतिलसास्त्वयि लोचनगोचरे ॥’

व्यभिचारिणः संशब्दवाच्यत्वं यथा—

‘जाता लज्जावतीं मुखा प्रियस्य परिचुम्बने ॥’

जब्र प्रथने पादे ‘आसीन्तुकुलिताक्षीं सा’ इति लज्जाया अनुभाव-
प्रथने कथने युक्त. पाठः ।

‘भानं सा कुरु तन्वहि जाता यौवनमस्थिरम् ॥’

जब्र यौवनास्यैर्यनिवेदनं शृङ्गाररसस्य परिपन्थिनः शान्तरसत्वाङ्गं
तन्त्रत्वैव च विभाव इति शृङ्गारे तत्सरिप्रहो न युक्तः ।

‘धवलयति गिरिररोचिषि भुवनतलं लोकलोचनानन्दे ।

‘इपत्तिसकटाक्षा सेरसुतीं सा निरीष्यतां तन्वी ॥’

जब्र रसस्योदीपनालम्बनविभावहुभावपर्यवसायिनौ स्थिताविनि
वष्टफल्पना ।

दिव्यं रसस्वद् । प्रकृतीनां नायकोदितर्थर्माणा विषययोऽन्ययामन्तम् । इदं
देवमन्तर्माणिलम् । अन्यप्रतिनिष्ठयनिलम् ॥ कोऽप्यन्तिर्वनीयन्तरमः ॥
व्यभिचारिणः संशब्देनोराग्नं एव संशब्दवाच्यत्वं दोषः, रसवृक्षान्तर्महादाने
तु न दोषः । यथा रवान्तर्महादीति, भ्रमित्वाहुते च । स्वशान्देवाच्यत्वं
तन्त्रिप्रकृद्योपद्रविद्यन्तरम् ॥ दिरोपिरामाहपरिप्रहुदात्मी—माननिति ।
शान्तस्येव चेति । चर्चदो हैर्न । विभाव उद्दीपनदिनतः । तन्यप्रतिरहो
देवमन्तर्माणिवेदन्यन्तरम् ॥ अहुम् रस चर्चदेवम्—धवलरतीति । गिरि-
रोदिति चन्द्रे चर्चदेवमन्यन्तरम् चेत्पर्य । अव्रेति । अतम्बन-

१. नामिति । ‘तन्महान्यन्तरम् निविद्यन्तरम् चूर्णेत्विग्रहम् । नेत्रये रु-
द्धेऽन्तर्माणेऽन्तर्माण रसो निम्नरः । इति प्रदामोऽन्यस्य चूर्णं ।

२. चर्चेति । ‘रुद्धेऽन्तर्माणेऽन्तर्माण निविद्यन्तरम् चूर्णं रुद्धं निम्नरम् ।
रुद्धं नायकमेत्य विनान्तः चार्यं चूर्णे निविद्यन्तरम् चूर्णं । इति प्रदामोऽन्य-
रसोऽन्यस्य चूर्णं ।

— एवं च विशेषणमात्रस्य पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न वाक्यान्तर-
स्येति विज्ञेयम् ।

गर्भितत्वं गुणः कापि—

यथा—

‘दिव्यातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सापि’ वदन्त एव हि वर्यं रोमाञ्चिताः पश्यत् ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मालादुरभूत्कथाद्गुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥’

अत्र वदन्त एवेत्यादि वाक्यं वाक्यान्तरप्रवेशात् चमत्कारातिशयं
पुष्णाति ।

पतत्प्रकर्पता तथा ॥ २८ ॥

तथेति क्वचित् गुणः । यथा—‘चञ्चद्गुज—इत्यादि (३०२ पृ.) ।

अत्र चतुर्धृषादे चुकुमारार्धतया शब्दाङ्गरत्यागो गुणः ।

क्वचिदुक्तौ स्वशब्देन न दोपो व्यभिचारिणः ।

अनुभावविभावाभ्यां रचना यत्र नोचिता ॥ २९ ॥

हरस्यैव पिनाकसवन्धेन दुर्जयसमिति व्यष्टकत्ताद् गुणत्वम् । नायं निष्ठुवेरयुवनि
नाहो तिनिषुर्धुषुभान्नाहु पुत्रो नहि नहि जटाजटभार दधान । नायं व्याधो
नवगुणधर पद्य कल्लादकल्लात्युण्डरप्ये नवजलधरस्यामल कोऽदमेति ॥’ अत्र
द्वितीयस्य नहीति निपाटनमुदायस्य वाचकत्वाभावेन कवितपदस्य न विषयं,
किं लधिकोपि राजपुत्रस्य जटाधारणमलन्ताउभवीति व्यष्टकत्ताद् गुण एव ॥
न वाक्यान्तरस्येति । पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न दोप इत्यर्थ ।
दिव्यातङ्गेति । दिव्यातङ्गसमृहेन गिभक्ता परिच्छिन्नाथस्तार आधाटा तीमा
दस्या चा । तात्पत्ते त्वदर्शीनियते । चिद्धा साधितापि ना मही । विप्राय
प्रतिपाद्यत इत्युत्तरेणान्वय । तिन्मरणेति धाच्यनिति शेष । क्वचिवाद्गुतमा-
र्धमन् । यत्रैवेति । तथा च तस्मुखो न भूतो न वर्तमानो न भविष्यति
भाव ॥ चमत्कारातिशयमिति । देन बुद्धवीरदानवीरमो परितोद ॥
क्वचिदिति । यत्र पद्यादे चुकुमारार्धत्वं तत्रेत्यर्थ ॥ इदानीं रमदोपानां निन-
विशेषे दपायपनदोपत्वं गुणत्वं चाह—क्वचिदिति । रचना व्याप्तद्वा । निनाव-

वैर्ण्यप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पद्मोनपि ॥ ११ ॥

श्रेष्ठादिभक्तिवचनभापाणामटवा च नः ।

क्रमेणोडाहरणम्—

‘प्रतिष्ठानामुपगते हि विद्या विकासनेति वाचनदन्ता ।

अवलम्बनाय दिनभरुः शूल पतिष्ठत्. कर्मसु तरि ॥

अत्र 'विधौ' इति विशु-दिवि-शब्दयोर्गतिरैवोः समाप्तान् ।

‘किरणा हरिणाहन्त दक्षिणश्च गर्वीरता ।

कान्तोत्सज्जुपा चूनं नर्वे पूर्व चूपामि ॥

१. देवि। रात्रि द्वा विष्णु न विश्वामीति ॥ १४
द्वार्ता द्वार्ता द्वार्ता ॥ १५
द्वारा द्वारा द्वारा ॥ १६
द्वारा द्वारा द्वारा ॥ १७
द्वारा द्वारा द्वारा ॥ १८
द्वारा द्वारा द्वारा ॥ १९
द्वारा द्वारा द्वारा ॥ २०
द्वारा द्वारा द्वारा ॥ २१
द्वारा द्वारा द्वारा ॥ २२

‘महदे सुरसंध मे तमव समासङ्गमागमाहरणे ।

हर वहुसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे सहसा ॥'

अत्र संस्कृतमहाराष्ट्रयोः ।

पदश्लेषोऽपीत्यवधेयम् ॥ भापाश्लेषप्राह—महदे इति । संस्कृतार्थो यथा—हे
महदे उत्सवदे, हे उमे हे गौरि आगमाद्वये विद्याग्रहणे मे मम तं प्रसिद्धं समाप्तं
अव रक्ष । कीदृशम् । सुरसधं देवप्रार्थनीयम् । अवसरे समये तं प्रसिद्धं चित्त-
मोहं सहसा ज्ञाटिति हर अपनय । कीदृशम् । वहुसरणं वहुविषयगमिनम् । प्रकृ-
तार्थस्तु—मह—मम, देसु—देहि, रस—रतिम् । धर्मे—धर्म, तमवस—तमोवशाम्,
आस—आशाम्, गमागमा—संसारात्, हर—अपनय, णे—अस्माकम्, हरवहु—
शिववधू, सरण—रक्षयित्री, तं—लभम्, चित्तमोह—चित्तमोह, अवसरउ—अवस-
रतु, मे—मम, सहसेति । भापास्मे तु भापाणामैरुहायमेव, न तर्थमेद ।

1. संस्कृतेनि । सस्तुतप्राकृतयोरित्यर्थः । उत्कृष्ट प्राकृतं महाराष्ट्रीति व्यपदिश्यते
न तु 'भक्तिविना वश नोहे वीण्याने वा मृदग्नादाने । कन्यादानफलानें केंवी पासे
मृदंगनादाने ॥' इत्यादिमहाराष्ट्रजनसुप्रसिद्धगायेति । तथा चोक्त दण्डिना—'महारा-
ष्ट्राश्रवा भापा प्रकृष्ट प्राकृत मिठु । सागरः सुकिरक्ताना सेतुनन्धादि यन्मयम् ॥' इति ।
सस्तुतमागाध्योः लेपो यथा—'कुललालितावलोले शलिलेये शालशालित्यनश्चे ।
कमलाशवलालितेऽमाले दिशमन्तकेऽपिगमे ॥' 'कुररालितावरोल मतिल तरपा-
रम् दिखवशरम् । कमलामवलालितर मारवनि शास्यतो विषमम् ॥' इति मागारी
द्यना । 'कृष्णनि लालयन्ति पोपयन्त्येवशीला ये तेषा लागे छेदने लोकमालिन् ।
अल्लनीति शला. मोयमाः ते मन्ति यत्र देशे स शरी त लिशलतीसरोविति शहि-
शमसिन् । शालैर्गृहैः शालन्ते शोभन्ते ये नाहुनातीति शालशालित्य । म चार्मा शूर
चिति, दुर्घननश्चार, तवाभूते । नमला लद्मीलम्याः शवा दरिद्रामेतु लक्ष्मी चम-
दीन्येवर्गीक वल यथा म तमिन् । मलन माढ, न विधने मागे दम्यातामाल-
तमिन् । 'मल धारणे' । अनिवार्य इत्यर्थः । अन्तके मृत्यु सति स वामुदेते पिष्ठे या
देव्यार्गन्ता दिशमनिश्चं प्रविष्टेऽपि ।' इति सस्तुतगाम्याद् । मागरमु—'उरारा-
तिनियेपाशा या आठिः पद्मिनद्वापि रोड. कदकगे यथ तत् । मागमाना यागिम-
पेण शर नदिरिमाराममर्यम् । कमरातामासव मरुत्त ये गनि ते च तेऽपि इत्य-
त्येग्म् । विषम विशेषितनद्वः यावद्वं नमदित शास्यत. शमुपुषेऽपि मागारी । शूरैः
इत्य मैत्र विशेषय मुनयोऽपि शुभ्यन्ति ।' इति । मस्तृत्वंशाल्योर्ज्ञा—'स्तृते-
तादानं स्तृत्वं नराग्नु च उद लडामीतम् । नपविमाल स्तृते सुंतातितान तर तेऽपि ।'
ताने हृताले शाना मृत्योरामेऽप्यदामीतम् । नपविमाल श्वसने म दीपाति च
तिन्दुम् ॥' इति पंगामीउत्ता । 'ते शूरैः त्रिपुरमुख । लूकामिन्द्र वक्षेऽपि च
विद्युतेन्द्रामध्यामित्रादः । तामेऽप्यैते, १११, ११५३ म दुष्पः च ते '॥
त च उद । अते, त च उदः पुरो दृष्ट अक्षय, दृष्टम् । वदेऽप्यमन्त-
म् 'पंगामी च शूरैः

पुनत्रिधा सभज्ञोऽथाभज्ञस्तदुभयात्मकः ॥ १२ ॥
एतद्वेदवर्यं चोक्तमेदाएके यथासंमवं ह्येयम् ।

यथा वा—

‘येन ध्वस्तमनोभवेन वलिजित्कायः पुरात्सीकृतो
यश्चोद्भवत्तु गहारवलयोगज्ञां च योऽधारयत् ।

इह लर्धमेदोऽपीति भेदः ॥ यथासंभवमिति । ‘पृथुकार्तस्वर-’इलादा
सभद्धः । ‘नीतानाम्-’इलादावभद्रः । ‘नवेष्टं हर-’इलादौ सभद्रभद्रः ॥
एकत्रैव तत्रितयसुदाहरति—यथावेति । सर्वेद् सर्वाभीष्टदाता मावव्, सर्वेदा
दानानि दस्य तान् । तत्रप्रतिद्व छल नायामासीनमाग्निन् । अप्यनेवंहासेव मानो
दस्य तन् । क्षण अचला निकाना दीप्तिर्यस्य तन् ।’ इति सस्तुतवावयार्थः । पैशाचन्तु
‘स पुरुषो रथयितुमात्मरक्षनाय कामविपये कृतामोदाना हृषीरज्ञान्मामुच्छलन्मो दान्मो
दाहा तथाभृताना गणिकानामप्रतिमान न द्वयते न स्तुते न तदानीमादरमनिश्चयन
कन्यचिदुपहनगणिकस्तोक्षिपिद् ।’ इति । सस्तुतसूरसेन्योर्धा—‘तोशी नदिगगा-
मदोऽकलर्त्तं स नदा वर्णं विद्वन्नरिदम् । भार दमेतावनर सामदनार गदामारन् ॥’ ततो
दृढयते गगनमदः कलर्त्तंशतावदम्बिनालितिन् । ज्ञातमेपावनर शाखनार गतामा-
रन् ॥’ इति । सूरसेनीच्छाया । ‘तुदति परानिति तोशी, देशन दिक् उद्देशः नदा म॒
वर्णं इति नदिक् न गगेन त्तदायेन भद्रे दस्य स , स मित्, सदा सर्वेषाम्नदेव अ-
लट् परिभूतत्वात्रिवेरन्, अत एव दमेतावा उपदामवेष्टादा अपमरो दस्य तद्, तथान्मने
क्षिप्तने इलाना· शरास्त्वान्यन्ति रमण्यनीलामदा धारुम्भाः सद नैवर्णं इति मान-
दम् गदामारन्, इदमारन्तित्तक दलमन्नर्त्तये भार तत्तार ।’ इति सस्तुतवावयार्थः ।
तौरसेनस्तु—‘अस्तो लिङ्गो नेयानाम्यन्तरो दक्ष । दाश्वनो नारः वारो दक्ष । मन
आन्तरो वत्तदृद् । शारदनभोवर्णन्तेनद् ।’ इति । सस्तुतप्रवृत्तयोर्धा—‘धीरा-
च्छुने दत्तहृष्टवारिन्द्र हु । अचमदप्रसरादसुरनिरेता तेज सु ॥’ ‘धीरा मन्त्रदु
मेष्टन्तो दुर्धर्वापिकदस्यु । लभन्तप्रसरादस्य रनित्तमास्ते दस्य ॥’ दृत्यप्रभ्रम-
च्छाया । हे रमे, अवैतिव एहुरिकाया इव निन्द विद्वेष्ट निर्वाचन दस्य । दधमभूता,
दृत्युष, ल्लुः दृष्टा, अने नाने नायदि द. नः न्यादिगोऽया प्रहरो दस्यः ना
उक्तेष्टम्भमरा या वृदिवन्मन्ति ल्लु भृत्य प्रवृत्तमन्तिना दम्भदुरुद दृश्य ल्लु दि-
च मन्त्रदृजन् च हेत्व स्थी टूट देया लेहु नेत्र दृश्य । दृश्यान्तमेत्तन्तिवर्द्धः । अग्न्युद
ज्वन्तद ररनिर्माल्मुखिणा स्थी गत्तान्ते दृश्यते अनीत्तरसेति धीरा मन्त्रदा दक्ष-
स्तेन स्त्र्या न्य । इति सस्तुतवावयार्थः । हे धीरा, हर्षता दृश्य दस्यते सद दक्ष-
भूतदम्भेष्टम् इति गत्तुर्मन्तरु । दस्य नेत्रदम्भः दे न इमे दृश्यते वृद्धमद धीरा-
देया वाहाना रवित्तिरा दृश्य र्त्तार ।’ सस्तुत-सस्तुतवावयार्थः ।

पुनत्रिधा सभज्जोऽथाभज्जस्तदुभयात्मकः ॥ १२ ॥
एतद्वेदवर्णं चोक्तमेदाष्टके वधासंभवं ज्ञेयम् ।

वधा वा—

‘येन ध्वस्तमनोभवेन वलिजित्कायः पुरातीकृतो
यश्चोद्घृच्छमुजंगहारवलयोगज्ञां च योऽधारयत् ।

इह त्वर्थमेदोऽपीति भेदः ॥ यथासंभवमिति । ‘पृथुक्तर्त्तस्तर-’इत्यादौ सभदः । ‘नीतानाम्-’इत्यादावभज्ज । ‘सर्वस्तं हर-’इत्यादौ सभज्जभज्ज ॥ एकत्रैव तवितयसुदाहरति—यथावैति । सर्वेदं सर्वाभीष्टदाता नाथव-, सर्वेदा दानानि दस्त ताम् । तत्प्रसिद्धं उत्त नायामातीनमाधितन् । अप्यतेव नास्तेव मानो यस्त तद् । क्षण अचला निकाना दीर्तिर्यस्त तम् ।’ इति सत्कृतवाक्यार्थः । वैशाचन्तु ‘त्त पुरुषो रुद्धितुमालरुद्धनाय कामनिर्भये कृतानोशाना तुवर्णरुद्धनाम्ब्यामुन्दृत्यन्त्यो दास्तो दासा तथाभूताना गणिकानामप्रतिभान न दृश्यते न न दृश्यते न तदानीनादरमनिरुद्धन् । कन्त्विदुपकृतागणिकम्बोदिर्यम् ।’ इति । सरस्तासूरसेन्द्रोर्यथा—‘तोरी तदित्यामदोऽकल्पत स लक्ष वर्णं विश्वनारिदन् । जार दनेतावनर नामदमार गदानाम् ॥’ त्वो हृदयते गगनमदः दलहस्तशतावयवन्दिताल्परितम् । भारतमेवावसर शाधनार गनामारन् ॥’ इति । सूरसेनीच्छाया । ‘तुदति परानिति तोरी, देशनं दिक्षु उपदेश तत्त्वं मद वर्तत इति तदिकृ न गणेन हरयेन भरो दम्य स्तु, स निरु, लक्ष सर्वगत्येव अ-
ल्पत परिभूत्यादिवरन्, अत एव दनेताया उपशमन्वेष्टाया भद्रमरो दम्य तद्, नथाम्बन्ते शिष्यन्ते इत्याना । ग्रात्माम्बन्ति स्तन्त्रपन्तीलात्तदा धामुक्षः नह-वर्तत इति ॥ ॥
दम्, गदालालन्, इदमारम्बनिस्ता व्यवस्थाप्त्ये जार लक्षार ।’ इति स्तन्त्रवाग्नार्थः । तैरसेनत्यु—‘भारतो निरूत्तो भेदानामदम् ते दग । शास्त्रो जारः लक्षो दग । गत अन्तरो दगल्लद । शास्त्रनभीवर्ततेन्द्र ।’ इति । स्तम्भतापत्रंगदोर्यदा—‘पोता-
च्चुकुने इहुक्तपारिन्द्र सु । जस्तन्दप्तनराहुमितिरादेव सु ॥’ ‘धीरो गच्छु
देवतानो दुर्भवापिदव्यु । अन्तन्दप्तस्तराहस्त रसितिरात्ते दम्य ॥’ इत्यपत्रंग-
च्छाया । ‘ऐ लक्ष, अपेतिव गृहित्वाया इव गिर्ये विषेदा निर्वन्न यन्नाः लक्षमूर्ता,
एदद्वय, अहुः लक्ष, अन्ते गान्ते जापति द-म-ः लक्षदिग्देवग्र प्रसीदत्वाः पा-
लक्षन्दस्त्रात्तरा एव लक्षित्याभ्युत्तिपूर्णा दम्य प्रददात्तिरात्तरा दम्य दृद्धु दम्य दृद्धु-
च मुकुदल्ल च नदेष्ट हृदो दृद्ध देष्ट नेत्रु नेत्र दृद्ध । पदत्तत्तत्त-दृद्धिन्द्रियः । अम्भुद-
जदद्वय रसन्तिर्गम्भुः लिङ्गान्ती रात्तान्ता वद्यान्तेन्द्रनीतिप्रवृत्ति वीरा लक्षमूर्ता य-
स्त-स्तेन स्तस्ता भव ।’ इति स्तन्त्रनारायणः । ‘हि धीरः, दुर्भवापत्रिना दम्यते दद दम्य-
भूत्याम्बेदम्य इति स्तन्त्रवाग्नात्तु । दम्य नेत्रदम्यः ते न शर्म ददार्हत्याम्बदः इत्यै-
देष्ट नद्यान्ता रसितिरात्तरा एव एवर्तः ।’ इत्यपत्रंगच्छायदृद्धः ॥

1. फुनरिति । तितिपोऽप्यव दृद्धः नेत्रदम्यः रसितिरात्तरा ददार्हत्याम्बदः इत्यै-
विदम्यैतियदे ॥

यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामाभराः
पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वेदोभाववः ॥'

अत्र 'येन-' इत्यादौ सभज्जश्लेष्यः । 'अन्धक-' इत्यादावभज्जः । अ-
नयोश्चैकत्र संभवात्सभज्जाभज्जात्मको अन्थगौरवभयात्पृथुडोदाहृतः ।

अत्र केचिदाहुः—‘सभज्जश्लेष्य एव शब्दश्लेष्यविपवः । यत्रोदाचादि-
स्वरभेदाद्विन्नप्रयत्नोचार्यत्वेन भिन्नयोः गव्योर्जतुकाष्ठन्यायेन श्लेषः ।
अभज्जस्त्वर्थश्लेष्य एव । यत्र स्वरभेदाद्विन्नप्रयत्नोचार्यतया शब्दभेदाद-
र्थयोरेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः । यो हि वदाश्रितः स तदलंकार
एव । अलंकार्यालिंकरणभावस्य लोकवदाश्रयाश्रयिभावेनोपपत्तिः’ इति ।
तदन्ये न क्षमन्ते ।

उमाधवश्च त्वा पायात् । माववपक्षे—येन अभवेन जन्मरहितेन अन शरुं
वस्तं पादेन परावर्तितम् । वलेसुरराजस्य जेता । काय पुरा अनृतपरी
वेषणावसरे स्त्रीकृत । स्त्रीत्वं प्रापितः । अमृतार्थं विवदमानाना देवासुरागम-
मृतपरिवेषणाय मायथा नारायणेन मोहिनीहृष्णं धृतसिति पुराणवार्ता । यद्वोद्भु-
तस्य उन्मत्तस्य अभज्जस्य अधासुरस्य हन्ता । यद्वा कालियस्य पीडाकरः ।
आरवलय । अरिसवन्विं सैन्यं यातीत्यर्थ । यद्वा उद्भृतभुजंगहार वलं यस्य
तेन गहडेन यातीत्यर्थ । अगं गोवर्धनं कृष्णरूपेण, गा पृथ्वीं च कूर्मरूपेण
योऽधारयत् । शशिनं मध्यातीति शशिमद्राहुः तस्य शिरोहर इति लुलं नाम
यस्य चामरा आहुः । अन्धकाना यावदाना क्षयकरो द्वारकाऽस्यनिवासर्माता ।
उमाववपक्षे—येन ध्वस्तमनोभवेन विनाशितकामेन वलिजितो विष्णो वायः पुरा
स्त्रीकृत । मोहिनीहृष्णपदिवक्षुणा शिवेन प्रेपितो विष्णुः पुनर्मोहिनीहृष्णं टपारेति
पुराणवार्ता । यथ उद्भृतां उत्कर्षेण वर्तितां भुजंगस्वीं हारवलयौ येन स । यथ
शिरसि गङ्गामधारयत् । यद्वा शारीरावेन गंगारीम्, शिरसि गङ्गा चेतसिप्राप्येण च-
कार । यस्य शिरः शशिमचन्द्रयुक्तं दूर इति स्तुत्यं नाम चामरा आहु । अन्ध-
कस्य असुरविगेषस्य विनाशकर ॥ । श्लेषस्तावच्छद्दालंकारोऽर्थालंकरथं सन्मति,
तयोः परमतनिराकरणपूर्वेकं भेद निष्पयति-अत्रेति जतुकाष्ठेति । पृथ्वेण
पलभ्यमानयोरपि जतुकाष्ठयोर्योगे यर्थकल्पतिभासंस्तवेहापीलयं । लोकव-

1. यत्रेति । समाप्तमेदेनोशत्तादिम्बरमेदाद्विन्नप्रयत्नोचारणयोग्योरपि श्लेषो
श्लेषभज्जमयेन स्वरनेदानादरातेकप्रयत्नोचारणे जतुकाष्ठन्यायेन श्लेषेण इति भावः ॥

2. यत्र स्वरेति । समानामेदेनोशत्तादिमेदाभावादभिन्नप्रयत्नोचारपत्तेन श्लेषेदा-
भावे केवलमर्थयोरेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन शिष्टवादर्थश्लेष इति भावः ॥

3. पुराणवार्तेनि । अस्तीहृत इति श्लेष । विपुरवरे विष्णुर्वस्त्र वानो वभृत-

तथाहि—अत्र ध्वनिगुणीभूतव्यमयदोपगुणालंकाराणां शब्दार्थ-
गतत्वेन व्यवस्थितेरन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन नियम इति ।” न च
‘अन्वयकक्षय’ इत्यादौ शब्दाभेदः, ‘अर्थभेदेन शब्दभेदः’ इति दीर्घ-
नात् । किं चात्र शब्दस्यैव मुख्यतया वैचित्र्यवोधोपायत्वेन कविप्रति-
भयोदृष्ट्वाच्छब्दालंकारत्वमेव । विसद्वशब्दद्वयस्य वन्धे चैवंविधस्य
वैचित्र्याभावाद् वैचित्र्यस्यैव चालंकारत्वात् । अर्थमुखप्रेक्षितया चै-
र्धालंकारत्वेऽनुप्राप्तादीनामपि रसादिपरत्वेनार्थमुखप्रेक्षितयार्थालंकारत्व-
प्रसङ्गः । शब्दस्यभिन्नप्रयत्नोच्चार्थत्वेनार्थालंकारत्वे ‘प्रतिकूलतामुपगते
हि विधौ’ इत्यादौ शब्दभेदेऽप्यर्थालंकारत्वं तवापि प्रसज्यतइत्युभय-
त्रापि शब्दालंकारत्वमेव । यत्र तु शब्दपरिवर्तनेऽपि न ‘शेषत्व-
त्वण्डना, तत्र—

दिति । यथा लोके मौल्यादिगतं मुकुटादि भलकायलंकारत्वेन व्यपदिश्यते तथा
काव्येऽपीत्यर्थ ॥ दूयति—तदन्ये इति । शब्दाभेदादर्थस्त्रेप इति यदुक्तं तद्वू-
पति—न चेति । दीर्घजसा प्रामाण्यानभ्युपगमे त्वाह—किं चेति । कविप्रतिभया
कर्वीनामशुभवेन उद्धृष्ट्वानाद् विभीकरणात् । शब्दसान्वयानुविधायित्वं प्रदर्शय-
त्वतिरेकानुविधायित्वं दर्शयति—विसद्वशेति । वन्धे चेति चकारस्य वैचित्र्या-
भावचेतन्वय । ननु वैचित्र्यस्य शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन किमायातमत
त्वाह—वैचित्र्यस्यैवेति । अलंकारत्वादलंकारनियामकलात् । अर्थमुखप्रेक्षित-
या अर्थानुसाधानसापेक्षत्वेन अँर्थालंकारत्वे अर्थालंकारत्वाङ्गीकारे । रसादि-
परत्वेन रत्नाद्युत्कर्षान्निप्रायप्रयोज्यत्वेन । शब्दभेदेऽपीति । ‘विधौ’ इत्यादी
खरभेदाभावेन एकप्रयत्नेनैव शब्दद्वयोच्चारणादर्थद्वयप्रतीतिरिति भाव । उभयत्र

पुराणवार्ता इनि तु युक्तन् ॥ तथा च शिवमहिन्. त्वं—‘रथं क्षेत्री यन्ता शतधृति-
रत्नेन्द्रो धनुरसो रथादे चन्द्रार्णो रथचरणमानि शर इति’ ॥

1. शब्दार्थेनि । पर्यादान्तरपरिवृचिस्तरत्वात्तद्वाभ्या शब्दार्थगतव्यवस्थितिरिति
भाव ॥

2. दर्शनादिनि । ‘पात्रत्वं एवमर्थाः स्युः शब्दात्तावन्त एव दि ।’ इत्याद्यन्तिभू-
कादित्वर्थ ॥

3. शब्दभेद इनि । विभिविभुशब्दयो धार्यन्देऽपीत्यर्थ ॥

4. शेषत्वेनि । शेषत्वण्डना शेषमङ्गः ॥

१. ‘क्षर्म’ इति नाचि कार्त्तुमुन्नर्मो २. ‘त्वेतो’ इति दृष्टिनुटके नाचि ३. ‘नर्थार्थंरा-
त्वे’ इति मुहूर्काले नाचि ।

लम्—’ इत्यादौ च नोपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । पूर्णोपमाया निविधयत्वापत्तेः । ‘कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्’ इत्याचस्ति पूर्णोपमाया विषय इति चेत् । न । यदि ‘सकल—’ इत्यादौ शब्दश्लेषतया नोपमातत्किमपराद्दं ‘मनोज्ञम्’ इत्यादावर्धश्लेषेण ।

‘स्फुटमर्थालिंकारावेतावुपमासमुच्चयौ, किं तु ।

आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि संभवतः ॥’

इति रुद्रोज्जदिशा गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यसाप्त्युपमाप्रयोजकत्वात् । ननु गुणक्रियासाम्यस्यैवोपमाप्रयोजकता युक्ता, तत्र साधर्म्यस्य वास्तवत्वात् । शब्दसाम्यस्य तु न तथा, तत्र साधर्म्यस्यावास्तवत्वात् । ततश्च पूर्णोपमाया अन्यथाऽनुपपत्त्या, गुणक्रियासाम्यस्यैवार्थश्लेषविवैष्यतमित्यादौ चेति । श्लेषो नोपमावाधक इति भावः । तत् तदा । शब्दमात्रं सामान्यमात्रित्यापीहालिंकारमध्ये संभवत इत्यन्वयः । यद्यपि ‘सकल-क्लम्—’ इत्यादावेकप्रयत्नेन शब्दद्वयोत्पत्त्या शब्दस्याप्येकत्वं न संभवति, तथाप्येकानुपूर्ववच्छिन्नत्वेन शब्दद्वयोरेकत्वप्रतिभास इति भावः । समुच्चयालिंकारे एकधर्मानिसंवन्धस्य निवेशाभावात्तत्समुच्चयपदमन्त्र तुल्ययोगितापर दीपकपरं च तयोरत्तस्मभावात् । नन्वेवं ‘किं च तुल्ययोगितायाम्—’ इत्यादिना श्लेषतुल्ययोगितयोर्यो विषयविभाग, कृत, स न संगच्छते ‘येन ध्वत्—’ इत्यादावपि शब्दहृषैकधर्मसंवन्धस्य संस्कृतेन तुल्ययोगिताया विषयस्त्रभवादिति चेत् । सलम् । यैत्रानेकस्यैकधर्मसंवन्धावगमे द्विवचनवहुवचनचकारायपेक्षा तत्रैव दीपकतुल्ययोगितयोविषयः । ‘येन ध्वत्—’ इत्यादौ तु द्विवचनावयपेक्षाविरहेण तुल्ययोगिताया विषय एव नास्ति । एवं ययोरेकधर्मसंवन्धत्योरनेकप्रयत्नोचार्यपदवाच्यत्वं दीपकतुल्ययोगितालक्षणे निवेशानीयमतो नातिप्रसङ्ग । एवं च ‘स्वेच्छोपजातविषयोऽपि—’ इत्यादिदीपकस्य ‘विरणा हरिणाङ्कस्य—’ इत्यादि, ‘विकसनेनानीलाङ्गो—’ इत्यादि च तुल्ययोगितायाक्ष विषय इति ध्येयम् । गुणक्रियासाम्यवहुणक्रियासाम्यसेव । तत्र गुणक्रियासाम्यप्रयुक्तोपमायाम् । वास्तवत्वाद् वल्लभवेत्वात् । न तथा नोपमाप्रयोजकता । तत्र शब्दसाम्यप्रयुक्तोपमायाम् । साधर्म्यस्य शब्दत्पत्तामान्यस्य धर्मस्य । अवास्तवत्वाद् उपमानोपमेयरपवस्तुनोरसमवेत-

1. कमलेति । ‘कमलनिव मुखं मनोशनेत्वलक्षवित्तरान्’ इत्यत्र मनोशनेत्वलक्षणम्य गुणस्य, प्रकाशलक्षणायाः क्रियायाः, गुणक्रियोर्वा नाम्यात्मूर्णोपमाविषयोऽस्तीचर्यः ॥

2. मनोज्ञमिति । मनोशनेत्वलक्षणानोरनेनभूत्वोः कमलमुडयोर्भेदेन विद्यतादर्थ-स्त्रेव इतर्थः ॥

१. ‘उद्ग्रोन’ क. २. ‘च’ इति नाति द्व-उल्लजे ३. ‘द्वयस्ते’ च. ४. ‘विरणा’ च. ५. ‘द्वय धनि—’ नेत्वपलोक्येदद्वदोभ्यामा द्विवचनचकारायपेक्षा इति उद्दितुल्लजे. ६. ‘तत्र च द्वौहृषतिस्त्वने च हक्तीलर्प’ इति उद्दितुल्लजे पाठः. ७. ‘अम्’ इति उद्दितुल्लजे.

‘प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थवोधकौ’ इति । च मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यडाद्यौ साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः—‘वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते, क्यद्य दयस्त्वाचाराद्यर्थे’ इति । तदपि न । न खलु क्यटादय आचारमात्रार्था अपि तु सादृश्याचारार्था इति । तदेवं धर्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता ।

उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः ।

उदाहरणम्—

‘तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम् ।’

द्वितीं प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय, वाचकं प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थप्रतिपादकम् स्वस्वार्थवोधकौ कमेण स्वार्थप्रतिपादकौ । वत्यादीति । आदिपटेन कर्त्तार्थपरिग्रह । साम्यमेवेति । सादृश्यवाचकत्वेन साम्यमित्यर्थः । आचाराद्य इति । ‘अनुशिष्यन्ते’ इत्यन्वय । अपि त्विति । किंत्यर्थः । ‘अपि तीर्ति पाठे कि तर्हीत्यर्थे । उपसहरति—तदेवमिति । वस्तुतस्य ‘चन्द्रागुक्तरुचापि हंम’ इत्यादौ सावारणधर्मोपादानेऽपि क्यटादियोगे उपमादर्थानदार्था उपमायास्तद्वितादित्रितयगतलवत् क्यजादिपत्रकगतत्वेन विजेयो वोध्यम् । क्यजादिपत्रके वर्मलोपे उदाहरण यथा—‘वीरं प्रतिकरत्वेन पर्यद्वीयति मवके । मित्रीयति पर प्रेमणा भक्त्या देवायते नृणाम् ॥ देवदर्शं जनै साहुं प्रतीक्यत्वेन दृश्यते । कृपया विष्णुसचार नित्यं सचरति क्षितौ ॥’ अत्र नृतीयान्तपदार्थानक्यजाद्यर्थे सादृशेऽमेदेनान्वय ॥ उपमानलुप्तामुपमामाह—उपमानेति । ‘छपमा’ इत्यनुपद्ध ॥ न वेति । न वा नयनतुल्यरम्यमात्त इत्यन्वयः । अन्यथपमा’

त्वनिष्टमेव । अन्यथा उपास्यने हरः, अनुभूयते मुहम्, इत्यादी धात्वर्थामनभनगमित्ययोरकर्मकत्वेन कर्मलक्ष्मारोपपत्तिर्न स्यात् । इवादीना तु वाचकत्वमेव । उपमांगानकृतावामिवेवादिवाचकत्वाया प्रतिवन्धकराहित्येन इष्टान्तवैप्रम्यम् मद्रावाद् विशेषणामित्रेष्योरेकपिभक्तित्वे ‘विशेषेण सदेकार्यं भरेयत्र विशेषणम् । तत्र किंत्याद्यः प्रापो विशेषस्था विशेषणे ॥’ इत्यनुशामनस्योपमानोपमेययोरपि तत्र ‘निःसंर्यामिभेदङ्गि उपमानोपमेयता । विभक्ति पुनरेकेव उपमानोपमेययो ॥’ इत्यनुशामनस्य जागरूकत्वेन ‘शरैरुच्चंः—’ इत्यादाउपमानपत्रोत्तरनृतीयोदेः स्मपादकत्वाच । प्रापोपरेन ‘शरैरुच्चं शूक्यन्ते मदमन्त्रिनगण्टाः करटिनः करिण्यः कारण्याप्तदम्—’ इत्यादी विशेषणामित्रेष्यादेऽकिञ्चादिभेदङ्गि न काचिदनुपपत्तिरित्यन्वय विनारः ॥

1. क्यद्याद्य इत्यन्ति । अयमनिष्टायः—‘कनुं क्यद्य मत्रोपथ’ इत्यत्र ‘उपमानादाराणां’ इत्यन्त उपमानपदमनुवर्त्तेत्, तेनेवार्यमादृश्यादपि वोये सादृश्याचारार्थः करिणिः ।

2. ‘न्नार्थवदोऽस्मी’ इ. 3. ‘वोदृश्यप्रकारा वोऽस्मा’ इति सुन्नतुल्यादे-

अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वादुपमानलोपः । अत्रैव च 'मुखेन सहजं' इत्यत्र 'मुखं यथेदं', 'नयनतुल्यं' इत्यत्र 'द्विग्विं' इति पाठे श्रौत्यपि संभवतीति । अनयोर्भेदयोः प्रत्येकं श्रौत्यार्थात्वमेदेन चतुर्विधत्वसभवेऽपि प्राचीनानां रीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् ।

ओपम्यवाचिनो लोपे समासे किपि च द्विधा ॥ २० ॥
क्रमेणोदाहरणम्—

'वदनं मृगशावाद्याः सुधाकरमनोहरम् ।'

'गर्दभति श्रुतिपरुपं व्यक्तं निनदन्महात्मनां पुरतः ।'

अत्र 'गर्दभति' इत्यत्रौपम्यवाचिन, किपो लोपः । न चेष्टोपमेगम्यापि लोपः । 'निनदन्' इत्यनेनैव निर्देशात् ।

द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मोपमानयोः ।

'तस्या मुखेन' इत्यादौ 'रम्यं' इति स्याने 'तोक्ते' इति पाठेऽनयो-
रुदाहरणम् ।

किप्समासगता द्वेधा धर्मेवादिविलोपने ॥ २१ ॥

धर्मोपमानलोपोदाहरणमिदं स्यात् । प्रतिनिधीति । इत्येतत्य ॥ इत्यर्थमाह—ओपम्येति । एव पात्रादिनिराज्यहेतु रिदने तत्र पात्रीदं शिव-
नुषिष्ठते ॥ यदनमिति । इत्यर्थस्त्वद्विषिद्धि यस्य इति व्युत्त्वाद्युत्त्वदहेतु ।
इवार्थस्य लक्षणगम्यतया इत्यग्राहत्वा । चदलचत्वर्ण्यत्वाद्युत्त्वदहेतु इत्येति
वस्त्रनायादिलोपोदाहरणम् । उपत्वर इव न्यौहरणिति 'द्वन्द्वना द्वन्द्वप्य-
चिनिः' इति कर्मधातु । एतदेव प्रत्येऽद्वरणम् । यदि उद्वरणे—गर्द-
भतीति । यद्यन्ते इत्यस्तर्दत्त्वप्य द्विवि द्विवार्थज्ञानेत् । यदा 'प्राप्तद्वर'
इत्यादौ यितो तोरेऽपि व्युत्त्वद्वयन्त्वद्वेष्ट्वद्विव्युत्त्वदहेतु व्युत्त्वद्वय-
नम्यम् । इत्युद्विष्ठरवित्त्वद्वयन्त्वद्वेष्ट्वद्विव्युत्त्वदहेतु एव । निर्देशादिति ।
उपमेष्ट्वेज्ञनेऽन्यद ॥ इत्येवत्त्वद्वयन्त्वद्वेष्ट्वद्विव्युत्त्वदहेतु—प्रत्येऽपि

1. हृष्टवरेति । 'हृष्ट' इव इव न्यौहरणम् । ये द्विवेति द्विवार्थज्ञानेत् । इत्यनेन यस्य एवी न्यौहरणेत् । इव इत्येति यस्य एवी न्यौहरणेत् । ये द्विवेति द्विवेति इत्यादौ यस्य एवी न्यौहरणम् । ये द्विवेति द्विवेति इत्यादौ यस्य एवी न्यौहरणम् ।

2. गर्दभतीति । 'गर्दभति' एवी इव इव इत्यादिति । ये द्विवेति द्विवार्थज्ञानेत् । इव इव न्यौहरणेत् । इत्यादिति । ये द्विवेति द्विवेति इत्यादौ यस्य एवी न्यौहरणम् ।

यथा—

‘चन्द्रायते शुश्रुतापि हंसो हंसायते नाहगतेन कान्ता ।
कान्तायते स्पर्शमुरोन वारि वारीयते सच्छतया विहायः ॥’
मालोपमा यदेकस्योपमानं वहु दृश्यते ।

यथा—

‘वारिजेनेव सरभी अशिनेव निशीथिनी ।
यौवनेनेव वनिता नगेन श्रीर्णोद्दरा ॥’
कचिदुपमानोपमेययोद्देयोरपि प्रकृतत्व दृश्यते—
‘हंसधन्द इवाभाति जलं व्योमतलं यथा ।
विमलाः कुमुदानीव तारकाः शरदागमे ॥’
‘अस्य राजो गृहे भान्ति भूषाना ता विभूतयः ।
पुरंदरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव ॥’

तस्योपमानता यदि स्थादित्यर्थ । इय साधारणधर्मस्यामेदे नेदे च सभवतीति द्विधा ॥ तत्राद्या यदा—‘महाभृतो वदान्यस्य भारतीवामला मति । चेष्टा मतिरिव स्वच्छा चेष्टेव युणसतति ॥’ अत्र सच्छत्तमेकमेव साधारणो वर्तम् ॥ द्वितीया-माह—चन्द्रायत इति । चन्द्र इवाचरतीत्यर्थ ॥ मालोपमामाह—मालो-पमेति । वहित्येकाधिकपरम् । तेन ‘ता हंसमाला शरदीव गजा महौपधीर्न-क्षमिवात्मभास । स्थिरोपदेशामुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्कनजन्मविद्या ॥’ इत्यादात्युपमाद्वयेऽपि मालालमक्षतम् । इयमपि पूर्ववद्विवा । तत्राद्यामाह—वारिजेनेति । अत्र मनोहरत्वमेकमेव सादृश्यहेतु । द्वितीया यैवा—‘ज्योत्स्नेन नयनानन्द चुषेव मदकारणम् । प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥’ अत्र नेत्रानन्दजननादयो विभिन्नधर्मां एव सादृश्याना हेतव ॥ उपमेयस्य प्रकृतत्वसु-पमानस्याप्रकृतत्वं प्रायिकमित्यभिप्रायेणाह—कचिदिदिति । प्रकृतत्वं वर्णनीयस्तो-त्कर्पाधायकत्वेनाकाहितत्वम् ॥ हंस इति । हसादय इव चन्द्रादयेऽपि वर्णनी-यशरत्कालसोत्कर्पाधायकत्वेनाकाहिता । ‘विमला’ इति पाठो न रमणीय, भन्म न तथ कुमुदानीत्युपमानान्वयायोग्यत्वात् । तस्मात् ‘लसन्ति’ इति पाठो द्रष्टव्यै ॥ प्राचीनसमतानाक्षेपोपमादीनुपमाप्रकारान्वैचित्र्यातिशयानाधायकत्वेनोपेक्ष-माण आह—अस्य राश्न इति । कर्तपवृक्षभवा कर्तपवृक्षोत्पन्ना विभूतय इत्यर्थ ॥

1. मालेति । यथा काचिन्माला सजातीयैः कुसुमैः काचिच्च विजातीयैनिमायते तथैवे-यमपि सजातीयैविजातीयैर्वा वहुभिरुपमानैरिति भावः । एकस्य उपमेयस्येत्यर्थः ॥

१. ‘यथा’ मुख्यान्तरे नास्ति । ३. ‘वसुनसु प्रकृतयोरेकधर्मान्विस्य धर्मपुल्ययोगितेष्वै न तूर्मा ।’ एव चात्र यथेवशब्दमयोगस्तुत्यमोगिताद्योतकत्वार्थत्वेन न गौण एवेत्यवधेयम् ।’ इति मुद्रितपुस्तकोऽधिकरू-

तत्रैकं ग्रन्थविवर्ति क्षिण्यं यथा मम—

(करसुदयमहीधरस्तनामे गलिततमः पटलांशुके निवेश्य ।

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्बल्यममरेशदिशो मुखं सुधांशुः ॥)

समस्तवस्तुविषयं यथा—अत्रैव ‘विचुम्बति’ इत्यादौ ‘तु तु तु हरिदबलमुम्बमिन्दुनायकेन’ इति पाठे । न चात्र क्षिण्यपरम्परितम् । तत्र हि^१ ‘भृभृदावलिदम्भोलिः—’ (५२३) इत्यादौ राजादौ पर्वतत्वाद्यारो विना वर्णनीयस्य राजादेवम्भोलितादिरूपाणां सर्वथैव सादृश्यमावा-दसंगतम् । तर्हि कथं ‘पद्मोदयदिनाधीशः—’ इत्यादौ परंपरितम्, राजादेः सूर्यादिना शादृश्यस्य तेजस्तितादिहेतुकस्य संभवात्—इति न वाच्यम् । तथा हि—राजादेस्तेजस्तितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं न न प्रकृते विवक्षितम् । पद्मोदयादेव द्वयोः साधारणधर्मतया विवक्षित-^२, १७ । इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं पीनोतु न्नत्वादिना सु-^३ । एव—इति न क्षिण्यपरम्परितम् । कवित्समासाभावेऽपि रूपकं दृश्यते—

‘मुख तव कुरज्ञाक्षि सरोजमिति नान्यथा ॥’

कविद्वयविकरण्येऽपि यथा—

‘सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभितिर्गुण-

ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगध्यपुच्छच्छटा ।

येरेपापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता

तेषा शूलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियक्तौशलम् ॥’

सितच्छत्रत्वारोपे निमित्तम् ॥ करमिति । कर किरणमेव हस्तम् ॥ पद्मोदयादेव पद्मोदयादिग्रन्थस्यैव । द्वयो रूप्यरूपकयो राजादेसूर्याद्यो ॥ नन्वत्र शब्दसाम्य-विवक्षावशात्प्रमिद्वतेजस्तितादिस्तपसाम्यविवक्षायासु ‘त्रैलोक्यमण्डपत्तम्भा’ इत्यादौ तु दीर्घलपीवरत्वादिसाम्यसमवेनात्र तन्मूलकं एव स्तम्भत्वाद्यारोपोऽन्तु वैलोक्यादौ मण्डपत्वाद्यारोपस्य तत्कारणत्वस्थीकारेण किमिति चेत् । न । तम्भा यथा मण्डपभारसहिष्णवस्तवा हरिवाहवस्त्रैलोक्यभारसहिष्णव इति साम्यस्यैव प्रकृते वेववित्तवात् । तत्र त्रैलोक्यादौ मण्डपत्वाद्यारोपं विना द्वुर्वैधम् । समासाभावेऽपीति । अत एव दण्डना व्यस्तं समस्तं व्यस्तसमस्तं चेति त्रिविधं रूपकम् । ‘शूलतया’ इत्यमेदे तृतीया । अन्यथा तादात्म्यारोपे न साद् ॥ त्रुचरितमे-

^१. ‘हि’ इनि कु-उल्लासे नाति, ^२. ‘स्त्रग’ स-घ- ३. ‘असंभवात्’ स-घ. ^४ ‘शान्तिः’ क

इदं सम् । अत्र केषांचिद्रूपकाणां शब्दस्त्रैष्यमूलत्वेऽपि रूपकविशेषत्वादर्थालंकारमध्ये गणनम् । एवं वश्यमाणालंकारेषु वोध्यम् ।

अधिकारूढवैशिष्ठ्यं रूपकं यत्तदेव तत् ।
तदेवादिकारूढवैशिष्ठ्यसंज्ञकम् । यथा मैम—

‘इदं वक्तं साक्षाद्विरहितकलङ्कः गशघरः

सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं विम्बमघरः ।

इमे नेत्रे रात्रिदिवमधिकशोभे कुवलये
तनुर्लवण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः ॥’

अत्र कलङ्कराहित्यादिनाधिकं वैशिष्ठ्यम् ।

विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि ॥ ३४ ॥

दालेख्यं चित्रम्, घुनित्तिराकाशकुञ्जम् । सरलता कौटिल्यराहित्यमेव दाक्षिण्यम् । तस्या योगे श्वपुच्छच्छटा कुकुरलाङ्गूलकुण्डली । भक्तिमात्रमुलमे केवलवापि भक्त्या प्राप्ये ॥ अत्र केषांचिदिति । नाधनस्य श्वेषस्य शब्दालंकारत्वेऽपि साध्यत्वेन प्रधानस्यार्थालंकारमध्ये गणनमिति भाव । वश्यमाणाना रैषापदवारीनम् ॥ अधिकारूढवैशिष्ठ्य रूपमाह—अधिकारूढेति । अधिकमत्तर्माहृदं वैशिष्ठ्य विशेषणं यत्र तदित्यर्थ ॥ सुधाधाराधार इति विम्बस्य विशेषणम् । कलहृरहितत्त्वादिविशेषणं चन्द्रादेत्यन्तासभवीति तत्र तदारोपणादधिकारूढवैशिष्ठ्यम् । ‘रूपराहित्यादिना’ इत्यनेदे वृत्तिया । परिणामालंकारमाह—विषयात्मतयेति ।

1. वैशिष्ठ्यमिति । जवेदनप्त्यनुस्थेनम्—‘विषयमेदताद्रूप्यरक्तन विषयम्य यत् । रक्तक तविधाऽऽधिष्ठिष्यन्यूनतातुमनोस्मिन् ॥’ (१) अयं दि इन्दि माशार देन देशा, दुरः हनाद । (२) जदनामे विना शभुन्नार्तीयोक्त दिनोचनम् ॥ (३) शसुविधमवलय सीहृत्य समद्विट्याम् ॥ (४) अस्या दुरेन्दुना लभ्ये देवानन्दे ग्निमि नुना ॥ (५) ज्ञात्वीयमपरा न्यज्ञीरहुधामागारोऽतिता ॥ (६) अय रक्तिन् शून्यन्तुमचन्द्रोऽतिरिच्यते ॥” इति । इतोपनिषद्य रात्रे विषयम् शूर्दम्भुवनिशेषमेन न्यज्ञीन्युनात्यन्यानेऽस्त्वपकम् ॥ वीषादीरह स्यार्थं वाच्यः ॥ ते नान्दनेन तुम्हे दार्ये ईक्षु ॥ न्यज्ञीन्यात्सीकरेन निशावनोरुपा भावतो रात्यन्याधिष्ठानान्तर्विद्या भूत्यन्याधिकामेदृपकम् । जन त्यन्यज्ञिद रिष्टम् ॥ एवमस्या दुरेन्दुन्ये प्रसिद्धेन्दोरम् दृपकम्यनामाप दुरेन्दोर्य देवात्यन्दर्वन् त्वरं प्रसिद्धेन्दुर्वाऽवर्त्यन्याधिष्ठानेन न्यून्याधिष्ठप्तोरुपारालादतुमपतादृप्त्यस्तकं चतुर्थं ॥ भाष्यमा न्यून्याधि-

१ ‘इदं नम्’ इति कृष्ण उद्दर्शनेन्द्रि २ ‘नन् च’ य ३ ‘हृष्टम्’ ए ४ ‘नन् इति नन्दिक्तुम्हे

दण्डापूपिक्यान्वार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ।

मूषिकेण दण्डो भक्षित इत्यनेन तत्सहचरितमपूपमक्षणमर्थादायातं
स्वतीति नियतसमानन्यायादर्थान्तरमापततीत्येष न्यायो दण्डापूपिका ।
अत्र च क्वचित्प्राकरणिकादर्थादप्राकरणिकस्यार्थस्यापतनं क्वचिदप्राकर-
णिकार्थात्याकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेणोदाहरणम्—

‘हारोऽयं हरिणाळीणां लुठति स्तनमण्डले ।

युज्जानामप्यवस्थेयं के वयं सरकिंकराः ॥’

‘विललाप स वाप्पगद्वदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अतितसमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा अरीरिणाम् ॥’

अत्र च समानन्यायस्य श्लेषमूलत्वे वैचित्र्यविशेषो यथोदाहते
‘हारोऽयं—’ इत्यादौ । न चेदभनुमानम् । समानन्यायस्य संबन्धस्वप-
त्वाभावात् ।

विकल्पस्तुल्यवलयोर्विरोधश्चातुरीयु(य)तः ॥ ८३ ॥

सर्वपत्त्वदंकरमाह—दण्डापूपिक्येति । दण्डापूपन्यायेनेतर्य । अन्यार्थागमो
निर्जाप्रतीति । ॥ दण्डापूपन्यायमाह—मूषिकेणेति । इतिशब्दो हेतौ । अनेन
मूषिकेण तत्सहचरितं दण्डमक्षणसहचरितमर्थादचिलादायातमवगतं भवतीत्यम-
न्तरं ‘ददन्यन्नापि’ इति पूर्णोयम् । नियतेति । नियतस्य तदृत्येन नियितस्य स-
मानन्यायात्तुल्यसमानस्यादर्थान्त्रम् तु शब्दाद् । आपतति प्रतीतिविषयो भवति । मूषि-
पत्त्वे हि दण्डमक्षणं दुष्कर तनिष्पत्तौ तत्सहचरितापूपमक्षणमतिमुक्ततायाया
संनाद्यते तथान्नापि सहचरितकिंद्रेषपरिदिर्हिंचिलादायादिति भाव ॥
हारोऽयमिति । मुखानां हारपटकरन्मिशेषाणां नियतचंसारद खाना च । मु-
ख्ना तद्योपिदादित्वान् दुर्घटं तदिपत्तावसुस्वानमसादं सुतरा रुम्यादिति शुं-
स्त्रहन्त्र चक्षानो धर्म । मुखानां दण्डनीपत्त्वेन प्रावरणिक्यतम् ॥ विट्ठलापेति ।
सोऽज्ञः । दद्यत्तम् स्वानो धर्म । दद्यतो दण्डनीपत्त्वाभावाददकरणिक्यतम् ।
संबन्धस्वपत्वाभावादिति । व्याप्तिस्तत्त्वाभावादरित्यर्थ । व्याप्तिय इत्यन्तर-
स्वपत्वादित्यरितस्तत्त्वादप्यकरप्यहर्तः । प्रत्यते हु एतत्त्वान्तर्व्यप्रहेन चिला-
क्षत्त्वान्तर्व्यप्रहेन न्तर्प्रहर्ते भवतीति इत्यहर्त्रदोर्बास्त्वद्यदिति भाव ॥
विकल्पात्मकरन्तर्व्य—विकल्प इति । दुल्यदर्शनं तद्दुटादर्शे दद्यतर्य दोषम् ।

1. दद्यते । दण्डापूपदोन्ते दण्डापूपिता । ‘दण्डने दारित्यर्थ’ र्हात दुद् ।
दृष्टिरित्यादृत्यन्तर्व्य इति देविदृ । अन्ते उ दण्डापूर्वे दिदेवे दम्य नीर्वे शा ॥
दृष्टिर्वा । ‘त्वं इत्यर्हात्’ इते दृष्टिस्तु । अन्ते दण्डापूर्वे दिदेवे दम्यादिर्हाते
दृष्टिर्वा ॥

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो

नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सस श्ल्यानि मे ॥'

इह केचिदाहुः—‘शशिप्रभृतीनां शोभनत्वं खलस्याशोभनत्वमपि
सदसद्योगः’ इति । अन्ये तु—‘शशिप्रभृतीनां त्वरःशोभनत्वं धूसरत्वा-
दीनां त्वशोभनत्वमिति सदसद्योगः ।’ अत्र हि शशिप्रभृतिपु धूसरादे-
रत्वन्तमनुचितत्वमिति विच्छित्तिविशेषस्यैव शोभनत्वे प्रकमादिति । इह
च खलेकपोतवत्सर्वेषां कारणानां साहित्येनावतारः । समाध्यलकारे लेख-
कार्यं प्रति साधके समग्रेऽप्यन्यस्य काकतालीयन्यायेनापतनमिति भेदः ।

‘अरुणे च तरुणि नयने तव मलिनं च प्रियस्य मुखम् ।

मुखमानतं च सखि ते ज्वलितश्चास्यान्तरे सरज्वलनः ॥’

अत्राद्येऽर्थे गुणयोर्योगपदम्, द्वितीये क्रिययोः । उभयोर्योगपदे
यथा—

‘कलुषं च तवाहितेष्वकसात्सितपङ्केरुहसोदरश्च चक्षुः ।

पतितं च महीपतीन्द्रं तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥’

र्गतस्यपर्यन्तानां ग्रहणम् । खलस्य तु खतोऽशोभनत्वं नृपाङ्गनगतस्य शोभनत्व-
मिति वैपरीत्येन सदसद्योगः । भनोदुखं प्रति धूसरत्वादिविशिष्यवन्नादद, कार-
णानि कारणीभूतानां विशेष्याणां विशेषणानां च वधादंभवं सतामसना च योग
एव सदसद्योग इति भाव । अन्येषां भतमुपपाद्यति—अत्र हीति । विच्छि-
त्तिविशेषस्यवेत्येवकारेण मनसीत्यादेव्यावृत्तिः । नन्वेतन्निरधंकमत आह—मन-
सीति । तथा च वाक्यसमापकत्वेनैव तत्मार्थकमिति भावः । प्रथममर्त दूस-
यति—नृपाङ्गनगत इति । विशेषस्यैवत्येवकारेण विशिष्यवच्छेदः । दथा
चात्र विशेष्यविशेषणयोर्योग एव वैचित्र्यावहो ननु विशिष्याना योग । क्रमनेऽ-
रूपदोषावहत्वादिति भावः । समाध्यलंकारादस्य भेदमाह—इदेति । स्याहित्येन
मिलितत्वेनावतारः । संमग्रे समये पर्याप्ते काकतालीयन्यायेन अप्रतिचंद्रवन्धने-
पतनमुपस्थापनम् । चत्र चार्यविशेषं मिलितान्येव कारणानि जनयन्ति समुच्चदम्ब
विषयः । यत्र त्वेकसिमन्कारणे फलसाधनायानुष्टीयमाने देवादुत्प्रभेत वाग्मान्त-
रेण तत्फलस्य लुकरत्वं स समाधिरिति भाव ॥ गुणर्थागपदे समुच्चदम्ब—अ-
रुणे चेति । नाविकां प्रति सहस्रा दक्षिण्यम् । नवने शैले इति शेषः ॥ कलु-
पमिति । रोपकपादिनमिलवर्थः । चिनपद्मेश्वस्य शोदरीसदस्त्री श्रीः शोभा दम्ब
तत् । अस्य वैवधिकरण्ये एव प्रयोगप्रातुर्ये विच्छित्तिविशेषजनकर्वं च । कवि-

१. ‘क्रमान्त’ इन उद्दितुष्टेऽप्यित्यैः ।

